

Varlık, Bilgi ve Marifet

İlim, Amel ve Hakikat Meselesi

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan Oruç Önalın

Varlık, Bilgi ve Marifet

İlim, Amel ve Hakikat Meselesi

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan Oruç Önalın

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

Varlık, Bilgi ve Marifet • İlim, Amel ve Hakikat Meselesi *Existence, Knowledge and Marifa*

Assist. Prof. Gökhan Oruç Önalın

Language: Turkish

Publication Date: 2023

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-563-0

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub37>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Önalın, G.O., 2023. Varlık, Bilgi ve Marifet • İlim, Amel ve Hakikat Meselesi. Özgür Publications.

DOI: <https://doi.org/10.5334/bcs>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فَلَا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الْأَمْثَالَ إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

*Allah hakkında (kafanıza göre) misâl getirmeyiniz. Gerçeği
Allah bilir, siz bilmezsiniz.*

أَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Hamd, álemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.

إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

*Allah ve melekler Peygambere salât ediyorlar;
ey iman edenler; siz de Ona salât ve selâm okuyun.*

قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِن كُنْتُمْ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي وَرَزَقَنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا وَمَا أُرِيدُ أَنْ
أُخَالِفَكُم إِلَىٰ مَا أَنهَيْكُم عَنْهُ إِن أُرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ
عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَاللَّهُ أُنِيبُ

Şuayb de şöyle dedi: “Ey kavimim! Bir de şöyle düşünün: Ya benim, Rabbinden açık bir delilim varsa ve O bana tarafından güzel bir nasip vermişse!

Size yasakladığımı kendim yapmak niyetinde değilim. Ben sadece gücümün yettiği kadar ıslah etmek istiyorum. Fakat başarmam Allah’ın yardımına bağlıdır.

Yalnız O’na dayanıyor ve O’na yöneliyorum.

وَلَنَبِيِّنَاكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ وَنَبِيِّنَاكُمْ

Sizi deneyeceğiz ki, içinizden mücahidleri, zorluklara göğüs gerenleri ortaya çıkaralım ve size ait haberleri de (söz ve iddiaları) deneyerek açıklığa kavuşturalım.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Takdim

İnsanın yaratılışı, beden ve ruh çerçevesinde iki kısımdır. Hicr Suresi 26. ayetinde işaret edildiği üzere beden, Allah Teâlâ'nın yaratma sıfatının bir eseri ve tecellisi olarak top-raktan başlayarak devam eden fiziksel ve biyolojik değişim sürecindedir. Beden, ihtiyaçlara muhtaç olduğu kadar ruh da manevî kudrete o derece muhtaçtır. İnsan, kendisini yaratan İlahî iradeyi tanımak ve bilmek, bu âlemin yaratılış gerekçesini kavramak ve kendisinin dünya hayatındaki yaratılış amacını öğrenmek ister.

Tüm insanlığa gönderilen, hükmü çağları aşarak kıya-mete kadar sürecek, ilk insan ve ilk Peygamber Hz. Âdem (as.)'in kullara tebliğ ettiği Tevhîd dini ve sonrasında gelen semavî dinlerin devamı (hükümlerini ortadan kaldıran), Allah Teâlâ'nın katındaki tek din İslâm'dır. Miladî 610 yı-lında Cebrâil (as.), Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (sas.)'e vazifesini tebliğ etmiş böylece Resûlullah (sas.), Al-lah Teâlâ tarafından son ve en büyük yol göstericimiz olarak görevlendirilmiştir.

Dinin itikadî, amelî ve ahlâkî hükümlerinin amacı ise (makâsidü'ş-şer'îa) kulların dünya ve âhiret mutluluğuna

erişmesi, bütün davranışlarında Allah Teâlâ'nın rızâsını kazanabilmesini sağlamaktır.

Fâtır Suresi'nin 10. ayetinde, “*güzel sözler - kelimu't tayyib*” ifadesi ilmi kastetmekte böylece *amelin, ilmin tamamlayıcısı mahiyetinde olduğu gerçeğine* dikkat çekilmektedir. O halde, makâsîdü's-şerîa'nın yolu *ilim* ve *amelden* geçmektedir ki ilim, amellerin de en faziletli olanıdır. İlmin amacı kendisi ile amel etmektir. Sözlerime son verirken Prof. Dr. Yusuf Ziya Kavakcı ve Prof. Dr. Refik Polat hocama hususî teşekkürlerimi iletmek isterim.

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan Oruç Önalın
Karabük Üniversitesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi
gokhanoruconalan@karabuk.edu.tr

İçindekiler

Takdim	xi
Mukaddime	1

Birinci Çerçeve İlim ve Amel Meselesi

1 İlim Meselesi	31
Naklî İlimler	37
Aklî İlimler	260
2. Amel Meselesi	389
Talebin Muhtevası Bakımından	391
Talebin Genelliği Bakımından	403

İkinci Çerçeve Hakikat Meselesi

3. Ma'rifet-i İlâhiyye	407
Kitâbiyat	435

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Mukaddime

İslâm, İlim, Amel ve Hakikat

İslâm'ı kavrayabilmek öncelikle meselenin insan ve din boyutunu ortaya koyabilmekten geçer. Allah Teâlâ, insanlara canlılık veren bir ruh ile bu ruhun vücûd bulduğu dengeli ve ölçülü bir beden bahşetmiş; insanları doğruyu ve yanlış ayırt etmeye yarayan akıl ve kendisinden değişik biçimlerdeki fiillerin meydana gelmesini sağlayacak irade ile donatarak sorumluluk sahibi kılmış, bu çerçeveyi insan yaşamını anlamlı değer ve fiiller hakkındaki hüküm verme ve yargılama yeteneğini niteleyen vicdan müessesesi ile pekiştirerek böylece yeryüzünün en şerefli varlığı olarak yaratmıştır.

Şüphesiz biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik. Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar başka; onlar için kesintisiz bir ödül vardır.¹

Allah Teâlâ, yoktan varederek mükemmel şekilde yarattığı, bedeni ve ruhuyla bir bütün olan insanlara, her türlü

1 Tîn Suresi, 4-6. Ayet

rızkı, nimeti ve güzelliği bahşetmiştir. Bu çerçevede kulların sorumluluğu yeryüzünü imar ve islah etmektir.

*Semûd kavmine de kardeşleri Sâlib'i gönderdik. Dedi ki: "Ey kavimim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. O sizi yerden var etti ve size orayı mâmur hale getirme görevi verdi. O halde O'ndan mağfiret isteyin; sonra O'na tövbe edin. Şüphesiz rabbim yakındır; duaları kabul eder."*²

O halde insanlara yeryüzünde bozgunculuk yaparak fesad çıkarmak yasaklanmıştır.

*"Düşünün ki Allah Âd kavminden sonra yerlerine sizi getirdi ve yeryüzünde sizi yerleştirdi. O'nun düzlüklerinde saraylar yapıyorsunuz, dağlarında evler kuruyorsunuz. Artık Allah'ın nimetlerini hatırlayın da yeryüzünde fesatçılar olarak karışıklık çıkarmayın."*³

Bozgunculuk yaparak fesad çıkarmak, Allah Teâlâ'nın yarattığını değiştirmeye kalkmaktır.

*Allah şeytam lânetlemiştir; o da "Kullarından belli bir pay alacağım, onları mutlaka saptıracağım, onları boş kuruntulara kaptıracağım, kesinlikle onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar; emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler" demiştir. Allah'ı bırakıp da şeytam dost edinen kimse elbette apaçık ziyana düşmüş olur."*⁴

Buna göre Allah Teâlâ'nın kullarından istediği, kulların sorumluluk üstlenerek, yeryüzünün imar ve islahı için çalışmasının yolu iman ederek sâlih ameller işlemesidir.

2 Hûd Suresi, 61. Ayet

3 A'râf Suresi, 74. Ayet

4 Nisâ Suresi, 118-119. Ayet

*Asra yemin ederim ki, insan gerçekten ziyandadır. Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler başkadır.*⁵

İnsanoğlunun yeryüzündeki tarihi ilk Peygamber Hz. Âdem (as.) ve eşi Hz. Havvâ ile birlikte başlamış, insanlar birbirleri ile toplumsal münasebet kurmaları adına farklı kavimlere ayrılmıştır.

*O yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır.*⁶

*Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir diğiden yarat-
tık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah
katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla
sakımanızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her
şeyden haberdardır.*⁷

Bu çerçeve dahilindeki delil (hucurât suresi, 13. ayet), insanların “birbirinden farklı kimlikler edinerek, bu kimlikler vasıtasıyla toplum içerisinde tanınma ve birbirleri ile tanışma” çerçevesini kabul etmekte ancak birbirinden farklı kavim, millet vb. sosyal ve etnik demografiye mensup olmanın kul- lar arasında bir üstünlük meselesi yapılmasına karşı çıkmak- tadır. O halde insanın değerini belirleyen, kendi irade hür- riyetini kullanarak elde edemediği bir alan olan etnik men- subiyet çerçevesi değil, hür iradesi ile elde ettiği erdemlerdir ki takvâ meselesidir. İnsan iradesini ortaya koyarak, Allah Teâlâ’dan iyiliği isteyebileceği gibi tercihini kötülükten yana koyabilir. Bu çerçevede insan iyiliği isterse, kendisine bah- şedilen iyiliği kendi yaşamı ve toplumsal hayata yansıtarak mutlu bir dünya hayatı sürebileceği gibi; kötülüğü isterse

5 Asr Suresi, 1-3. Ayet

6 Secde Suresi, 7. Ayet

7 Hucurât Suresi, 13. Ayet

bunu da ferdî ve içtimâî yaşamına sirayet ettirebilir, böylece kalbini saran bu yıkıcı kötülükler yüzünden kendisini tehlikeye atar.

*Başımıza gelen her musibet kendi yapıp ettiklerimiz yüzündendir; kaldı ki Allah birçoğunuzu da başışlar.*⁸

Allah Teâlâ, yeryüzünün imar ve ıslahı ile sorumlu tuttuğu kullarını, bu amaç doğrultusunda, iman ederek sâlih ameller işleyebilmesi adına, hiç bir dönem yalnız başına bırakmamış, dünya hayatındaki imtihanda başarılı olmaları adına gönderdiği Peygamberler ve Kitaplar ile desteklemiş, böylece yoktan varederek yarattığı, merhametle muamele ettiği insanları, bir taraftan en iyiyi, en doğruyu ve en güzeli öğretecek; bir taraftan kötünün, çirkin ve yanlış işlerin mahiyetini anlatacak bir düzene muhatap kılmıştır. İnsanoğluna imtihanında rehberlik ederek, âhîret yurdunda felâha erişmesine vesile olacak bu düzen din'dir.

Din kavramı etimolojik köken bağlamında Arapça deyin kelimesinden gelir. Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi iki yerde geçerken, üç ayette ise (et-Tevbe 9/29; es-Sâffât 37/53; el-Vâkıa 56/86) aynı mânaya gelen farklı ifadeler yer alır. Anılan kısım ve ayetlerde dine yüklenen anlamlar yönetme ve yönetilmek, şerîat, itaat, hüküm, tapmak, tevhid, İslâm, hudûd, ceza, hesap, millet olarak sıralanabilir.

*Ödül ve ceza günününün tek hâkimi.*⁹

*O gün Allah onlara hak ettikleri cezayı tastamam verecektir ve onlar Allah'ın apaçık gerçek olduğunu anlayacaklardır.*¹⁰

8 Şûrâ Suresi, 30. Ayet

9 Fâtıha Suresi, 4. Ayet

10 Nûr Suresi, 25. Ayet

Kur'ân-ı Kerîm'de çizilen genel çerçevenin bağlamında din kavramı; hâlik ve mâbud olan Allah Teâlâ'ya nisbet edildiğinde hâkim olma, itaat altına alma, hesaba çekmek, ceza vermek, mükâfatlandırmak anlamını taşırken; mahlûk ve âbid olan kullara nisbet edildiğinde boyun eğmek, aciz olduğunun farkında olmak, teslim olarak ibadet etmek anlamını barındırır. Şu halde ulûhiyyet ve ubudiyyeti meselesini nitelendiren din, bu iki kesim arasındaki münasebetleri düzenleyen kanun ve nizamdır. Başka bir deyişle, Allah Teâlâ tarafından Peygamberleri vasıtası ile insanlara gönderilen İlâhî kanunlardır.

*Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur; itaat da daima ve yalnız O'na yapılır. Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz?*¹¹

*İbrâhim de bu dini oğullarına vasiyet etti, Ya'kûb da. "Oğullarım! Allah sizin için bu dini seçti; öyleyse yalnız O'na teslim olmuş müminler olarak can verin!" (dediler).*¹²

Bu kanunlar, hakikatin kaynağıdır. İnsanları, iradelerini kullanmak marifetiyle ortaya koyacakları tercihleri doğrultusunda hem bu geçici imtihan dünyasında, hem de kalıcı âhîret yurdunda mutluluğa götürmek için konulmuştur. Ruh olmadan beden anlamsızdır.

Beden, ihtiyaçlara (zarûriyyât ve hâciyat) muhtaç olduğu gibi ruh da manevî bir kudrete o derece muhtaçtır. Çünkü insan, kendisini yaratan İlâhî iradeyi tanımak ve bilmek, âlemin yaratılış gerekçesini kavramak, bu çerçeve dahilinde kendisinin dünya hayatındaki yaratılış amacını öğrenmek ister. Kısaca hak ile batılı, doğru ile yanlış ayırmak ister. Dinin kurallarını belirleyen Allah Teâlâ, bu kanunları Peygamber-

11 Nahl Suresi, 52. Ayet

12 Bakara Suresi, 132. Ayet

lerine vahiy yoluyla bildirmektedir. O halde Peygamberlerin görevi bu mesajı insanlara ulaştırmaktır.

Beşerin kendi kurduğu bir düzen çerçevesinde ortaya koyduğu kanun ve sistemler asla din olarak tarif edilemez. Elbette Allah Teâlâ tarafından gönderilmiş olmasına rağmen, insanlar tarafından hükümleri zaman içerisinde değiştirilerek bozulan dinler de böylece “hak din” vasfını kaybetmişlerdir.

Bütün insanlığa gönderilen, hükmü çağları aşarak kıyamete değin sürecek, ilk insan ve ilk Peygamber Hz. Âdem (as.)’ın kullara tebliğ ettiği Tevhîd dini ve sonrasında gelen bütün semavî dinlerin devamı (ancak onların hükümlerini ortadan kaldıran), Allah Teâlâ’nın katındaki tek din İslâm’dır.

*Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır. Kitap verilenler, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarında ki hak tanımazlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah’ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah’ın hesabı çok çabuktur.*¹³

*Kim İslâm’dan başka bir din arama çabası içine girse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek ve o âhi-rette ziyan edenlerden olacaktır.*¹⁴

*.....Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet’i beğendim.....*¹⁵

İslâm son dindir. İslâm dininden başka hiçbir din gelmeyecek, hükmü çağları aşarak Allah Teâlâ’nın emir buyurduğu zamana kadar yürürlükte kalacaktır. Miladî 610 yılında Cebrâil (as.), Hira mağarasında bulunan Peygamber Efendi-

13 Âl-i İmrân Suresi, 19. Ayet

14 Âl-i İmrân Suresi, 85. Ayet

15 Mâide Suresi, 3. Ayet

miz Hz. Muhammed (sas.)'e Peygamberlik vazifesini tebliğ etmiş böylece Resûlullah (sas.), Allah Teâlâ tarafından son ve en büyük yol göstericimiz olarak görevlendirilmiştir.

İslâm dininin dışındaki sapkın inaçların da Kur'ân-ı Kerîm'de din olarak anıldığı görülmektedir. Bu durum İslâm'ın, dinin benimsenmesi noktasında kulların iradesine yaptığı vurgunun göstergesidir.

*De ki: "Ey inkârcılar! Ben sizin tapmakta olduğunuz şeylere tapmam. Siz de benim taptuğuma tapıyor değilsiniz. Ben sizin tapıklarınıza tapacak değilim. Siz de benim taptuğuma tapıyor değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim banadır."*¹⁶

Buna göre kulların İslâm'ı kabul etme noktasında herhangi bir baskıya maruz bırakılması söz konusu değildir. Bu sebeple İslâm'ın temelini iman oluşturduğundan, haliyle inanmak da bir gönül meselesi olduğundan, kulların iradesine dayanmayan, gönülden benimsemediği bir inanç yine inkâr ile eşdeğer kabul edilmekte ve nifak olarak nitelenmektedir.

*Ey peygamber! Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla "iman ettik" diyenlerden ve yahudilerden küfürde yarısanlar seni üzmesin....."*¹⁷

Gönülden benimsenmeyen bir inanç nasıl ki inkâr ile bir tutuluyorsa, samimiyetten uzak ameller de İslâm açısından bir değer taşımayacaktır.

*Gördün mü dini yalan sayanı? İşte odur yetimi itip kakan;
Ve yoksula yedirmeyi özendirmeyen! Vay haline o namaz kılanların ki, Onlar namazlarının özünden uzaktırlar.
Onlar halka gösteriş yaparlar. Hayra da engel olurlar."*¹⁸

16 Kâfirûn Suresi, 1-6. Ayet

17 Máide Suresi, 41. Ayet

18 Maûn Suresi, 1-7. Ayet

İslâm'ın ikinci özelliği evrensel bir din olmasıdır. Geçmişteki semavî dinler belirli bir kavme gönderilmişken İslâm'ın muhatabı bütün insanlıktır.

*De ki: "Ey insanlar! Gerçekten ben göklerin ve yerin sahibi olan Allah'ın hepinize gönderdiği elçisiyim. O'ndan başka tanrı yoktur. O hayat verir ve öldürür. Öyleyse Allah'a ve ümmî peygamber olan resulüne -ki o Allah'a ve O'nun sözlerine inanır- iman edin ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız."*¹⁹

Bu hakikatin delili (a'râf suresi, 158. ayet) Resûlullah (sas.)'in evrensel risâlet ile şerefendirildiği hususunda bilgilendirildiğinin kanıtı olduğu gibi bazı yahudilerin Resûlullah (sas.)'in Peygamberliği hakkında söylediği "O sadece Araplar'ın Peygamberidir, yahudilerin değil" şeklindeki iddialarını da reddetmektedir. Risâletin evrenselliğine yönelik hakikate Sebe' Suresi'nin 28. ayeti ile Enbiyâ Suresi'nin 107. ayeti dikkat çekmektedir.

*Biz seni sadece müjdeleyici ve uyarıcı olarak bütün insanlara gönderdik; fakat insanların çoğu bunu anlamıyorlar.*²⁰

*Vē seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.*²¹

İslâm, Allah Teâlâ'ya inanç meselesinde yahudilerin ve hıristiyanların düştükleri sapınlık ve aşırılıkları kaldırmakta, buna göre İlâhî iradenin beşerleştirilmesini ve / veya beşerin tanrılaştırılmasını kabul etmeyerek, Hz. Mûsâ (as.) ve Hz. İsâ (as.)'ın hakikati içeren mesajını hatırlatmakta, Allah Teâlâ'nın bir ve benzersiz olduğuna dikkat çekmektedir.

19 A'râf Suresi, 158. Ayet

20 Sebe' Suresi, 28. Ayet

21 Enbiyâ Suresi, 107. Ayet

*De ki: "O, Allah'tır, tektir. Allah sameddir. Doğurmamış ve doğmamıştır. O'nun hiçbir dengi yoktur."*²²

Câbir"den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) insanlara hitap ederken önce lâyük-ı vecihle Allah'a hamd ve senâ eder, sonra da "Bir kimseye Allah hidayet verirse artık onu saptıracak yoktur; Allah'ın saptıracağına da hidayet verecek yoktur. Sözü en hayırlısı Allah'ın Kitabıdır." buyururdu.²³

Hem tevrat hem incil, geçen zamanda kaybolmuş veya beşer tarafından yeniden kaleme alınmış, bu bakımdan bir takım ilave ve eksiltmelere maruz kalmıştır. Kur'an-ı Kerim ise hem vahyedildiği anda yazıya geçirilmiş olmasından hem de ezberlemek marifetiyle aslına uygun bir şekilde günümüze kadar muhafaza edilmiştir.

*Kesin olarak bilirsiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz.*²⁴

Ebü Hüreyre"den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Hiçbir peygamber yoktur ki, insanların inanmaları için kendisine mucizeler verilmiş olmasın. Bana verilen ise Allah'ın vahyettiği vahiy (Kur'an-ı Kerim)dir. Bu sayede ben kıyamet günü ümmeti en çok olan peygamber olacağımı ümit ediyorum."²⁵

Gerek yahudilik gerekse hıristiyanlık, sonradan bozularak tahrif edildiklerinden dolayı, önder şahsiyetler olan Peygamberler ile alakalı çeşitli iddia ve iftiralarda bulunarak, diğer Peygamberleri kabul etmezken, bütün Peygamberlere iman etmek esastır.

22 İhlâs Suresi, 1-4. Ayet

23 Müslim, Cum'a, 45

24 Hicr Suresi, 9. Ayet

25 Buhârî, İ'tisâm, 1

*Allah'ın elçisi ve müminler, rabbinden ona indirilene iman ettiler. Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandılar. "O'nun elçileri arasında ayırım yapmayız" ve "İşittik, itaat ettik, bağışlamamı dileriz rabbimiz, gidiş sanadır" dediler.*²⁶

*Ey iman edenler! Allah'a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr eden kimse iyice sapıtmıştır.*²⁷

*Ebü Hüreyre'den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Ben dünyada ve âhirette Meryem oğlu İsa'ya insanların en yakın olanıyım. Peygamberler, ataları bir, anneleri ayrı kardeşirler. Dinleri ise tektir."*²⁸

Yahudilik büyük ölçüde dünya hayatına, hıristiyanlık ise dünyadan tamamen uzaklaşarak manevî yaşama değer verirken, İslâm dünya ve âhiret dengesini gözeterek korumaktadır. Bu çerçevede dahilinde hükümlerinde kolaylığı işaret etmesinden en ölçülü ve yaşanabilir din İslâm'dır.

*Allah'ın sana verdiğinden âhiret yurdunu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma! Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de insanlara ihsanda bulun. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışma! Şüphesiz Allah bozguncuları sevmez.*²⁹

Onlar, ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyarlar. Peygamber onlara iyiliği emreder ve onları kötülükten meneder; yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırıkların kaldıran, üzerlerindeki zincirleri çözer. O peygambere ina-

26 Bakara Suresi, 285. Ayet

27 Nisâ Suresi, 136. Ayet

28 Buhârî, Enbiyâ, 48

29 Kasas Suresi, 77. Ayet

*nan, onu koruyup destekleyen, ona yardım eden ve onunla birlikte gönderilen nura uyanlar, işte bunlardır kurtuluşta erenler.*³⁰

Ebü Hüreyre’den (ra) nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Din kolaylıktır. Bir kişi takatinin üstünde ibadete kalkarsa din karşısında âciz kalır. Bunun için aşırıya kaçmayın, dosdoğru yolu tutun ve (sâlih amellerden alacağınız mükâfattan ötürü) sevinin. Sabah, akşam ve gecenin bir kısmında (dinç olduğunuz vakitlerden) yararlanın (ki taat ve ibadetinize devam edin).”³¹

İslâm önceki semavî dinlerin muhtevasında bulunan bazı ağır yükleri ya kaldırmış veya hafifletmiştir. Böylece din daha kolay kılınmıştır.

*İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık. Biz bu yöneldiğin kibleyi özellikle resule uyanlarla sırt çevirenleri açıkça ayırt edelim diye belirledik. Bu, Allah’ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelecektir. Allah imanınızı asla zayıf edecek değildir. Çünkü Allah insanlara karşı çok şefkatli, çok merhametlidir.*³²

İbn Abbâs’tan nakledildiğine göre, Hz. Peygamber’e (sav) “Yüce Allah’ın en çok sevdiği din hangisidir?” diye soruldu. O da şöyle buyurdu: “Kolay olan hanîflik dimidir.”³³

Allah Teâlâ’nın buyurduğu vakite kadar geçerliliğini koruyacak olan İslâm’ın aslı unsurlarından *itikadî hükümler*; Allah Teâlâ’yı tanımayı ve bilmeyi; *amelî hükümler* Allah

30 A'râf Suresi, 157. Ayet

31 Buhârî, İmân, 29

32 Bakara Suresi, 143. Ayet

33 İbn Hanbel, I, 236

Teâlâ'ya itaati ve son olarak *ahlâkî hükümler ise Allah Teâlâ'ya sevmeyi işaret eder.* O halde dinin itikadî, amelî ve ahlâkî hükümlerinin amacı (makâsidü'ş-şerîa) kulların dünya ve âhîret mutluluğuna erişmesi, bütün davranışlarında Allah Teâlâ'nın rızâsını kazanabilmesini sağlamaktır.

....*Ama insanlardan öyleleri vardır ki, "Ey Rabbimiz! Bize bu dünyada ver"* diye dua ederler. Böyle bir kimsenin âhîretten hiç nasibi yoktur. *İnsanlardan öyleleri de vardır ki, "Ey rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ver; öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru"* derler. *İşte kazandıklarından bir payı olanlar bunlardır:.....*³⁴

Bakara Suresi'nin 200, 201 ve 202. ayeti kulların yaratılış itibarıyla iki karakterde olduğuna dikkat çekmektedir. 200. ayette karakterize edilen kullar yalnızca dünya hayatını isteyerek âhîret amelini ihmâl edenlerdir. Bu kimselerin âhîret yurdundan hiçbir nasibi yoktur. Sure'nin 201. ve 202. ayetinde karakterize edilen kullar ise, Allah Teâlâ'dan doğru niyazda bulunarak O'nun rızâsını kazanmak isteyen kimselerdir. Bu kimseler dünya hayatında yaptığı bütün iyiliklerin karşılığını âhîret yurdunda alacaktır ki bu vurgu dinin amacını (makâsidü'ş-şerîa) yansıtmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'in ilk suresi Fâtiha Suresi'nin mahiyeti de şer'î hükümlerin amacını vurgulamaktadır.

Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla... Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Rahmân ve rahîm. Ödül ve ceza günününün tek hâkimi. (Rabbimiz!) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz. Bizi dosdoğru yola ilet; Nimetine erdirdiklerinin yoluna;gaza-

*ba uğramışların yoluna da, dalâlete sapmışların yoluna da değil! Amin!*³⁵

Sahabe döneminden itibaren, âlimlerin ictihâdlarında dinin hükümlerinin gerekçelerine ayrı bir ehemmiyet göstermesi, usûl ve furû çerçevesinde ortaya koydukları teorik incelemeler kapsamında özelde her bir hükmün genelde şeriatın amaçlarına dikkat çekmesi, makâsîdü'ş-şerîa anlayışının terimleşme sürecindeki ilk adımdır. Bu dönemden itibaren usûlü'l-fikh ilmi eserlerinin bilhassa kıyas bölümü altında, dinin her bir hükmünün gerekçe ve amacının belirlenerek bunun sonuçlarının neler olacağı meselesi ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Makâsîd düşüncesinin kuramsal çerçeveye oturtulmasına öncülük eden İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî olmuştur. Özellikle el-burhân fi usûlü'l-fikh ve el-ğyâsî adlı eserlerinde *şer'î hükümlerin gayeleri* anlamını karşılayacak şekilde maksûd, maksîd, makâsîd ve garaz kavramlarını sıkça kullanan İmâmü'l-Haremeyn, dinin hükümlerinin bir amaç doğrultusunda konulduğuna dikkat çekerek, bu hakikati kavrayamayan kimseleri basiretsizlikle itham etmiştir.

İmâmü'l-Haremeyn'in ardından talebesi Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî, el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-usûl ve şifâ'ü'l-ğalîl isimli eserlerinde makâsîd düşüncesini daha detaylı bir şekilde incelemiş, *kulların dünya ve âbiret mutluluğuna erişmesi* veya *bütün davranışlarında Allah Teâlâ'nın rızasını kazanabilmesi* şeklinde ifade edilen dinin amacının; hayatı (can), dini (imanı), aklı, nesli (nesep ve ırzı) ve malı kısaca beş temeli korumaktan geçtiğini kuramsal çerçevede ifade etmiştir. Beş temelin hayat, din, akıl, nesil ve mal başlıklarında belirginleşmesinin arkasındaki düşünce, özel nasslar (Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet metni) üzerinden tümevarım metodu kul-

35 Fâtîha Suresi, 1-7. Ayet

lanılarak elde edilen delillerin, bu beş temeli işaret etmesinden kaynaklıdır.

Hükümlerin vurgu yaptığı çerçeveden ilki hayatı (can) korumaktır.

Diğer bütün hakların da temelini teşkil eden yaşam hakkı (şahsî dokunulmazlık ilkesi) Allah Teâlâ'nın kullarına bahsettiği ve hiçbir beşerin müdahale edemeyeceği meseledir. Mâide Suresi'nin 32. ayeti, bir kulun yaşam hakkının diğer kulların yaşam hakkından farklı görülmediğine dikkat çeker.

..... *“Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık olması dışında, kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir can kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur.”.....*³⁶

*Yanlışlıkla olması dışında, bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz.....*³⁷

Yaşama hakkına hiçbir beşerin müdahalede bulunmasına imkân verilmediğinden dolayı kulların vücut bütünlüğüne karşı yapılan saldırılara mislî ile karşılık verilmesi de esastır. Saldırı niteliği taşıyan öldürme ve yaralama fiillerinde ceza olarak kısas, diyet ve erş belirlenmiştir.

*Cezalandırmak isterseniz size yapıldığı kadarıyla cezalandırın, fakat sabır gösterirseniz bilin ki sabırlı davrananlar için bu muhakkak daha hayırlıdır.*³⁸

*Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.*³⁹

36 Mâide Suresi, 32. Ayet

37 Nisâ Suresi, 92. Ayet

38 Nahl Suresi, 126. Ayet

39 Nisâ Suresi, 93. Ayet

Tevrat'ta İsrâîloğulları'na, "Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş... Yaralamalarda da kısas vardır. Kim kısası başışlarsa bu kendisi için bir kefarettir. Vê her kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerin ta kendileridir" diye yazdık.⁴⁰

Kısasta asıl amaç caydırıcı olmak, can ve mal güvenliği temin etmektir. Öldürme ve yaralama girişiminde bulunan kulun kendi başına yaptığının aynısının geleceğini bilmesi, onu böyle davranmaktan alıkoyar.

*Kısasta sizin için hayat vardır; ey akıl sahipleri, umulur ki sakınırsınız.*⁴¹

Yaşama hakkı Allah Teâlâ'nın anne karnında olan kullarını da kapsar. O halde kürtaj haram mahiyetinde olduğu gibi kulun kendi canına kıyması (intihar) veya vücut bütünlüğüne kasıtlı olarak zarar vermesi de böyledir.

Cüdüb b. Abdullah'tan nakledildiğine göre, ...Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Sizden önceki ümmetlerden birinde yaralı bir adam vardı. Yaranın acısına dayanamadığından bir bıçak alıp elini kesti. Kanaması durmadı ve sonunda öldü. Bunun üzerine Yüce Allah, "Kulum, kendisi konusunda benden daha acele davran(arak canına kıy)dı. Ben de ona cenneti haram kıldım." buyurdu.⁴²

*Enes b. Mâlik'ten (ra) nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Hiçbiriniz başına gelen bir sıkıntıdan dolayı ölümü istemesin. Eğer mutlaka isteyecek olursa, "Allah'ım, yaşamak benim için hayırlı olduğu sürece beni yaşat, ölüm benim için hayırlıysa canımı al!" desin.*⁴³

40 Mâide Suresi, 45. Ayet

41 Bakara Suresi, 179. Ayet

42 Buhârî, Enbiyâ, 50

43 Buhârî, Merdâ, 19

*Câbir b. Semüre anlatıyor: "Oklarla canına kıyan bir adam (ın cenazesi) Peygamber"e (sav) getirildi de (Hz. Peygamber) onun cenaze namazını kılmadı."*⁴⁴

Kulların zararlı maddeler kullanarak vücutlarını tahrip etmesi de haram çerçevesinde kabul edilmekte, kullara maruz kaldıkları hastalıklarda tedavi olması emredilmektedir.

*Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah yoktur. Biliniz ki Allah bağışlayan ve esirgeyendir.*⁴⁵

*Allah yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever.*⁴⁶

*Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür. Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz.*⁴⁷

*İbn Abbâs'ın (ra) naklettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "İki nimet vardır ki insanların çoğu (onları değerlendirme hususunda) aldanmıştır: Sağlık ve boş zaman."*⁴⁸

Hükümlerin vurgu yaptığı çerçeveden ikincisi dini (iman) korumaktır. İnsanların dinî yaşantılarına saygı duyulması gerekliliği İslâm'ın, kelime-i şehâdet getirerek namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek ve Ramazan orucu tutmak

44 Müslim, Cenâiz, 107

45 Bakara Suresi, 173. Ayet

46 Bakara Suresi, 195. Ayet

47 Bakara Suresi, 219. Ayet

48 Buhârî, Rikâk, 1

şeklinde belirginleşen beş mesele üzerine inşa edilmesinin beraberinde getirdiği bir sonuçtur. O halde İslâm, korunması gereken bir haktır.

Onlar sırf “Rabbimiz Allah’tır” dediklerinden dolayı baksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah’ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler -ki oralarda Allah’ın adı çokça anılır- yıkılır giderdi. Allah kendi dinine yardım edenlere muhakkak yardım edecektir. Kuşkusuz Allah güçlüdür, mutlak galiptir.⁴⁹

İslâm’ın korunmasının yolu, kulları bu yoldan alıkoyarak saptırmaya çalışan kimselerin bertaraf edilmesinden geçmektedir.

Allah’ın mescidlerinde O’nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zalim kim olabilir? Ashında bunların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir. Böyeleri için dünyada rezillik var, âhîrette de onlar için büyük azap vardır.⁵⁰

İnsanları, İslâm’ın yolundan alıkoymaya çalışanlara karşı Allah Teâlâ cihadı emretmekte, İslâm’a saldıran bütün eylemleri yasaklamaktadır.

İman edip de hicret edenler, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler ve onları başırlarına basıp yardım edenler birbirlerinin yâr ve yakınlarıdır.....⁵¹

Allah yolunda, gerektiği gibi cihad edin.....⁵²

İslâm kulları tâbi olma noktasında herhangi bir zorlama ile karşı karşıya bırakmaz. Kur’ân-ı Kerîm’de Resûlullah

49 Hac Suresi, 40. Ayet

50 Bakara Suresi, 114 . Ayet

51 Enfâl Suresi, 72. Ayet

52 Hac Suresi, 78. Ayet

(sas.)’in tebliğ ile mükellef olduğu, kulları Hak dine davet etmek dışında herhangi bir zorlamada bulunmadığı hakikati zikredilmektedir.

*Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın!*⁵³

*Peygamberin görevi, tebliğ etmekten ibarettir. Allah ise açıkladığımızı da gizlediğinizi de bilin.*⁵⁴

Ebû Hüreyre”den (ra) nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Benim ve benden önceki peygamberlerin durumu, bir ev inşa eden kimseye benzer. O kimse evi güzelce yapıp mükemmel hâle getirmiş fakat bir köşede sadece bir tuğla yeri boş kalmıştır. İnsanlar bu evi dolaşırlar, ona hayran olurlar ve şöyle derler: “Keşke şu tuğla da yerine konulmuş olsaydı.”” Resûlullah sözlerine şöyle devam etmiştir: “İşte ben o tuğlayım. Ben peygamberlerin sonuncusuyum.”⁵⁵

Ebû Hüreyre”den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Benimle ümmetimin durumu (geceleyin) ateş yakan kimsenin hâline benzer. Böcekler ve kelebekler o ateşe düşmeye başlar. İşte ben de sizler ateşe girerken kuşaklarınızdan tutup engellemeye çalışıyorum.”⁵⁶

Ebû Musa (el-Eş’arî) tarafından nakledildiğine göre, Resûlullah (sav), bazı emirlerini yerine getirmesi için as-hâbından birini görevli olarak gönderdiği zaman, “Müjdeleyin, nefret ettirmeyin kolaylaştırın, zorlaştırmayın!” buyururdu.⁵⁷

53 Yûnus Suresi, 99. Ayet

54 Mâide Suresi, 99. Ayet

55 Buhârî, Menâkıb, 18

56 Müslim, Fedâil, 17)

57 Müslim, Cihâd ve siyer, 6

İslâm'a tâbi olsun veya olmasın, kulların davranışlarının karşılığını göreceği haktır. Bu meseleye açıklık getirebilmek adına itikadî hükümlerden kadere ve kazaya iman çerçevesi- ne değinmek gerekir.

*Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür.
Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür.⁵⁸*

*..... lehinde olanı da kendi kazandıdır;aleybinde olanı
da kendi kazandıdır...⁵⁹*

*Artık sen öğüt ver, çünkü sen ancak bir uyarıcısın. On-
ların üstünde egemen bir zorba değilsin. Ancak kim
yüz çevirir ve inkâr ederse, Allah onu en büyük azapla
cezalandırır.⁶⁰*

Sözlükteki mânası birşeyi belirli bir ölçüye göre yapmak şeklinde beliren kader, Allah Teâlâ'nın ezelden ebede kadar gerçekleşecek tüm şeylerin zamanını, yerini, özellik ve nite-liklerini ezeli ilmiyle bilerek sınırlaması ve takdir etmesidir.

O halde Allah Teâlâ'nın ilim ve irade sıfatlarıyla düşü- nülebiyecek olan kader meselesi bütün olayların belirli bir nizam ve ölçüye göre düzenleyen ilâhî kanundur.

Sözlükteki mânası emir, hüküm, bitirmek ve yaratmak şeklinde beliren kaza, Allah Teâlâ'nın ezelde irade koyarak takdir buyurduğu şeyleri zamanı gelince, her birisini ezeli ilim, irade ve takdirine uygun biçimde meydana getirerek yaratmasıdır. O halde kaza meselesi Allah Teâlâ'nın tekvîn sıfatı ile birlikte düşünülecektir.

Kadere ve kazaya iman etmek Allah Teâlâ'nın ilim, irade, kudret ve tekvîn sıfatına inanmak demektir. Buna göre hayır ve şer, iyi ve kötü, faydalı faydasız, canlı cansız her ne varsa

58 Zilzâl Suresi, 7-8 . Ayet

59 Bakara Suresi, 286. Ayet

60 Gâşiye Suresi, 21-24. Ayet

hepsi Allah Teâlâ'nın bilmesi, dilemesi, kudreti, takdiri ve yaratması ile olmakta, Allah Teâlâ'dan başka hiçbir yaratıcı bulunmamaktadır.

Bu çerçeve dahilinde Allah Teâlâ, insanların hür iradeleri ile tercih edecekleri şeylerin nerede ve ne şekilde seçileceğini, ezeli (zamanla sınırlandırılmayan) mutlak ilmiyle bilir ve bu bilgisine göre diler, bu dilemesine göre takdir buyurarak zamanı geldiğinde kulun seçimi doğrultusunda yaratır. Bu halde Allah Teâlâ'nın ilmi, kulun seçimine bağlı olmaktadır. Bir başka deyişle Allah Teâlâ'nın ezeli mânada birşeyi bilmesinin, kulun irade ve seçimi üzerinde zorlayıcı bir etkisi bulunmamaktadır. Kullar Allah Teâlâ bildiği için belirli işleri yapmamaktadır. Ancak kulların yapacağı bütün işler Allah Teâlâ tarafından ezeli ve mutlak mânada bilinmektedir.

*Allah her dışının karında neyi taşıdığını, rahimlerin neyi eksiltip neyi artıracığını bilir. O'nun katında her şey bir ölçüye bağlıdır.*⁶¹

*De ki: "Allah bize ne yazmışsa başımıza ancak o gelir, O bizim mevlamızdır." Müminler yalnız Allah'a güvenip dayansınlar.*⁶²

İnsanların fiilleri zorunlu (ıztırarî) fiiller ve ihtiyarî (iradeli) fiiller şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Zorunlu (ıztırarî) olanlar kulların organları bakımından zorunlu olan ve refleks hareketlerinden oluşan fiilerdir. Bunların yaratılmasında insanların iradesinin herhangi bir rolü bulunmaz. Haliyle bu fiillerin sorumluluğunu taşımazlar.

Buna karşılık ihtiyarî (iradeli) olanlar hayır - şer, iyi - kötü bir şey işlemek gibi insanların hür iradeleri yaptıkları fiilerdir. Allah Teâlâ kulları irade sahibi olarak dilediğini yapabilecek varlık olması yönünde irade ve takdir buyurmuş,

61 Ra'd Suresi, 8. Ayet

62 Tevbe Suresi, 51. Ayet

bu ölçüde yaratmıştır. İnsanlar kendi iradelerini ortaya koyarak birşeyi yapıp yapmamak imkânına sahiptir. İyi veya kötü yönden birini seçebilir ki bu fiilerden sorumlu olması hür iradesinden kaynaklanmaktadır. İhtiyarî (iradeli) fiilerin meydana gelmesinde insanların hür iradesinin etkisi vardır. Ancak fiilerin yaratıcısı Allah Teâlâ'dır. O, kulların iradeli fiilerini iradeleri doğrultusunda yaratır.

Özetle kulların işleri iki kısımdır. Birinci kısımdaki işler doğrudan ilâhî iradeye bağlı olarak Allah Teâlâ'nın takdiri ve yaratması ile olanlardır. İkinci kısımdaki işler kulların iradelerine bağlı olarak Allah Teâlâ'nın takdiri ve yaratması ile olan işlerdir. Ancak bu çerçeve Allah Teâlâ'nın buna mecbur ve zorunlu olmasından değil, âdetullah (sünnetullah) adı verilen ilâhî kanununu bu şekilde tertip etmesinden kaynaklıdır. O halde fiilî tercih ve seçim (kesb) kuldan, yaratmak (halk) Allah Teâlâ'dandır.

*Her insanın sorumluluğunu omuzuna yükledik. Kıyamet gününde insana, açılmış vaziyette önüne konulacak olan bir kitap çıkaracağız.*⁶³

Kader ve kazaya iman eden kullar, kâinatta olmuş ve olacak her şeyin Allah Teâlâ tarafından takdir edilerek yaratıldığının ancak bu çerçevede kendilerine seçme hürriyeti verildiğinin ve yaptıkları tercihlerin karşılığını göreceğinin farkındadır.

İslâm'ın kulları tâbi olma noktasında herhangi bir zorlama ile karşı karşıya bırakmaması ve kulların her bir davranışının karşılığını göreceğinin olması hakikatinden hareketle İslâm toplumunda ilk dönemden itibaren şiddet ve taşkınlık çıkararak sosyal düzeni bozmaya yönelik girişimde bulunmadıkları sürece gayr-i müslim kimselerin dinî yaşamlarına

63 İsrâ Suresi, 13. Ayet

müdahalede bulunulmamış ve zimmet anlaşması çerçevesinde toplumun bir ferdi kabul edilmişlerdir.

Hükümlerin vurgu yaptığı çerçeveden üçüncüsü akli korumaktır. En geniş çerçevede insanı diğer canlılardan ayıran nitelik olarak teorik bilgileri ve düşünmeyle ilgili zihni becerileri edinme yatkınlığı kazanmasını sağlayan fitrî yetenek şeklinde tarif edilebilen aklın değerini ortaya koyabilmek adına ilim meselesi başlığında şer'î delillerin üzerinden detaylı açıklamalara yer verilmektedir.

*Gerçekliğinde şüphe bulunmayan, her şeye hükümler olan Allah yüceler yücesidir. Sana vahyi tamamlanmadan Kur'an'ı okumada aceleci davranma ve "Rabbim! İlmimi arttır" de.*⁶⁴

*Yoksa Cabiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar? Gerçeği kesin olarak bilip kabul eden kimseler için Allah'tan daha güzel hüküm sahibi kim olabilir?*⁶⁵

*Anlamsız, yararlı söz ve davranışlardan uzak dururlar;*⁶⁶
*Şüphesiz bunlarda alınacak büyük bir ders vardır; ama çoğu iman etmezler.*⁶⁷

Makāsıd düşüncesinin dikkat çektiği dördüncü mesele, özel yaşamın muhafaza altına alınmasına yönelik nesep ve ırzın korunmasıdır.

*İffetlerini korurlar; Sadece eşleriyle veya ellerinin altında olanlarla (câriyelerle) yetinirler; bundan dolayı da kınanacak değillerdir. Ama her kim bunun ötesine geçmek isterse işte haddi aşanlar onlardır.*⁶⁸

64 Tâhâ Suresi, 114. Ayet

65 Mâide Suresi, 50. Ayet

66 Mü'minûn Suresi, 3. Ayet

67 Şuarâ Suresi, 8. Ayet

68 Mü'minûn Suresi, 5-7. Ayet

İffetlerini koruyanlar -ki eşleri ve câriyeleri bunun dışında olup bundan dolayı kınanmazlar; ama kim bunun ötesine geçmeye kalkışrsa böyleleri sınırı aşanların ta kendileridir-,⁶⁹

İslâm evliliği teşvik ederken; evlilik dışı ilişki ve sonu buraya çıkan her türlü yolu yasak ederek fitrî ihtiyaçların karşılanmasında meşrû yolları emreder. Böylece soyun devamlılığı sağlanarak nesil güvence altına alındığı gibi ırz ve namus korunur.

*.....zina etmezler. Zira (bilirler ki) bunları işleyen kimse cezasını bulacak.*⁷⁰

Ebü Hüreyre’den (ra) nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Zinakâr, zina ederken mümin olarak zina etmez...”⁷¹

Câbir b. Abdullah’tan nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Ümmetim için en çok korktuğum şey Lût kavminin işlediği (cürümdür).”⁷²

Hz. Âişe’den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Nikâh benim sünnetimdir. Kim benim sünnetime uygun davranmazsa benden değildir. Evlenin. Çünkü ben (kıyamet günü diğer) ümmetlere karşı sizin çokluğunuzla iftihar edeceğim...”⁷³

Abdullah (b. Mes’ûd) anlatıyor: Biz Hz. Peygamber’in (sav) yanında olan ve evlenme imkânı bulamayan gençlerdik. Resûlullah (sav) bize şöyle buyurdu: “Ey gençler! Evlenme imkânı bulanınız evlensin. Çünkü evlenmek, gözü haramdan çevirmek ve iffeti korumak için en iyi yol-

69 Meâric Suresi, 29-31. Ayet

70 Furkân Suresi, 68. Ayet

71 Buhârî, Eşribe, 1

72 Tirmizî, Hudûd, 24

73 İbn Mâce, Nikâh, 1

dur. Evlenme imkân bulamayan da oruç tutsun. Çünkü orucun, kişi için şehveti kesme özelliği vardır.»⁷⁴

Ebü Hüreyre”den (ra) nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Bir kadınla dört şeyden dolayı evlenilir: Malı, soyu, güzelliği ve dini için. Sen dindar olanım seç. (Aksi hâlde) fakr u zarurete dışar olursun!”⁷⁵

Hükümlerin vurgu yaptığı çerçeveden beşincisi malın korunması ilkesidir ki mallara karşı duyulan sevgi, kulların en temel hazlarındandır.

İnsan var ya, Rabbi ona imtihan için ikramda bulunduğunda ve onu nimetlere boğduğunda, “Rabbim bana ikram etti” der (mutlu olur). Onu imtihan edip rızkını daralttığıında ise “Rabbim beni önemsemedi” der (mut-suz olur).⁷⁶

Mutlak mânada mülkiyet Allah Teâlâ’ya aittir, kulların Allah Teâlâ’nın yeryüzündeki halifesi sıfatı bağlamında sahip oldukları mülkler, onlara Allah Teâlâ tarafından verilen bir emanetten ibarettir. Özetle, kullara nisbî özel mülkiyet hakkı tanınmaktadır. Bu çerçeve dahilinde kulun bir eşya üzerinde mülkiyet teşkil edebilmesi, çalışması ve kazanmasının sonucu olduğundan özel mülkiyet hakkı ve meşrû kazancın korunmasına çok büyük önem verilmekte, mülke yapılacak bir saldırı doğrudan kulun vücut bütünlüğüne yapılmış hükümünde kabul edilmektedir. O halde kulun vazifesi, malını korumak gerekirse bu uğurda savaşmaktır.

Yahudilerin zulmü sebebiyle, bir de pek çok kimseyi Allah yolundan engellemeleri, kendilerine yasaklandığı halde faizi almaları ve haksızlıkla insanların mallarını yeme-

74 Buhâri, Nikâh, 3

75 Buhâri, Nikâh, 16

76 Fecr Suresi, 15-16. Ayet

*leri yüzünden önceden belâl kılınan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık ve içlerinden inkâra sapanlara acı bir azap hazırladık.*⁷⁷

Abdullah b. Amr’ın (ra) işittiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Malını savunurken öldürülen şehittir.”⁷⁸

Hırsızlık suçu had çerçevesinde değerlendirilmekte, başkalarının malına zarar verenler tazminat ödemekle mükellef tutulmaktadır.

*Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah’tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir.*⁷⁹

İmâmü’l-Haremeyn ve Hüccetü’l-İslâm, Şâri’in amacının tam mânası ile anlaşılmasını ictihâdın gerekliliklerinin arasında kabul etmiştir. O halde makâsîd düşüncesi anlaşılma- dan gerek fûrû fıkıh ilmi, gerekse usûlü’l-fikh ilmi tam mânası kavranamayacaktır. Hüccetü’l-İslâm, *el-Müstaşfâ min ‘ilmi’l-uşûl* adlı eserinde beş temeli koruyan herşeyi *maslahat*; beş temel zarar veren herşeyi mefsedet olarak adlandırır. O halde *meşfedetin bertaraf edilmesi* de bir maslahattır.

Aynı zamanda usûl-i fıkıh ilmi metodolojisinde detaylandırılacağı üzere şer’î delillerin istislah yönemine kaynaklık eden bu çerçeve dahilinde İmamımız, mashalatı muteberlik derecesi bakımından muteber, geçersiz (mülgâ) ve son olarak mürsel maslahat şeklinde üç gruba ayırmaktadır.

Muteber maslahatlar, muteber olduğuna dair nass bulunan, şer’în muteber kabul ettiği maslahatlardır. Misâl olarak cihad dini, kısas hayatı, içki yasağı aklı, zina yasağı nesli, hır-

77 Nisâ Suresi, 160-161. Ayet

78 Müslim, İmân, 226

79 Mâide Suresi, 38. Ayet

sızlık yaşağı malı korumak için konmuştur. O halde muteber maslahat, beş temeli koruyan ve dinin yasaklamadığı yararlarıdır. Geçersiz (mülgâ) maslahat ise muteber olmadığına dair nass bulunan, şer'in muteber kabul etmediğı maslahatlarıdır. Faiz geliri elde etmek maddî açıdan anapara sahibine ve toplumun belirli bir kesimine bazı menfaatler sağladığı halde, din bunu yasaklamıştır. O halde mülgâ maslahat, insan aklının takdirinde yanıldığı, beş temeli koruyarak fayda sağlar gibi görünmekle birlikte dinin meşrû görmemesinden dolayı gerçek mânada fayda sağlamayan davranışlardır. Mürsel maslahat ise, hakkında muteber olup olmadığına dair herhangi bir nass bulunmayan, şer'in muteber kabul edip etmediğı bilinmeyen maslahatlarıdır.

Hüccetü'l-İslâm, ihyâü ulûmi'd-dîn adlı eserinde *hüküm koyma yetkisinin yalnızca Allah Teâlâ'ya ait olduğunu belirterek, birincil delilin Kur'ân-ı Kerim olduğu vurgulamaktadır*. Bu çerçevede Allah Teâlâ, akla aykırı bir hüküm koymayacağı gibi akıl da dinin hükümlerini redetmez, hükümlerin taşıdığı makâsıdı yani dinin kullar için hedeflediğı yararları kavrayabilir.

O halde beş temeli koruyan maslahatların tamamının muteber maslahatlar çerçevesinde değerlendirildiğı açıktır.

*Kim izzet isterse bilmeli ki izzet tamamıyla Allah'a aittir. Güzel sözler O'na yükselir; rızâsına uygun iş ve davranışları da O yüceltir. Sinsi sinsi kötülük tasarlayanlar için çetin bir azap vardır ve onların tuzakları altüst olur.*⁸⁰

Fâtır Suresi'nin 10. ayetinde vurgulanan "güzel sözler - kelimu't tayyib" ifadesi ilmi kastetmekte böylece *amelin, ilmin tamamlayıcısı mahiyetinde olduğu gerçeğine* dikkat çekilmektedir. Bu çerçeve dahilinde kulların dünya ve âhîret mutluluğuna erişebilmesinin (makâsıdü's-şerîa) yolu *ilim ve amelden*

geçmektedir ki ilim, amellerin en faziletli olanıdır. Şu halde ilmin amacı kendisi ile amel etmektir.

*İbn Mes"ûd"dan nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Kıyamet gününde insanoğlu şu beş şeyden hesaba çekilmedikçe Rabbinin huzurundan bir yere kımıldayamaz: Ömrünü nerede ve nasıl geçirdiğinden, gençliğini nerede yıprattığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından, bildiği ile amel edip etmediğinden."*⁸¹

İlim ve amel meselesinin iki çerçevesi bulunmaktadır.

Birinci çerçeveye göre ilim, kulların itikadî, amelî ve ahlâkî hükümler bakımından mükellef olduğu amellerin mahiyeti hakkındaki bilgidir. O halde işin temeli *şer'î (naklî) ve aklî ilimlerdir*.

Şer'î (naklî) ilimler *ilm-i hâl, aslî ilimler ve fer'î ilimler* şeklinde üç kısma ayrılmaktadır. Bunlardan *ilm-i hâl*; itikad, amel ve ahlâk esaslarını temel düzeyde konu edinmektedir. *Şu halde, Resûlullah (sas.)'in kadın ve erkek farketmeksizin bütün Müslümanları peşinde olmaya davet ettiği ilimdir ki farz-ı ayn ilim mahiyetindedir.*

Bunlardan *aslî ilimler*; kelâm, tefsir, hadis, siyet ve dil ilimleridir ki bu ilimler Şâri'nin her bir mükellefi ferdî olarak değil toplum olarak sorumlu tuttuğu *farz-ı kifâye ilim mahiyetindedir*.

Bunlardan *fer'î ilimler*; usûl-i fıkıh ilmi, fûrû fıkıh ilmi ve ahlâk ilmidir ki bu ilimler de Şâri'nin her bir mükellefi ferdî olarak değil toplum olarak sorumlu tuttuğu *farz-ı kifâye ilim mahiyetindedir*.

81 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 1

Aklî ilimler *riyâziyyât* (matematik), mantık, tabii ilimler ve metafizik (varlık ilmi) şeklinde dört kısımdır ki bu *felsefe ilmi* altında toplanır.

Aklî ilimler de, Şâri'nin her bir mükellefi ferdî olarak değil toplum olarak sorumlu tuttuğu *farz-ı kifâye ilim mahiyetindedir*.

Naklî ve aklî ilimlerin amacı *sâlih ameldir*. Amelin hedefi de kulun, dünya ve âhiret mutluluğuna giden yolda yürümesini sağlamaktır.

İkinci çerçeveye göre ilim, Allah Teâlâ'nın kulların kalbine attığı nur vasıtası ile kulların daha önceden isimlerini bildiği şeyleri açık seçik görmesidir. *O halde işin başı muamele ilmidir*. Muamele ilminin amacı zâhirî ve bâtinî ameldir. Bu çerçevede unutulmaması gereken şudur ki; Kur'ân-ı Kerîm'de amel meselesi bağlamında değerli olanın sadece organların ve kalbin amellerinin birlikteliği ile gerçekleşen sâlih ameller olduğu hakikatine dikkat çekilmektedir. O halde sâlih amelin de sonucu, *zâbirî ve bâtinî amele varmaktadır*. Amelin hedefi, Allah Teâlâ'nın tecellisi kalplere açık ve seçik olarak yansıyabilsin diye kalbi temizleyerek parlatmaktır. Nihayetinde kalp temizleyip parladıktan sonra *marifet bilgisiyle* bezenir ki *bu bilgi mükâşefe ilmidir; dünya ve âbiret mutluluğunun kendisidir. Şu halde işin başı da sonu da ilimdir*.

Birinci Çerçeve

İlim ve Amel Meselesi

BÖLÜM 1

İlim Meselesi

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli'nin *el-müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl* ve *ihyâü ulûmi'd-dîn* adlı eserlerinde vurguladığı üzere ilim “*insan aklının, eşyanın hakikatini ve şekillerini alması, eşyayı olduğu gibi bilmek ve tanımak*” meselesidir. Buna göre ilim, kulların itikadî, amelî ve ahlâkî hükümler bakımından mükellef olduğu amellerin mahiyeti hakkındaki bilgidir. Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli'nin ilim müessesesinin bütün şubeleriyle ilgilenmiş olmasından dolayı, ilimlerin tasnifine dair görüşlerini tek bir çerçevede toplamak zordur. İmamımız çeşitli eserlerinde ilim meselesini bazen insanlara getirdiği fayda ve zarara göre, bazen kaynağı, bazen de değeri ve amacına göre tasnif etmiştir.

Buna göre *makâşidü'l-felâsife* adlı eserinde ilimleri felsefî bir yaklaşım kullanarak tasnif ederken; *el-müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl* adlı fıkıh usûlü eserinde konusuna bağlı olarak *sadece naklî ilimler, sadece aklî ilimler* ile *fıkıh ilmi (hem nakil hem akıl)* şeklinde adlandırdığı üç kategori altında tasnif etmektedir.

İlim meselesinde önemli olan *yakîn* (*kesin bilgi*) meselesidir. Mantık ilmi çerçevesinde detaylandırılacağı üzere *yakîn* (*kesin bilgi*) türünden tasdikler meydana gelen önermelere *yakîniyyât* adı verilmekte, bu mertebedeki önermeler *bedîhiyyât* (*zarûriyyât*) ve *nazariyyât* şeklinde iki kategoriye ayrılmaktadır. Buna göre *bedîhiyyât* (*zarûriyyât*) herhangi bir kanıtla gerek olmadan akıl tarafından kabul edilirken ; *nazariyyât* olan önermeleri aklın kesin olarak kabul edebilmesi için *kanıt* (*hüccet*) gerek bulunmaktadır ki kanıtı elde etmek bir *akıl yürütme* meselesidir.

Akl yürütme marifetiyle kavranabilen nazariyyât bilgisi *şer'î* (*naklî*) ve *aklî ilimler* şeklinde iki temel kategoriye ayrılmaktadır. Buna göre naklî (*şer'î*) ilimler kulların *sadece aklını kullanarak kavrayamayacakları*, asıl olarak *Peygamberler'den öğrenebileceği ilimleri* ifade ederken, aklî ilimler akıl yürütme marifetiyle talep edilen ilimlerdir. Öyle ki elinizdeki bu kitabın kurgusu da bu bakış açısı üzerine işlenmiştir.

Hüccetü'l-İslâm'a göre ışığa göre güneş, meyveye göre ağaç ve görmeye göre göz neyi ifade ediyorsa ilime göre akıl da onu karşılamaktadır. Dünya ve âhîret mutluluğunun vesilesi olan birşeyin değersiz olabilmesi mümkün müdür?

Allah göklerin ve yerin nûrudur...⁸²

Üstelik onlar kitaptakini de okuyup öğrenmişlerdi. Doğrusu âhîret yurdu sakımanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?⁸³

Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Müttaki olanlar için şüphesiz ki âhîret yurdu daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?⁸⁴

82 Nûr Suresi, 35. Ayet

83 A'râf Suresi, 169. Ayet

84 En'âm Suresi, 32. Ayet

*Akıl erdirirsiniz diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik.*⁸⁵

*De ki: "Kötünün çokluğu sana ilginç gelse de iyi ile kötü bir değıldir. O halde ey akıl sahipleri, Allah'a asi olmaktan sakının ki kurtuluşa eresiniz!"*⁸⁶

*Aıf b. Málík"ten nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Yüce Allah áicizliğı kınar. Hálbuki akıllı olmalısın! Bir işin üstesinden gelemediğin zaman, "Allah bana yeter; O ne güzel vekildir." de."*⁸⁷

Hüccetü'l-İslám İmam Gazzâli, *ihyâü ulûmi'd-dîn* adlı eserinde aklın mahiyetini dört çerçevede ortaya koymaktadır. Akıl evvela insanı diğér canlılardan ayıran niteliktir. Buna göre akıl insanın teorik bilgileri ve düşünmeyle alakalı zihinsel yetkinlikleri edinme yatkınlığı kazanmasını sağlayan fitrî yetenektir.

Akıl, mümkün şeylerin olabilirliğı, imkânsız şeylerin olanaksızlığı hakkındaki zarurî bilgiler bütündür. Başka bir açıdan akıl, yaşamın akışı içerisinde tecrübeler vasıtasıyla elde edilen bilgiler bütünüdür. Son olarak akıl birinci tanımda bahsedilen fitrî yeteneğin olayların sonuçlarını önceden bilme ve zevklere yönelik nefsî arzuları dizginleme seviyesine erişmesidir. Hüccetü'l-İslám bu yetkinliğe erişmiş kişiye akıllı deneceğini vurgular. Çünkü ancak bu kimselerin bir işe yönelmesi veya bir işten geri durması, arzularının çerçevesinde değıl o işin muhtemel sonucu hakkındaki akıl yürütme sonucunda ortaya koyduğu görüş ve düşüncenin gerektirdiğı duruma göre şekillenir.

Hüccetü'l-İslám akıl meselesine dair yaptığı dört farklı kavram arasında asıl olanın birinci basamaktaki olduğunu

85 Yûsuf Suresi, 2. Ayet

86 Máide Suresi, 100. Ayet

87 Ebû Dâvûd, Kadâ" (Akdiye), 28

ikinci adımdaki tanımın ona yakın bir alt yetenek olduğuna dikkat çeker. Üçüncü tanım ilk ikisinin altıdır çünkü tecrübe yolu ile kazanılan ilim de ancak fitrî akıl gücü ve zarurî bilgiler sayesinde işlerlik kazanacaktır. Dördüncü basamaktaki yaklaşım en son nokta ve en yüksek amaçtır. Bu basamaklardan ilk ikisi insanda fitrar itibarıyla bulunurken, üçüncü ve dördüncü basamak sonradan kazanılır.

Elbette ki insanların akıl yönünden farklılıkları söz konusudur. Ancak bu farklılık ikinci kavramsal basamak haricindekilerde söz konusudur. İkinci kavramsal basamağı ifade eden akla dair *mümkün şeylerin olabilirliği, imkânsız şeylerin olanaksızlığı hakkındaki zarurî bilgiler* bütünü nitelemesi farklılık vesilesi değildir. Hüccetü'l-İslâm'a göre dördüncü mertebedeki farklılıklar berraktır. Genç bir kimse zina arzusuna direnemeyebilirken yaşı ilerlemeye devam ettikçe bunu yerini riya ve itibar kazanma arzusu alacaktır. Üçüncü kavramsal basamaktaki farklılıklar da açıkça ortadadır. Öyle ki insanlar kavrama yönünden birbirlerinden ayrılırlar. Bunun temelinde birinci basamaktaki fitrî akıldan kaynaklanan ayırışmalar olabileceği gibi deneyimlerden kaynaklanan farklılaşmalar da bulunabilir. Son olarak birinci mertebedeki farklılıklar da berraktır. Bu çeşit akıl zihine doğan ışığa benzer. İnsanlarda temyiz dönemi ile birlikte kendini belli eden ve kırklı yaşlara kadar gelişerek artar. Bu boyuttaki farklılaşmanın temeli insanların fitrî akıl kapasiteleridir.

İmamımız akıl meselesine dair önemli bir noktaya dikkat çekerek, bazı kimselerin akli ve ilmi neden kötülediğinin sebebini irdeler. Hüccetü'l-İslâm, çağları aşan muhakemesi ile bu durumun sebebini insanların akıl ve akli bilgileri teorik tartışma, çekişme ve karşılıklı suçlamalarda vasıta olarak kullanmasına bağlar. Oysa sayesinde Allah Teâlâ'yı bildiğimiz, Peygamberlerinin doğruluk yolunu kavradığımız basiret ışığı nasıl kötülenir ki?

*İbrâhîm, “öyleyse Allah’ı bırakıp da size ne fayda ne de zarar veremeyen şeylere mi tapıyorsunuz? Size de Allah’ı bırakıp taptığımız bu şeylere de yufolsun! Siz aklınızı kullanmaz mısınız?” dedi.*⁸⁸

Aklî ilimleri, şer’î (naklî) ilimlere aykırı bulanlar cahil-lerin kendisidir. Nitekim akıl din olmadan doğru yolu asla bulamayacağı gibi, din de akıl yürütme marifetiyle açıklığa kavuşturulabilir. Akıl göz ise, din o gözün görebileceği ışıktır. Ruh olmadan beden bir anlamı olmayacağı gibi, ışık olmadan da göz göremez.

Hüccetü’l-İslâm, naklî ve aklî çerçevede insanları beş kategori altında tasnif eder. Bunlardan birinci kesim sadece naklî ilimlere değer veren kimselerdir. Bu kimseler, naklin ihtiva ettiklerini olduğu gibi kabul ederlerken, kendilerine çelişik nakiller gösterilerek bu doğrultuda yorumlama faaliyetinin gerekli olduğu belirtilse bile bunu geri çevirirler. Zira onlara göre bu durum, çelişik meselelerin hikmetidir.

İkinci kesim, sadece akla değer vererek naklî ilimleri ih-mâl eden kimselerdir. İmamımıza göre bunlar zihnî çaba ve düşüncelerini akla göre sistemleştirmektedirler. Böylece nasslar (Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnet metni) arasından yalnızca akıllarına uygun olanları kabul ederler ki, bu gruptaki insanlar birinci gruptakilerden daha zararlıdır.

İlim çerçevesinde üçüncü grup, aklî ilimleri esas alarak, naklî ilimleri ona tâbi kılan kimselerdir. Bu kişiler, akıl ile nakli birleştirmek adına gayret göstermişler, ancak başarılı olamamışlardır.

Zira Kur’ân-ı Kerîm’in ayetlerini, kesintisiz şekilde gelen hadisleri kabul ederlerken, râvilerinin doğruluk mertebesi-ne aldırış etmeden akıllarına uygun düşmeyen hadisleri, yorumlama faaliyetine girişmeden geri çevirirler.

88 Enbiyâ Suresi, 66-67. Ayet

İlim çerçevesinde dördüncü grup, naklî ilimleri esas alarak, akli ilimleri ona tâbi kılan kimselerdir. Bu kişiler de, akıl ile nakli birleştirmek adına gayret göstermişler, ancak çoğu defa akli ihmâl etmelerinden dolayı başarılı olamamışlardır. Öyle ki nakil ve akıl arasındaki açık çelişiklikleri yoksayarak sadece nakle uymuşlar, sonuçta mümkün (olabilir) ve muhali (olmaz) birbiri ile karıştırmışlardır. Örneğin Kur'an-ı Kerim'deki fevk ve istivâ kelimelerini hiçbir yorumlama faaliyetinde (te'vil) bulunmadan olduğu gibi anlama yoluna gitmişlerdir.

Hüccetü'l-İslâm, ilim meselesi çerçevesinde doğru olanın hem akli hem nakli esas olarak alıp, her ikisine de kıymet veren kimselerin yolu olduğuna dikkat çeker. Bu kimseler, akıl ve nakil arasında herhangi bir çelişkinin olmadığını bilerek her ikisine de gereken önemi gösterirler. Öyle ki dinin doğruluğu akıl ile idrak edilebileceği için, akli kabul etmemek dini reddetmek ile eşdeğerdir. İmamımız bu çerçevede te'vil yapmak zaruriyetinde olan kimselerin çok dikkatli davranması gerektiğine dikkat çeker. Bunun ilk adımı çözüme kavuşturulması gereken her bir meselede ilk olarak akli ve nakli birleştirerek te'vile muktedir olunacağı inancından uzak durmaktır. Ardından akli yoksaymamak ve son olarak te'vil çerçevesinde ihtimâller çoğaldığı ve birbiri ile çelişkiler sergilemeye başladığında hüküm vermekten çekinmektir.

*Allah'ın izni olmadıkça hiç kimsenin inanması mümkün değildir. O, akıllarını kullanmayanları inkâr bataklığında bırakır.*⁸⁹

Özetle akıl ve nakil birbirini tamamlayan iki aktördür. Din, bu bölümün girişinde yer verilen ayet ve hadis-i şerifler üzerinden vurgulanabileceği gibi aklın değerine dikkat çeker, akli kullanarak düşünmeye teşvik eder. Akıl ise, dini

bulmaya, tanımaya, bilmeye, iyiyi ve kötüyü ayırmaya ki hakikatinde Allah Teâlâ'yı bilmeye aracıdır.

1.1. NAKLÎ İLİMLER

Şer'î (naklî) ilimler kendi içinde *ilm-i hâl*, *aslî ilimler* (*ilm-i usûl*) ve *fer'î ilimler* (*ilm-i furû*) şeklinde üç kategoriye ayrılmaktadır. Buna göre aslî ilimler *kelâm*, *tefsir*, *hadis*, *siyer* ve *dil ilimlerinden* oluşurken; fer'î ilimler *fıkıh usûlü*, *fıkıh* ve *ahlâk ilminden* oluşmaktadır.

Kelâm ilmi Allah Teâlâ'nın Zâtı, İsimleri, Sıfatları, Fiillerini konu edinmekte aynı zamanda nübüvât, sem'iyât, imâmet (hilâfet) meselesini de gündemine almaktadır. Özünde tevhîd ilmi olarak adlandırılan bu ilim aynı zamanda kelâmî meseleleri de ihtiva ettiğinden dolayı kelâm ilmi olarak anılmaktadır.

Kur'an-ı Kerîm, eşyanın (var olan şeyler) en yücesi ve en açık olanıdır. Ancak her aklın idrak edemeyeceği belirli noktaları vardır ki Hücetü'l-İslâm'ın *er-risâletü'l-ledünniyye* adlı eserinde vurguladığı üzere bu çerçeveyi ancak Allah Teâlâ'nın ince bir kavrayış bahsettiği kimseler anlayabilir. Nitekim Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerîm'de bütün ilimler ile görünen ve görünmeyen her türlü mevcudattan haber vermektedir.

*Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.*⁹⁰

Sevgili Peygamber Efendimiz Resûlullah (sas.), Allah Teâlâ tarafından Kendisine vahiy gönderilen en büyük öğretici, naklî ve aklî meselelerin hepsini kavrayan, her bir sözü ve kelimesi esrar okyanuslarını andıran birisidir. Şu hal-

de O'ndan gelen haber ve hadislerin bilinmesi ve bunların izah edilmesi çok önemlidir. Hüccetü'l-İslâm'ın vurguladığı üzere herhangi bir kimse; nefsini şerîat çerçevesinde terbiye etmeden, şerîatın ölçü ve ölçütleriyle kalbindeki yıkıcı kötülükler ve sapıklıklardan kurtulmadan Resûlullah (sas.)'in sözlerini hakkıyla kavrayamayacaktır.

Bir kimse tefsir ve hadis ilimlerinde belirli bir olgunluğa erişmek istiyorsa bunun için *lugat ilmi* tahsil etmesi gerekmektedir. Özetle *aslî ilimler (ilm-i usûl)* çerçevesinde lugat ilmi, hadis ve tefsir ilmine, bu ilimler de tevhîd ilmine varan bir kılavuzdur. İnsanların felâha erişmesinin yolu buradan geçmektedir.

Fer'î ilimler aynı zamanda *amelî ilimler* olarak da tarif edilmekte; fıkıh usûlü, fıkıh ve ahlâk ilminden çerçevesinde belirginleşen üç kategoriye ayrılmaktadır. Amelî esaslar çerçevesinde gelişen fikhî problemlerin bir kısmı, fıkıh ilminin metodolojik boyutu ile ilgili olurken; diğer bir kısmı hayatta karşılaşılan pratik sorunlardan kaynaklanabilmektedir. Bu çerçeve dahilinde fıkıh ilminin teorisi ile ilgili olan problemler şer'î hüküm ve deliller çerçevesinde değerlendirilerek *usûl-i fıkıh ilminin* konusunu oluştururken; ferdî ve toplumsal münasebetlerden kaynaklanan pratik (fürû) problemler *fıkıh ilminin* konusunu teşkil etmektedir.

Usûl-i fıkıh ilmi ile uğraşan usûlcüler teşri ve hüküm çıkarmak bağlamında şer'î deliller ile ilgilenir ve şer'î hükümlerin nasıl elde edileceğini anlatır. Başka bir deyişle usûlcüler kendisinden hüküm çıkarılacak şer'î delilleri tespit eder, bu delillere açıklamalar getirir ve bu delillerden hüküm çıkarırken uyulması gereken kuralları vurgular. İlimin teorik problemleri ile alakalı olan şer'î amelî hükümlerin, şer'î deliller üzerinden elde edilmesini öğreten usûlü'l-fıkıh ilmi sayesinde Allah Teâlâ'nın hükümleri koyarken gözetmiş olduğu gayeler idrak edilebilir.

Fürû fıkıh ilmi *Hukûkullah* ve *hukûk-ı ibâd* şeklinde adlandırılan iki ana çerçeve kapsamında incelenmektedir. Hukûkullah çerçevesinde, insanın Allah Teâlâ'ya karşı olan sorumlulukları yani ibadetler (namaz kılmak, zekât vermek, hacetmek, Ramazan orucunu tutmak) konu edinmektedir. Ancak bu ibadetin dar çerçevede yorumlanmasıdır.

Hukûk-ı ibâd (kulların hakkı) çerçevesinde, insanın diğer insanlara karşı sorumlulukları konu edilir. Bu sorumluluklar *muâmelât* olarak adlandırılan ceza ve usûl hukuku dışında kalan bütün hukukî ilişki ve hükümler ile *ukûbât* olarak adlandırılan ceza hukuku ile usûl hukuku kapsamında kalan hukukî ilişki ve hükümlerden oluşmaktadır.

O halde *devlet ve anayasa hukuku*, *devletlerarası hukuk* (devletler umumî hukuku), *şahıs hukuku*, *aile hukuku*, *miras hukuku*, *eşya hukuku* ile *borçlar hukuku* muâmelât kısmının konusudur.

Amelî esaslar çerçevesinde gelişen fikhî problemleri teorik ve pratik çerçevede bir ayrıma tâbi tutmanın beraberinde getirdiği önemli kazanımlar vardır. Buna göre fikhî problemlerin teorik çerçevede yer alan kısmı pratik hayatla alakalı olan problemlerin çözümünde ilk adımı oluşturmaktadır. Başka bir deyişle fikhî problemlerin pratik (fürû) boyutunda yer alan problemler, ancak nazarî (teorik) boyutunda süregelen teorik tartışmaların aşılması sayesinde çözüme kavuşabilir.

Fer'î ilimlerden sonuncusu, muhtevası nefsin hakkı meselesi olduğundan dolayı *hakku'n-nefs ilmi* olarak adlandırılan ahlâk ilmidir. O halde fer'î ilimlerin genel çerçevesi fıkıh ilminin konu edindiği *Allah Teâlâ hakkı* ve *kulların hakkı* ile ahlâk ilminin konu edindiği *nefsin hakkından* teşkil olmaktadır.

Hüccetü'l-İslâm, *ibyâü ulûmi'd-dîn* eserinde ahlâk kavramına yönelik "*ahlâk insanların nefislerine yerleşen öyle bir*

melekedir ki bu meleke vasıtasıyla fiiller hiçbir fikri zorlama olmadan, düşünüp taşınmadan kolaylıkla ortaya çıkabilir” tarifini yapmaktadır. Buna göre ahlâk, insanların tercih ve iradeleri doğrultusunda ortaya koyduğu fiil ve davranışlarından (amel) ziyade bu davranışları meydana getiren manevî kabiliyetler heyetidir. Bu sebepten insanların ahlâkî fiilleri bizzat ahlâk kavramının kendisi olmayarak, onun beraberinde getirdiği bir sonucu işaret etmektedir. İslâm ahlâkî esasları çerçevesinde ahlâk müessesesinin önemi insanları düşünmeye sevk ederek, hiçbir zor ve baskı altında bırakmaksızın görev ve sorumluluklarını memnuniyet çerçevesinde yapmaya teşvik etmesidir. Şu halde insan karakterinde ahlâkî meziyetlerin güçlenmesinin yolu i'tiyâd (alışkanlık) kazanmaktan geçmektedir. İnsanlarda bulunması istenen yüksek manevî vasıfların bütünü karşılayan ahlâk müessesesine yönelik olarak atfedilen bu tanımdan dolayı kimi çevreler bu meselenin ilim çerçevesinde vurgulanamayacağını ancak ameller üzerinden tatbik edileceği görüşünü ortaya koymuştur.

Ancak insanın kendisine ahlâk müessesesinin çizdiği çerçeve dahilinde doğru kararlar alarak iradesini iyilikten yana koyabilmesinin yolu *ahlâk ilmini* kavramasından geçer. Bu hakikatten dolayı aynı zamanda vazifeler ilmi veya faziletler ilmi şeklinde tarif edilen ahlâk ilmi, Hücetü'l-İslâm'ın *ihyâü ulûmi'd-dîn* adlı eserinde çizdiği çerçeveye göre aynı zamanda ruh sağlığı ilmidir ki bu ilim beden sağlığı (tıp) ilminden daha önceliklidir. Bu gerçeklik ahlâk ilminin psikoloji, pedagoji ve sosyoloji ilimleri ile kuvvetli bağlantısının da bir tezahürüdür.

Bu çerçeve dahilinde âhlaki fiil ve kabiliyetleri bakımından fâil olarak insanı, insanın akıl ve bilgisini, irade ve vicdanını, duygularını ve bunların beraberinde getirdiği *yıkıcı kötülükler* ve *kurtarıcı iyilikleri* konu edinen ahlâk ilmi, bu anlayış dahilinde iyi olanların daha da güzelleştirilmesini, kötü olanların ıslah edilmesinin yollarını konu edinmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de insanın bir ruh ve beden varlığı olduğu açıkça görülmektedir. Beden insanın fizyolojik yönünü temsil ederken, ruh metafizik yönünü teşkil etmektedir. Buna göre ruh ve beden olarak iki boyutu bulunan insan beden sağlığını korumakla mükellef olduğu gibi ruh sağlığını da korumak ve geliştirmekle mükellef tutulmuştur. Nitekim Bakara Suresi'nin 195. ayeti insanları bedenî tehlikelere olduğu kadar ahlâkî hastalık ve manevî eksikliklere karşı uyarmaktadır.

Allah yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever. ⁹¹

Ebü Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Müminlerin iman bakımından en mükemmeli, ahlâk bakımından en güzel olanıdır." ⁹²

Bu gerçeklikten yola çıkan Hüccetü'l-İslâm, *ihyâü ulûmi'd-dîn* adlı eserinde ahlâk ilmine dair önemli bir hususa değinir ki Allah Teâlâ insanların vücütlerini tam ve hesaplı bir şekilde yaratırken ahlâkî erdem ve faziletlerini geliştirme çabasını kendi iradelerine bırakmıştır.

1.1.1. İLM-i HÂL

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli'nin ilim müessesesine dair en kapsamlı tarifinin yer aldığı *ihyâü ulûmi'd-dîn* adlı başyapıtında, *farz-ı ayn ilim* ve *farz-ı kifâye ilim* ayrımına gittiği görülmektedir. Buna göre *farz-ı ayn ilim* bütün mükelleflerin yapılması kesin delillerle emredilen farz-ı ayn mertebesindeki hükümler bakımından mükellef olduğu amellerin mahiyeti hakkındaki bilgidir. *Şu halde farz-ı ayn ilim, Resûlullah*

91 Bakara Suresi, 195. Ayet

92 Ebü Dâvûd, Sünnet, 15

(sas.)'in kadın ve erkek farketmeksizin bütün Müslümanları peşinde olmaya davet ettiği ilimdir.

*Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "İlim öğrenmek kadının-erkek her Müslümana farzdır."*⁹³

Bu aşamada farz-ı ayn ilimlerin, hangi ilimleri kast ettiği hakkında ilave açıklamalar getirilebilir.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, bu konuya muamele ilmi çerçevesine dair kaleme aldığı *minhâcü'l-'âbidin* adlı eserinde açıklık getirmektedir.

Soru: Üstüme farz olan; yeryüzündeki bütün küfür milletlerini çökerterek üstesinden gelecek derecede tevhid (kelâm) ilmimi öğrenmek, İslâm'ın delilleri sayesinde onların hepsini mağlup etmek ve bütün bid'atları ortadan kaldırarak sünnet-i seniyye ile onları susturmak mıdır?

Hüccetü'l-İslâm, verdiği cevapla farz-ı ayn ilmin çerçevesini çizer.

Cevap: Bilmen gerekir ki bu farz-ı kifâyedir. Senin mutlaka öğrenmen gereken, dinin esaslarından itikadın doğru bir şekilde bileceğin kadardır; başkası ile mükellef değilsin.

Hüccetü'l-İslâm'ın bu aşamaya kadar yer verilen açıklamaları üstünden anlaşılmaktadır ki farz-ı ayn ilim meselesi *ilm-i hâl* yani *davranış bilgisini* karşılamaktadır ki bu ilmin çerçevesini *temel düzeyde itikad, amel ve ahlâk esasları* oluşturmaktadır.

1.1.2. ASLÎ İLİMLER

Kelâm ilminin doğuşunu etkileyen nedenlerin bağlamında hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren başlayan kelâm faaliyetleri, hicrî ikinci asırdan itibaren, inanç alanında belir-

93 İbn Mace, Mukaddime, 17

tilen görüşlerden bazılarının sistemli ekoller (*itikadî fırkalar*) haline gelmeye başlaması ile birlikte, müstakil bir ilim hüviyeti kazanmıştır. Ortaya konan görüşlerden sadece birkaçı metodolojik çerçevede ekol haline gelebilmeyi başarmıştır ki bunlardan mu'tezile ve şîa ekolü *ehl-i bid'at kelâm ekolü* olarak kabul edilirken, *eş'ariyye* ve *mâtürîdiyye* ekolleri ise *ehl-i sünnet kelâm ekolü* çerçevesindedir. İnanç alanında belirtilen görüşlerden bazıları ise itikadî kimliği yanında siyasî konularıda muhteva eder ki bundan dolayı kelâm ekolü olarak değil *siyasî-itikadî fırka* olarak anılır ki bunlar hâriciyye-havâric, mürcie, cebriyye, kaderiyye ve gâliyye şeklindedir.

Arapça'da "*uzaklaşanlar*" mânasına gelen mu'tezile, dinde teşkil eden ilk kelâm mezhebi olarak İslâm inanç sistematığının aklî esaslarını ortaya koyan itikadî fırkadır. Çeşitli sebeplerden dolayı varlığını kaybeden bu mezhebin eş'ariyye, mâtürîdiyye ve şîa ekolü üzerinde etkileri söz konusu olduğundan dolayı kendisi tarih sahnesinden silinmiş olsa bile, diğer kelâm ekolleri üzerindeki etkileri vasıtasıyla varlığını dolaylı olarak sürdürdüğü söylenebilir. Mu'tezile ekolü, ekolün düşünce sistematığı çerçevesinde kulların kendi fiillerini yaratmaya gücü yettiği görüşünü benimsediği için kaderiyye; Allah Teâlâ'nın şerri yaratmadığı düşüncesini öne sürdüğü için seneviyye, tövbe etmeden ölen kimsele- rin bağışlanmayacağı inancını benimsediğinden va'diyye, tövbe etmeden ölen büyük günah sahiplerinin ebedî olarak cehemmede kalacağını söylediğinden hâriciyye ve son olarak Allah Teâlâ'nın Zâtından ayrı Kadim sıfatlarının bulunduğu hakikatini kabul etmediği için muattıla şeklinde anılmaktadır.

Ehl-i bid'at kelâm ekolü olan ve sözlük mânası "*tarafıta; yardımcı*" terimini karşılayan şîa ekolü, Resûlullah (sas.)'in damadı ve Hulefâ-yi Râşidîn'in dördüncüsü Hz. Ali (ra.)'ın diğer sahabeden üstün geldiğine ve hilâfetin onun hakkı olduğuna inanan kimselerdir.

Şîilik terimi ilk başta Cemal ve Sıffin savaşında Hz. Ali (ra.)'ın yanında olarak, onu destekleyen kimselere yönelik olarak kullanılmıştır. Sonraki dönemde Resûlullah (sas.)'in torunu Hz. Hüseyin (ra.)'ın kerbelâ'da şehîd edilmesinin ardından, ona yardım etmediklerinden dolayı pişmanlık duyan kimselerden oluşan *tevvabûn hareketiyle* birlikte bir topluluk formuna bürünen şîa, hicrî ikinci asırdan itibaren siyasî çerçevesi ile beraber kendi teolojisini de kurmaya başlamıştır. Bu dönemden itibaren şîi kelâmcıları, Hz. Ali (ra.) ve Hz. Hüseyin (ra.)'ın nass ve tayin çerçevesinde halife olarak atandığını, onların da Peygamberler gibi günahsız ve mucizelere sahip kimseler olduğunu görüşünü savunmaya başlamıştır.

Şîa ekolü çerçevesinde yapılan isyanlar ile birlikte yabancı inançlar da şîilik içerisine taşınmış böylece şîi mezhebinin teşkili esnasında İslâm inanç esas ve ilkeleri ile bağdaşmayan noktalar ortaya çıkmıştır. Şîa ekolü, gulât-ı şîa olarak adlandırılan bu inançları (tenasüh, devir, hulûl, imamların nübüvet ve ulûhiyeti) kendisinden uzaklaştırmak istese de bunda tamamen başarılı olamamıştır ki bu izleri imamın gizli ilimleri, gaybı bilmesi, masum olması, mucize göstermesi, on ikinci imamın kaybolması gibi inanç meseleleri bağlamında görmek mümkündür. Şîa ekolü kendi içerisinde birçok şubeye ayrılrsa da öne çıkan ekoller imâmîyye, zeydiyye ve ismâiliyye şeklindedir.

Ehl-i sünnet, terim olarak Resûlullah (sas.) ve ashâbın, dinin esasları ve ilkeleri çerçevesinde takip ettikleri yolu benimseyen kimseleri ifade eder. Ehl-i sünnet anlayışının ortaya çıkmasında ilk etken siyasî gelişmelerdir. Hicrî birinci asırda yaşanan olaylarda, İslâm toplumunu derinden sarsacak çekişmeler yaşanmış, bu olumsuzluğu bertaraf edebilmek adına neler yapılacağı tartışılmış, meseleye çözüm olarak Resûlullah (sas.)'in takip ettiği yöntemin izlenerek birlik olunması gerektiği vurgulanmıştır. Diğer taraftan İslâm toplumunun, yabancı inanç ve kültürlerle etkileşimi so-

nucunda toplum fikrî çerçevede hareketlenmiş, sapkın inanç ve kültürlere karşı İslâm'ın aklî kanıtlar marifetiyle savunulması ihtiyacı belirginleşmiştir. Bunun yolunun da Resûlullah (sas.)'in yolundan gitmek olduğu ortadadır. Ehl-i sünnet anlayışının, bir kelâm ekolü olmasına doğru giden süreçteki ilk adım *selefiyye* dönemidir.

Sözlük mânası “öndekiler veya önce gelenler” terimini karıştıran selef, İslâm'ın görüşlerini olduğu gibi kabul eden ve izledikleri yol ve usûller takip edilen ilk dönem İslâm âlimleridir. Başka bir deyişle hicrî ilk üç asırda ashâb, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde yaşayan, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet çerçevesinde yaşamını sürdürerek bid'ata karışmayan öncü Müslümanlara *selef* denmektedir. Buna göre başta sahabe olmak üzere, Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, İmâm Şâfiî, İmâm Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî gibi fıkıh âlimleri ile el-Buhârî, İmâm Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd gibi hadis âlimlerinin hepsi selef içerisinde zikredilebilir. Bu çerçevede selefiyye ise “İslâm'ın inanç esas ve ilkelerinde ashâbın, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemini takip edenlerin yolunu izleyen” kimseleri tarif etmektedir.

Hüccetü'l-İslâm İmâm Gazzâli, *ilcâmü'l-avâm 'an il-mi'l-kelâm* adlı eserinde selefin takip ettiği ilkeleri “*takdis, tasdik, aczini itiraf, sükût, imsak, keff ve marifet ehline teslim olmak*” şeklinde yedi başlıkta toplamıştır. Takdis, Allah Teâlâ'yı cisim olmaktan ve cismin bütün özelliklerinden tenzih etmek mânasındadır. Tasdik ise, müteşâbih lâfızları aynen Resûlullah (sas.)'in yaptığı şekilde tasdik etmek demektir. Buna göre tasdik etmenin yolu “*Resûlullah (sas.)'ın getirdiği herşey sahibtir, haber verdiği herşey de haktır. Bunlarda şüphe yoktur.*” diyerek kalben iman etmekten geçtiği gibi, dili marifetiyle de kişinin “*müteşâbih lâfızların gerçek mânasına ve keyfiyetine sahip olmadığını bilmekle birlikte, Allah Teâlâ Kendi Zâtını nasıl vafsetmiş ise yani Resûlullah (sas.) vahiy marifetiyle onu nasıl*

nitelendirmiş ise öyledir. Hepsi haktır ve doğrudur, tasdik ettim” diyebilmesinden geçer.

Müteşâbih lâfızların hakikî mânasına vâkıf olamayan böylece o mânalar ile neyin kastedildiğini anlayamayan kimselerin bu acziyetini itiraf etmesi vâcib hükmündedir. Hüccetü'l-İslâm'ın *ilcâmü'l-avâm 'an 'ilmi'l-keâm* adlı eserinde vurguladığı üzere en büyük âlimlerin ve veli kulların bile önlerinde olan, varamadıkları mesafe çoktur. Onlara bile açıklanan, gizli olana nisbet edildiğinde çok azdır. Şu halde âlimlerin bile varacakları nokta, ilim çerçevesinde acizliklerini itiraf etmektir ki, bu durumda avama düşen de budur.

Sükût, müteşâbih haberlerin anlamını sormamak, bu çerçeveye dalmamaktır. Bu bütün kesimlerin görevidir çünkü soru sorarak takat getirilemeyecek şeylerin peşine düşülmekte ve ehil olunmayan sulara yüzülmektedir. Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli'nin *ilcâmü'l-avâm 'an 'ilmi'l-keâm* adlı eserinde verdiği hadis-i şerife göre “*Resûlullah (sas.), kader meselesine yoğunlaştıklarını gördüğü bir topluluğu, bu davranıştan men ederek, onlara “siz bununla mı emrolundunuz? Sizden ervelkiler ancak çok soru sormaları yüzünden helak oldu.”* şeklinde buyurmuştur.

İmsak, müteşâbih lâfızlar üzerinde hiçbir şekilde tasarrufta bulunmamaktır. Aksi bir durum söz konusu ise, derhal bundan vazgeçilmelidir. Müteşâbih lâfızları olduğu gibi bırakmak avam veya âlim fark etmeksizin tüm kesimlere vâcib hükmündedir. Müteşâbih lâfızlar üzerinde bir tasarrufta bulunmak *tefsir, tevil, tasrif, tefrîc, cem* ve *tefrîk* şeklinde adlandırılan altı çerçevede söz konusu olabilir. Bunlardan tefsir ki zaten aslî ilimlerin bir şubesidir, müteşâbih lâfızları aynı dilde yine kendilerinin yerine kullanılan başka bir lugate veya o lâfızların mânasını başka dillerin lugatine çevirmektir.

Keff, kalbi müteşâbih lâfızları düşünmekten alıkoymaktır. Yüzme bilmeyen bir kimsenin denize girmesi ne denli

tehlikeli ise, avam kesiminin de bu konulara dalması bir o kadar tehlikelidir. Bunu başaramayan yani kalbini müteşâbih lâfızları düşünmekten alıkoymayan kimselerin çözümü ibadet ve zikir ile meşgul olarak aramasında fayda vardır.

Avamın müteşâbih meselesinde marifet ehline teslim olması gereklidir. Kendisine kapalı olsa bile müteşâbih lâfızlar marifet ehline açıktır. Ancak bu lâfızları Allah Teâlâ'dan başkası tam olarak bilemez. Şu halde tekraren vurgulanması gerekir ki, marifet ehlinin de Allah Teâlâ hakkındaki bilgileri bir noktaya kadardır.

Buraya kadar bahsedilenlerden anlaşılacağı üzere, selefın izlediği yol avam ve havas ayırımında belirginleşmektedir ki Hücetü'l-İslâm bu konuda avam kesiminin ancak Kur'an-ı Kerîm'in ayetleri ile yetinmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. *el-iktisâd fi'l-i'tikâd* adlı eserinde vurguladığı üzere kelâm ilmi farz-ı kifâye ilimlerdendir.

Selefin büyük çoğunluğu itikadî konuları tartışmaya açmaktan uzak durmuş, akla mesafeli kalarak nasslarda bildirilen husûlara tam mânası ile inararak teslim olmayı benimsemiştir. Ancak selef içerisinde kelâm ilminin delillerini kullanarak dinin sıhhatini ispat etmek ve üzerindeki şüpheleri gidermek adına gayret gösteren bir kesim ortaya çıkmıştır ki *sifâtiyye* olarak adlandırılan bu kimseler, ehl-i sünnet anlayışı için bir kelâm dönemini değil, bir geçiş dönemini ifade etmektedir. Sifâtiyye döneminin ardından ehl-i sünnet anlayışının akli deliller marifetiyle desteklendiği bir döneme girilmiştir ki böylece *ehl-i sünnet kelâmı* ortaya çıkmıştır. Kendi arasında *eş'ariyye* ve *mâtürîdiyye* olarak ikiye ayrılan ehl-i sünnet kelâm ekolü, günümüzde Müslüman dünyasının büyük çoğunluğunun benimsediği itikadî fırkadır.

Gerek Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36) gerekse İmam Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944) yeni bir mezhep ihdas etmek amacıyla yola çıkmamıştır. Ancak ortaya

koyduğu görüşleri zaman içerisinde taraftan bularak ayrı bir itikadî fırka olarak belirginleşmiştir. İkisinin aynı dönemde ama birbirinden uzak coğrafyalarda yaşamış olmasından dolayı iki ekolün birbirini takip etmeleri uzak bir ihtimâlden ibarettir. Ancak Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin mu'tezile ekolünü bırakarak müctehid imamlardan İmam Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) görüşüne yönelmesi, diğer taraftan İmam Mâtürîdî es-Semerkandî'nin de yine müctehid imamlardan İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) çizgisini devam ettirmesi, eş'ariyye ve mâtürîdiyyenin yolunu selef akîdesinde kesiştirmektedir. Selef akîdesi akla mesafeli durarak naslarda belirtilen çizginin dışına çıkmazken, eş'ariyye ve mâtürîdiyye naslara bağlı kalmakla birlikte aklî yöntemlere de yer vermişlerdir. Eş'ariyye ve mâtürîdiyye çerçevesinden oluşan ehl-i sünnet anlayışının görüşlerinin on başlıkta toplanabilir.

1. *Âlemin hakikati vardır ki insan bunu tanımaya muktedirdir.*
2. *Âlem bütün ayrıntıları ile yaratılmıştır ki mutlak olan tek bir Yaratıcı vardır.*
3. *Allah Teâlâ'nın Zâtından ayrılmayan ezeli sıfatları vardır.*
4. *Allah Teâlâ âhiret yurdunda müminler tarafından görülecektir.*
5. *Kader bir haktır ancak bu konuda kullar icbar altında değildir.*
6. *Peygamberlerin mucizeleri, veli kulların kerametleri haktır.*
7. *Kelâmullah kadimdir; o halde ses ve harflerden oluşmaz.*
8. *Cennet ve cebennem sakinleri ile birlikte ebedidir.*

9. Resûlullah (sas.)'den sonra en faziletli kişi Hulefâ-yi Râşidîn'in *birincisi Hz. Ebû Bekir (ra.)*, *ondan sonra Hulefâ-yi Râşidîn'in ikincisi Hz. Ömer (ra.)*, *ondan sonra Hulefâ-yi Râşidîn'in üçüncüsü Hz. Osman (ra.)* ve *ondan sonra Hulefâ-yi Râşidîn'in dördüncüsü Hz. Ali (ra.)'dir. Onların hepsi saygı ve itimada lâıyk olan kimselerdir.*

10. Mümin kimseye kâfir diyenin küfründen korkulur.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî tarafından selef akaidini kelâm marifetiyle savunması ile birlikte başlayan ve daha sonra bu görüşe mensup âlimlerin geliştirdiği *eş'ariyye mezhebi* ile İmam Mâtürîdî es-Semerkandî'nin İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin itikadî sistematiğini geliştirmek amacıyla Semerkant şehirinde kurduğu *mâtürîdiyye mezhebi* arasındaki farklar ise bu amaca yönelik olarak kaleme alınan eserlerde birbirinden ayrırşma göstermekle birlikte en genel çerçevede on üç başlık altında toplanabilir.

Eş'ariyye fırkasına göre kişi herhangi bir dini tebligat olmadan Allah Teâlâ'yı bilmekle mükellef değildir zira sorumluluk ancak şeriat ile başlar. *Mâtürîdiyye fırkasına göre şeriat gönderilmese bile insan Allah Teâlâ'yı bilmekle mükelleftir. Çünkü aklını kullanmak marifetiyle O'nun varlığını kavrayabilir.*

1. *Eş'ariyye fırkasına göre, Allah Teâlâ'nın tekvîn sıfatı müstakil bir sıfat olmayıp, kudret sıfatının kapsamındadır. Mâtürîdiyye fırkasına göre tekvîn Rabbimiz Allah Teâlâ'nın müstakil ezeli sıfatıdır.*
2. *İki mezhep arasındaki ihtilafı düşülen noktalardan en ciddi olanı hüsun ve kubuh meselesidir. Eş'ariyye fırkasına göre, eylemlerin iyilik ve kötülüğünü belirleyen ölçüt Allah Teâlâ'nın emir ve nehyidir. Bunlar hakkında akıl bir hüküm koyamaz. Mâtürîdiyye fırkasına göre bir şey*

iyi olduğu için Allah Teâlâ onu emretmiş, kötü olduğu için de yasaklamıştır.

3. *Eş'ariyye fırkasına göre Allah Teâlâ hiçbir şekilde kayıt altına alınamaz, başkalarına karşı sorumlu olması düşünülemez. Şu halde fiilleri de sebeplendirilemez. O'nun fiilleri irade ve bilgisine dayandığı için hikmetlidir. Mâtürîdiyye fırkasına göre Allah Teâlâ'nın fiillerinde muhakkak bir sebep ve hikmet vardır. Şu halde O'nun fiilleri hikmet çerçevesinde illetlendirilebilir.*
4. *Ehl-i sünnet ekolü, kaza ve kader meselesi ile bağlantılı olarak insan fiillerinin Allah Teâlâ tarafından yaratıldığı hususunda ittifak halindedir. Ancak eş'ariyye fırkasına göre insanda müstakil bir cüzî irade yoktur. Herşeyi yarattığı gibi insanın iradesini de Allah Teâlâ yaratmaktadır. Mâtürîdiyye fırkasına göre insanda müstakil bir cüzî irade vardır. İnsan bu irade marifetiyle eylemlerini tercih eder.*
5. *Eş'ariyye fırkasına göre insanın eylemde bulunabilmesi, güç yetirilen bir meselenin takdir ile buluşmasıdır. Mâtürîdiyye fırkasına göre kesb, insanın birşeye niyet edip bununla birlikte azim göstermesi sonucunda Allah Teâlâ tarafından yaratılmasıdır.*
6. *Eş'ariyye fırkasına göre Allah Teâlâ, kulları güçlerinin yetemeyeceği şeylerle sorumlu tutabilir ancak bunu yapmamıştır. Buna karşık Mâtürîdiyye fırkasına göre Allah Teâlâ, kullarına gücünün üzerindeki işleri yüklemeyiz, sorumlu tutmaz.*
7. *Eş'ariyye fırkasına göre kadınlardan da Peygamber görevlendirilebilirken, Mâtürîdiyye fırkasına göre Peygamberlik görevi sadece erkeklere aittir.*
8. *Lâfzî kelâm, kelâm'ın dış formu yani ses ve harflere girmiş halidir. Nefsî kelâm, kelâm'ın mânasıdır. Bu*

bağlamda Eş'ariyye fırkasına göre nefsi kelâmın işitilebilmesi mümkün kabul edilirken; Mâtürîdiyye fırkasına göre kelâm'ın sadece ses ve harflerinin işitilebilmesi mümkündür.

9. *Eş'ariyye fırkasına göre Allah Teâlâ konuşma sıfatına sahiptir ve henüz varlıkları yaratmadan önce ezelde yok olanlara hitap etmesi câizdir. Mâtürîdiyye fırkasına göre bu abestir; hikmetsiz bir iştir. O halde câiz değildir.*
10. *Eş'ariyye fırkasına göre inkâr eden kimseler iman etmekle mükellef tutulacağı gibi ibadet sorumluluklarını yerine getirmemekten dolayı ayrıca cezalandırılacaklardır. Mâtürîdiyye fırkasına göre ise inkâr eden kimseler sadece iman etmekle sorumlu olarak ibadetlerinden dolayı ayrıca hesaba çekilmeyecektir.*
11. *Eş'ariyye fırkasına göre, dinden dönen ancak daha sonra yeniden iman eden bir kimsenin eskiden yapmış olduğu amelleri de geri dönecektir. Mâtürîdiyye fırkasına göre ise amelin geri dönüşü mümkün değildir, irtidat ile birlikte kaybolur.*
12. *Eş'ariyye fırkasına göre insanın ümitsizlik durumunda yaptığı tövbesi kabul edilirken, Mâtürîdiyye fırkasına göre bu tövbenin makbul sayılması söz konusu değildir.*

Büyük Selçuklu Devleti döneminde eş'ariyye fırkasının güç kazanmasını kabul edemeyen Büyük Selçuklu Veziri Amîdülmülk el-Kündürî, Sultan Tuğrul Bey'den ferman çıkartarak eş'ariyye âlimlerinin vaaz vermek ve ders okutma faaliyetlerini yasaklamış, bir kısmını hapsedirmiştir. Ancak Tuğrul Bey'in vefatından sonra tahta geçen *Büyük Selçuklu Hükümdarı Muhammed Alparslan* (ö. 465/1072), vezir el-Kündürî'yi azlederek yerine *Nizâmülmülk*'ü (ö. 485/1092) getirmiştir. Bu gelişmenin ardından *İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî* (ö. 478/1085), Nişâbur'a geri dönerek (455/1063)

Nizâmiye medresesine müderris olarak tayin edilmiştir. Hicrî 473 yılında (1080) Tûslu gençler ile birlikte Nişâbur'a giderek *Nizâmiye medresesine* kaydolun Hücetü'l-İslâm İmam Gazzâli, burada devrin en tanınmış kelâm âlimi olan el-Cüveynî'nin öğrencisi olmuştur. Hücetü'l-İslâm, cemâziyelevvel 484 (Temmuz 1091) tarihinde Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından *Bağdat Nizâmiye Medresesine* müderris olarak tayin edilmiştir. İmâmü'l-Haremeyn ve İmamızın, eş'arî kelâm ekolü çerçevesinde *Nizâmiye Medreselerinde* kurdukları eğitim sistemi Osmanlı Devleti döneminde de geçerliliğini korumuştur.

Aslî ilimlerden olan kelâm ilminin hakkında buraya kadar yapılan bütün açıklamalar, bu ilmin naklî ilimler çerçevesindeki yeri ve önemini ortaya koymaktadır. O halde kelâm ilminin diğer naklî ve aklî ilimlerle ilişkisi ortaya konularak aslî ilimlerin detaylarına geçilebilir.

İslâm toplumunun ilk döneminde çözüme kavuşturulması gereken meseleler bağlamında kelâm ilmine nisbet edildiğinde fıkıh ilminin daha merkezi bir noktada bulunduğu ayrıca mu'tezile kelâmcılarının fıkıh sahasında tahsil gördükleri bilinen bir gerçektir. Buna göre İslâm ilim meselesi çerçevesinde sistematik düşünce kurallarının ilk kez inanç ve fıkıh meselesi bağlamında geliştiğini haliyle kelâm ilminin fer'î ilimler çerçevesinde değerlendirilen fıkıh ilmi ile yakın münasebetinin her zaman geçerliliğini koruduğunu söylemek mümkündür. Zaten konu esas olarak değerlendirildiğinde, hicrî ikinci asıra geldiğinde bile ilimler arasında kelâm, tefsir, hadis vb. bir ayırım olmadığı, bu alanları ihtiva eden ilmî faaliyetlerin birarada ve fıkıh çerçevesinde kabul görmesinin söz konusu olduğu görülecektir.

Bu ilişkinin temelinde fıkıh ilmindeki akıl yürütme faaliyetinin, kelâm ilmi başta olmak üzere diğer ilimlere yönelik zemin teşkil ettiği gerçeği yatar. O halde gerek kelâm gerek-

se fıkıh ilminin çıkış noktası kavramsal çerçevede fıkıh ilmi bağlamında olmakla birlikte her iki ilim de istidlâl yöntemi (akıl yürütme faaliyeti) marifetine dayanan ilim şubesi başka bir deyişle kıyasın değişik çeşitlerini kullanan ilimler olduklarından yöntem olarak da birbirine yakınlık göstermektedir. Fıkıh usûlü ilminde yer alan haber, fiil, hüsün ve kubuh kelâm metodolojisi ile ortak penceredir.

Kelâm ilmi aynı zamanda bir tefsir faaliyeti niteliğindedir. Çünkü her ne kadar tamamı olmasa bile inanç esaslarını konu edinen ayetlerin tevili ve yorumlanması kelâm metodolojisinin bir gereğidir. Şu halde hadis ilminin de kelâm metodolojisi ile bağı ortaya çıkmaktadır. Sonuçta itikadî esasların kaynağı *nasslar (Kur'an-ı Kerim ve Sünnet metni)* olduğuna göre bu iki ilmin kelâm metodolojisi ile bağıntısı açıkça ortadadır. Tüm bu anlatılanlardan görüldüğü gibi kelâm ilmi, naklî ilimlerin temeli ve öncüsü konumundadır ki zaten bu sebepten dolayı aslî ilimdir.

Diğer taraftan kelâm metodolojisinin ilâhiyyât çerçevesinin metafizik ilminin muhtevası ile bütünleşmesi ve istidlâl yöntemi olarak mantık ilminin kabul görmesi *kelâm, mantık ve felsefe* ilişkisini ortaya koyar. Ancak akıl yürütme marifetiyle verilen hükmün şer'î delillere uygunluğu asla göz ardı edilemez.

1.1.2.1. Kelâm İlmi

Kelâm ilminin konusu İslâm dininin itikadî (inanç) esas ve ilkeleridir. Kelâm ilminin doğuşunda etkili olan bir diğer iç neden *nakilci ve akılcı eğilimlerin* varlık göstermesidir. Fıkıh mezheplerinin temelini oluşturan *ehl-i hadıs (hicaz medresesi)* ile *ehl-i re'ÿ (irak medresesi)* ekolleridir. Re'ÿ, müctehidin hakkında açık bir nass bulunmayan fikhî bir meselede belli metodlar yürütmek marifetiyle ulaştığı şahsî görüştür. Böylece *ehl-i re'ÿ* ekolü, dinin aslî kaynakları yanında aklî muha-

keme çerçevesinde kıyasa başvurarak açıklama getirmektedir. İşte *ehl-i hadîs* ve *ehl-i re'ÿ* ekolü arasındaki görüş ayrılığı da bu çerçevede belirginleşmektedir. O halde her iki fikhî ekol; dinin aslî delillerini kabul etmekte birleşirken, ayrıldıkları nokta; hadislerin değerlendirilmesi, kıyas yönteminin az ya da çok kullanılması, sahabî kavline uymak veya uymamak, istihşân ve fayda esasına kabul edip etmemek çerçevesinde belirginleşmektedir. Müctehid imamlar içerisinde İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfi'î (ö. 204/820), Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795) *ehl-i re'ÿ* ekolüne mensup olurken; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855) *ehl-i hadîs* ekolüne mensuptur. Bu aşamada fıkah mezheplerinin (ekolleri) temelini oluşturan *ehl-i hadîs* (*hicaz medresesi*) ile *ehl-i re'ÿ* (*irak medresesi*) okullarının, kelâm ilmi ekolleri ile arasındaki etkileşim değerlendirilebilir. Bunun için kelâm ekolleri hakkında kısa bilgi verilmesi gerekir.

Kelâm ilminin doğuşunu etkileyen nedenlerin bağlamında hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren başlayan kelâm faaliyetleri, hicrî ikinci asırdan itibaren, inanç alanında belirtilen görüşlerden bazılarının sistemli ekoller (*itikadî fırkalar*) haline gelmeye başlaması ile birlikte, müstakil bir ilim hüviyeti kazanmıştır. Ortaya konan görüşlerden sadece birkaçı metodolojik çerçevede ekol haline gelebilmeyi başarmıştır ki bunlardan mu'tezile ve şâa ekolü *ehl-i bid'at kelâm ekolü* olarak kabul edilirken, eş'ariyye ve mâtiürîdiyye ekolleri ise *ehl-i sünnet kelâm ekolü* çerçevesindedir. Bu okulların görüşlerini kısaca hatırlamakta fayda vardır.

Mu'tezile ekolü, ekolün düşünce sistematığı çerçevesinde kulların kendi fiillerini yaratmaya gücü yettiği görüşünü benimsediği için kaderiyye; Allah Teâlâ'nın şerri yaratmadığı düşüncesini öne sürdüğü için seneviyye, tövbe etmeden ölen kimselerin bağışlanmayacağı inancını benimsediğinden vaî-

diyye, tövbe etmeden ölen büyük günah sahiplerinin ebedî olarak cehemmede kalacağını söylediğinden hâriciyye ve son olarak Allah Teâlâ'nın Zâtından ayrı olarak Kadim sıfatlarının bulunduğu hakikatini kabul etmediği için muattıla şeklinde anılmaktadır.

Ehl-i bid'at kelâm ekolü olan ve sözlük mânası "*tarafdar, yardımcı*" terimini karşılayan şîa ekolü, Resûlullah (sas.)'in damadı ve Hulefâ-yi Râşidîn'in dördüncüsü Hz. Ali (ra.)'ın diğer sahabeden üstün geldiğine ve hilâfetin onun hakkı olduğuna inanan kimselerdir.

Ehl-i sünnet, terim olarak Resûlullah (sas.) ve ashâbın, dinin esasları ve ilkeleri çerçevesinde takip ettikleri yolu benimseyen kimseleri ifade eder. Ehl-i sünnet anlayışının, bir kelâm ekolü olmasına doğru giden süreçteki ilk adım *selefiyye* dönemidir. Selefiyye "*İslâm'ın inanç esas ve ilkelerinde ashâbın, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemini takip edenlerin yolunu izleyen*" kimseleri tarif etmektedir. Selefin büyük çoğunluğu itikadî konuları tartışmaya açmaktan uzak durmuş, akla mesafeli kalarak nasslarda bildirilen husûlara tam mânası ile inararak teslim olmayı benimsemiştir. Ancak selef içerisinde kelâm ilminin delillerini kullanarak dinin sıhhatini ispat etmek ve üzerindeki şüpheleri gidermek adına gayret gösteren bir kesim ortaya çıkmıştır ki *sifâtiyye* olarak adlandırılan bu kimseler, ehl-i sünnet anlayışı için bir kelâm dönemini değil, bir geçiş dönemini ifade etmektedir.

Bu dönemin ardından *ehl-i sünnet anlayışının* aklî deliller marifetiyle desteklendiği bir döneme girilmiştir ki böylece *ehl-i sünnet kelâmı* ortaya çıkmıştır. Kendi arasında *eş'ariyye* ve *mâtürîdiyye* olarak ikiye ayrılan *ehl-i sünnet kelâm ekolü*, günümüzde Müslüman dünyasının büyük çoğunluğunun benimsediği itikadî fırkadır.

Bu açıklamalardan elde edilen sonuçlar, fikhî ekollerin, itikadî ekoller üzerindeki etkisini ortaya koyar niteliktedir.

Bu çerçevede akılcı bir ekol olarak tarif edilen mu'tezile ekolünün ileri gelenlerinin ekserî Hanevî ekolünden olması, *ehl-i re'ÿ (ıvâk medresesi)* ile arasındaki ilişkiye işaret eden önemli bir bağlantıdır. Fikhî çerçevede *ehl-i hadîs (hicaz medresesi)* ekolü, itikadî açıdan selefiyye dönemini karşılamaktadır.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, mu'tezile ekolünü bırakarak, İmam Ahmed b. Hanbelî'nin görüşlerine yönelmiş, ancak naklin yanında aklı da ispat aracı olarak kabul edince Hanbelîlerden tepki görmüş, onlara cevap vermek adına *risâle fi istihsâni'l-havz* adlı eserini kaleme almış, böylece akli istidlâl çerçevesinde kelâm yapılmasının yolunu açmıştır. Eş'arî tarafından ortaya konulan bu anlayış, özellikle Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî tarafından geliştirilmiş, müteahhirün dönemi olarak anılan bu dönemde eş'ariyye ekolü; felsefe, mantık ve tasavvuf ilmi ile buluşmuştur. İmam Mâtürîdî es-Semer-kandî, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin çizgisini devam ettirmiştir. Günümüzde fikhî çerçevede Mâlikî ve Şâfiî olanlar itikadî bağlamda Eş'ariyye'yi benimserken; Hanbelî olan kimseler Selefiyye'yi, Hanevî olanlar kimseler ise Mâtürîdiyeyi benimsemektedir. Bu yüzden *Hanevî, Şâfiî, Mâlikî* ve *Hanbelî* mezhepleri günümüzde Müslümanların büyük çoğunluğunun mensup olduğu *sünnü (sünnete bağlı olan) fıkıh* mezhepleridir.

Kelâm İlminin Teşekkül Dönemi

Kelâm ilminin doğuşunu etkileyen nedenlerin bağlamında hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren başlayan kelâm faaliyetleri, hicrî ikinci asırdan itibaren, inanç alanında belirtilen görüşlerden bazılarının sistemli ekoller (*itikadî fırkalar*) haline gelmeye başlaması ile birlikte, müstakil bir ilim hüviyeti kazanmıştır. Ortaya konan görüşlerden sadece birkaçı metodolojik çerçevede ekol haline gelebilmeyi başarmıştır ki bunlardan mu'tezile ve şîa ekolü *ehl-i bid'at kelâm ekolü*

olarak kabul edilirken, eş‘ariyye ve mâtürîdiyye ekolleri *ehl-i sünnet kelâm ekolü* olarak kabul edilmektedir.

Arapça’da “uzaklaşanlar” mânasına gelen mu‘tezile, dinde teşkil eden ilk kelâm mezhebi olarak fiil ve olayların bizzat kendilerine mahsus olan iyilik ve kötülük (hüsün ve kubuh) vasıflarının olduğunu kabul eder. Şu halde insan aklı, fiil ve meselelerin fayda ve zararına bakarak onların, iyi veya kötü, faydalı veya zararlı olduğunu anlar. Bunu kavrayabilmek için Peygamberlerin aracılık etmeleri zorunlu değildir. Zira bu vasıflar, dine ait olmayıp (dinin belirlediği vasıflar olmayıp) akla aittir. İlahî hüküm de akılların idrak ve hükmüne uygun olmak durumundadır. Akıl bir şeye iyi derse iyi demesi, kötü derse kötü demesi gerekir. İşte bu çerçeveye bağlı olarak insanlar iyi olanı yapmak, kötü olandan kaçınmakla yükümlüdür. Öyleyse Peygamberlerin gelmediği ve bulunmadığı zamanlarda insanlar, aklın iyi ve kötü hükmüne göre yükümlülük taşıyacak; iyi olanı yapmaz ve kötü olandan yana tercih koyarlarsa ceza görecektir; iyi olanı yaparlarsa takdir edilerek mükâfata mazhar olacaktır. Bu düşünceler, mu‘tezile’nin hüsün ve kubuh anlayışını özetlemekle birlikte, genel çerçevesinin idrak edilmesi bakımından kısa bir giriş niteliğindedir.

Abbâsî Halifesi *Me’mûn* (ö. 218/833) döneminde mu‘tezile altın çağını yaşamış, İslâm Devleti’nin resmî görüşü kabul edilir olmuştur. Yönetici ve kadı atamalarında mu‘tezililere yer verilmiştir. Bu yükseliş, Abbâsî Halifeleri *Mu‘tasım-Billâh* (ö. 227/842) ve *Vâsîk-Billâh* (ö. 232/847)’m döneminde devam etmiştir. Ancak bir sonraki Abbâsî Halifesi *Ca’fer b. Muhammed Mütevekkil-Alellah* (ö. 247/861, mu‘tezilî politikayı kabul etmeyerek yeni bir dönem başlatmış; sade, Kur’an-ı Kerîm ve Sünnet’e dayalı, soyut düşünce ve felsefî yorumlardan mümkün olduğunca uzak, vaaz ve nasihatın öne çıktığı bir anlayış oturmuştur. Ehl-i sünnet anlayışı olarak da isimlendirilen bu dönemde, ehl-i hadîsten Ahmed

b. Hanbelî'nin görüşlerinden meydana gelen *Hanbelî Mezhebi*, devletin resmî mezhebi olmuştur.

Ehl-i sünnet, terim olarak Resûlullah (sas.) ve ashâbın, dinin esasları ve ilkeleri çerçevesinde takip ettikleri yolu benimseyen kimseleri ifade eder. *Ehl-i sünnet anlayışının*, bir kelâm ekolü olmasına doğru giden süreçteki ilk adım *selefiyye* dönemidir. Selefiyye “İslâm’ın inanç esas ve ilkelerinde ashâbın, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemini takip edenlerin yolunu izleyen” kimseleri tarif etmektedir. Selefın büyük çoğunluğu itikadî konuları tartışmaya açmaktan uzak durmuş, akla mesafeli kalarak nasslarda bildirilen husûlara tam mânâsı ile inararak teslim olmayı benimsemiştir. Ancak selef içerisindekinen kelâm ilminin delillerini kullanarak dinin sıhhatini ispat etmek ve üzerindeki şüpheleri gidermek adına gayret gösteren bir kesim ortaya çıkmıştır ki *sifâtiyye* olarak adlandırılan bu kimseler, ehl-i sünnet anlayışı için bir kelâm dönemini değil, bir geçiş dönemini ifade etmektedir.

Ebü'l-Hasan el-Eş‘arî, mu‘tezile ekolünü bırakarak, İmam Ahmed b. Hanbelî'nin görüşlerine yönelmiş, ancak naklin yanında akli da ispat aracı olarak kabul edince Hanbelîlerden tepki görmüş, onlara cevap vermek adına *risâle fi istihsâni'l-havz* adlı eserini kaleme almış, böylece akli istidlâl çerçevesinde kelâm yapılmasının yolunu açmıştır. Bu gelişmeden sonra kendisini takip eden âlimler ile birlikte *ehl-i sünnet kelâmı* ortaya çıkmıştır. Bu dönemde İmam Mâtürîdî es-Semerkandî'nin İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin itikadî sistematiğini geliştirmek amacıyla ortaya koyduğu görüşler de zaman içerisinde taraftan bularak ayrı bir itikadî fırka olarak belirginleşmiştir. Tüm bu gelişmelerin neticesinde kendi arasında *eş‘ariyye* ve *mâtürîdiyye* olarak ikiye ayrılan *ehl-i sünnet kelâm ekolü*, günümüzde Müslüman dünyasının büyük çoğunluğunun benimsediği itikadî fırka olarak varlığını sürdürmektedir. İki ekolün de aynı dönemde ancak birbirinden uzak coğrafyalarda kök verdiği unutulmamalıdır.

Kelâm İlminin Amacı ve Faydası

Kelâm ilmi, insanı taklit çukurundan kesinlik seviyesine yükseltmek için gayret göstermektedir. Zira Mücâdele Suresi'nin 11. ayeti bu gerçekliğe işaret eder niteliktedir.

*Ey iman edenler! Size, bulunduğumuz toplantılarda “Yer açın” dediğinde yer açın ki Allah da size genişlik versin. “Davranıp kalkın” dediğinde de kalkın ki Allah içinizden (gerçekten) iman etmiş olanları ve ilim sahibi olanları yüksek derecelere çıkarsın. Yapıp ettiklerinizden Allah tamamen haberdardır.*⁹⁴

Daha açık bir ifade ile anne, baba veya etraftan gördüklerini taklit ederek inanan bir Müminin imanını, kesin deliller marifetiyle ispatlanmış sarsılmaz bir iman mertebesine çıkarmak için çaba sarf etmektedir.

Kelâm ilmi, irşad olmak isteyen kimselere doğru yolu göstermeyi ve onları inanç akidelerinin rehberliğine yönlendirmeyi, dine karşı çıkanları ise delil getirmek marifetiyle susturmayı amaçlamaktadır. Böylece dinin temelini teşkil eden itikadî esasların, sapkınların şüpheleri ve iftiraları ile sarsılmasına ve zarar görmesine engel olur.

Kelâm ilminin en önemli amaçlarından birisi de naklî ilimlerin temeli olarak, diğer ilimlere yol açmaktır. Kelâm, naklî ilimlerin temelidir. İlim yoluna girenler naklî ilim tahsil etmeye önce kelâmdan başlanmalıdır. Çünkü itikadî konuların tespit ve ispatı yapılmadan, amellere ilişkin ilim şubelerinin belirlenmesi mümkün değildir. Misâl olarak, nübüvvet ve âhiret inancı olmadan tefsir usûlü veya hadis usûlünden bahsetmek söz konusu olamaz. Böylece kelâm ilmi, Mümin bir kimsenin salih niyet ve itikada sahip olmasını sağlar ki ancak bu itikad ve salih niyet çerçevesinde Allah Teâlâ'dan amellerini kabul etmesini niyaz eder.

De ki: “Ben, yalnızca sizin gibi bir insanım. Şu var ki bana, ilâhınızın, sadece bir ilâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim rabbine kavuşmayı bekliyorsa dünya ve âhirete yararlı iş yapsın ve rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.”⁹⁵

Kelâm ilmine dair bütün bu anlatılanlar asıl amacın makâsîd düşünceci olduğuna dikkat çekmektedir. O halde kelâm, ilmînin nihaî gayesi kulun dünya ve âhîret hayatında mutluluğa erişmesidir.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî, el-müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl adlı fıkıh usûlü eserinde kelâm ilminin konumunu (değerini) “*Kelâm, bütün naklî ilimlerin temel ilke ve esaslarını tespit etmeyi vazife olarak üstlenmiştir. Diğer ilimler kelâma nisbet edildiğinde cüz konumundadır. Kelâm, en üst rütbeye hâzîdir. Buradan aşağıya doğru diğer ilimlere tedrici olarak inilir.*” çerçevesindeki görüşleri ile açıklamıştır.

Akaid, Tevhîd ve Kelâm

Kelâm ilminin konusunu meydana getiren İslâm itikadî esasları, zaman içerisinde çeşitli isimler altında, birbirinden farklı yöntemler marifetiyle incelenmiş olduğundan, kelâm ilmi “*akaid, ilmü't-tevhîd ve's-sifât, el-fıkhü'l-ekber, usûlü'd-dîn, ilmü'n-nazar ve'l-istidlâl*” şeklinde farklı isimlerle anılmıştır.

Akaid ilminin konusu, âmentü terimiyle ifade edilen itikadî esaslardır ki bu esaslar *Allah Teâlâ'nın varlık ve birliğine, Meleklerine, Kitaplarına, Peygamberlerine, âhîret gününe ve kadere* iman etmek şeklinde altı tanedir. O halde *iman; Allah Teâlâ'nın varlık ve birliğine, Meleklerine, Kitaplarına, Peygamberlerine, âhîret gününe ve kadere* inanmaktır. Bunun yolu dinden olduğu kesin olarak kanıtlanan *itikadî, amelî, ahlâkî bütün hükümlere inarak*, bu hükümlerin farz, helâl, haram olduğunu tasdik etmekten geçmektedir. Akaid ilminin gaye-

si, iman esaslarının felsefesini yapmak marifetiyle insan taklidî imandan kurtarmak, doğru yolu arayan kimseleri irşad etmek, bâtil ve bid'at ehli tarafından ortaya konan görüş ve itirazları naklî ve akli deliller marifetiyle çürütmek, en nihayetinde itikadî (iman) esaslarını savunmaktır.

Özetle akaid ilmi, itikadî (iman) esaslardan ayrıntılı ve farklı görüşlere yer vermeden, nasslar marifetiyle bahseden bir ilimdir ki, bu yönüyle kelâm ilminin özünü oluşturur. Buna karşılık kelâm ilmi, naklî ve akli deliller marifetiyle akaid esaslarına daha geniş bir pencereden yaklaşarak onları detaylandırmaktadır.

Ayrıca dinin itikadî (iman) esaslarının tamamı *Allah Teâlâ'nın varlığı ve birliğini* ilgilendirdiğinden dolayı, iman esaslarının hepsini *tevhîd aslına* indirgeyebilmek mümkündür. O halde iman esaslarının en temel konusu tevhîd meselesidir ki bu yüzden itikadî esasları kendisine konu edilen kelâm ilmine geçmişte *tevhîd ilmi / tevhîd ve sıfat ilmi (ilmü't-tevhîd ve's-sıfât)* denilmiştir. Fıkıh ilmi başlığında değinileceği üzere İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, fıkıh ilmini “kişinin lehi ve aleyhinde olanları bilmesidir” şeklinde tanımlamış ve bu çerçevede akaid konularını fer'î hükümlerden ayırmak için bu ilme “*el-fikhü'l-ekber*” ismini vermiştir.

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin, dinin inanç ilke ve esaslarını konu edinen eserine *el-fikhü'l-ekber* adını vermesi fıkıh ilmi metodolojisinin bu geniş çerçevesinden kaynaklanmaktadır.

Kelâm ilminin konusunu dinin aslı (itikadî) hükümleri teşkil ettiği için, bu ilim zamanda *usûlü'd-dîn* olarak da anılmıştır.

Nazar, “*bilinmeyi elde edebilmek için bilinenleri belirli bir prensibe göre sıralamak*”, istidlâl “*doğruluğu önceden bilinen bir hükümden yola çıkarak bilinmeyen bir hükme ulaşmak*” mânâsındadır. Her ne kadar farklı ifadeler kullanılarak dile

getirilmiş olsa bile, hem nazar hem istidlâl ortak çerçevede “*akıl yürütme faaliyetini*” anlatır. Matematik ve mantık ilmi çerçevesinde detaylandırılacağı üzere “*mantık, belirli bir önermenin doğru olduğu kabul edilirse, başka belirli önermelerin de doğru olması gerekliliğini göstermekten*” ibarettir ki bunun yolu da önermelerin bağlanmasından geçer. Bunun *doğrudan çıkarım (vasitasız istidlâl)* veya *dolaylı çıkarım (vasitasız istidlâl)* şeklinde adlandırılan iki boyutu vardır.

Bir tek önermeden doğrudan yeni bir hüküm çıkarılıyorsa, bu durum *vasitasız akıl yürütme (istidlâl)* olarak isimlendirilir. Doğrudan çıkarım (*vasitasız istidlâl*) yöntemi *karşı olma* ve *döndürme (akis)* başlıkları çerçevesinde ele alınmaktadır. Buna karşılık akıl yürütmek, birden fazla önermeden sonuç çıkarmak çerçevesinde belirginleşiyorsa, bu durum *vasıtalı akıl yürütme (istidlâl)* olarak adlandırılmaktadır. Akıl yürütme çerçevesinde dolaylı çıkarım metodununun *tümdengelim (dedüksiyon)*, *tümevarım (istikrâ/endüksiyon)* ile *analoji (temsil)* olarak adlandırılan üç şekli bulunmaktadır.

Kelâm ilmi metodolojisinin “*usûl çerçevesi – istidlâl yöntemi*” başlığı altında detaylandırılacağı üzere dolaylı çıkarım metodları *tümdengelim (dedüksiyon)*, *tümevarım (istikrâ/endüksiyon)* ile *analoji (temsil)* kelâm ilminin, delillerden hüküm çıkarma (istidlâl yöntemi) yöntemidir. Hüccetü’l-İslâm, mantığın kelâm metodolojisini tanzim etmeye katkı sunan bir vasıta, bir istidlâl yöntemi olduğunu ortaya koymuş, böylece kelâm ilmi *ilmü’n-nazar ve’l-istidlâl* şeklinde de anılmıştır.

Kelâm İlminin Konusu

Kelâm ilminin konusu *İslâm dininin itikadî (inanç) esas ve ilkeleridir*. Hüccetü’l-İslâm’ın *el-münkız mine’d-dalâl* adlı eserinde kelâm ilmini “*ehl-i sünnet inancını savunarak, bu inancın dışındaki bütün sapkın fikirleri çürütmeye çalışan*” bir ilim olarak tarif etmektedir. İnceleme yapıldığında kelâm il-

minin muhtevasını oluşturan konuların zamanla değışiklik gösterdiği görülecektir. Bu çerçeve dahilinde hicrî birinci asırda kelâm ilminin muhtevasını itikadî çerçevede iman, küfür, büyük günahlar, kaza-kader ve imâmet meselesi teşkil ederken, hicrî ikinci asırdan itibaren Allah Teâlâ'nın Sıfatları, Kur'an-ı Kerîm'in yaratılması ile iyilik ve kötülüğün mahiyet ve ölçüsünü konu edinen hüsün ve kubuh meselesi de kelâm ilminin muhtevasına dahil edilmiştir. Özetle klasik kelâm döneminde dinin itikadî esaslarının tamamı Allah Teâlâ'nın Zâtı, İsimleri, Sıfatları ve Fiilleri ile irtibatlı olarak ele alınmıştır. Bundan dolayı kelâm ilmine *ilmü't-tevhîd ve's-sıfât* adı verilerek Allah Teâlâ'nın Zâtı, İsimleri, Sıfatları ve Fiillerden bahseden ilim de denilmiştir.

Sonraki dönemde var olması bakımından varlığı konu edinen metafizik ilmini ihtiva etmeye başlaması ile birlikte kelâm ilminin konusu varlık yani *mevcûd* olmuştur. Mantık ilminin kelâm metodolojisine girmesiyle birlikte konusu daha da genişlemiş, böylece kelâm ilminin konusunu mevcûd kavramı içerisine girmeyen ancak kendisinden bahsedilen (*ma'dûm*) konuları da ihtiva edecek şekilde her türlü *ma'lum* (*bilinen*) oluşturmuştur. Böylece İslâm dininin itikadî (inanç) esas ve ilkelerini ispat etmeye yarayan her bilgi kelâm ilminin konusunu oluşturmuştur. O halde kelâm ilminin metodolojisinin kapsamında İslâm dininin itikadî (inanç) esas ve ilkelerini konu edinen kısım *mesâil* (*makâsîd*) olarak tarif edilirken, bu temel çerçeveyi izah ve ispat etmeye yarayan diğer bilgiler *mebâdî*⁶ (*vesâil*) şeklinde tarif edilmektedir. İslâm dininin itikadî (inanç) esas ve ilkelerinin yani *mesâil* (*makâsîd*) çerçevesinin değışmesi asla mümkün değildir. Ancak bu çerçeveye izahat getirerek ispat etmeye yarayan araçların *mebâdî*⁶ (*vesâil*) zaman ve gelişen koşullara göre değışiklik göstermesi mümkündür. Böylece kelâm ilmi metodolojisine dair bir genelleme yapılması mümkündür.

Buna göre kelâm ilmi müfredatını hüküm, delil, istidlâl yöntemi ve iman meselesini konu edinen *usûl çerçevesi*, Allah Teâlâ'nın Zâtı, Sıfatları ve Fiillerini konu edinen *ilâhiyyât* çerçevesi, nübüvvet meselesinin ortaya çıkışını, nübüvvât risâlet ve bi'set kavramını, nübüvvât imkânını, nübüvvâtın gerekliliğini, Peygamberlerin özelliklerini, sayı ve isimlerini, üstünlük meselesini, Peygamberliğin ispatını, vahiy ve vahyin sona ermesine dair meseleleri konu edinen *nübüvvât çerçevesi*, âhiret iman, kıyamet ve âhret hayatı meselelerini incelemekte böylece âhret varlığının delilleri, kıyamet ââmetleri, yeniden dirilme, haşr ve mahşer, mizan, hesap, şefaaat, sırat, cennet ve cehemmeni konu edinen *sem'îyyât çerçevesi* ile son olarak Resûlullah (sas.)'in vefatının ardından İslâm toplumunun dinî ve siyasî liderliğini ifade eden *imâmet müessesesine* dair meseleleri konu edinen *imâmet çerçevesi* teşkil eder.

Usûl Çerçevesi – Hüküm

Kelâm ilminin hükümleri *naklî ve aklî hükümler* şeklinde iki başlıkta incelenir. Kelâm ilminin şer'î hükümleri ayet ve hadislerden çıkarılan, nasslardan erişilen hükümlerdir ki sıklıkla vurgulandığı üzere; itikadî, amelî ve ahlâkî hükümler olarak üç çerçevede incelenmektedir. İtikadî hükümler; *Allah Teâlâ'nın varlık ve birliğine, Meleklerine, Kitaplarına, Peygamberlerine, âhret gününe ve kadere* inanmaktır. İtikadî esaslar, bazı zamanlarda kolaylık olması için; *Allah Teâlâ'nın varlık ve birliğine, Peygamberlerine ve âhret gününe* inanmak şeklinde üçe indirgenerek söylenmektedir ki bu anlayış *usûl-i selâse* olarak nitelenir. Kelâm ilminin konuları da bu tasnife uygun şekilde *ilâhiyyât, nübüvvât, sem'îyyât* şeklinde üç genel çerçeve dahilinde incelenmektedir. Her bir çerçevenin hangi konu ve meseleleri ihtiva ettiği hakkında yukarıda bilgi verilmiştir.

Amelî hükümler *namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek, ramazan orucu tutmaktır*. Buna göre *İslâm; kelîme-i şehâdet (kelîmetü'ş-şehâde) getirmek, namaz kılmak, zekât vermek, hac-*

cetmek ve *Ramazán orucu* tutmaktır. Dinin ahlâkî hükümleri ise esasları kulun amel mükellefiyetini yerine getirirken Allah Teâlâ'nın huzurunda bulunduğu bilincini kazanmasıdır.

Usûl Çerçevesi – Delil

Kelâm ilminin delilleri ilk çerçevede *naklî ve aklî delil*, ikinci çerçevede *kat'î ve zannî delil* olarak incelenmektedir. Mukaddimesi nakle varan deliller naklî, akla dayanan deliller aklî delillerdir. “*Álem değişkendir. Her değişken de bir hâdistir ki şu halde álem de hâdistir.*” şeklinde bir hüküm (önerme) ortaya koymak aklî çıkarım, akıl yürütmek marifetiyle olmaktadır ki bu çeşit delillendirmeye *aklî delil* denmektedir.

*Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler; Allah ile peygamberlerini birbirinden ayırmak isteyenler; “Bir kısmına inanırız ama bir kısmına inanmayız” diyenler ve bunlar arasında bir yol tutmak isteyenler yok mu, işte gerçek kâfirler bunlardır ve biz kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır.*⁹⁶

Nisâ Suresi'nin 150-151. ayetinde, Allah Teâlâ'yı ve Resûlullah (sas.)'i inkâr eden sapkınların kâfir olacağına dikkat çekilmektedir. Kâfirin yeri de cehennemdir. O halde kâfir olanların cehenneme gireceği hükmünü vermek, naklî delil marifetiyle ortaya konmaktadır. Allah Teâlâ, kullara doğruyu bulabilmesi için hem vahiy göndermiş hem de akıl bahşetmiştir. Kelâm metodolojisi çerçevesinde vahyin gönderilmesi hususî hidayet, insana aklın verilmesi ise umumî bir hidayettir. İnsanlar, bu iki hidayet marifetiyle doğruyu ve yanlışı ayırt ederek dalâletten kurtulur. Kaldı ki vahyin doğruluğu da, akıl marifetiyle anlaşılmaktadır. İkinci taksim çerçevesinde kat'î delil, kendisinden şüphe edilmeyen; zannî delil ise şüphe barındıran delildir. Aklî delil kat'î olursa bu *burhan* adını almaktadır ki bu durum kelâmî istidlâl yönteminin mantık ile kesiştiğinin kanıtıdır.

Usûl Çerçevesi – İstidlâl Yöntemi

Dolaylı çıkarım metodunun *tümdengelim* (dedüksiyon), *tümevarım* (istikrâ/endüksiyon) ile *analoji* (temsil) olarak adlandırılan üç şekli bulunmaktadır ki bu metodlar Hücetü'l-İs-lâm İmam Gazzâli ile birlikte kelâm metodolojisinde istidlâl yöntemi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu yöntemlerin her birisi mantık ilmi çerçevesinde detaylandırılacaktır.

Usûl Çerçevesi – İman Meselesi

Asr Suresi, *Kur'an-ı Kerim'in en kısa surelerinden bir tanesi* olmasına rağmen muhtevasında bütün esasların özü sayılabilecek derecede anlam zenginliği barındırmaktadır.

*Asra yemin ederim ki, insan gerçekten ziyandadır. Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler başkadır.*⁹⁷

Asr Suresi incelendiği zaman Kur'an-ı Kerim'de yer alan bütün esasların *itikadî*, *amelî* ve *ablâkî hükümler* şeklinde üç temel başlıkta tasnif edebilmenin mümkün olduğu anlaşılmaktadır ki sıralı düzen halinde içiçe geçmiş bu esaslara dair açıklamalara dinî hükümler başlığı altında zaten değinilmiştir.

Kelâm ilminin konusu dinin itikadî esaslarıdır ki bunlar *Allah Teâlâ'nın varlık ve birliğine, Meleklerine, Kitaplarına, Peygamberlerine, âhiret gününe* ve *kadere* iman etmek şeklinde altı tanedir.

*İbn Ömer'den nakledildiğine göre, Cebrail (as) Hz. Peygamber'e (sav), "İman nedir?" diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "İman; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, hayır ve şerriyle kadere inanmaktır..."*⁹⁸

97 Asr Suresi, 1-3. Ayet

98 Buhârî, İmân, 37

Buna göre *iman*; Allah Teâlâ'nın varlık ve birliğine, Meleklerine, Kitaplarına, Peygamberlerine, âhiret gününe ve kadere inanmaktır. Bunun yolu dinden olduğu kesin olarak kanıtlanan *itikadî, amelî, ahlâkî bütün hükümlere inarak*, bu hükümlerin farz, helâl, haram olduğunu tasdik etmekten geçer. İman eden kullar *Mümin* hüviyeti alacaktır.

Kelâm ilminde, iman meselesine dair ilk soru bu aşamada belirlemektedir. İman kalbin tasdiki midir? İman dilin ikrarı mıdır? İman, kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve amelden mi oluşmaktadır?

Ey Peygamber! Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla "iman ettik" diyenlerden ve yahudilerden küfürde yarışanlar seni üzmesin. Onlar hep yalana kulak verirler; sana gelmeyen başka bir kesimi dinler dururlar; kelimeleri konulduğu anlamlarından kaydırıp değiştirirler...⁹⁹

Ehl-i sünnet ekolünün en önemli isimlerinden İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ile onun görüşleri üzerine itikadî çerçeveyi oturtan İmâm Mâtürîdî es-Semerkandî beraberinde Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ile Hüccetü'l-İslâm İmâm Gazzâlî, imanının sadece kalbin tasdiki olduğunu dile getirmektedir. İman, Allah Teâlâ ve Resûlullah (sas.)'e ve Peygamber Efendimiz (sas.)'in Allah Teâlâ'dan getirdiği şeylerin kesin ve doğru olduğuna kaplıtan inarak tasdik etmektir.

Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâra saparsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı bunlaradır; bunlar için çok büyük bir azap vardır.¹⁰⁰

99 Mâide Suresi, 41. Ayet

100 Nahl Suresi, 106. Ayet

İman meselesi çerçevesinde *dil marifeti ile ikrar etmek*, ikrar eden kimsenin *Mümin* olduğunun, diğer insanlar tarafından bilinmesine vesiledir ki böylece diğerleri, ikrar edenin inandığına şahitlik edebilirler. Özetle, kalbinde tasdik olan kimse Allah Teâlâ katında Mümin kimselerdendir.

Görünüşi itibariyle Mümin gibi olmakla beraber, kalben inanmayanlar münâfık kimselerdir. O halde münâfık olmak da bir bakıma küfürdür. Bu kimseler öldüğü zaman, diğerleri ona Mümin muamelesi yaparlar ki zira onun kalbinden geçenleri bilmemektedirler.

*Münafıklar sana geldiklerinde, "Tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin" derler. Senin hiç kuşkusuz kendi elçisi olduğunu Allah elbette biliyor; ama Allah tanıklık eder ki münafıklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler.*¹⁰¹

Ancak böyle kimseler, âhret hayatında, Mümin olarak kabul edilmezler.

*Şüphe yok ki münafıklar cehennemden en alt katındadırlar; artık onlara asla bir yardımcı bulamazsın.*¹⁰²

İtikadî (iman) esasların birisini veya hepsini inkâr eden kimse kâfirdir. Bu kimselerin küfrünü dili ile söylemesi durumunda onlara Mümin muamelesi yapılamaz. O halde bir kimseye kâfir nitelemesi yapabilmek için o kimsenin küfrünü dili ile tasdik etmesi gerekmektedir. Aksi durumda insanların küfrü anlayabilmesi mümkün değildir. Münâfık kalben tasdik etmemekle birlikte dili ile Mümin olduğunu söylerken, kâfir kalben tasdik etmemekle birlikte bunu dili ile ikrar edendir.

101 Münâfikûn Suresi, 1. Ayet

102 Nisâ Suresi, 145. Ayet

*Gerçekleri inkâr eden ve inkârculuğa saplanmış olarak ölenlere gelince, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti onların üzerindedir!*¹⁰³

Mümin olduğunu dili ile ikrar eden ve fiilleri marifetiyle bunu gösteren kimselere Mümin muamelesi yapılır. Ancak gerek sözleri gerek fiilleri yüzünden küfür alâmetleri sayılabilecek insanlar hakkında, hiçbir araştırma yapmadan onlara dair küfre hükmetmenin, gerek kul hakkı gerek toplumsal huzur ve düzen bakımından sakıncalı sonuçları beraberinde getirebileceği unutulmamalıdır.

*Abdullah (b. Mes'ûd) tarafından nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Müslüman" a söylemek fâsıklık (alâmeti), onunla savaşmak ise küfür (alâmeti) dır."*¹⁰⁴

Allah Teâlâ'nın varlığının yanında başka ilâhların da olduğuna inanmak suretiyle Allah Teâlâ'nın Zâtı, Sıfatları ve Fiillerinde O'na ortak koşan kimseler ise müşriktir. Şirk meselesinde Allah Teâlâ kabul edilmekle birlikte başka ilâhların da varlığı benimsendiğinden, tevhîde aykırılık vardır ki tevhîd meselesi İslâm'ın özüdür. Şirk ve küfür birbirine yakın olmakla birlikte içlem ve kaplam farkı söz konusudur.

Küfür genel, şirk öznedir. O halde her müşrik, kâfirdir. Ancak her kâfir, müşrik değildir.

*Yoksa onlar, yeryüzünden birtakım tanrılar edindiler de ölüleri bunlar mı diriltecek? Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir.*¹⁰⁵

103 Bakara Suresi, 161. Ayet

104 Buhârî, Edeb, 44

105 Enbiyâ Suresi, 21-22. Ayet

Kelâm ilminde, iman meselesine dair ikinci çerçeve iman sınıflandırılmasıdır. Hatırlanacağı üzere *iman*; Allah Teâlâ'nın varlık ve birliğine, Meleklerine, Kitaplarına, Peygamberlerine, âhiret gününe ve kadere inanmaktır. Bunun yolu dinden olduğu kesin olarak kanıtlanan *itikadî, amelî, ahlâkî bütün hükümlere inarak*, bu hükümlerin farz, helâl, haram olduğunu tasdik etmekten geçer. İman eden kullar Mümin hüviyetine erişirler.

Bu çerçevede iman edilmesi gereken konulara toptan inanmak *icmâlî iman* olarak adlandırılır. İcmâlî iman, *kelime-i şebâdet (kelimetü'ş-şebâde)* ve *kelime-i tevbid (kelime-tü't-tevbid)* olarak bilinen hususları kalben tasdik etmektir. İnanılması gereken konuların her birisine ayrı ayrı inamak ise *tafsilî iman* olarak tarif edilir.

O halde icmâlî iman meselesi sadece Allah Teâlâ ve Resûlullah (sas.)'e ve âhiret gününe iman etmeyi kapsarken, tafsilî imanın bununla birlikte Meleklerle, Kitaplara, Peygamberlere, öldükten sonra dirilmeye, cennet ve cehennem varlığına, kader ve kazaya ayrı ayrı inanmayı kapsamaktadır. Tafsilî imanın kapsadığı üçüncü bir derece daha vardır ki burası Resûlullah (sas.)'in Allah Teâlâ'dan alarak kullara tebliğ ettiği bütün hususlara ayrı ayrı iman etmeyi ifade eder. Böylece bu basamak, imanın en geniş çerçevesini oluşturur.

İman meselesine dair ikinci bir sınıflandırma ise *iman eden kimseler açısından* yapılabilir. Bir kimsenin delilsiz, doğruluğu kesin olan bilgiye dayanmadan anne-baba-hoca vb. kişilerin etkisinde kalarak bir şeylere inanması taklidî iman olarak adlandırılmaktadır. Ehl-i sünnet ekolüne göre bu kimselerin imanı muteberdir. Ancak bu kimselerin imanı her ne kadar geçerli olsa bile, bir delile ve güvenilir bilgiye dayanmadığından dolayı her an kaybolma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Taklidî iman, bir bakıma küfür dairesinden iman çerçevesine geçişin ilk aşamasıdır. O halde bu kimselerin imanını güçlen-

dirmesi için çaba harcaması gerekir. bu kimselerin imanını kuvvetlendirmek için tahkikî iman zorunludur.

İman eden (inanan) bir kulun neden ve ne şekilde inandığını bilmesi gerekmektedir ki iman meselesinde asıl olan da hakikî imana ulaşmaktır. Bu çerçevede delile, doğru bilgiye ve araştırmaya dayalı olarak yapılan iman *tahkikî iman* olarak isimlendirilmektedir. Elbette burada araştırma ifadesi ile kast edilen *kelâm metodolojisi istidlâl yöntemlerini* tastamam bilmek değildir. Bunlar birer yöntemdir ki bu çerçeveye, ilim müessesesi başlığının hemen girişinde yer verilmiştir. Buna göre Hücetü'l-İslâm İmam Gazzâli'nin ilim müessesesine dair en kapsamlı tarifinin yer aldığı *ihyâü ulûmi'd-dîn* adlı başyapıtında, *farz-ı ayn ilim* ve *farz-ı kifâye ilim* ayırımına gittiği görülmektedir ki farz-ı ayn ilim meselesi *ilm-i hâl* yani davranış bilgisini karşılamaktadır. Bu ilmin çerçevesini de *inanılması, uygulanması* ve *uzak durulması gerekenler* meselesini oluşturur. Naklî ve aklî ilimler farz-ı kifâye ilim kategorisinde yer almaktadır.

*Andolsun, size içinde sizin için öğüt bulunan bir kitap indirdik. Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?*¹⁰⁶

İman eden bir kimse, aklının güvenilirliğini temel alarak neden iman ettiğini sorgulayabilir ve böylece kalbî tatmine erişebilir. Tahkikî iman, imanı kuvvetlendirir, imanı bozacak şeylere karşı güçlendirir. Rabbimiz Allah Teâlâ'nın enbiyâ suresi, 10. ayetinde dikkat çektiği üzere hakikî olan iman meselesi bu çerçevede yer almaktadır.

*Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda akliselim sahipleri için elbette ibretler vardır.*¹⁰⁷

Kelâm ilminde, iman meselesine dair bir diğer soru imanda artma ve eksilmedir. Başta İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ol-

106 Enbiyâ Suresi, 10. Ayet

107 Âl-i İmrân Suresi, 190. Ayet

mak üzere ehl-i sünnet düşüncesine göre *inanılması gereken esaslar bağlamında imanda artma veya azalma söz konusu değildir. Bir kimse, iman etmekle mükellef olduğu şeylerin bazısına inanıp, bazısını inkâr ederse Mümin vasfına erişmiş sayılmaz.* Buna göre İslâm'ı benimsemiş bir kimse *Allah Teâlâ'ya teslim olmuş; Peygamberlerine, Meleklerle, Kitaplara, âhiret günü ile kaza ve kadere iman ederek hak dine intisap etmiştir.* Ancak bunlardan *Allah Teâlâ'ya teslim olmuş ve Peygamberlerine inanan bir kimse, âhiret hayatına inanmadığını söylerse Mümin değildir.* Elbette kullar arasında, imanın niteliği bakımından kuvvetli, zayıf vb. durumlar söz konusu olabilir. Ama inancılacak esaslar çerçevesinde bir artma veya azalma olamaz.

Kelâm ilminde, iman meselesine dair bir diğer soru mükrehin imanının durumu. Burada kendisi istememesine rağmen, imana veya inkâra zorlanan kişinin durumu söz konusudur.

*Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâra sarparsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı bunlaradır; bunlar için çok büyük bir azap vardır.*¹⁰⁸

Nahl Suresi'nin 106. ayetinde bu konuya dikkat çekilmektedir. Buna göre Mümin olduktan sonra bu inancından dönen, dinden çıkan kimseye mürted denmektedir. Bu yolda olan, "kalbini inkâra açarak" yani kendi özgür iradesini kullanarak İslâm'ı terk edip sapkın yollara düşen kimse Allah Teâlâ'nın gazabına uğrayacaktır. Ancak çok ağır baskı altında kalan (mükreh) Mümin bir kimse, karşı karşıya kaldığı bu baskı (ikrah) yüzünden görünüşte İslâm inancının aksine bir beyanda veya davranışta bulunsa bile, ayetin işaret ettiği üzere Mümin olmaktan çıkmaz. Son olarak Mümin gerçek-

ten Mümin, kâfir gerçekten kâfirdir. İmanda şüphe olmadığı gibi, inkârda da yoktur. O halde kişi “ben inşallah Müminim” yerine “*ben gerçekten Müminim*” demelidir.

Dinin amelî esasları *namaz kılmak, zekât vermek, hac-cetmek, ramazan orucu* tutmaktır. Buna göre *İslâm; kelime-i şehâdet (kelimetü’ş-şehâde) getirmek, namaz kılmak, zekât vermek, hac-cetmek ve Ramazan orucu* tutmaktır.

*İbn Ömer’in (ra) naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “İslâm beş esas üzerine kurulmuştur: Allah”tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed’in Allah”ın Resûlü olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, hac-cetmek ve Ramazan orucunu tutmak.”*¹⁰⁹

Mümin kullar arasından amelî esasları yerine getirenler *Müslim* hüviyeti alırlar. Şu halde iman ve İslâm ayrıdır. Her Müslim, Mümindir ancak her Mümin, Müslim değildir. İman, kalbî bir tasdik, İslâm emir ve nehiylere bedenen uyarak yaşamaktır. Tasdik olduğu zaman, amel olmasa bile o kimseyi imansız birisi olarak görmek yanlıştır. Ancak bu kitabın temel konusunu oluşturan amelin, Mümin kullar için çok büyük önemi vardır. Misâl olarak, günde beş vakit namaz kılmak bütün Müminlere farzdır, Allah Teâlâ’nın emridir. Bu hakikate inandığı halde, tembelliği veya başka sebeplerden dolayı namaz kılmayan bir kimse, bu davranışından dolayı dindек çıkmış olmaz ancak Allah Teâlâ’nın emrini yerine getirmediği için günahkâr olur. Öyleyse *amel, imanı kuvvetlendirir*. Ameli eksik olanın, kalbindeki imanı da yavaş yavaş zayıflar ve “*Allah Teâlâ korusun*” belki birgün sönebilir. Bundan daha büyük kayıp var mıdır?

Dinin ahlâkî (ih-san) esasları kulun amel mükellefiyetini yerine getirirken Allah Teâlâ’nın huzurunda olduğu bilincini kazanmasıdır. Müslim kullar arasından ahlâkî esasları yerine

getirenler *Muhsin* hüviyetine erişirler ki bu çerçeve *üçüncü bölümde (hakikat meselesi)* detaylandırılmaktadır.

*Ebü Hüreyre'nin (ra) naklettiğine göre, Resûlullah (sav)... şöyle buyurmuştur: "İhsan, Allah'ı görür gibi ibadet etmendir. Sen O'nu görmüyor olsan da O seni görmektedir..."*¹¹⁰

İlâhiyyât Çerçevesi - Allah Teâlâ'nın Zâtı, Sıfatları ve Fiilleri

Allah Teâlâ'nın Zâtı ile alakalı hususlara metafizik ilmi kapsamında yer verilmektedir. O yüzden burada tekrara girilmeyecektir.

Allah Teâlâ'nın Sıfatları meselesi bağlamında, bu sıfatlar ezeli ve ebedî olmakla birlikte Allah Teâlâ'nın Zâtı'nın aynı olmadığı gibi, Zâtından ayrı ve bağımsız da değildir. Başka bir deyişle *Allah Teâlâ'nın Sıfatları ve Zâtı aynı değildir. Allah Teâlâ'nın Sıfatlarından her birisi Zâtından bağımsız da değildir.* İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, kelâm ilmine yönelik kaleme aldığı *el-fikihü'l-ekber* adını taşıyan akaid risalesinde, Sıfatları zâtî ve fiilî sıfatlar olarak ikiye ayırmaktadır. Bu çerçevedeki bir ayırım genel kabul görmekle birlikte literatürde genellikle; *Zâtî (Selbî) Sıfatlar, Subûtî Sıfatlar, Fiilî Sıfatlar, Haberî Sıfatlar* ayrımı benimsenmektedir.

Zâtî (Selbî) Sıfatlar yalnızca Allah Teâlâ'ya mahsus olan, O'nu diğer herşeyden ayıran ve karşıt mânalarının O'nun hakkında asla düşünülemeyeceği sıfatlardır. Allah Teâlâ, bu sıfatlarla birlikte diğer herşeyden ayrılmakta, tenzih edilmektedir. Zâtî sıfatlardan *Vücud, yokluğu asla düşünülemeyendir. Kadem, ezeli, öncesiz ve başlangıçsız olmayı ifade eder.*

*O, evvel ve âhîr, zâhîr ve bâtındır. O her şeyi bilir.*¹¹¹

110 Buhârî, Tefsîr, (Lokman) 2

111 Hadîd Suresi, 3. Ayet

Zâtî sıfatlardan *Bekâ, ebedî olmak demektir.*

*Teryüzünde bulunanların hepsi fânidir. Azamet ve kerem sahibi rabbinin zâtı ise bâki kalır. Artık rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?*¹¹²

Zâtî sıfatlardan *Vahdâniyet, Allah Teâlâ'nın Zâtı, Sıfatları ve Füllerinde bir olması demektir.*

*De ki: "O, Allah'tır, tektir."*¹¹³

Zâtî sıfatlardan *Muhâlefetün li'l-havâdis, sonradan olanlara benzememek demektir.*

*Gökleri ve yeri yaratan O'dur. Size kendinizden eşler, hayvanlardan da çiftler yarattı. Bu şekilde çoğalmanızı sağlamaktadır. O'na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir, her şeyi görür.*¹¹⁴

Zâtî sıfatlardan *Kıyâm bi-Nefsihî, varolmak için başka bir varlığa muhtaç olmamak demektir.*

*Ey insanlar! Allah'a muhtaç olan sizlersiniz. Allah ise hiçbir şeye muhtaç değildir ve mutlak kemaliyle hep övgüye lâyık olan O'dur.*¹¹⁵

Sübûtî Sıfatlar, Allah Teâlâ'nın Zâtını olumlu mânalar marifetiyle niteleyen ve O'nun nasıl bir İlâh olduğunu anlatmaya çalışan sıfatlardır.

Sübûtî Sıfatlardan Hayat, diri olmak mânasındadır. Ancak unutulmaması gereken Allah Teâlâ'nın varlığının kendinden olduğudur. O'nun diri olması için bedene ve organlara ihtiyacı yoktur. O'nun için ölüm tasavvur edilemez.

Asla ölmeyecek olan O diri varlığa (Allah'a) dayanıp güven ve O'na hamdederek yüceliğini dile getir. Kullarının

112 Rahmân Suresi, 26-28. Ayet

113 İhlâs Suresi, 1. Ayet

114 Şûrâ Suresi, 11. Ayet

115 Fâtır Suresi, 15. Ayet

günablarından haberdar olma konusunda O kendi kendine yeterlidir. ¹¹⁶

Sübûtî Sıfatlardan *İlim*, Allah Teâlâ'nın *ezeli sıfatlarından olup, kemal ve üstünlük ifade eder. O'nun için bilmemek düşünülemez.* Hatırda tutulması gereken O'nun bilgisinin ezeli, ebedî ve zorunlu olduğu, sınırsız, değişmez ve azalıp çoğalmaz nitelikte bulunduğudır.

Yaratan bilmez olur mu? O, bütün inceliklerin farkındadır ve her şeyden haberdardır. ¹¹⁷

Sübûtî Sıfatlardan *Basar*, Allah Teâlâ'nın *görmek mânasına gelen sıfatlarından birisidir.* O'nun görmesi için araç ve vasıtaya gerek yoktur ki görmesinin bir sınırı da bulunmaz. O, gizli ve açık olan herşeyi görür.

Ve Allah adaletle hüküm verir; onların Allah'tan başka taptıkları ise hiçbir şeye hükmedemezler. Kuşkusuz Allah her şeyi en iyi işiten ve en iyi görendir. ¹¹⁸

Sübûtî Sıfatlardan *İrade*, Allah Teâlâ'nın *dilediğini yapan Fâil olduğu mânasındadır.*

Çok bağışlayan, sevgisi geniş, arşın sahibi, şanı yüce ve dilediğini yapan yalnız O'dur. ¹¹⁹

Sübûtî Sıfatlardan *Kudret*, Allah Teâlâ'nın *güç yetirmek mânasına gelen ezeli sıfatlarından bir tanesidir.* O'nun kudreti mutlak ve ezelîdir. Azalıp çoğalmayacağı gibi, yok olmaz.

Gökleri ve yeri yaratan Allah onların benzerini yaratmaya kâdir değil mi? Elbette öyledir. O eşsiz yaratıcıdır; her şeyi bilir. ¹²⁰

116 Furkân Suresi, 58. Ayet

117 Mülk Suresi, 14. Ayet

118 Mü'min Suresi, 20. Ayet

119 Burûc Suresi, 14-16. Ayet

120 Yâsîn Suresi, 81. Ayet

Sübûtî Sıfatlardan *Kelâm*, *Allah Teâlâ'nın konuşmak mânasına gelen ezeli sıfatlarından bir tanesidir*. O, ezeli çerçevede mütেকellimdir ki konuşmak için ses ve harflere asla muhtaç değildir. Gerçek mahiyeti bilinmeyen *İlâhî Kelâm (Kur'an-ı Kerîm)* insanlar tarafından idrak edilebilmesi için ses ve harflere çevrilmiş, insanî kavrayışla ifade edilmiştir. Kur'an-ı Kerîm, hem lâfız hem mâna olarak Allah Teâlâ'dan gelen bir kitaptır.

*De ki: "Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa, bir o kadar mürekkep ilâve etseydik dahi Rabbimin sözleri bitmeden mutlaka deniz tükenirdi."*¹²¹

Sübûtî Sıfatlardan *Tekvîn*, *Allah Teâlâ'nın yaratması ve yapması mânasına gelen kemal sıfatlarından bir tanesidir ki yok olanı yokluktan çıkarmayı işaret etmektedir*.

*Bir şeyi istediğinde, O'nun buyruğu "ol!" demekten ibarettir; hemen oluverir.*¹²²

Tekvîn sıfatı çerçevesinde, eş'ariyye ve mâtürîdiyye ekolleri arasında bir ihtilâf söz konusudur. Eş'ariyye ekolüne göre ayrı ve müstakil bir tekvîn sıfatı yoktur. Tekvîn sıfatı, kudret sıfatına irade sıfatının eklenmesi ile sonradan meydana gelen hâdis birşeydir. Buna göre de, itibarî bir sıfattır. Mâtürîdiyye ekolü, tekvîn sıfatını müstakil ve ezeli bir sıfat olarak kabul eder. Tekvîn'in ezeli bir sıfat olarak kabul edilmesi, mükevvenin (âlemin) ezeli olmasını gerektirmez.

Fiilî Sıfatlar, *Allah Teâlâ'nın fiilerine ilişkin sıfatlardır*. O halde bu sıfatlar; yapmak, yaratmak, diriltmek, öldürmek, nimet ve rızık vermek, mükâfatlandırmak gibi Allah Teâlâ'nın varlıklar üzerindeki tasarrufuna ilişkindir. Allah Teâlâ'nın, bu fiilerin zıtları ile nitelendirilmesi mümkün olduğundan dolayı fiilî sıfatlar bu çerçevede de tarif edilebilir.

121 Kehf Suresi, 109. Ayet

122 Yâsîn Suresi, 82. Ayet

O halde *füilî Sıfatlar*, Allah Teâlâ'nın karşıtlarıyla (zıt) nitelen-
dirilebilmesinin mümkün olduğu sıfatlardır.

Eş'ariyye ekolü, Allah Teâlâ'nın Sıfatları meselesi bağla-
mında kaynak olarak *kudret sıfatını* kabul ederken, selefiyye
ve mâtüridiyye ekolü ise *tekvîn sıfatını* kabul etmektedir.

Haberî sıfatlar, Kur'an-ı Kerim ve Resûlullah (sas.)'ın
sünnetinde yer alan, Allah Teâlâ'nın yaratılmış varlıklara
benzerliğini sadece çağrıştıran sıfatlardır. Haberî sıfatlar, Al-
lah Teâlâ hakkında teşbih ifade eden lâfızlardan sadece nakil
yoluyla ulaşanları kapsamaktadır.

*Yeryüzünde bulunanların hepsi fânidir. Azamet ve kerem
sahibi rabbinin zâtı ise bâki kalır.*¹²³ (Yüz- Vech)

*Sana yeminle bağlılık sözü verenler gerçekte bu sözü Al-
lah'a vermiş oluyorlar, Allah'ın eli onların elleri üzerin-
dedir...*¹²⁴ (El)

*Gözetim ve korumamız altında akıp gidiyordu, kendisine
inanılmamış olan o kulumuza bir mükâfat olmak üzere.*¹²⁵ (Göz)

*Ki sonra hiç kimse, "Allah'a itaat hususunda gerekeni
yapmadığım için yazıklar olsun bana! Ben gerçekten de
(İslâm ile) alay edenler arasında yer almıştım" diyerek
(kendi kendini kınamasın);*¹²⁶ (Yan – Cenb)

*Allah göklerin ve yerin nûrudur...*¹²⁷ (Nûr)

*Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir...*¹²⁸ (Yönelmek)

123 Rahmân Suresi, 26-27. Ayet

124 Fetih Suresi, 10. Ayet

125 Kamer Suresi, 14. Ayet

126 Zümer Suresi, 56. Ayet

127 Nûr Suresi, 35. Ayet

128 Tâhâ Suresi, 5. Ayet

*Rabbin (emri) gelip melekler de saf saf dizildiğinde;...¹²⁹
(Gelmek)*

*İnsanı biz yarattık ve elbette içinden geçenleri biliriz;
sağında solunda oturmuş iki alıcı (yaptıklarımı) alıp
kaydederken biz ona şah damarından daha yakınız.¹³⁰
(Yakınlık)*

*İslah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yap-
mayın. Allah'a korkuyla ve ümitle dua edin. Mubakkak
ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır.¹³¹ (Rah-
met ve Gazab)*

*Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Kıya-
met gününde bütün dünya O'nun avucundadır; gökler
de O'nun kudret elinde dürülüp bükülmüştür. Allah,
müşriklerin koştukları ortaklardan uzaktır ve yücedir.¹³²
(Avuç)*

Allah Teâlâ'nın Fiilleri bağlamında bilinmesi gerekir ki kulların fiillerini yaratan Allah Teâlâ'dır. Âlemde meydana gelen herşey hakikatte O'nun fiili, yapıp ve yaratmasıdır. O'ndan başka yaratan ve O'ndan başka hâlden hâle çeviren yoktur. İnsanları ve insanların yaptıklarını O yaratmış, onları kudret ve iradelerini gerçekleştirmiştir.

*.....De ki: "Her şeyi yaratan Allah'tır. O birdir, karşı ko-
nulanamaz güce sahiptir."¹³³*

İnsanların fiilleri, *zorunlu (ıztırârî) fiiller ve ihtiyarî (ira-
deli) fiiller* şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Zorunlu (ıztırârî) olanlar kulların organları bakımından zorunlu olan ve refleks hareketlerinden oluşan fiilerdir ki bunların yaratılmasında

129 Fecr Suresi, 22. Ayet

130 Kâf Suresi, 16-17. Ayet

131 A'râf Suresi, 56. Ayet

132 Zümer Suresi, 67. Ayet

133 Ra'd Suresi, 16. Ayet

insanların iradesinin herhangi bir rolü bulunmaz. Haliyle bu fiillerin sorumluluğunu taşımazlar. Bu fiillerin yaratılmasında doğrudan doğruya Allah Teâlâ'nın iradesi söz konusudur.

Buna karşılık ihtiyarî (iradeli) olanlar ise *hayır - şer, iyi - kötü bir şey işlemek gibi* insanların hür iradeleri yaptıkları fiillerdir. İhtiyarî fiillerin yaratılmasında *irade ve kudret meselesi* söz konusudur. Öyle ki ihtiyarî fiiller; insanın o fiili istemesi, kesin kararlılık ve azim içerisinde oraya doğru yönelmesi (irade koyması) ile fiil için imkân ve şartların yeterli olması (kudret) sonucunda Allah Teâlâ tarafından yaratılmaktadır.

İrade ve kudreti yaratan da Allah Teâlâ'dır. Buna göre ihtiyarî (iradeli) fiilleri de yaratan O'dur. Bu detaylandırılabilir.

İnsanın bir fiili istemesi, kesin kararlılık ve azim içerisinde o fiile doğru yönelmesi yani irade koyması elbette *cüzî bir irade* taşıdığıının göstergesidir. Ancak insanın, o yönde irade koyabilmesine müsaade eden yani kararlılık ve azim içerisinde o yöne doğru yönelmesine müsaade ederek o iradeyi yaratan da Allah Teâlâ'dır. Zira Kehf Suresi'nin 29. ayeti bu hakikate işaret etmektedir.

...Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin....¹³⁴

*Âyetlerimiz konusunda gerçekten sapanlar bizden gizlenemezler. Bu durumda ateşe atılan mı daha iyidir, yoksa kıyamet günü (huzurumuza) güvenle gelen mi? İstediyinizi yapın! O, yaptıklarımızı kuşkusuz görmektedir.*¹³⁵

Kudretten kast edilen, sebeplerin müsâit ve vasıtaların sıhhatli olması mânasıdır. İmam Mâtürîdî, bu mânadaki kudreti fiilden önceki kudret olarak isimlendirmektedir. Sebeplerin uygunluğu ve vasıtaların sıhhati olan bu kudret, Allah Teâlâ'nın dilediğine ihsân ettiği bir nimettir.

134 Kehf Suresi, 29. Ayet

135 Fussilet Suresi, 40. Ayet

*Buna imkân bulamayan, temastan önce peş peşe iki ay oruç tutar. Buna da gücü yetmeyen altmış fakiri doyurur. Bu, Allah'a ve resulüne imanınızı göstermeniz içindir. İşte bunlar Allah'ın koyduğu kurallardır. Kâfirleri elem veren bir azap beklemektedir.*¹³⁶

Mücâdele Suresi'nin 4. ayetinde yer alan "gücü yetmeyen" ifadesinden kast edilen, fiili yapacak kudret değil, fiilin gerçekleşmesi için gereken imkânlardır. Yine İmam Mâtürîdî'nin *kitâbü't-tevhîd* adlı eserinde yer verdiği üzere Tevbe Suresi'nin 42. ayetinde "gücümüz olsaydı" şeklinde mazeret öne süren münafıkları kınamaktadır ki buradan onların savaşta katılacak imkânlarının olduğu anlaşılmaktadır.

*...Bir de kalkıp, "Gücümüz olsaydı inanın ki sizinle beraber sefere çıkardık" diye Allah'ın adına yemin edecek, böylece kendilerini helâke sürükleyecekler..."*¹³⁷

Talâk Suresi'nin 7. ayeti de kudret meselesine işaret etmektedir.

*Varlıklı olan varlığından harcasın, rızkı daralmış bulunan da Allah'ın kendisine verdiği kadarından harcasın. Allah kimseyi kendi verdiğiinden fazlasıyla yükümlü tutmaz. Allah bir güçlüğün ardından bir kolaylık sağlayacaktır.*¹³⁸

Özetle kulların fiileri iki kısımdır. Birinci kısımdaki işler doğrudan İlâhî iradeye bağlı olarak Allah Teâlâ'nın takdiri ve yaratması ile olanlardır. İkinci kısımdaki işler kullara bahşedilen irade ve kudrete bağlı olarak Allah Teâlâ'nın takdiri ve yaratması ile olan işlerdir. *İşte insanların, bu fiillerinden sorumlu tutulmasının sebebi irade koyması ve imkânların bulunmasıdır.* Başka bir deyişle Allah Teâlâ, insana

136 Mücâdele Suresi, 4. Ayet

137 Tevbe Suresi, 42. Ayet

138 Talâk Suresi, 7. Ayet

akıl, irade ve kudret bahşetmiştir ki insan bu vasıtalarla eylemlerini kendisi yapmakta, bu yüzden bu eylemlerinden dolayı sorumlu tutulmaktadır. Unutulmaması gereken Allah Teâlâ'nın sınırsız ve eksiksiz bir yaratma vasfına sahip olduğudur. İnsan fiilleri bakımından sınırlıdır, ancak Allah Teâlâ'nın bahşettiği akıl, irade ve kudret sayesinde fiillerini yapabilmektedir.

Ancak bu çerçeve Allah Teâlâ'nın buna mecbur ve zorunlu olmasından değil, âdetullah (sünnetullah) adı verilen ilâhî kanununu bu şekilde tertip etmesinden kaynaklıdır. O halde fiilî tercih ve *seçim (kesb) kuldân, yaratmak ise (halk)* Allah Teâlâ'dandır. Böylece kader ve kaza meselesi hakkında açıklamalarda bulunulabilir.

Sözlükteki mânası birşeyi belirli bir ölçüye göre yapmak şeklinde beliren kader, Allah Teâlâ'nın ezelden ebede kadar gerçekleşecek tüm şeylerin zamanını, yerini, özellik ve niteliklerini ezeli ilmiyle bilerek sınırlaması ve takdir etmesidir. O halde Allah Teâlâ'nın ilim ve irade sıfatlarıyla düşünülecek olan kader meselesi bütün olayların belirli bir nizam ve ölçüye göre düzenleyen ilâhî kanundur.

Sözlükteki mânası emir, hüküm, bitirmek ve yaratmak şeklinde beliren kaza, Allah Teâlâ'nın ezelde irade koyarak takdir buyurduğu şeyleri zamanı gelince, her birisini ezeli ilim, irade ve takdirine uygun biçimde meydana getirerek yaratmasıdır. O halde kaza meselesi Allah Teâlâ'nın tekvîn sıfatı ile birlikte düşünülecektir.

Kadere ve kazaya iman etmek Allah Teâlâ'nın ilim, irade, kudret ve tekvîn sıfatına inanmak demektir. Buna göre hayır ve şer, iyi ve kötü, faydalı faydasız, canlı cansız her ne varsa hepsi Allah Teâlâ'nın bilmesi, dilemesi, kudreti, takdiri ve yaratması ile olmakta, Allah Teâlâ'dan başka hiçbir yaratıcı bulunmamaktadır.

Bu çerçeve dahilinde Allah Teâlâ, insanların akıl, irade, kudret vasıtası ile tercih edecekleri şeylerin nerede ve ne şekilde seçileceğini, ezeli (bir zamanla sınırlandırılmayan) mutlak ilmiyle bilir ve bu bilgisine göre diler, bu dilemesine göre takdir buyurarak zamanı geldiğinde yaratır. Bu halde Allah Teâlâ'nın ilmi, kulun akıl, irade ve kudret çerçevesindeki seçimine bağlı olmaktadır. Daha başka bir deyişle Allah Teâlâ'nın ezeli mânada birşeyi bilmesinin, kulun irade ve seçimi üzerinde zorlayıcı bir etkisi yoktur. Kullar, Allah Teâlâ bildiği için belli işleri yapmamaktadır. Ancak kulların yapacağı tüm işler Allah Teâlâ tarafından ezeli ve mutlak mânada bilinmektedir.

Allah Teâlâ, dilediğine hidâyet dilediğine dalâlet yaratabilir. O'ndan başka insanları hidâyete (saadete) yönlendirecek veya dalâlete düşürecek hakikî bir Fâil yoktur. Bütün fiillerin yaratıcısı Allah Teâlâ olduğundan elbette ki hidâyet ve dalâlet fiillerinin yaratıcısı da O'dur.

*Kötü işleri hoşuna gidip de onları güzel bulan kimse (ile böyle olmayan bir) mi? Allah dilediğini sapkınlık içinde bırakır, dilediğini de doğruya iletir. O halde onlar için üzümlere kendini helâk etme. Allah onların yaptıklarını elbette biliyor.*¹³⁹

Bu anlatılanlar, ehl-i sünnet ekolünün “sebezsiz bir şekilde, kulun hiçbir eğilim göstermeden, tamamen keyfi bir şekilde hidâyete ereceği veya dalâlete düşeceği” görüşünü benimsediği mânasına gelmemektedir. Zira Allah Teâlâ'nın bir kulunda hidâyet yaratması, o kulun kendisine bahşedilen akıl, irade ve kudreti iyi ve güzel olandan yana kullanmasından; bir kulunda dalâlet yaratması, o kulun kendisine bahşedilen akıl, irade ve kudreti kötü, çirkin ve sapkın olandan yana kullanmasından kaynaklıdır.

Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsendendir. Seni insanlara elçi gönderdik; şahit olarak da Allah yeter. ¹⁴⁰

Nisâ Suresi'nin 79. ayetinde bu hakikate dikkat çekilmektedir.

Buna göre kul kendisine bahşedilen akıl, irade ve kudreti, kötülük ve çirkinliğe yöneltmediği müddetçe, İlâhî iradenin onu cebren dalâlete ve sapıklığa sevk etmesi söz konusu değildir.

Hayır ve şer, Allah Teâlâ'dandır. Allah Teâlâ, yaratıklarını bir hikmete göre yaratmıştır ki yaratılanlardaki kötülük, acı vb. şeylerde büyük hikmetler vardır. O halde kötülük gibi görünen acı, elem vb. şeyler reel olarak vardır ancak bunlar Allah Teâlâ açısından bir kötülük değildir. Âlemdeki zararlı ve çirkin görünen varlıkların yaratılmasındaki hikmete dikkat çekmek önemlidir. Öyle ki çirkin ve zararlı varlıklar, duylardaki hastalıklar vb. güzel, faydalı ve iyi olanın bilinmesine vesiledir. Aksine bunlar yaratılmamış olsaydı, insanlar iyiyi kötüden, çirkinini güzelden, eziyet vereni faydalı olandan ayıramayacaklardı. Bu varlıkların yaratılmalarındaki bir hikmet de, metafizik alana ilişkin işaretler taşımasıdır. Allah Teâlâ, âlemi bu şekilde yaratmıştır ki insanlar dünya hayatında gördükleri iyi ve kötü, acı ve güzel vb. şeylere bakarak kıyas marifeti ile duyu ötesi meseleler hakkında kavrayış ve inanç sahibi olabilsinler. Şu halde insan geçici dünya hayatında yaşadığı acı veya güzelliklerden ders çıkarsın ki, kalıcı âhret yurdunun lezzet ve elemine dair fikir ve inanç sahibi olabilsin.

Senin kalbini açıp genişletmedik mi? Belini büken yükünü üzerinden kaldırmadık mı? Ve senin şanını yüceltmedik mi? Demek ki zorlukla beraber bir kolaylık vardır.

Evet, doğrusu her güçlüğün yanında bir kolaylık var. O halde önemli bir işi bitirince hemen diğerine koyul. Vê yalnız Rabbine yönel. ¹⁴¹

Allah Teâlâ, âlemdeki herşeyi karşıtı ile birlikte yaratmıştır ki diri olan ölüden, ölü olan diri olandan, yaş kurudan, kuru yaştan çıkmaktadır. Hazlar elemden, elemeler de hazlardan çıkmaktadır. *En büyük hazlar, elemelerin bir semeresidir ki İnşirâh Suresi buna işaret etmektedir. En büyük elem de hazların bir semeresi ve neticesidir.* Hayır, nimet, iyilik, güzellik karşıtlarından, kolaylık da zorluktan daha çoktur. Rabbimiz Allah Teâlâ'nın yarattıklarında nice hikmetler vardır.

Ehl-i sünnet ekollerden eş'ariyye ve mâtürîdiyye ekollerinin arasındaki görüş ayrılıklarından birisini oluşturan hüsün ve kubuh meselesine de değinmek gerekmektedir. Eş'ariyye ekolüne göre, fiillerin iyilik ve kötülüğünü belirleyen ve açıklayan Allah Teâlâ'nın emir ve nehyidir. Buna göre iyi denilen şer'î çerçevede emredilen, kötü denilen şer'î çerçevede yasaklanandır. Şeylerin iyilik ve kötülüğü hakkında akıl kendi başına bir hüküm koyamaz. O halde fiil emredildiği için iyidir, yasaklandığı için de kötüdür. Mâtürîdiyye ekolünün çoğunluğunun görüşüne göre, bir şey iyi oldundan dolayı Allah Teâlâ onu emretmiş, kötü olduğu için de yasak koymuştur. Bu ekole göre en azından belirli hususların kötülüğü insana ve düşünceye göre değişmez, adalet böyledir. Akıl bu iyilik ve kötülüğü tek başına kavrayacak güçtedir. Elbette bu tarzdaki iyilik ve kötülükler din tarafından da teyit edilerek ayrıca belirtilmektedir. Ancak geri kalan şeylerin iyilik ve kötülüğünü bilmek ancak bir Peygamberin vasıtasıyla mümkündür. Bu anlayış ve yorum farkına fûrû fıkıh ilmi çerçevesinde tekrar değinilecektir.

141 İnşirâh Suresi, 1-8. Ayet

Eş'ariyye ekolüne göre, Allah Teâlâ kayıt altına alınamaz ki başkalarına karşı sorumlu olması imkânsızdır. O'nun mutlak iradesi, herhangi bir şeyle kayıtlı olamayacağı için fiilleri de sebeplendirilemez. Ancak irade ve ilmine dayandığından dolayı hikmetlidir. Aksine hikmetle sebeplendirilemez. Mâtürîdiyye ekolüne göre Allah Teâlâ, abesle meşgul olmaksızın uzak olduğundan dolayı, O'nun fiillerinde muhakkak suretle bir sebep ve hikmet vardır ki Allah Teâlâ'nın fiilleri hikmetle illetlendirilebilir.

Allah Teâlâ'nın Fiilleri bahsinde önemli bir mesele *teklîf-i mâ lâ yutâk (güç yetirilemeyen sorumluluk)* anlayışıdır. Mâtürîdiyye ekolüne göre kudret ile kast edilen, sebeplerin müsâit ve vasıtaların sıhhatli olması mânâsıdır. İmam Mâtürîdî, bu mânadaki kudreti fiilden önceki kudret olarak isimlendirmektedir. Sebeplerin uygunluğu ve vasıtaların sıhhati olan bu kudret, Allah Teâlâ'nın dilediğine ihsân ettiği bir nimettir. Bu kudret, kulun kudrete yönelik aşırı isteği, tercihi, meyli (irade koymak) nispetinde Allah Teâlâ tarafından yaratılmaktadır. Tekrar vurgulanacağı üzere irade ve kudret Allah Teâlâ tarafından yaratılmaktadır. Bu kudretin bahşedilmediği bir kimsenin, mükellef tutulması tutarsızdır.

Misâl olarak kâfir bir sapkın, küfre düşmeden evvel, irade ve azmini o yönde kullanarak iman etmeye kâdir olabileceği kudretin yaratılmasını sağlayabilir ki bu imkâna sahiptir. Böylece iradesini ve azmini o yönde kullanarak, imana kâdir olabilir. Ancak bunu yapmamıştır. O halde bu davranışından sorumludur. Allah Teâlâ, kâfirin iman etmeyeceğini bilse bile, bu ilmin o sapkını küfre zorlamayacağını tekrar hatırlatmak gerekir.

Aslah ve lütuf meselesinin çerçevesinde tekrar vurgulanması gerekirse; Allah Teâlâ'nın sınırsız ve eksiksiz bir yaratma vasfına sahiptir ki insan fiilleri bakımından sınırlıdır, ancak Allah Teâlâ'nın bahşettiği akıl, irade ve kudret sayesinde-

de fiillerini yapabilmektedir. Ama bu, Allah Teâlâ'nın buna mecbur ve zorunlu olmasından değil, âdetullah (sünnetullah) adı verilen ilâhî kanununu bu şekilde tertip etmesinden kaynaklıdır. Öyleyse Allah Teâlâ'nın yapıp yaratması bir lütuftur. Allah Teâlâ'nın, kullar için en iyi olan (aslah) riâyet etmesi de zorunlu değildir. O'nun hakkında, bir gereklilikten bahsetmek akla aykırıdır.

O halde Allah Teâlâ, yapmak zorunda olduğundan değil, Zâtı itibarıyla lütuf sahibi olduğundan dolayı, kullarına sayısız lütufta bulunur. O'nun cömertlik ve lütfunun eseri olarak, kulları teklif için gerekli imkânlardan mahrum bırakmaz, yaptıklarına karşılık ödül ve ceza verir ki tüm bunlar kullar için faydalıdır.

Rızık kavramsal çerçevede, Allah Teâlâ'nın canlılara başta yemek ve içmek olmak üzere başka bir çok hususta yararlanmak adına bahsettiği herşeydir. Kur'an-ı Kerim'de ağırlıklı olarak *rızıklandırma fiilinden dolayı* Allah Teâlâ'ya izâfe edilirken, bazı ayetlerde buna aracı olması bakımından kula nisbet edilmektedir.

*Yahut Allah lutfettiği rızık kesiverse size rızık verebilecek olan kim? Hayır! Onlar azgınlıkta ve haktan sapıp uzaklaşmakta ısrar ediyorlar.*¹⁴²

Mülk Suresi'nin 21. ayetinde, Allah Teâlâ'nın kullarına nimetini ifade eden rızıkın Allah Teâlâ'nın Rahmân isminin sürekli tecellisi olduğuna ve bu tecellinin bir an bile kesilecek olsa, yeryüzünde hayatın bütünüyle yok olacağına işaret edilmektedir. Sebe' Suresi'nin 24. ayetinde, kullara gökten ve yerden rızık verenin yalnızca Allah Teâlâ olduğu gerçeği bir kere daha vurgulanmaktadır.

De ki: "Göklerden ve yerden size rızık veren kimdir?" De ki: "Allah'tır. O halde biz veya siz, iki taraftan biri ya doğru yoldadır yahut açık bir sapkınlık içindedir." 143

Rûm Suresi'nin 40. ayetinde, makâsîdü'ş-şerîa kulun hem bu dünyada hem âhirette mutluluğa erişebilmesini sağlamak olduğundan, *kulların kendisini yaratanın ve rızıklandırımın; hayatını verenin ve hayatını sona erdirecek ve ardından tekrar diriltecek olanın, Allah Teâlâ olduğunun bilincinde olmasının ve bu doğrultuda davranışlar sergilemesinin gerekli olduğuna* dikkat çekilmektedir. Ayetin devamında ise kullar arasından Allah Teâlâ'ya ortak koşanların seçtikleri bu yolun yanlışlığına vurgu yapılmaktadır.

Sizi yaratan, sonra size rızık veren, sonra hayatınızı sona erdirecek ve nihayet size tekrar can verecek olan, Allah'tır. Peki sizin o ortak koştuklarımız arasında bunlardan herhangi birini yapabilecek olan var mı? Allah onların ortak koştuklarından tamamen münezzehtir; yüceleryücesidir. 144

Allah Teâlâ, rızıkı yaratan, veren ve sebep olan yani Rezzâk'tır. Kullar ise rızıkın ulaşabilmesine vesile olan yani râzıktır.

Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler. Onların normal ölçülerde yiyecek ve giyeceklerini sağlamak da çocuk kendisinden olanın (babanın) borcudur. Hiç kimse gücünü aşan bir şeyle yükümlü kılınmaz.... 145

Bu çerçeve dahilinde Bakara Suresi'nin 233. ayetinde *babanın geçim ve temin mükellefiyetine* vurgu yapılmaktadır.

143 Sebe' Suresi, 24. Ayet

144 Rûm Suresi, 40. Ayet

145 Bakara Suresi, 233. Ayet

Kelâm çerçevesinde rızık meselesi, asıl olarak haram şeylerin de rızık sayılıp sayılmayacağı bağlamındadır. Hücce-tü'l-İslâm İmam Gazzâli, muamele ilmini konu edinen *min-hâcü'l-âbidîn* adlı eserinde rızık, *mazmûn*, *maksûm*, *memlûk* ve *mevûd* rızık olarak dört kategori altında incelemektedir. Mazmûn yani garanti altına alınan rızık, kulun bedenî mükellefiyetlerini yerine getirebilmesi için, vücut bütünlüğü ve bedeninin varlığını ayakta tutan beslendiği yiyecekleri ifade eden rızık çeşididir ki Allah Teâlâ, bu rızık kuluna muhakkak vermektedir. Tevekkül, farzdır.

Hâlid (el-Esedî)'nin oğulları Habbe ve Sevâ" anlatıyor: Hz. Peygamber (sav) bir şeyi tamir etmekle meşgul iken yanına gittik ve ona yardım ettik. O da bize şöyle dedi: "Başlarımız hareket ettiği (yaşadığımız) sürece rızık konusunda ümitsizliğe düşmeyin. Annesi insanı, kıpkırmızı ve çıplak olarak doğurur. Sonra Yüce Allah onun rızıkını verir."»¹⁴⁶

Maksûm rızık, Allah Teâlâ tarafından ezelde kulların arasında taksim edilen ve levh-i mahfûz'da yazılmış beslendiği yiyecekler, giyecekler ve içecekleri ifade eden rızıktır. Memlûk rızık ise, Allah Teâlâ tarafından dünya mallarından kullarına hem mâlik olması hem de muhtaç kullara vermesi (infâk etmesi) için verdiği rızıktır.

*Her birinize ölüm gelip, "Rabbim! Ne olur bana azıcık daha süre tamsan da gönüllü yardımlarda bulunsam ve iyi kişilerden olsam!" diye yalvarmadan önce size verdiğimiz rızıklardan başkaları için de harcayın.*¹⁴⁷

Son olarak mevûd rızık Allah Teâlâ'nın müttaki kullarına, takvâ sahibi olmaları şartı ile vadettiği rızıklardır.

146 İbn Mâce, Zühd, 14

147 Münâfikûn Suresi, 10. Ayet

Sürelerinin sonuna ulaştıklarında onları ya uygun biçimde tutun yahut onlardan uygun biçimde ayırın; içinizden adaletli iki kişiyi şahit tutun ve şabitleği Allah için özenle yerine getirin. İşte Allah'a ve âhiret gününe inananlara öğütlenen budur.

Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa, Allah ona bir çıkış yolu gösterir. Ve ona hiç beklemediği yerden rızak verir. Kim Allah'a dayanıp güvenirse Allah ona yeter. Şüphesiz Allah dilediği şeyi sonuca ulaştırır. Allah her şey için bir ölçü koymuştur.¹⁴⁸

İşte bu, Allah'ın size indirdiği buyruğudur. Evet, kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa Allah onun kötülüklerini örter ve ona büyük bir karşılık verir.¹⁴⁹

Hüccetü'l-İslâm, rızık meselesini *mazmûn*, *maksûm*, *memlûk* ve *mevûd* rızık olarak dört kategori altında incelemiş rızık, *kulun bedeni varlığını ayakta tutan yediği, giydiği, içtiği şeyler, sahip olduğu mallar ve kula va'd olunanlar* şeklinde tarif etmiştir.

Bahsin girişinden itibaren vurgulanan genel çerçeve ile bağıntılı olacak şekilde denilebilir ki *rızık yaratmak yönünden Allah Teâlâ'ya, kazanmak yönünden insana aittir*. Allah Teâlâ'nın rızıklandırma fiili, kulun irade ve kudretini o yönde kullanarak çalışmasına bağlıdır. Buna göre helâl veya haram olmasına bakılmaksızın bütün rızıkların yaratıcısı Allah Teâlâ'dır. Haram rızkın da sorumluluğu kula aittir.

Ehl-i sünnet düşünceye göre, herşey Allah Teâlâ'nın kaza ve takdiriyle tespit ve tayin edilmiş olduğundan, ölüm şekli ne olursa olsun, insan takdir edilen vakitte kendi eceli ile ölecektir. Ecel tektir, öne alınamaz ve sona bırakılamaz.

148 Talâk Suresi, 2-3. Ayet

149 Talâk Suresi, 5. Ayet

*Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler.*¹⁵⁰

Arâf Suresi'nin 34. ayetinde vurgulandığı üzere Allah Teâlâ, her ferde ve her millete bir ecel tayin etmiş ki bunun öne alınması veya sonraya bırakılması söz konusu olamaz.

Nûh Suresi'nin 3. ve 4. ayetlerinde de bu hakikate dikkat çekilmektedir.

*Allah'a kulluk edin; O'na karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin; Ki Allah bir kısım günablarınızı bağışlasın ve size belirli bir vadeye kadar süre tamsın. Şüphesiz Allah'ın belirlediği vade geldiğinde artık ertelenmez. Keşke bilseydiniz!*¹⁵¹

Bir cinayet sonucunda “eğer katil öldürmeseydi maktul yaşayacaktı” vb. türünden bir görüş öne sürmek, bir insanın bir diğer insanın ecelini öne almaya, geciktirmeye ve o insanı eceline ulaştırarak ruhunu almaya kâdir olduğunu mânasını beraberinde getirir ki bu türden bir davranış, söyleyen kimsenin dinden çıkmasına varacaktır. Maktul, kendi eceli ile ölmüştür. Katil, katilin bir fiili olmakla beraber, ölüm ise katilin bu fiili sonucunda Allah Teâlâ'nın ölen kimsede yaratmış olduğu bir şeydir. Ecel tektir, öne alınamaz ve sona bırakılamaz.

O halde ecel meselesi bahsinde dikkat çekilmesi gereken diğer bir konu, ölüm vakti ile alâkalıdır.

*Sizi (özel) bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını (ecel) takdir eden ancak O'dur. O'nun katında bir ecel daha vardır. Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz.*¹⁵²

150 A'râf Suresi, 34. Ayet

151 Nûh Suresi, 3-4. Ayet

152 En'âm Suresi, 2. Ayet

En'âm Suresi'nin 2. ayetinde dikkat çekildiği üzere her insanın bir yaşam süresi vardır ki yaşamın tamamlanacağı anın bilgisi yalnızca Allah Teâlâ katındadır. O halde kıyametin ne zaman kopacağına bilinmesi gibi ölüm vaktinin bilinmesi de O'nun katındadır.

Resûlullah (sas.)'in sıla-i rahim yapmak veya sadaka vermek durumunda ömrün uzayacağına dair hadisleri bulunmaktadır ki bu durum gayet açık ve nettir. Allah Teâlâ, insanın akrabasını ziyaret edip etmeyeceğini veya sadaka verip vermeyeceğini ezeli ilmi ile bilir, rızıkları ve ecelleri buna göre tayin eder.

Allah Teâlâ'nın Fiilleri meselesi bağlamında âlemin yoktan yaratılması ve yaratmada sebeplilik bahsinin detaylarına *tabiiyyât ilmi çerçevesinde* yer verilmiştir.

Nübüvvât Çerçevesi

Allah Teâlâ, kullara sorumluluklarını bildirmek adına, kulları arasından bazı kimseleri elçi olarak seçmiş, böylece onlara emir ve yasaklarını tebliğ etmiştir.

*Müjdeleyen ve uyaran peygamberler gönderdik ki, insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı tutunacak bir delilleri olmasın! Allah izzet ve hikmet sahibidir.*¹⁵³

Allah Teâlâ ile kulları arasındaki bu elçilik görevi, *nübüvvet*, *risâlet* ve *bi'set kavramları* marifetiyle ifade edilmektedir. Nübüvvet, *Allah Teâlâ ile akıl sahibi olan kulları arasında dünya ve âbiret hayatı ile alâkalı olan ihtiyaçların giderilmesi adına yapılan elçilik görevi* şeklinde tarif edilmektedir. Buna göre Nebî, *kendisine vahyedilene tebliğ etmek üzere Allah Teâlâ'nın görevlendirmiş olduğu insandır.*

Risâlet terimi ise *Allah Teâlâ'nın, mesajlarını kullarına iletmesi adına, kullarının arasından bazılarını seçerek görevlen-*

dirmesidir. Buna göre Resûller, *Allah Teâlâ'dan aldığı mesajları insanlara tebliğ etmekle mükellef* kimselerdir.

*O Kur'an gerçekten değerli, güçlü ve arşın sahibi katında itibarlı bir elçinin sözüdür.*¹⁵⁴

Tekvîr Suresi'nin ilgili ayetlerinde olduğu gibi Resûl kelimesinden bazı durumlarda kast edilen Rûhu'l-kudüs Cebrâil (as.)'dır. Resûl olan kimse, Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarına uymakla mükelleftir.

*Ey Peygamberler! Tertemiz nimetlerden yiyip için, güzel işler yapın. Kuşkusuz ben yaptıklarınızı eksiksiz bilmekteyim.*¹⁵⁵

Aynı şekilde *bi'set kavramı da* Allah Teâlâ'nın kulları arasından seçmiş olduğu kimseleri Peygamber olarak görevlendirmesidir. Bakara Suresi 129. ayeti, bu mânaya karşılık gelmektedir.

*Soyumuzdan, onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek, onları arındıracak bir elçi çıkar rabbimiz! Çünkü yalnız sensin kudret ve hikmet sahibi.»*¹⁵⁶

Arap dilinde kullanılan nübüvvet, risâlet ve bi'set kavramlarının yerine Türkçe'de, kökeni Farsça'dan gelen *Peygamberlik* kavramı kullanılır. O halde Nebî ve Resûl arasında ince bir fark bulunmaktadır. Nebîler, kendi döneminden önceki Peygamberlerin getirdiği Kitab ve Şerîatları tebliğ etmek adına görevli Peygamberlerdir. Resûl, kendisine yeni bir Kitab ve Şerîat verilen Peygamberlerdir.

Ehl-i sünnet düşüncesine göre, Allah Teâlâ'nın insanları müjdeleyen ve onları uyaran Resûller ve Nebîler göndermesi mümkündür. Peygamber göndermede imkânsızlık yoktur.

154 Tekvîr Suresi, 19-20. Ayet

155 Mü'minûn Suresi, 51. Ayet

156 Bakara Suresi, 129. Ayet

Allah Teâlâ, kullarını en güzel surette yaratmış ve ona yarattığı diğer varlıklar içerisinde üstün kabiliyetler bahşetmiştir. Ancak insanın, makâsîd düşüncesi çerçevesinde dünya ve âhîret mutluluğuna erişebilmesi ancak İlâhî bir lütuf ve inayet marifeti ile tamamlanabilir. Bu lütuf ve inayet ancak Nübüvvet kurumunun teşkil olmasıyla sağlanabilir. Öyleyse nübüvvet duyulan ihtiyaç önemlidir.

Öncelikle Allah Teâlâ, kullarına, Peygamberleri vasıtası ile doğru yolu göstermeyecek olsaydı, insan ve toplumların doğruyu bulması mümkün olmayacaktır.

...Ve onlar derler ki: “Bizi bu nimete kavuşturan Allah’a hamdolsun! Allah bize bahşetmeseydi biz kendiliğimizden elde edemezdik. Hakikaten rabbimizin elçileri gerçeği getirmişler.”...¹⁵⁷

Kullarına nimet bahşeden Rabbimiz Allah Teâlâ’ya şükretmeyi öğreten Peygamberlerdir. Peygamberler, hayatın devamı, ferdî, içtimaî ve sosyal dengenin sağlanması için yol göstericidir. Daha evvelden vurgulandığı üzere aklın kendi başına idrak ve kavrayış bakımından yeterli gelmemesi de Nübüvvetin gerekliliğini işaret etmektedir.

Peygamberler, sıdk yani *özünde, sözünde ve işinde doğru kimselerdir.*

Bu kitapta İbrâhîm’i de okuyup an! Kuşkusuz o, özü sözü doğru bir insan, bir peygamberdi.¹⁵⁸

Peygamberler, *emin ve güvenilir kimselerdir.*

Hiçbir peygamber savaşanların hakkını zimmetine geçirmez. Kim böyle bir haksızlık yaparsa kıyamet günü, zimmetine geçirdiğini yüklenmiş olarak gelir; sonra herkese

157 A'râf Suresi, 43. Ayet

158 Meryem Suresi, 41. Ayet

*kazanmış olduğunun karşılığı, kimse haksızlığa uğratılmaksızın tastamam ödenir.*¹⁵⁹

Peygamberler, *ismet yani Allah Teâlâ tarafından günah işlemekten korunan kimselerdir.* Burada sözü edilen ismet özelliği, günah işleme kudretinin tamamen alınmış olmasından değil, Peygamberlere bahşedilen üstün özellikler ve lütuf sayesinde günahattan kaçınmalarıdır.

*Allah'ın sana lütfü ve esirgemesi olmasaydı onlardan bir güruh seni yanılmaya yeltenmişti; hâlbuki onlar ancak kendilerini saptırırlar; sana hiçbir zarar veremezler. Allah sana kitabı ve hikmeti indirmiş, bilmediğini sana öğretmiştir. Sana Allah'ın lütfü gerçekten büyük olmuştur.*¹⁶⁰

Peygamberler, *akıllı ve zeki (fetânet) insanlardır.* Zira Allah Teâlâ'dan aldıkları mesajları muhafaza etmek, insanlara tebliğ etmek ve bu yoldaki bütün zorlukları aşabilmek için bu bir gerekliliktir. Peygamberler, *tebliğ eden insanlardır.* Allah Teâlâ tarafından Kendilerine bildirilen emir ve yasakları muhataplarına ulaştırmakla görevlidirler ki Resûlullah (sas.), insanlar üzerinde hiçbir zorlamada bulunmuş, *irşad, tebliğ ve da'vet* çerçevesinde muhataplarına davette bulunmuştur.

*Onların üstünde egemen bir zorba değilsin.*¹⁶¹

Resûlullah (sas.)'in Peygamberliğinin ispatı noktasında *aklî ve hissî çok sayıda mucize* vardır. Resûlullah (sas.)'in Peygamberliğini ispât eden en önemli aklî mucize, Kur'an-ı Kerim'dir. Kitabımız *hem lâfız ve üslûbu hem de lâfza yüklenen mânası yönünden* mucize kılınmıştır ki o dönem zirvede olan Arap edebiyatını gölgede bırakmıştır. Kur'an-ı Kerim'in bu mucizesi *i'câzül-Kur'ân* olarak izâh edilmektedir.

159 Âl-i İmrân Suresi, 161. Ayet

160 Nisâ Suresi, 113. Ayet

161 Gâşiyeye Suresi, 22. Ayet

Yoksa “Kur’an’ı kendisi uydurdu” mu diyorlar? De ki: “Eğer doğru söylüyorsanız Allah’tan başka çağırabildiğiniz herkesi yardıma çağırın da, siz de onun gibi uydurmuş on süre getirin!” Eğer size cevap veremezlerse, bilin ki Kur’an ancak Allah’ın ilminin eseri olarak indirilmiştir ve O’ndan başka tanrı yoktur; hâlâ teslim olmayacak mısınız? ¹⁶²

Müşrikler, bu meydan okumaya cevap verememişler, savaşma yolunu tercih etmişlerdir. Şayet, ayette dikkat çekildiği gibi Kur’an-ı Kerîm’in bir benzerini getirmeye güçleri yetseydi, kitap yazmak gibi daha güvenli bir mesele dururken, savaşmak gibi tehlikeli bir işe girişmezlerdi. Özet olarak Kur’an-ı Kerîm, insanların benzerini getirebilmekten aciz kaldığı mucizevî bir Kitaptır. Kur’an-ı Kerîm’in nâzil olması yaklaşık yirmi üç yıl sürmüş, bu çerçevede hiçbir ayet birbiri ile çelişmediği gibi nâzil olan ayetlerin her birisi farklı surelere ait olmasına rağmen mükemmel bir uyum göstermiştir.

Kur’an-ı Kerîm’in geçmişe ve geleceğe ilişkin haberler vermesi, onun başka bir mucizesidir. Geçmiş dönemlerde yaşanan tarihî hadiseler ve Peygamberlere ait kıssalar, geçmişe ait gaybî haberlerdir. Aynı şekilde yapılacak savaşta bizanslıların yenileceği, Kur’an-ı Kerîm’in asla tahrif edilemeyeceği, Resûlullah (sas.)’in düşmanlara karşı korunacağı, Bedir Gazvesi’nde galip gelineceği, Müslümanların Mescid-i Harâm’a gireceği ve Mekke’nin fethedileceğinin bilgisi Kur’an-ı Kerîm’de önceden haber verilmiştir.

Kitabımızın bir mucizesi de ilmî yöndedir.

Dünyanın bir yörüngede hareket etmesi, bütün canlı varlıkların erkek ve dişi olarak yaratılması, dünyanın çevresinde atmosfer tabakasının bulunması, bitkilerin tozlaşması, güneşin ısı ve ışık kaynağı olması vb. insanlığın son dönemde keş-

fettiği hakikatlere Kur'an-ı Kerîm'de işaret ile temas edilmesi bunlardandır. Ayrıca Kur'an-ı Kerîm'de insanların yaratılış evresinden, ferdî ve içtimaî çevreye kadar her konuda genişçe bilgiler verilmektedir.

Kitabımızın bir mucizesi de sayısal i'câz yönündedir. Dünya ve âhîret kelimeleri Kur'an-ı Kerîm'de 115'er kere; melek ve şeytan 68'er kere; hayat ve mevt 145'er kere; sâlihât ve seyyiât 167'şer kere; nef' ve fesad kelimeleri 50'şer kere tekrarlanmaktadır.

Kur'an-ı Kerîm'in çeşitli ayetlerinde İslâm'ın bütün dinlere egemen bir din olacağına dikkat çekilmektedir.

*Müşrikler istemese de, bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye resulünü, doğru yol rehberi ve hak din ile gönderen O'dur.*¹⁶³

*Bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye resulünü doğru yol rehberi ve hak din ile gönderen O'dur. Buna tanık olarak da Allah yeter.*¹⁶⁴

*Bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye resulünü, doğru yol rehberi ve hak din ile gönderen O'dur; müşrikler hoşlanmasalar da!*¹⁶⁵

İnsanların, çok çeşitli inançlara sahip olduğu ondört asır evvel, bu beyanı ortaya koyan Kur'an-ı Kerîm'in dikkat çektiği üzere İslâm, bugün dünya genelinde seçkin yerini almıştır. Resûlullah (sas.)'in döneminde, insanlık artık zihnî olgunluk çağına erişmiştir ki bilgi çağındaki en büyük mucize Kur'an-ı Kerîm olmuştur. Ancak başta isrâ ve miraç mucizesi olmak üzere ayın ikiye ayrılması, taşın konuşması, etin zehirli olduğunu haber vermesi Resûlullah (sas.)'in hissî mucizelerindendir.

163 Saff Suresi, 9. Ayet

164 Fetih Suresi, 28. Ayet

165 Tevbe Suresi, 33. Ayet

Sem'iyât Çerçevesi

İslâm'ı benimseyen biri *Allah Teâlâ'ya teslim olmuş; Peygamberlerine, Meleklerle, Kitaplara, âhiret gününü ile kaza ve kadere iman ederek* hak dine intisap etmiştir. Âhiret gününe iman etmek altı iman esası içerisinde daha farklı bir önem arz etmektedir. Sıklıkla vurgulandığı üzere İslâm'ın amacı kulun dünya ve âhiret hayatında mutluluğa erişmesidir. Öyleyse bu amacı anlamlandıran âhiret hayatına inanmaktır.

*Tâ-sîn. Bunlar Kur'an'ın, gerçekleri açıklayan kitabın âyetleridir; Namazı kulan, zekâtı veren ve âhirete kesin bir şekilde iman eden müminler için bir hidayet rehberi ve bir müjdedir. Âhirete inanmayanların yapıp ettiklerini şüphesiz kendilerine güzel göstermiş olduk; bu yüzden şursuzca eğlenip dururlar. İşte en ağır cezayı hak edenler bunlardır; âhirette en çok ziyana uğrayacak olanlar da yine bunlardır.*¹⁶⁶

*Şeddâd b. Evs'ten nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Akıllı kişi kendisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışandır. Âciz kişi ise arzularına uyup bir de Allah'tan (başışlanma) umandır."*¹⁶⁷

Âhiret hayatı, "insanın ölümü ile birlikte başlayan, İsrâfîl (as.)'in ikinci kez sura üfürmesi ile beraber tekrar diriltilmesi suretiyle sonsuza değin sürecek hayat" şeklinde tarif edilebilir. O halde *sem'iyât çerçevesi* dört boyutu vardır ki bunlardan ilki ölüm, diğerleri sırası ile kabir hayatı, kıyamet ve âhiret ahvâlidir.

Hüccetü'l-İslâm'ın dikkat çektiği üzere ruh (nefs), soyut, kutsal ve basit bir cevher olarak bedenın tamamına yayılmıştır. Madde türünden bir cevher, cisim veya araz değil aksine tek bir cevherdir, kendi başına vardır. Zaman ve mekânla sı-

166 Neml Suresi, 1-5. Ayet

167 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 25

nırlı değildir ki duyular marifetiyle algılanamaz. *Ruh, Allah Teâlâ'nın "ol" emri ile beraber bedende yaratılmıştır. Ruh bedenden gidince insan da ölür.*

O halde ölüm olgusu, ruhun melekler tarafından bedenden alınması ve bedenle ilişkisinin tamamen kesilmesinden ibarettir. Bir insanın öldüğü zamandan itibaren başlayarak İsrâfil (as.)'in sura ikinci kere üfürmesi ile yeniden diriltileceği vakte kadar süren ara döneme *kabir hayatı (berzah hayatı)* denmektedir.

Hz. Osman'ın azatlı kölesi Hâni" anlatıyor: Osman b. Affân bir kabrin başında durduğunda sakalı ıslanmıncaya kadar ağlardı. Bir defasında ona, "Cenneti ve cebennemi düşünüürken ağlamıyorsun da bunun için mi ağlıyorsun?" denildiğinde şöyle cevap verdi: "Resûlullah (sav) buyurdu ki, "Kabir, âhirete giden yoldaki konaklama yerlerinden ilkidir. Kişi ondan sağ salim kurtulursa sonrası daha kolay olur. Eğer kurtulamazsa ondan sonrası daha çetin gelir."»¹⁶⁸

Kabir hayatında ölünün nimet veya azap hissetmesi, ölümden sonra da varlığını devam ettiren ruhu vasıtası ile gerçekleşmektedir.

*Sonunda günahları yüzünden tûfanda boğuldular; ardından ateşe atıldılar; kendilerine Allah'tan başka yardımcıları da bulamadılar.*¹⁶⁹

Öyle ki Nûh Suresi'nin 25. ayetinde dikkat çekilen boğulmanın ardından ateşe atılma ifadesi, ehl-i sünnet Âlimleri tarafından kabir azabının delili olarak görülmektedir.

168 İbn Mâce, Zühd, 32

169 Nûh Suresi, 25. Ayet

İsrâfîl (as.)’in sura ilk üfürmesi ile kıyamet kopacak ve Allah Teâlâ’nın dilediği canlılar müstesna olmak üzere bütün canlılar yok olacaktır.

(O gün) sûra üflenecek, ardından -Allah’ın diledikleri dışında- göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek; sonra sûra yeniden üflenecek ve onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar. ¹⁷⁰

Bütün âlemi yoktan var eden Rabbimiz Allah Teâlâ, bu mükevvenatın işler olması adına eşsiz bir düzen kurmuştur ki dilediğinde bu düzeni yok edecektir.

Yer o dehşetli sarsıntısıyla sarsıldığında; Ve yer ağırlıklarını dışarı attığında; Ve insan, “Ne oluyor buna!” dediğinde; O gün yer, bütün haberlerini rabbinin ona vahyettiği şekilde anlatır. İşte o gün insanlar yaptıkları kendilerine gösterilsin diye (buldukları yerden) farklı gruplar halinde çıkarlar. Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığım) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığım) görür. ¹⁷¹

Kıyametin ne zaman kopacağına bilgisi yalnızca Allah Teâlâ katındadır. Allah Teâlâ, bu konuyu Peygamberler ve Meleklerle paylaşmamıştır.

Câbir b. Abdullah anlatıyor: “Resûlullah (sav) bir defasında hutbe verirken gözleri kızardı, sesi yükseldi ve hiddeti arttı, öyle ki sanki bir orduyu uyarıyor, “Sabah ya da akşam ansızın baskına uğrayabilirsiniz!” diyordu. Şehâdet parmağı ile orta parmağını birleştirip “Ben ve kıyamet şu ikisi gibi (yakın) gönderildim.” buyurdu. ¹⁷²

170 Zümer Suresi, 68. Ayet

171 Zilzâl Suresi, 1-8. Ayet

172 Müslim, Cum"a, 43

İsrâfil (as.)'in sura ikinci üfürmesinin ardından ölen tüm canlılar yeniden dirilecektir ki bu mesele *ba's* olarak isimlendirilmektedir.

*İnsan, kemiklerini toplayıp birleştiremeyeceğimizi mi sanıyor? Evet, parmaklarına varıncaya kadar yeniden yapmaya gücümüz yeter.*¹⁷³

Allah Teâlâ'nın insanları, yeniden dirilişin ardından hesaba çekmek için bir araya toplamasına *baş*, toplandığı yere *maşşer* denmektedir. İnsan, toplanma yerine dünya hayatında iken etrafında kenetlendiği önderleri ile gelecektir ki hakikatin farkına varanlar önder olarak gördükleri kişiye dert yanacaktır.

*Yerküre kendilerinden ayrılıp paramparça olduğu gün göz açıp kapayıncaya kadar (O seslenene yöneleceklerdir); bu bizim için çok kolay bir toplamadır.*¹⁷⁴

*İşte o gün gerçek egemenlik Rabmân'ındır ve o gün inkârcular için çok zor bir gün olacaktır. O gün, (dünyada iken) haktan sapmış kişi ellerini ısrarak şöyle diyecek: "Keşke peygamberle birlikte aynı yolda olsaydım! Eyvah! Keşke falancayı kendime dost edinmeseydim! Meğer bana uyarıcı mesaj geldikten sonra, o dost bildiğim kişi bu mesajdan beni saptırmış!" İşte şeytan insanı (böyle) çaresizlik içinde yapayalnız bırakır.*¹⁷⁵

Tekrar dirilen ve maşşerde önderleri etrafında toplanan insanlara, dünya hayatında yapıp ettikleri herşeyin yazılı olduğu amel defteri verilecektir. Bu defterde küçük-büyük farketmeksizin herşey yazılıdır.

173 Kıyâmet Suresi, 3-4. Ayet

174 Kâf Suresi, 44. Ayet

175 Furkân Suresi, 26-29. Ayet

Ey insan! Sen rabbine doğru büyük bir çaba içindeisin; sonunda kuşkusuz O'na kavuşacaksın da. Kime kitabı sağından verilirse hesabı kolay bir şekilde görülecektir; Vê sevinç içinde yakınlarına dönecektir. Kime de kitabı arkasından verilirse, "Eyvah!" diye bağırarak, Vê alevli ateşe girecektir. Şüphesiz o, (dünyada iken) yakınları arasında neşeliydi. Zira o, hiçbir zaman Rabbine dönmeyeceğini sanırdı. Hayır, tam tersi! Rabbi onu şüphesiz görmekteydi.¹⁷⁶

Âhiret hayatında, insanların amel defterinde yazan, dünya hayatında yapıp ettikleri herşey ölçülecek böylece hangisinin daha çok hangisinin daha az olduğu belirlenecektir. Mizan çerçevesinde iyilikleri daha çok olan kimseler için mükâfat, kötülükleri çok olanlar için mücazat vardır. Mümin olan ve kötülüğü ağır gelen kimselerse cezalarını çektikten sonra tekrar mükâfata kavuşacaklardır. Ancak iman sahibi olmayan kimselere, ebedî olarak sıkıntı vardır. Mizan çerçevesinde ölçüm ve tartı işleminin iç yüzü tam olarak bilinmemektedir.

Tekrar diriltilen bütün insanlar, dünyada yaptıkları fiillerinden dolayı Allah Teâlâ'nın huzurunda hesaba çekileceklerdir. Bu hesaba çekilme esnasında Allah Teâlâ, kullarına yapıp ettikleri herşeyi gösterecektir ki kimse haksızlığa uğradığını ve yapmadığı şeylerden hesaba çekildiğini söyleyemeyecektir. Bu gösteriminin mahiyeti hakkında bilgi yoktur.

Bugün hiç kimse en küçük bir haksızlığa uğratılmaz. Sadece yapıp ettiklerinizin karşılığını görürsünüz.¹⁷⁷

Âhiret hayatında her Peygambere ait bir havuz olacaktır ki o Peygamber, ümmeti ile birlikte bu havuzda bulunacaktır. Bu konu için açık bir ayet olmamakla beraber mesele hadis çerçevesinde delillendirilebilmektedir.

176 İnşikâk Suresi, 6-15. Ayet

177 Yâsîn Suresi, 54. Ayet

“İşte benden sonra gelecek olan kardeşlerim, aldıkları abdestten dolayı kıyamet günü abdest azaları parlayarak gelecekler. Ben de onları Kevser havuzu başında karşılayacağım.”¹⁷⁸

Âhret hayatında Peygamberlerin, Sıddıklar, Şehitler ve Allah Teâlâ'nın Sâlih Kullarının şefaati olacak ancak Allah Teâlâ'nın izin verdiği Müminler hakkında şefaati edebileceklerdir. Mümin olmayan kâfirler, müşrikler ve münafıklar için şefaati söz konusu değildir.

... O'nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaati edemez...¹⁷⁹

Sırat, cehennem üzerinden cennete geçiştir. Günahı çok olan Müminler sıratı geçerken zorlanacak, bu kimselerden bazıları ise geçemeyerek cehenneme düşecektir. Cehennemde günahı nispetinde yandıktan sonra temizlenecek ve cennete gidecektir.

İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür. Sonra biz kötülükten sakıncalıları (cehennemden) esirgeriz; zalimleri de dizüstü çökmüş olarak orada bırakırız.¹⁸⁰

Cehennem, âhret hayatında mümin olmayan kimselerin, münafıkların ve günahkâr Müminlerin ceza çekecekleri yere verilen isimdir.

Onun yedi kapısı vardır, her kapıdan girmek üzere de onlardan birer grup belirlenmiştir.¹⁸¹

Hicr Suresi'nin 44. ayetinde değinildiği üzere cehennemin; cehennem, cahîm, hâviye, hutame, lezâ, saîr ve sakar

178 Müslim, Tahâret, 39

179 Bakara Suresi, 255. Ayet

180 Meryem Suresi, 71-72. Ayet

181 Hicr Suresi, 44. Ayet

olarak adlandırılan yedi kısmı vardır. Ehl-i sünnet ekolüne göre günahkâr Müminlerin azap göreceği kısım en üst tabakada yer alan cehennem kısmıdır. Cennet ve Cehennem şu anda mevcuttur. Cennet ve cehennem arasında bulunan yer *arâfîlür ki* varlığı kesindir ancak nasıl bir yer olduğu tam olarak bilinmemektedir.

*İki taraf arasında bir perde ve A'râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır ki bunlar, henüz cennete girmedikleri halde (girmeyi) uman cennet ehline, "Selâm size!" diye seslenirler.*¹⁸²

Cumhurun görüşü, burada iyi ve kötü amelleri eşit olan Müminlerin bir müddet bekleyeceği daha sonra Allah Teâlâ'nın lütfu ile cennete gireceğidir. Cennet, Müminlerin ebedî olarak kalacakları yurdudur.

Kelâm ilminin *sem'ıyyât çerçevesinin âhîret ahvâli bahsinin* ele aldığı son mesele *Rü'yetullah* çerçevesidir. Ehl-i sünnet ekolüne göre, âhîret yurdunda Müminler, Allah Teâlâ'yı göreceklerdir. Bu görme fiilinin hem naklî hem naklî delili vardır. Akıl var olan şeylerin görülmesini imkânsız saymaz ki o halde Rabbimiz Allah Teâlâ'nın görülmesi de mümkündür. Ancak bu görmenin keyfiyeti dünya hayatındaki görmeye benzememekle birlikte Allah Teâlâ'nın sıfatlarına halel getirmeyecek niteliktedir.

*Oysa o gün bir kısım yüzler Rablerine bakarak mutlulukla parıldayacak;*¹⁸³

İmâmet Çerçevesi

Resûlullah (sas.)'in vefatının ardından İslâm toplumunun dinî ve siyasî liderliği görevi *imâmet* olarak adlandırılır. O halde imam, *ümmetin sevk idaresini üstlenen kişiyi* ifade

182 A'râf Suresi, 46. Ayet

183 Kıyâmet Suresi, 22-23. Ayet

eder. İslâm tarihçileri, imâmet kurumunu incelerken “*hilâfet*” kelimesini kullanmaktadırlar.

Resûlullah (sas.), vefat etmeden önce Kendisinden sonra ümmeti sevk ve idare etmesi için herhangi bir kişiyi tayin etmemiştir. 13 Rebülevvel 11 günü Resûlullah (sas.) vefat ettiğinde Benî Sâide avlusunda toplanan çok sayıda sahâbî, meseleye çözüm getirmek için müzakere etmiş, sonuçta Hz. Ebû Bekir (ra), imam (halife) seçilmiştir. Bu dönemden sonra sırası ile Hz. Ömer (ra.), Hz. Osman (ra.) ve Hz. Ali (ra.) halife olmuştur.

İslâm Halifeleri		
İmam (Halife)	Başlama Dönemi	Bitiş Dönemi
Hız. Ebû Bekir (ra)	11 (632)	13 (634)
Hız. Ömer (ra.)	13 (634)	23 (644)
Hız. Osman (ra.)	23 (644)	35 (656)
Hız. Ali (ra.)	35 (656)	40 (661)
Hız. Hasan (ra.)	40 (661)	41 (661)
Emevî Hilâfeti	41 (661)	132 (750)
Abbâsî Hilâfeti	132 (750)	656 (1258)
Mısır Abbâsî Hilâfeti	659 (1261)	923 (1517)
Osmanlı Devleti	923 (1517)	1341 (1922)
Türkiye Cumhuriyeti	1341 (1922)	1342 (1924)

Hız. Ali (ra.)’ın şehid edilmesinin ardından (19 veya 21 Ramazan 40 / 26 veya 28 Ocak 661) Ubeydullah b. Abbas b. Abdülmuttalib Kûfeliler’i halife olarak Hız. Hasan (ra.)’a biata davet etmiş, bir rivâyete göre aynı gün, bir başka rivâ-

yete göre de iki gün sonra İslâm Devleti'nin başkenti Kûfe'de kendisine biat edilmiştir. Beş halifeye “*doğru yolu izleyenler*” mânasında râşidîn denirken, beş halifenin görev yaptığı döneme “*hulefâ-yi râşidîn*” nitelendirmesi yapılmaktadır.

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın, Hz. Hasan (ra.)'ın halifelik makamından çekileceğini belirtmesi sonucunda Kûfe'ye giderek ondan ve halktan biat alması ile 25 Rebûilevvel 41 (29 Temmuz 661) günü başlayan *Emevî Hilâfeti*, 132 yılına (miladî 750) kadar devam etmiştir.

Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın, emevî halifelerinin benimseydiği siyasî görüşler ve yaptıkları uygulamalardan memnun olmayan kitlelerin lider kadrolarının öncülük yaptığı propoganda faaliyetleri ve teşkilatlanma çalışmaları sonucunda halifelige seçilmesi ile 132 yılında (miladî 750) başlayan *Abbâsî Hilâfeti*, 656 yılında (miladî 1258) cengiz han'ın torunu hülâgû'nün Bağdat'ı kuşatarak, son Abbâsî Halifesi Müsta'sım-Billâh'ı idam ettirmesi ile sona ermiştir. Moğol istilası Aynicâlût'ta Memlük komutanı Baybars tarafından durdurulmuştur. Baybars, aynı yıl içinde Memlük Sultanı el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz'u öldürerek, Memlük Devleti Sultanı olmuştur. Baybars, sultan olmasından sonra 35. Abbâsî Halifesi Zâhir-Biemrillâh'ın oğlu Müstansır-Billâh Ebü'l-Kâsım Ahmed'i, Kahireye getirmiştir. Müstansır-Billâh Ebü'l-Kâsım Ahmed, devlet erkânının katıldığı törende soy kütüğünün okunması suretiyle Abbâsî ailesinden olduğunun tespit edilmesi ile birlikte 13 Receb 659 (13 Haziran 1261) günü el-Müstansır-Billâh lakabıyla halife ilân edildi.

133 yılında (miladî 751) Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbas'ın zamanında Abbâsî ordusu Karluk Türkleri'nin desteği ile Çin ordusu karşısında *Talas Savaşı'nda* galibiyet elde etmiştir. Savaş, Türk tarihi açısından da bir dönüm noktası olmuştur. Öyle ki savaşın ardından Türkler, İslâm'ı benimsemeye başlamış, Abbâsî halifeliğinin siyasî - askerî kadrolarında önemli

görevlere getirilmişlerdir. 308 yılında (miladî 920 yılı) gazi ve mücahid unvanları ile anılan Karahanlı Hakanı Satuk Buğra Han'ın, Müslüman olması ile birlikte nüfusunun büyük kısmını Karluk, Yağma ve Çiğil boylarının oluşturduğu *Karahanlı Devleti*, ilk Müslüman Türk devleti hüviyetini kazanmıştır. Miladî 900'lü yıllardan itibaren İslâm, Oğuz Türkleri arasında da yayılmaya başlamış, 1000'li yıllardan itibaren Oğuz boyunun hakim dini olmuştur. Oğuz boyları içinden Müslüman olanları, Müslüman olmayan soydaşlarından ayırmak için "*Türkmen*" nitelemesi kullanılmaktadır.

Oğuz boylarından Kınık boyu mensubu olan Tuğrul Bey tarafından 1037 yılında *Büyük Selçuklu Devleti* kurulmuştur. 1042 yılında anlaşmazlıklar yüzünden doğu ve batı şeklinde ikiye ayrılan Karahanlı Devleti'nin her iki kolu da farklı dönemde Büyük Selçuklu Devleti'ne katılmıştır. 431 yılında (miladî 1040) Büyük Selçuklu Devleti ile Gazneliler arasında gerçekleştirilen Dandanakan Savaşı sonucunda galip gelen Selçuklular, Anadolu'yu İslâm yurdu yapacak fetihlerine hız vermişlerdir.

Halife Kâim-Biemrillâh tarafından 447 yılında (miladî 1055) yapılan davet sonucu Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul Bey, Bağdat'a girip Büveyhîler'in egemenliğine son vererek halifeye itibarını iade etmiştir.

Tuğrul Bey'in ölümünün ardından yerine, kardeşi Çağrı Bey'in oğlu *Muhammed Alparslan* geçmiştir. 456 yılında (miladî 1064 yılı) Büyük Selçuklu Devleti Hükümdarı olan Sultan Alparslan, cihan hâkimiyeti mefkûresi doğrultusunda tesbit ettiği fetih planları çerçevesinde giriştiği harekât sonucunda 27 Zilkade 463 (26 Ağustos 1071) günü Malazgirt Ovası'nda bizans imparatorluğunu büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Bu galibiyet Anadolu'yu İslâm yurdu yapmanın yolunu açmıştır.

Büyük Selçuklu Hükümdarı Muhammed Alparslan vezir el-Kündürî'yi azlederek yerine *Nizâmülmülk*'ü getirmiştir. Bu gelişmenin ardından *İmâmü'l-Haremeyn el- Cüveynî*, Nişâbur'a geri dönmüş (455/1063) ve *Nizâmiye medresesine* müderris olarak tayin edilmiştir. Hücetü'l-İslâm İmam Gazzâli, 473 yılında (miladî 1080) Tûslu gençler ile birlikte Nişâbur'a gelerek *Nizâmiye medresesine* kaydolmuş, devrin en tanınmış kelâm âlimi olan el- Cüveynî'nin öğrencisi olmuştur.

Sultan Muhammed Alparslan, 465 yılında (miladî 1072 yılı) vefat edince yerine oğlu *Melikşâh b. Alparslan* (ö. 485/1092) geçmiştir. Bu dönemde de *Nizâmülmülk* vezirlik görevini sürdürmüştür. Hücetü'l-İslâm, cemâziyelevvel 484 (Temmuz 1091) tarihinde Büyük Selçuklu Veziri *Nizâmülmülk* tarafından *Bağdat Nizâmiye Medresesine* müderris olarak tayin edilmiştir. İmâmü'l-Haremeyn ve talebesi olan İmamımızın, eş'arî kelâm ekolü çerçevesinde *Nizâmiye Medreselerinde* kurdukları eğitim sistemi Osmanlı Devleti döneminde de geçerliliğini korumuştur.

Bu dönemde Arslan Yabgu'nun torunu *Kutalmış oğlu Süleyman Şah*, Büyük Selçuklu Devleti Hükümdarı Sultan Melikşâh tarafından, 1073 yılında Rum Sultanı olarak görevlendirilmiş, yaptığı fetihlerin ardından 467 yılında (miladî 1075) Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı Ahmed Sencer b. Melikşâh, 552 yılında (miladî 1157) vefat edince, devlet ömrünü tamamlamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti, 641 yılında (miladî 1243) gerçekleştirilen Kösedâğ Savaşı'nda Moğollar karşısında yenilgiye uğramış ve Moğol hakimiyetine girmiştir. Devletin otoritesi kaybolunca güçlü olan beyler kendi bölgelerinde tek tek bağımsızlıklarını ilân etmiştir.

Bu beyliklerden birisi Osmanoğulları Beyliği'dir. Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı Alâeddin Keykubad tarafından

Ankara yakınlarındaki Karacadağ ve çevresi, kayı boyu beyi *Ertuğrul Gazi*'ye verilmiştir. Bu topraklarda bir müddet yaşayan Ertuğrul Gazi, Alâeddin Keykubad'dan yeni bir yurt istemiş, Sultan'ın müadesini alarak Söğüt dolaylarına (aşağı Sakarya havzasına) gelmiştir. Bölgede, bizans'a karşı seferler gerçekleştirmiş, Alâeddin Keykubad'ın batı sınırlarını güvence altına almak için iznik rum imparatoru teodoros laskaris ile gerçekleştirdiği savaşa Sultanöyüğü'nden katılım sağlamıştır. Savaşta Ertuğrul Gazi'ye bağlı akıncılar muazzam başarı sergilemiş ve savaş Anadolu Selçuklu Devleti lehine sonuçlanmıştır. Bu başarısından dolayı, Anadolu Selçuklu Devleti Hükümdarı Alâeddin Keykubad, Eskişehir ve çevre bölgesini Ertuğrul Gazi'ye bırakmıştır.

Ertuğrul Gazi ve Türkmen beyleri yoğun mücadeleler sonucunda hem Karacahisar'ı hem Söğüt'ü fethetmiş, bu başarısından dolayı Alâeddin Keykubad Söğüt'ü Ertuğrul Gazi'ye vermiştir. Kayı boyu beyi, bizans üzerine seferlerine devam etmiştir. 680 yılında (miladî 1281) yılında Ertuğrul Gazi vefat edince yerine geçen küçük oğlu Osman Gazi, bizans tekfurlarının egemenliğinde olan Kulacahisar'ı 1285, Karacahisar'ı 1288, Yarhisar, İnegöl ve Bilecik'i 1299 yılında fethederek egemenliğini genişletmiştir. 641 yılında (miladî 1243) gerçekleştirilen Köseadağ Savaşı ile Moğollar egemenliği altına giren Anadolu Selçuklu Devleti'nin son Hükümdarı II. Mesud, 708 yılında (miladî 1308) vefat edince Anadolu Selçuklu Devleti tamamen dağılmıştır. Bu esnada Osman Bey pâyitahtını Karacahisar'dan Bilecik'e taşımış, 698 yılında (miladî 1299) dünyaya 623 yıl egemen olan cihan devleti *Osmanlı İmparatorluğu'nun* (*Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*) kurmuştur.

Osman Gazi'nin ardından torunlarından Fâtih Sultan Mehmed Han, elli dört gün süren kuşatmanın ardından, Resûlullah (sas.)'in müjdelediği İstanbul'u 20 Cemâziyelevvel 857 (29 Mayıs 1453) günü fethetmiştir.

*İstanbul, bir gün elbet fethedilecektir. Onu fetheden kumandan ne güzel kumandandır. Onu fetheden asker ne güzel askerdir.*¹⁸⁴

İkinci Akabe Biatı'nda yer alan, hicret sonrası Resûlullah (sas.)'i evinde ağırlayan Ebû Eyyûb el-Ensârî, 49 (669) yılında İslâm Ordusu tarafından gerçekleştirilen İstanbul kuşatması esnasında vefat etmiş ve İstanbul'da defnedilmiştir. Resûlullah (sas.)'in Bedir, Uhud, Hendek, Hayber, Mekte'nin fethi ve Huneyn başta olmak üzere bütün gazvelerine katılan, savaşlarda O'na zarar gelmemesi için yanından ayrılmayan ve vahiy kâtiplerinden olan Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin kabri, İstanbul'un fethinin akabinde Fâtih Sultan Mehmed Han'ın hocası olan Akşemseddin Hz. tarafından keşf yoluyla belirlenmiştir.

Fâtih Sultan Mehmed Han'ın torunu Yavuz Sultan Selim Han, 923 yılı 23 Muharrem günü Kahire'ye girmiş, Memlük Sultanı Tomanbay'ın yakalanıp idam edilmesiyle birlikte 21 Rebülevvel 923 (13 Nisan 1517) tarihinde Mısır topraklarında Osmanlı Devleti egemenliği sağlanmıştır.

Yavuz Sultan Selim Han, halifeliği Abbâsîlerin bir mirası olarak değil İslâm'a ve mukaddes yerleri korumaya hizmet olarak kabul ettiğinden dolayı Mekke ve Mekke Emirliği'ne bağlı olan Medine'nin statüsünü değiştirmemiş, Kahire'de idarî bakımdan bazı tasarruflarda bulunmuştur. Yavuz Sultan Selim Han, son Memlük Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Allah Muhammed ve yakınlarını, ulemâyı, bazı tâcir ve sanatkârlar ile *Mukaddes Emanetleri* donanmayla İstanbul'a göndermiştir.

Yavuz Sultan Selim Han, karadan geldiği yolu takip ederek İstanbul'a dönmüştür. Dönüş yolunda Şam dolayında *Muhyiddin İbnü'l-arabî*'nin mezarını buldurmuş, mezarının

yanına türbe, cami ve tekke yaptırmıştır. Devir - teslim merasimi, Halife unvanının kullanılması için gerekli bir uygulama olmadığından, bazı tarihî kaynaklarda yer alan Yavuz Sultan Selim Han ile Mısır Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Allah Muhammed arasındaki tören rivâyetinin değeri yoktur. Ancak Yavuz Sultan Selim Han ile birlikte hilafet 923 yılında (miladî 1517) Osmanlı Devleti'ne geçmiş, Yavuz Sultan Selim Han 74. İslâm Halifesi olmuştur. Son Osmanlı Halifesi Abdülmecid Efendi ise görevini hicrî 1342 (miladî 1924) yılında tamamlamıştır. Şu anda dünya üzerinde Halife kimliğini taşıyan, *ümmetin sevk idaresini üstlenen bir kişi* bulunmamaktadır.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli'nin, *el-iktisâd fi'l-îtikâd* adlı eserinde vurguladığı üzere din işlerinin düzeni ancak dünya işlerinin düzeniyle, dünya işlerinin düzeni de ancak kendisine itaat edilen bir imamın (halife) varlığıyla gerçekleşir. O halde din ve halife makamı ikiz kardeş gibidir ki bu terk edilmesi düşünülemez bir zorunluluktur.

İmamın (İslâm Devleti Başkanı) mâsum olması söz konusu değildir ki ismet sadece Peygamberlik makamına aittir. Ayrıca imamın görünür olması gerekmektedir. İmam, saklı veya beklenen birisi değildir. Zira bu çerçeve bir ehl-i bid'at kelâm ekolü olan şîa ekolünün imâmiyye ve ismâliyye ekolünün gâib imam teorisine bir reddiye mahiyetindedir.

İslâm toplumunda İmam olmak için Müslüman ve mükellef olmanın haricinde, erkek olmak, duyarlılık ve adalet duygusuna (vera^ç duygusu) sahip olmak, ilim ve ehliyet yeterliliği olmak ile Kureyş soyundan gelme şartı bulunmaktadır. Şayet birden fazla insan İmam ünvanını kullanmaya kalkarsa, meşrû halife, halkın çoğunluğunun kendisine biat ettiği kişidir. Çoğunluğun kararına isyan edenin, meşrû İmama itaat etmesi gerekir. Halifenin (İmamın) seçimi ve diğer görevleri, fıkıh ilminin devlet ve anayasa hukuku bahsinde

işlenmektedir. Şartlar arasındaki Kureyş'den gelmek şartı, Resûlullah (sas.)'in hadisine dayanır ki Kureyşliliğin kamu yararına taşıdığı yeterlilik içermesinden dolayıdır. O halde halife, hilafet işine ehil olan kimsedir.

1.1.2.2. Tefsir Usûlü İlmî

Tefsir, *Kur'an-ı Kerîm'in lâfızlarını, Arapça açısından tab-lil ederek, kendisiyle kastedilen mânayı tespit etmektir.* Usûl ise, *bir ilim dalının ihtiva ettiği bilgilerin sistemli bir şekilde yer-leştirilmesinde kullanılan esas ve metodları anlatmaktadır.* Bu iki çerçeve bir arada düşünüldüğü zaman tefsir usûlü ilmî, *Kur'an-ı Kerîm'in anlaşılması ve yorumlanması bağlamında temel esas ve yöntemler ortaya koyan ve bu yöntemlerin nasıl kul-lanılması gerektiği konusuna ıyık tutan ilim* olarak tarif edilir. Tefsir usûlü ilminin amacı *Kur'an-ı Kerîm'in ayetlerini çeşitli açılardan inceleyerek, Kur'an-ı Kerîm'in anlaşılmasına yar-dımcı olmaktadır.*

Kur'an-ı Kerîm, terim olarak *Resûlullah (sas.)'e vahiy yo-luyla indirilen, mushaflara yazılan, tevâtiirden nakledilen ve okunması ile birlikte ibadet edilen muciz bir kelâm* mânasındadır. Kur'an-ı Kerîm, toplumda cereyan eden sosyal, ikti-sadî ve siyasî gelişmeler ile akredite olarak fert ve topluma yol göstermeyi amaçladığından dolayı, tedrici olarak nâzil olmuştur. Kitabımızın nüzûl sürecinde Allah Teâlâ ile Resû-lullah (sas.) arasında aracılık yapan Rûhu'l-kudüs Cebrâil (as.)'dır.

Müminlerin annesi Hz. Âişe'den (ra) nakledildiğine göre, Hâris b. Hîşâm (ra) Allah Resûlü'ne (sav) "Yâ Resûlallah, sana vahiy nasıl geliyor?" diye sordu. Allah Resûlü (sav) şöyle buyurdu: "Bazen zil'çan sesi gibi geli-yor ki, bana en ağır geleni de budur. (Uğultu) kesildiğin-de (vahyin bana) söylediklerini tam olarak kavramış ve ezberlemiş oluyorum. Bazen de melek bana insan şeklinde

görünüyor, benimle konuşuyor ve ben de onun dediklerini kavramış ve ezberlemiş oluyorum.”¹⁸⁵

Ehl-i sünnet ekol düşüncesi çerçevesinde Rûhu'l-kudüs Cebrâil (as.)'in Kur'an-ı Kerîm'i, bizzat Allah Teâlâ'dan semâen (dinleyerek) aldığı kabul edilir. Buna göre Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerîm'i mahiyeti bilinmeyen bir tarzda Cebrâil (as.)'e dinleterek intikal ettirmiş, böylece Kur'an-ı Kerîm, Kadir gecesinden başlayarak yirmi üç seneye yakın bir sürede meydana gelen hadiselerle göre çeşitli zamanlarda Cebrâil (as.) aracılığıyla doğrudan Resûlullah (sas.)'e indirilmiştir. Kur'an-ı Kerîm, lâfız ve mâna bütünlüğü içerisinde indirilen İlâhî kitaptır. Başka bir deyişle, hem lâfız hem mâna olarak Allah Teâlâ'dan gelen bir kitaptır.

Resûlullah (sas.)'in aslî görevi, Allah Teâlâ'nın vahiy yoluyla Kendisine gelen, emir ve yasaklarını insanlara tebliğ etmek ve bu emir ve yasakları gelecek nesillere intikâlini sağlamak amacıyla korunabilecek bir hale getirmektir. Bu hakikat bağlamında Resûlullah (sas.), tebliğ faaliyetlerini sürdürken aynı zamanda sahabîleri de Kur'an-ı Kerîm'i ezberlemeye ve okumaya teşvik ediyordu. Resûlullah (sas.), kendisine gelen her vahyi, vahyin nâzil olmasının ardından yazı marifetiyle tespit ettirmiştir.

Benden, Kur'an dışında bir şey yazmamız...¹⁸⁶

Resûlullah (sas.)'in yukarıdaki hadis-i şerifi, Kur'an-ı Kerîm metninin Kendisi'nin zamanında yazıya geçirildiğinin delillerinden bir tanesidir. Resûlullah (sas.), ümmî olduğundan dolayı, Peygamberlik görevinin başlamasından itibaren okuma-yazma bilen sahabîlerden bazılarını vahiy katibi olarak görevlendirmiştir ki Kendisine Kur'an-ı Kerîm'den bir parça nâzil olduğu zaman, vahiy katiplerinden birisini ça-

185 Buhârî, Bed"ü'l-vahy, 1

186 Müslim, Zühd, 16

ğırarak gelen vahyi ekiksiz olarak yazdırmıştır. Resûlullah (sas.)'in çağırıldığı katip, yazmayı bitirdikten sonra Resûlullah (sas.), ondan yüksek sesle okumasını talep eder, şayet yazdığı metinde eksiklik / fazlalık varsa bu yanlışlığı tashih ederdi. Vahiy katiplerinin, Resûlullah (sas.)'in emri ile kaleme aldıkları metinlerin, yine kendileri tarafından muhafaza altına alındığı söylemek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.

Resûlullah (sas.), yaklaşık 23 yıllık zaman diliminde, değişik aralıklarla Kendisine indirilen Kur'an-ı Kerîm'in bölümlerini büyük bir titizlik ile yazıya geçirerek tespit ettirmiş, vahiy döneminin başlamasından itibaren bir sene içerisinde Kendisine gelen Kur'an-ı Kerîm metinlerini, her sene Ramazan ayında Rûhu'l-kudüs Cebrâil (as.) okumuş, Cebrâil (as.) da dinlemiştir. Ancak hayatta olduğu dönemde Kur'an-ı Kerîm'i, mushaf haline getirmemiştir.

Kur'an-ı Kerîm nüzûlü süresince Bakara suresinin 281, Mâide suresinin 3, Nisâ suresinin 176, Nasr suresinin 1-3 ve Tevbe suresinin 128-129. ayetlerinden her birinin en son gelen ayetler olduğuna işaret eden çeşitli rivâyetler mevcuttur. Son nâzil olan ayet ile Resûlullah (sas.)'in vefat ettiği gün arasında geçen süre cumhurun kanaatine göre dokuz gecedir. Bu süreyi 81 gün olarak belirtenler de vardır ki, her iki tercihte bile benimsenen süre Kur'an-ı Kerîm'in toplanmasına yetecek değildir. Zira Zeyd b. Sâbit, Kur'an-ı Kerîm metinlerini ancak bir yılda toplamıştır.

Kur'an-ı Kerîm'i bir mushaf haline getirmek her ne kadar o dönemde mümkün olmamış olsa bile, Resûlullah (sas.)'in her gelen metni vahiy katiplerine yazdırması ve kaydettirmesi, daha sonra ashâbına okutması tîlaveten derlemenin tam ve mükemmel gerçekleştiğinin göstergesidir.

Yemâme Savaşı başta olmak üzere diğer savaşlarda hâfiz sahabîlerin bir kısmının şehid olması üzerine Hz. Ömer (ra.), Hz. Ebû Bekir (ra)'a gidip *Kur'an-ı Kerîm'in derlenme-*

si (*Kur'an-ı Kerim'in cem'i*) fikrini açmış ve bu konuda Hz. Ebû Bekir (ra)'ı ikna etmiştir. Hz. Ebû Bekir (ra)'ın emri ile Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında kurulan heyet Kur'an-ı Kerim ayetlerinin yazılı olduğu sayfaları biraraya getirerek Kitabımızı cemetmekle görevlendirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda *Kur'an-ı Kerim'in yazılı metinleri bulunan kimselerin, iki şahit ile beraber heyete başvuru yapması* ilan edilmiştir ki ashâbın getirdiği bu metinleri kontrol ederek yazıya geçiren heyet üyeleri diğer yazılı malzemeler ve ezber marifeti ile Kur'an-ı Kerim'i eksiksiz olarak toplamış ve Halife Hz. Ebû Bekir (ra)'a teslim etmiştir. Cemedilen Kur'an-ı Kerim, sahabenin onayını almıştır. Abdullah b. Mes'ûd'un tavsiyesine uyularak derlenen bu metine "*el-mushaf*" ismi verilmiştir. El-mushaf, Hz. Ebû Bekir (ra)'ın vefatının ardından Hz. Ömer (ra.) tarafından muhafaza edilmiş, Hz. Ömer (ra.)'ın vefatının ardından kızı ve Resûlullah (sas.)'in hanımı Hafsa annemize intikâl etmiştir. Hz. Osman (ra.) dönemine gelince *Kur'an-ı Kerim'in çoğaltılması (istinsâh)* sağlanmıştır. Hz. Osman (ra.), çoğaltma faaliyeti için Hafsa annemizde olan "*el-mushaf*" nüshasını istemiş ve çoğaltma faaliyeti tamamlanınca geri vermiştir. Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında kurulan istinsâh heyeti, hicrî 25 yılında başladığı çoğaltma işini beş senede tamamlamıştır. Hz. Osman (ra.), istinsâh edilen mushafları çeşitli İslâm merkezlerine göndermiş, bu merkezlerde yaşamını sürdüren halkın elindeki mushaf ve sahifelerin yakılmasını emretmiştir. Bu mushaf ve sahifeler Hz. Ebû Bekir (ra) döneminde derlenen ve Hz. Osman (ra.)'ın bu dönemde çoğalttığı nüshaların dışında kalanlardır ki böylesine bir olayı ashâb da faydalı bulmuştur. Bu adımı Kur'an-ı Kerim'i yakmak olarak nitelemek ise yerinde bir bakış açısı değildir. Hz. Osman (ra.)'ın döneminde istinsâh edilen mushaflardan günümüze ulaşanlar üç tanedir ki bunlar arasından Hz. Osman (ra.)'ın şehid olduğunda okuduğu nüsha, Topkapı Sarayı'ndadır.

Hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren İslâm'ın yayılmış ve böylece Arap olmayanlar arasında da İslâm benimsenmiştir. Ancak bu kimselerin Arapça bilmemesinden dolayı Kur'an-ı Kerîm'i yanlış okuma hadiseleri sıkça görülür olmuştur. Bu yanlışların kaynağı, Kur'an-ı Kerîm yazısının harekesiz ve noktasız olması etrafında belirmektedir. Bu durumda İslâm ve Kur'an-ı Kerîm'i korumak adına hareke ve nokta konulmuştur.

Cebrâil (as.), vahiy getirdikçe her bir ayetin yerini Resûlullah (sas.)'e bildirmiştir. Resûlullah (sas.) de buna göre vahiy katiplerine yazdıkları vahiy metinlerini hangi sureye koyacaklarını belirtmiş, bu İlâhî düzene göre Kur'an-ı Kerîm metni belirli bir tertibe göre sıralanmıştır. Öyle ki Resûlullah (sas.) kendisine gelen Kur'an-ı Kerîm metinlerini, her sene Ramazan ayında Rûhu'l-kudüs Cebrâil (as.)'e bu tertiple okumuş ve yine bu tertiple ashâba okutmuştur. Hz. Ebû Bekir (ra) döneminde derlenen ve Hz. Osman (ra.)'ın bu dönemde çoğalttığı nüshaların tertibi de aynen bu şekildedir. İlk nâzil olan ayetler Alak Suresi'nin ilk beş ayetidir. Ama son nâzil olan ayetlerin Bakara suresinin 281, Mâide suresinin 3, Nisâ suresinin 176, Nasr suresinin 1-3 ve Tevbe suresinin 128-129. ayetlerinden birisi olduğuna dair çeşitli rivâyetler mevcuttur. Kur'an-ı Kerîm'in en uzun ayeti *Bakara Suresi'nin 282. ayetidir.*

Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da yazdırsın; Rabbi olan Allah'tan korksun ve borçtan hiçbir şeyi eksik bırakmasın. Eğer borçlu akılcı zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun. Şahitler iki erkek olmazlarsa, rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkekle -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için-

*iki de kadın olsunlar. Çağrıldıklarında şahitler gelmezlik etmesinler. Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan işenmeyin. Böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Borç ilişkisinin, aranızda alıp vererek bitirdiğiniz peşin ticaret olması müstesnadır; onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. Alış veriş yaptığımızda şahit tutun. Kâtip de şahit de zarar görmesin. Eğer bunu yaparsanız şüphesiz bu sizin yoldan çıkmamanız demektir. Allah'tan korkun, Allah size öğretiyor; Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.*¹⁸⁷

Kur'an-ı Kerim'in en kısa ayetleri *Yâsîn Suresi'nin 1. ayeti, Rahmân Suresi'nin 1-2. ayeti, Müddessir Suresi'nin 21. ayeti, Fecr Suresi'nin 1. ayeti, Duhâ Suresi'nin 1. ayeti ve Asr Suresi'nin 1. ayetidir:*

*Yâ-sîn.*¹⁸⁸

*Kur'an'ı rahmân öğretti.*¹⁸⁹

*Sonra baktı.*¹⁹⁰

*Yemin olsun şafak vaktine;*¹⁹¹

*Yemin olsun, kuşluk vaktine;*¹⁹²

*Asra yemin ederim ki,*¹⁹³

Bu çerçevede bazı âlimlerin âyet sonu (durak) kabul ettiği yerleri diğer âlimlerin kabul etmemesi, surelerin başındaki besmeleler ile bazı surelerin başında bulunan harflerden

187 Bakara Suresi, 282. Ayet

188 Yâsîn Suresi, 1. Ayet

189 Rahmân Suresi, 1-2. Ayet

190 Müddessir Suresi, 21. Ayet

191 Fecr Suresi, 1. Ayet

192 Duhâ Suresi, 1. Ayet

193 Asr Suresi, 1. Ayet

(*hurûf-ı mukattaa*) her bir tanesinin müstakil birer âyet kabul edilip edilmemesi gibi bazı sebeplerden dolayı Kur'an-ı Kerîm'in âyetlerinin sayısında her bir tanesi 6000'in üzerinde olmak üzere birbirinden farklı rakamlar ortaya çıkmıştır ki bunlardan en sıhhatli olan anlayış çerçevesinde Kur'an-ı Kerîm'de 6236 âyet vardır.

Kur'an-ı Kerîm'in, âyetlerden meydana gelen ve başı ile sonu belli olan müstakil bölümleri *Sure* olarak isimlendirilmektedir. Kur'an-ı Kerîm'de 114 sure vardır. Bu surelerden en uzununu Bakara Suresi, en kısası Kevser Suresi'dir. Sureler isimlerini, ihtiva ettikleri kıssalarda geçen şahıslardan veya konu edinen topluluklardan ya da ilk kelimelerinden almaktadırlar. Her surenin bir ismi olduğu gibi bazı surelere birden fazla isim verildiği görülmektedir ki *İnsân Suresi-Dehr Suresi, Fâtır Suresi-Melâike Suresi* örnekleri böyledir. Surelerin isimlendirilmesi meselesinde çeşitli beyanlara rastlamakla beraber vahye dayalı (tevkîfi) anlayışı benimsemek daha isabetlidir. İhtiva ettiği âyet sayısı yüzden daha fazla olan sureler "*tuvel*", yüz dolayında olan veya bunu biraz geçenlere "*miûn*", âyet sayısı yüzün altında olanlara "*mesâni*" ve son olarak âyetleri kısa, besmeleli fasılları çok olan surelere "*mufassal*" denmektedir.

Kur'an-ı Kerîm'i Okumak, Anlamak ve Yorumlamak

Tefsir usûlü ilmi, *Kur'an-ı Kerîm'in anlaşılması ve yorumlanması bağlamında temel esas ve yöntemler ortaya koyan ve bu yöntemlerin nasıl kullanılması gerektiği konusuna ışık tutan ilim* olarak tarif edildiğinden dolayı bundan sonra yapılacak açıklamalar *Kur'an-ı Kerîm'i Okumak, Kur'an-ı Kerîm'i Anlamak, Kur'an-ı Kerîm'i Yorumlamak* çerçevesinde olacaktır.

Anlatan Allah Teâlâ'dır. Anlayansa insandır ki anlatılan Kur'an-ı Kerîm ve anlama olayı tefsirdir.

İslâm dünyası, yaklaşık olarak on beş asırdır, Kur'an-ı Kerîm'i anlamak ve yorumlamak adına çaba göstermektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'in tefsiri ile alâkalı ortaya konan eserler bunun bir kanıtıdır. Ancak bu eserlerin yeterli olduğunu söylemek, ilmin maksadına aykırı düşecektir. Zira Kur'an-ı Kerîm'i anlamak ve yorumlamak adına gayret gösteren bir müfessirin, yaşadığı dönemin ilmî, kültürel ve sosyal dinamiklerinden bağımsız hareket etmesi mümkün değildir. Bunun bir neticesi olarak, kaleme alınan tefsirler, yazıldıkları dönemden sonraki nesillerin ihtiyacını tam olarak karşılamaktan uzak kalmıştır.

O halde Kur'an-ı Kerîm'i her bir dönemde, o dönemin öznel koşullarının çerçevesinde çağın beraberinde getirdiği imkân, veri ve kabiliyetlerden de istifade ederek yeniden yorumlayabilmek oldukça mühim bir girişim olacaktır. Elbette bunu yaparken on beş asırda ortaya konan büyük tefsir birikiminden faydalanmamak da düşünülemez. Özetle, tefsir faaliyetinde önemli olan geçmişi bugüne taşımak değil, *Kur'an-ı Kerîm'i bu günün anlayışına sunabilmektir.*

Kur'an-ı Kerîm'i günümüzün anlayışına sunabilmek, Kitabımızı doğru yorumlayabilmekten geçmektedir. Kur'an-ı Kerîm'i yorumlayabilmek adına Kitabımızın amaç ve maksatlarını çok iyi anlamak gerekmektedir. Kitabımızın amaç ve maksatlarını kavrayabilmenin yolu gâî okumadır. Kur'an-ı Kerîm'i gâî okumak, Kitabımızı bütünlüğü, temel mesajları ve maksatları çerçevesinde okuyarak anlamak çabasıdır. Buna göre tefsir usûlünde asıl mesele Kur'an-ı Kerîm'i okumak, anlamak ve yorumlamak meselesidir.

Kur'an-ı Kerîm'i gâî okuyabilmek *bazı temel parametreler ve ulûmü'l-Kur'ân* yani Kur'an-ı Kerîm ilimlerini bilmekten geçmektedir. Bu temel parametreler *dil, tarih – sosyal – kültürel çevre, siyak - sibak ilişkisi* ile *makâsîd düşüncesini* kavramaktan ibarettir. Kur'an-ı Kerîm ilimlerinin amacı ise, Kur'an-ı

Kerîm'in berrak bir çerçevede anlaşılabilmesine yardımcı olmaktadır.

Bedreddin Zerkeşî (ö. 794/1392), *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* eserinde, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *kānûnü't-te'vîl* eserine vurgu yaparak *bu ilimlerin sayısının Kur'an-ı Kerîm'deki kelimelerin sayısı kadar* olduğuna değinmektedir ki bu sayı 77.540 civarındadır. Zira selef âlimlerine göre Kur'an-ı Kerîm'de yer alan her kelimenin zâhir, bâtın, had (helâl-haram) ve matla' olarak dört mânası vardır. Bu ilimlere terkip ve kelimeler arasındaki münasebetler de eklendiği zaman sayılamayacak kadar çok ilim belirir ki bunları ancak Allah Teâlâ bilebilir.

Tefsir usûlü eserlerinde Kur'an-ı Kerîm ilimleri, *Kur'an-ı Kerîm'in lâfızıyla ilgili olan ilimler*, *Kur'an-ı Kerîm'in mânasıyla ilgili olanlar* ve *tarih içerikli ilimler* şeklinde üç başlıkta incelenmektedir.

Bir metnin anlatmak istediği mânaları taşıyan sözcükler *lâfız* olarak isimlendirilmektedir ki hem fıkıh usûlü hem mantık ilminde lâfızlara detaylıca yer verilmektedir. O halde bir metin olarak, kulların dünya ve âhiret hayatında mutluluğa erişebilmesi için Allah Teâlâ tarafından gönderilen Kur'an-ı Kerîm'in de ihtiva ettiği mânaları vardır ki, bu mânalar Allah Teâlâ tarafından seçilen lâfızlar vasıtası ile anlatılmaktadır. Buna göre tekrar vurgulanacak olunursa Kur'an-ı Kerîm, hem lâfız hem mâna olarak Allah Teâlâ'dan gelen bir kitaptır.

Bu gerçeklikten dolayı Kur'an-ı Kerîm ilimlerinin bir kısmı, Kitabımızın lâfızı, bir kısmı da anlam boyutu ile ilgilenerek, anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Kur'an-ı Kerîm'in lâfızı ile alâkalı olan ilimler *üslûbü'l-Kur'ân*, *Mübbemâtü'l-Kur'ân*, *garîbü'l-Kur'ân*, *el-vüçûb ve'n-nezâir*, *ak-sâmü'l-Kur'ân* şeklindedir. Kur'an-ı Kerîm'in mânası ile alâkalı olan ilimler ise *müteşâbihü'l-Kur'ân*, *hurûf-ı mukattaa*,

i'câzû'l-Kur'an, müşkilü'l-Kur'an, tekrârü'l-Kur'an, mecâzû'l-Kur'an, münâsebâtü'l-Kur'an, fezâilü'l-Kur'an şeklindedir. Kur'an-ı Kerîm'in tarihi ile alakalı ilimler ise sırasıyla *kusasü'l-Kur'an, esbâb-ı nüzûl ve nâsib-mensûb* şeklindedir

Kur'an-ı Kerîm'i gâî okumak marifetiyle artık naslarını anlayan bir kişi yorum yapabilmeye geçecektir. Burada yorum yapacak kişinin meziyetleri önemlidir ki *akıl, zeka, kabiliyet, bilgi, inanç ve tecrübe* olmazsa olmazlardandır. Bunlarla beraber müfessirin Kur'an-ı Kerîm'i yorumlamak adına tercih edeceği yöntem diğer önemli basamaktır.

1.1.2.3. Hadis Usûlü İlmi

Allah Teâlâ, Peygamber göndermek suretiyle insanoğluna verdiği aklı, nakil (vahiy) ile aydınlatmış, onlara doğru yolu göstermiş ve büyük bir lütufta bulunmuştur.

Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Hâlbuki daha önce onlar, apaçık bir sapkınlık içinde bulunuyorlardı. ¹⁹⁴

Gönderilen Kitaplar, İlâhî iradenin yazılı metinleridir ki bu metinlerin *insanlara tebliğ edilmesi ve gerektiğinde açıklanması* Peygamberlerin aslî görevidir.

Ey peygamber! Rabbinden sana indirilene tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Şüphe yok ki Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez. ¹⁹⁵

Vahiy, genel ifadeler çerçevesinde ilke ve esaslar koyduğundan haliyle detaylı bilgi vermediğinden dolayı her zaman

194 Âl-i İmrân Suresi, 164. Ayet

195 Mâide Suresi, 67. Ayet

kolaylıkla anlaşılmaz. Ancak vahyin amacı, insanlara Yarattıcısına karşı nasıl kulluk edeceğini ve dünya-âhîret dengesini nasıl kuracaklarını göstermektir. Öyleyse vahiy marifetiyle bildirilen İlâhî hakikatleri insanlara anlatmak Peygamberlik görevidir. Aksi halde idrak edilemeyen ve kavranamayan mesajlardan faydalanmak mümkün olmayacağı gibi bu emir ve yasaklar anlatılmadan insanların sorumluluğunun çerçevesi eksik kalacaktır. Zira ilk Peygamber Hz. Âdem (as.)'dan beri sayısını ancak Allah Teâlâ'nın bildiği bütün Peygamberler, görev bölgesinde yaşayan insanlara İlâhî mesajları tebliğ etmiş ve gerekli açıklamaları yapmıştır. Resûlullah (sas.) de kendisine 23 yılda nâzil olan Kur'an-ı Kerîm'i (vahyi) hem tebliğ etmiş hem de gerektiğinde açıklamıştır.

İşte Resûlullah (sas.)'in de Kur'an-ı Kerîm'in gerekçelerini açıklamak, anlatmak, pekiştirmek, Kitabın sadece işaret ettiği konuları detaylıca belirtmek ve Kitabın belirli bir hüküm getirmediği konuları şer'î bir hükme bağlamak adına söylediği sözlere *hadis* denmektedir. Hadislerin hükmü bağlayıcıdır. Aksi takdirde Allah Teâlâ'ya karşı gelinmiş olunur.

*Allah ve resulü herhangi bir konuda hüküm verdiklerinde artık mümin bir erkek veya kadın için işlerinde tercih hakları yoktur. Allah'ın ve resulünün emrine itaat etmeyenler doğru yoldan açıkça sapmışlardır.*¹⁹⁶

Fıkıh usûlü ilmi çerçevesinde vurgulandığı üzere şer'î delillerin ikincisi Resûlullah (sas.)'in sünnetidir. Sünnet, yapısı bakımından *kavlî*, *fiilî* ve *takrîrî sünnet* olarak adlandırılan üç bağlamda belirginleşmektedir. Bu çerçeve dahilinde Resûlullah (sas.)'in sözleri kavî sünneti ; eylemleri fiilî sünneti ve onaylayıcı tavırları da takrîrî sünneti karşılamaktadır. O halde sünnet, *Resûlullah (sas.)'in yaşam tarzıdır*. Buna göre hadis de, Resûlullah (sas.)'in söz (*kavl*), *fiil* (eylem) ve *takrîr*-

lerinden (onaylayıcı tavır) oluşan, şer'î delillerin ikincisi sünnetin yazılı anlatımı mânasına gelmektedir.

Resûlullah (sas.)'in Kur'an-ı Kerîm haricinde Allah Teâlâ'ya dayandırarak söylediği hadisler *kudsî hadis* olarak nitelenmektedir. "Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur." şeklinde başlayan kudsî hadisler, Kur'an-ı Kerîm ile hadis arasında bulunmakta, ancak Kur'an-ı Kerîm hükmünde kabul edilmemektedir. Sözleri, Resûlullah (sas.)'e aittir.

*Ebü Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Allah şöyle buyurdu: "Kim benim bir velî kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaştırmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığınursa muhakkak onu korur ve kollarım..."*¹⁹⁷

Aynı zamanda "Peygamber Sözü" olarak da Türkçe'ye geçen hadisin yapısı *sened* ve *metin* olarak iki ana kısımdan meydana gelmektedir. Bir hadisin senedi, birisi diğerinden alarak nakletmek marifetiyle o hadisi, rivâyet eden kişilerin Resûlullah (sas.)'e kadar sıralandığı kısımdır. O halde hadisin senedi, râvilerin isim zinciridir. Râvilerin isim zincirini zikretmek *isnad* (*sened zikretmek*) olarak isimlendirilir. Bu aşamada küçük bir uyarı yapmak gerekir. Öyle ki son dönemlerde yazılan hadis kitaplarında yer alan hadislerin sened kısımları kaldırılmış ve sadece hadisi Resûlullah (sas.)'den nakleden sahâbî râvinin ismi verilmekle yetinilmiştir. Burada amaç hadisi halka aktarmak olduğundan dolayı, okuyucular bu hususta yanlıya düşmemeye dikkat etmelidir. Sahih

hadis, Resûlullah (sas.)'e ait olduğunda usûl bakımından hiçbir tereddüt olmayan hadistir ki o halde senedi sağlam hadislerdir.

Senedin kendisinde sona erdiği sözlü kısım *hadisin metnidir*. Şu halde sened, hadise ilave edilmiş bir kısımdır. Öyleyse *Resûlullah (sas.)'in söz (kavl), fiil (eylem) ve takrirlerini (onaylayıcı tavır)* anlatan kısım metin kısmıdır. Hadis asıl olarak metinden ibarettir. Buraya kadar anlatılanlar “*hadis*” kavramının karakteri hakkında bilgi vermektedir.

Hadis usûlü ilmi, Resûlullah (sas.)'in *söz (kavl), fiil ve takrirlerinden (onaylayıcı tavır) oluşan, şer'î delillerin ikincisi sünnetin yazılı anlatımı mânasını taşıyan hadisleri* farklı açılardan inceleyerek değerlendiren ve bu değerlendirmenin metodolojik usûl ve kaidelerini tayin ve tespit eden ilimdir. Buna göre, *rivâyetü'l-hadîs ilmi* ve *dirâyetü'l-hadîs ilmi* olarak iki ana başlıkta incelenir. Rivâyetü'l-hadîs ilminin amacı, hadis naklinde hatadan uzak kalmaktır ki kabul veya red yönünden râvi ile mervînin durumunu konu edindir. Buna karşılık dirâyetü'l-hadîs ilminin konusu, anlaşılması ve kendinden hüküm çıkarılması bakımından (*fiqhü'l-hadîs*) hadis metinleridir. Nihayetinde bu iki çerçevede yer alan tüm ilim dalları *hadis ilimleri* olarak ifade edilmektedir.

Hadis ilimleri, *esbâbü vürûdi'l-hadîs, garîbü'l-hadîs, ilelü'l-hadîs, muhtelifü'l-hadîs, nâsib-mensuh, hadîs şerhi, cerh ve ta'dîl* ile *hadîs râvileri ilmi* şeklinde isimlendirilen sekiz başlıkta incelenebilir. Esbâbü vürûdi'l-hadîs ilmi, hadislerin hangi maksatla söylendiğini incelerken, garîbü'l-hadîs ilmi hadis metinlerinde yer alan nâdir kelimelerin konu edindir. Hadislerin sıhhatinin kusurlarını inceleyen ilim ilelü'l-hadîs ilmidir. Karşıt olarak görünümün makbul hadisleri inceleyen ilim dalı ise muhtelifü'l-hadîs ilmidir. Aralarını bağdaştırmak mümkün gözükmeyen (müteâriz) çelişik hadisleri tatbik etmek nâsib-mensuh ilminin konusudur. Hadis şerhi

ilmi, bir hadisin veya rivâyetlerin kelime kavramlarını açıklamak, anlaşılması zor olan yerlerini izâh etmek, i'rabını belirtmek ve ilgili hadisten çıkan hükümlere yer vermeyi konu edinir ki bu özelliğinden dolayı dirâyetü'l-hadîs 8fikhü'l-hadîs) ilminin bir şubesidir. Cerh ve ta'dîl ilminde, hadis râvilerinin kusur ve meziyetleri incelenirken; hadis râvileri ilminde râvi olan kimselerin rivâyeti bakımından tanıtımı yapılmaktadır.

Rivâyetü'l-hadîs ve dirâyetü'l-hadîs ilmi bağlamında hadis usûlü ilminin tefsir ve fıkıh usûlü ilimleri ile olan ilişkisine de değinmek mümkündür. Önceki başlıktan hatırlanacağı üzere tefsir usûlü ilmi, *Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması ve yorumlanması bağlamında temel esas ve yöntemler ortaya koyan ve bu yöntemlerin nasıl kullanılması gerektiği konusuna ışık tutan ilim* olarak tarif edilmektedir. Dikkat edileceği üzere bu ilmin başlangıcı tamamen hadise dayalıdır. Bu gerçeğin bir yansıması olarak müfessirler, yorumlama faaliyetinde sıklıkla sünnete başvurumaktadırlar. Zaten ilim müessesesi tarihinde, tefsir usûlü ilmi müstakil bir ilim dalı hâline gelinceye kadar hadis usûlü ilminin bir parçası olarak kabul edilmiştir.

İleride yer verileceği üzere fıkıh usûlü ilminin konusu; *şer'î deliller* ve *şer'î hükümler* çerçevesindedir ki Şer'î deliller içerisinden aslî delillerin ikincisi sünnettir. Buna göre fıkıh usûlü ilminin en büyük mirası, hadis ilminden aldığını söylemek hiç de yanlış olmayacaktır. Fıkıh, bir bakıma fikhü'l-hadîs ilmidir. *Şer'î delillerin birincisi* Kur'an-ı Kerim'de, aranan hüküm bulunamazsa *başvurulacak kaynak*, *şer'î delillerin ikincisi olan Sünnet'tir*.

Şer'î delillerin ikincisi *sünnetin* yazılı anlatımı *hadisleri* farklı açılardan inceleyerek değerlendiren, bu değerlendirilmenin usûl ve kaidelerini tayin ve tespit eden hadis ilmi çerçevesinde bugüne kadar ortaya konan ilmî birikim, oldukça

zengin bir literatürü beraberinde getirmiştir. Bu literatür kapsamında *hadis kitapları* ayrı, *hadis usûlü kitapları* ayrı tasnif edilir. Bu eserlere kısa değinmekte fayda vardır.

Hadis kitaplarının tasnifinde *ale'r-ricâl* ve *ale'l-ebvâb* yaklaşımı benimsenir. Ale'r-ricâl yaklaşımında hadisler isimlerine göre tasnif edilmekte ve bu çerçevede verilen eserler aralarında küçük farklılıklar bulunsa bile *müsned* olarak anılmaktadır. Ale'l-ebvâb yaklaşımında hadisler konuya göre tasnif edilmekte ve *musannef* olarak anılmaktadır. Câmi' ve sünen olarak adlandırılan eserler de musannef kapsamındadır. Câmi', *iman ve akaid; ibadet ve muâmelât (ahkâm); ahlâk ve nefis terbiyesi (rikak); yeme, içme ve sefer âdâbı; tefsir; tarih ve siyer; oturup kalkma âdâbı (şemâil); fiten ve melâhim; peygamberlerin ve ashabın menâkıbı'ndan* oluşan sekiz bölümü ihtiva eden hadis kitaplarıdır. Sünen tarzı kitaplar ise, ahkâm hadislerini toplayan eserlerdir.

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı eseri, hadis ilminde müsned türünün en bilinen eseridir. Musannef türü eserlerin en bilineni, *kütüb-i sitte'*ye dahil olan *Buhârî'nin el-Câmi'u's-şahîh*, *Müslim'in el-Câmi'u's-şahîh*, *Ebû Dâvûd'un es-Sünen*, *Nesâî'nin es-Sünen*, *Tirmizî'nin el-Câmi'u's-şahîh*, *İbn Mâce'nin es-Sünen* adını taşıyan eserlerdir. Altı hadis âlimi, hicrî üçüncü asırda yaşamışlar, Nesâî harici olanlar Buhârî'nin talebesi olmuşlardır. O yüzden "Buhârî Ekolü" olarak nitelenmektedirler.

Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *riyâzü's-şâlihîn adlı eserinde* yer verdiği hadislerin çoğunu kütüb-i sitte'den seçmiş, bunların dışında kalanları *İmam Mâlik'in el-Muvatta'*, *Ebû Bekir el-Humeydî'nin el-Cem' beyne's-Şahîhayn*, *Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i*, *Hâkim en-Nisâbûrî'nin el-Müstedrek'i ve Dârimî ile Dârekutnî'nin es-Sünen'lerinden* derlemiştir. Eserde hadislerin sened zincirini yoktur.

İbnü's-Salâh eş-Şhrezûrî'nin (ö. 643/1245) *ulû-mi'l-hadîs* adlı eseri ise, hadis usûlünde en bilinen eserlerin arasındadır.

1.1.2.4. Siyer İlmi

Hadis ilmi, Resûlullah (sas.)'in söz (*kavl*), fiil (*eylem*) ve *takrirlerinden* (*onaylayıcı tavır*) oluşan, şer'î delillerin ikincisi *sünmetin* yazılı anlatımı mânasını taşıyan *hadisleri* farklı açılardan inceleyerek değerlendiren ve bu değerlendirmenin metodolojik usûl ve kaidelerini tayin ve tespit eden ilimdir. Siyer kelimesinin sözlük karşılığı “*davranış, hal, bir kimsenin ahlâkı ve hayat hikâyesi, yol, âdet*” mânasındadır ki o halde siyer ilmi “*Sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed (sas.)'in hayatını ve yaşadığı dönemi konu alan aslî ilim*” şeklinde tarif edilebilir. *Megâzî* kelimesi ise Resûlullah (sas.)'in gazve ve seriyyelerini anlatmak için kullanılmış, bu alanda yazılan kitaplara isim olarak verilmiş, genel kullanımda siyer kelimesinin eş anlamlısı olarak tercih edilmiştir.

Siyer ilmi, muhtevasından kaynaklı olarak hem hadis hem İslâm tarihi ilmi ile alakalıdır. Öyle ki Resûlullah (sas.)'in söz ve davranışlarından bahsetmesi sebebiyle hadis ilminin içerisinde düşünülebilir. Zaten ilk dönem hadis âlimlerinin aynı zamanda siyer ilmi ile uğraştıkları bilinir.

Ancak hadis ilmi ve siyer ilmi arasında metod bakımından fark vardır. Buna göre hadis ilmi *cerh ve ta'dîl* metodunu benimserken (hadis râvisi olan kimselerin kusurları ve meziyetlerinin özel terimlerle incelenmesi), siyer ilmi nakilden ziyade tarihî bakış açısından yaşanan olayı anlatmayı tercih etmektedir. O halde siyer ilmi ve hadis ilmi arasındaki farklılık sunuş yöntemidir. Hadis kitapları konularına veya râvilerine göre tasnif edilir. Konularına göre tasnif edilen hadis kitaplarında Resûlullah (sas.) döneminde yaşanan hadiseler, ilgili bâblar altında yer alırken; râvilerine göre tasnif edilen hadis kitapla-

rında râvilere ait bölümlerde karışık bir biçimde verilmektedir. Bu bakımdan hadis ilminin ve hadis kitaplarının bahse konu hadiseleri bütün olarak anlatmak gibi bir niyetinin olmadığı söylenebilir ki muhaddisler, uygun olan rivâyetleri ilgili başlık altında aktarmakla yetinmektedirler. Özetle hadis ilmi ve bu ilim dalında ortaya konan eserler, Resûlullah (sas.)'in hayatını ve yaşamını zaman, mekân ve şahıs boyutunu kullanarak birbirleriyle bütünlük içerisinde anlatma yolunu benimsemez. O yüzden eserlerin bölümleri kısa kısadır.

Siyer ilminin maksadı ise Resûlullah (sas.)'in hayatı ve yaşadığı dönemi belirli bir bütünlük içerisinde, senet tekrarı yapmadan akıcı bir çerçevede anlatmaktır ki hadis ilminin aksine kronolojik metodu benimsemektedir.

Siyer ilmi, hadis ilmi ile olduğu kadar İslâm tarih ile de alakalıdır. Buna göre İslâm tarihi; Resûlullah (sas.)'in doğumundan vefatına kadar hayatı ve yaşadığı dönemi kapsamakla birlikte, aynı zamanda söz konusu eserin kaleme alındığı döneme kadar İslâm toplumunun başından geçen siyasî, sosyal ve iktisadî meselelerini de konu almaktadır. Oysa siyer ilminin konusu özellikle Resûlullah (sas.)'in hayatı ve yaşadığı dönemdir ki şu halde İslâm tarihine göre daha az bir zaman dilimini konu edinir. Bu zaman diliminin kısalığından kasıt, elbette maddî kısalıktır.

*İmam Mâlik'e ulaştığına göre Resulullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Size iki şey bırakıyorum, onlara sınıksız sarıldığınız sürece yolunuzu şaşırılmayacaksınız: Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sünneti."*¹⁹⁸

*Câbir b. Abdullah'ın rivâyet ettiğine göre Resûlullah (sav) hutbesinde teşebbüdden sonra şöyle buyururdu: "Sözün en güzeli Allah'ın (cc) Kitabı'dır. Rehberliğin en güzeli Muhammed'in rehberliğidir."*¹⁹⁹

198 Muvatta", Kader, 3

199 İbn Hanbel, III, 320

Resûlullah (sas.)'in siyerinin yazılmasından önce Arap toplumunda bir kimsenin hayatını ve dönemini anlatan müstakil eser söz konusu değildir ki o halde siyer İslâm medeniyetinde erken dönem teşkil olan ilimlerden bir tanesidir. Siyer meselesinin müstakil bir ilim olarak teşkil emesinin en önemli sebeplerinden bir tanesi en büyük yol göstericimiz, Efendimiz Resûlullah (sas.)'in hayatını öğrenmeye duyulan ilgidir.

*De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir."*²⁰⁰

Öyle ki Âl-i İmrân Suresi'nin 31. ayetinde, Resûlullah (sas.)'e ittibâ (uyuma) etmenin Allah Teâlâ'ya olan sevginin ayrılmaz parçası olduğuna dikkat çekilmekte, Resûlullah (sas.)'in gösterdiği yol ve istikameti kalbî olarak benimseyenlerin Allah Teâlâ'yı sevdiğini iddia etmesinin bir mânası olmadığı vurgulanmaktadır. O halde Resûlullah (sas.)'e uymaya yönelik irade ortaya koymak, Allah Teâlâ'nın sevgisine ve mağfiretine mazhar olmanın ön koşuludur.

Resûlullah (sas.)'in hayatı ve yaşayışı, Müslümanların bütün hayatları için bir referans niteliğindedir.

*İçinizden Allah'ın lutfuna ve âhîret gününe umut bağlayanlar; Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah'ta güzel bir örneklilik vardır.*²⁰¹

İnsanlar, dünyada edindikleri amaca erişebilmek için rehberler edinir ki, Allah Teâlâ'ya iman ederek, O'nun rızâsını kazanmak isteyen, âhîret hayatında lutfedeceği emsalsiz nimetlere mazhar olmayı dileyen, kısaca her zaman Allah Teâlâ sevgisi ile yaşamak isteyen kimseler için, eşsiz örnek, Allah Teâlâ'nın kulu, elçisi, rahmet, şahidi, müjdecisi, davetçisi ve

200 Âl-i İmrân Suresi, 31. Ayet

201 Ahzâb Suresi, 21. Ayet

ışığı olan Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed Mustafa (sas.)’dir. Resûlullah (sas.)’i dini konularda örnek almak farzdır ki aksi bir delil bulunmadıkça her yaptığını yapmak gerekmektedir. Resûlullah (sas.)’i dünyevî konularda örnek almak müsepahtır ki aksi bir delil olmadıkça her yaptığını yapmak tavsiye edilmektedir.

İslâm toplumu’nun cihad ülküsü ve özellikle Resûlullah (sas.) dönemi gazve ve seriyyelerinin merkez alınarak bunun sonraki sonraki nesiller için motivasyon kaynağı olarak kullanılması, siyer meselesinin müstakil bir ilim olarak teşkil emesinin en önemli sebeplerinden bir diğeri.

Hakkı üstün ve hâkim kılmak adına gayret sarfetmek bağlamında takip edilmesi gereken cihad yöntemleri üç başlıkta incelenebilir. Bunlardan ilki iktisadî savaştır. Bu kitabın da ana muhtevası oluşturulan İslâm iktisadî esasları kulların dünya hayatında refaha âhîret hayatında felaha kavuşmasını böylece İslâm Devleti ve Müslüman toplumunun meşrû bir iktisadî düzen içerisinde güçlenmesini amaçlamaktadır.

*Allah’ın ve sizin düşmanlarınızı ve onların gerisinde olup sizin bilmediğiniz, ama Allah’ın bildiklerini korkutup caydırmak üzere, onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın. Allah yolunda harcadığınız her şeyin karşılığı, zerrece haksızlığa uğratılmadan size tastamam ödenecektir.*²⁰²

Enfâl Suresi 60. ayetinde Müslümanların düşman için caydırıcı güç kazanmasının gerekliliği ile Allah Teâlâ yolunda harcanan hiç birşeyin zayı olmayacağı hakikatı anlatılmaktadır.

Cihad yöntemlerinden ikincisi ilmi savaştır. İlim ortaya koymak da bir amel olduğundan, hatta amellerin en faziletlisi vasfını taşıdığından dolayı olarak iktisadî savaşı da kapsar nitelikteki ilmi savaş, İslâm’ı bâtıla karşı ayakta tutma

ve güçlendirme savaşında nesillerin korunması ve sağlıklı şekilde yetiştirilmesini amaçlar. Kur'ân-ı Kerîm'de bozgun çıkarmak isteyenlerin Müslüman nesli tahrip etmeye yönelik faaliyetlerine dikkat çekilmektedir.

Hâkimiyeti ele aldığında ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez. ²⁰³

Yönetimi üstlenseniz hemen yeryüzünde kötülük çıkaracak ve yakınlık bağlarını parça parça edecek değilsiniz? ²⁰⁴

Bu hakikat doğrultusunda Kur'ân-ı Kerîm'de fiilî savaş için kullanılan “nefr – hücum etmek” kelimesi aynı zamanda Müslüman toplumun sosyal, siyasî ve iktisadî gelişimine katkıda bulunmak amacı doğrultusunda sürdürülen ilmî çalışmalar için de kullanılmış ve eli kılıç tutan herkesin cephe savaşına çıkmak yerine bunlar arasından bazılarının kendilerini ilmî savaşa vakfemelerinin gereğine dikkat çekilmiştir.

Bununla beraber müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar. ²⁰⁵

Cihad yöntemlerinden üçüncüsü silahlı cephe savaşıdır. Bu doğrultulda Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (sas.) evvela *Hak ile bâtil arasındaki mücadelenin kıyamete kadar süreceğine* ²⁰⁶ vurgulamış akabinde *düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin fakat buna mecbur kalırsanız tahammül*

203 Bakara Suresi, 205. Ayet

204 Muhammed Suresi, 22. Ayet

205 Tevbe Suresi, 122. Ayet

206 Ebû Dâvûd, Cihâd, 33

gösterin, Allah'dan her zaman esenlik ve barış dileyin ²⁰⁷ anlamını karşılayan hadisi şerifi ile hem sulhun hem de gerektiği zaman bâtil kitlelere karşı girişilecek fiilî mücadelede sabır ve sebatın gerekliliğini vurgulamıştır.

Günümüzde toplumlar arasında artan etkileşim ve sergilenen mücadele metotları cihadın geçmiş dönemlerde olduğundan daha çok *ilmî mücadele* alanına kayması zorunluluğunu beraberinde getirmektedir.

İslâm toplumu'nun siyasî, sosyal, iktisadî vb. yaşamın bütün alanlarında karşılaştıkları problemlerin çözümünde Resûlullah (sas.)'in örneğine duyulan ihtiyaç ve Kur'an-ı Kerim'in sıhhatli bir şekilde kavranabilmesi için nüzûl dönemi hakkında bilgi sahibi olmanın gerekliliği siyer ilminin müstakil ilim olmasına zemin hazırlayan diğer sebeplerdir.

Kur'an-ı Kerim'in ayetleri ve semavî dinlerin sonuncusu, en mükemmeli İslâm dininin esaslarını kullara tebliğ edip öğretmek ve uygulamak için Allah Teâlâ tarafından görevlendirilen Resûlullah (sas.), *fil vak'ası'nın* yaşanmasından yaklaşık elli gün sonra, hicretten önce 12 Rebûlevvel 53 Pazartesi (miladî 17 Haziran 569) günü Mekke'de dünyaya gelmiştir. Babasının adı Abdullah, annesinin adı Âmine'dir. Ticarî faaliyetler için gittiği Suriye dönüşünde Yesrib'de (Medine) hastalanarak vefat eden Abdullah, bir tanecik Evladını görememiştir. Dedesi Abdülmuttalib, doğan Torununa Muhammed adını vermiştir.

Âmine annemiz, Peygamber Efendimiz (sas.)'i kısa süre emzirmiş, daha Mekkeli aileler arasındaki geleneğe uygun şekilde Hevâzin kabilesinin Sa'd b. Bekir koluna mensup olan *Halîme bint Ebû Züeyb'e*, sütannelik yapması için vermiştir. Peygamber Efendimiz (sas.), beş yaşına kadar sütanesi Halîme ve ailesinin yanında kalmış daha sonra Mekke'ye

geri getirilmiştir. Âmine annemiz, Ümmü Eymen’i de alarak Yesrib şehrine gitmiş, Yesrib (Medine) dönüşü Ebvâ’da vefat etmiştir.

Bunun üzerine Ümmü Eymen, Efendimiz (sas.)’i Mekke’ye götürerek dedesi Abdülmuttalib’e teslim etmiştir. Abdülmuttalib vefat etmeden önce sekiz yaşında olan Torununun bakımını oğlu Ebû Tâlib’e vasiyet etmiştir. Aynı yıl içerisinde (miladî 577) Abdülmuttalib vefat edince Amcası Ebû Tâlib, Yeğeninim bakımını üstlenmiş, O’nu hiçbir zaman kendi çocuklarından ayırmamış ve yetişmesi için çok büyük çaba sarf etmiştir. Nitekim Resûlullah (sas.), Ebû Tâlib’in eşi Fâtıma bint Esed hakkında “*ikinci annem*” buyurmuştur.

Resûlullah (sas.), miladî 578 yılında amcasının ticaret yapmak adına gerçekleştirdiği Suriye seyahatine katılmış ve Busrâ şehrinde konaklamış ancak bu esnada rahip bahîrâ ile görüşüp görüşmediği hakkında kesin bir bilgi bulunamamıştır. Resûlullah (sas.), Ficâr savaşlarının ilk bölümünün dördüncü savaşında (miladî 589) amcası ile beraber yer almış, akabinde *Hilfî’l-fudûl ittifakına* katılmıştır. Toplumda haksızlığa uğrayan zayıf ve güçsüz kimseleri korumak için kurulan bu antlaşmadan Resûlullah (sas.), nübüvveti sonrasında övgü ile bahsetmiştir. Mekke’de tahıl ve kumaş ticareti ile yapan amcası Ebû Tâlib’e yardım ederek ticarî faaliyetlerine başlayan Resûlullah (sas.), amcasının yaşlılığı döneminde ticarî faaliyeti Kendisi sürdürmüş ve seyahatler gerçekleştirmiştir. Böylece hem ticaret yapmış hem Arabistan’ın çeşitli bölgelerinde yaşayan insanları yakından tanıma imkânı elde ederek toplumun ve insanların dinî, siyasî, iktisadî ve sosyolojik demografisi ile dil ve lehçesi hakkında fikir sahibi olmuştur. Câhiliye döneminin toplumda kol gezen kötülüklerinin hiçbir tanesine yanaşmadan tertemiz bir hayat süren Efendimiz (sas.) toplum içerisinde merhameti, iffeti ve cesareti ; ticaret hayatında güvenilirliği ile tanınmış, bundan dolayı “*Muhammedü’l-emîn*” (*el-emîn*) unvanı ile anılmıştır.

Efendimiz (sas.)’in örnek yaşamı ve üstün fazileti ile herkesin güvenini kazanmış, yirmili yaşlarda olduğu dönemde birçok ticarî seyahat teklifi almıştır ki bu gelişme *Hatice bint Huveylid* annemiz ile evlenmesine bir vesile olmuştur. Zengin ve soylu bir hanım olan Hatice bint Huveylid kendisine yöneltilen tavsiyeye istinaden Efendimiz (sas.)’e iş ortaklığı teklif etmiş, varılan anlaşma neticesinde Resûlullah (sas.), Hatice bint Huveylid’in yardımcısı Meysere ile Suriye’ye giderek kârlı bir ticarî faaliyeti tamamlamış, Mekke’ye geri dönmüştür. Bu durum, Hz. Hatice annemizin Resûlullah (sas.)’e olan güvenini artırmış, nihayetinde O’na evlilik teklifinde bulunmuştur.

Resûlullah (sas.)’in amcaları, Hatice annemizi amcası Amr b. Esed’den istemiş, evlilik miladî 594 yılında gerçekleşmiştir. Evliliğin ardından Resûlullah (sas.), amcası Ebû Tâlib’in evinden Hatice annemizin evine taşınmıştır.

Kâbe, miladî 605 yılında selden zarar görünce Kureyşliler yeniden inşaat çalışmalarına başlamış ancak *Hacerülesved’in* yerine konmasına yönelik olarak anlaşmazlık yaşamıştır. Kureyş kabilesinin ileri gelen ismi Ebû Ümeyye b. Mugîre, Kâbe’ye Benî Şeybe kapısını kullanarak ilk girecek ismin vereceği karara uyulması fikrini ortaya atmış ve o esnada kapıdan içeriye giren Resûlullah (sas.), Hacerülesved’i örtü içine koymuş, kabile reisleri ile beraber örtüyü kaldırarak taşı yerine koymuştur.

Resûlullah (sas.) nübüvvetinden önce Arap kabilelerinin putlarına hiçbir zaman ilgi göstermemiş, tek tanrı inancına dayanan Hz. İbrâhim (as.)’in dini üzerine olmuştur. Manevî çevrede yapacakları hakkında daha fazla düşünebilmek adına inzivaya çekilmiş ve her yıl Ramazan ayında dedesi Abdülmuttalib ve Kureyş kabilesine mensup bazı kimselerin yaptığı gibi *Hira dağındaki* mağarada tek başına yaşam sürmeye başlamıştır. Sadece yiyeceği tükendiği zaman Mekke’ye ini-

yor, fakirlere yardım ediyor ve Kâbe'yi tavaf ederek Hira mağarasına geri dönüyor, belirli dönemlerde Hatice annemizi de yanına alıyordu. Resûlullah (sas.), miladî 610 yılında yine Hira mağarasında olduğu bir zamanda (ramazan ayının son on günü içerisinde bir gece veya bazı rivâyetlere göre pazartesi günü sabaha karşı bir vakitte) Cebrâil (as.) aslı sûretiyle gelerek Resûl-i Ekrem (sas.)'in Allah Teâlâ'nın elçisi, kendisinin de Cebrâil (as.) olduğunu söylemiş ve ardından “*Yaratan Rabbinin adıyla oku!*”²⁰⁸ mânasına gelen cümle ile başlayan Alak Suresi'nin ilk beş ayetini O'na tebliğ etmiştir. Bu olaydan dolayı heyecanlanarak korku içerisine düşen Resûl-i Ekrem (sas.) hemen mağarasından ayrılarak evine gitmiş, yatağa girerek Hatice annemizden üzerini örtmesini istemiştir. Resûlullah (sas.) uyandıktan sonra, yaşanan Hatice annemize anlatmış, Hatice annemiz de O'nu kendisinin amcaoğlu Varaka b. Nevfel'e götürmüştür. Resûl-i Ekrem (sas.)'in anlattıklarını dinleyen Varaka b. Nevfel, *gelenin bütünü Peygamberlere vahiy getiren melek olduğunu* söylemiştir.

O günden sonra Resûl-i Ekrem (sas.), Cebrâil (as.)'i yeniden görebilmek isteği ile sıklıkla Hira mağarasına gitmiş ancak “*fetretü'l-vahy*” şeklinde de adlandırılan (birkaç aydan başlayarak üç yıla kadar erişen bir süredir) dönemde Cebrâil (as.)'i görememiştir. Ancak birgün Hira mağarasından dönerken Cebrâil (as.)'i yeniden görmüş, korku ve heyecan içinde evine gitmiştir. Cebrâil (as.), Resûl-i Ekrem (sas.)'in karşısına bu sefer evinde çıkmış ve O'na Müddessir Suresi'nin ilk ayetlerini okumuştur.

*Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar! Sadece Rabbinin büyüklüğünü dile getir. Elbiseni tertemiz tut. Her türlü pislikten uzak dur.*²⁰⁹

208 Alak Suresi, 1. Ayet

209 Müddessir Suresi, 1-5. Ayet

Müddessir Suresi'nin ilk ayetleri, Resûl-i Ekrem (sas.)'e ilâhi tebliğlerin kullara ulaştırılmasının vaktinin geldiğini bildirmekte, yüklendiği görevi icra ederken Allah Teâlâ'ya güvenmesini istemekte, Kendisine maddî ve manevî tüm kirlere uzak durması hususundaki tâlimatı bildirmektedir. Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (sas.) o günden itibaren etrafında bulunan kimseleri *tek tek İslâmiyet'e davet etmeye* başlamıştır. Üç yıl gizlice devam eden bu davetler neticesinde ilk önce Hatice annemiz daha sonra Ebû Bekir, Ali b. Ebû Tâlib ve Zeyd b. Hârise, beraberinde kızları Zeyneb, Rukiyye ve Ümmü Külsûm, Müslüman olmuştur. Bu dönemde Ebû Bekir'in arkadaşları arasından İslâmiyet'i kabul eden de olmuştur.

Bu dönemde *Osman b. Affân, Zübeyr b. Arvâm, Abdurrahman b. Araf, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Osman b. Maz'ûn, Saîd b. Zeyd, Ayyâş b. Ebû Rebîa ve hanımı Esmâ bint Selâme, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Erkam b. Ebü'l-Erkam, Ebû Seleme, Cafer b. Ebû Tâlib ile Ubeyde b. Hâris*, Resûlullah (sas.)'e gelerek Müslüman olmuştur.

Yaklaşık üç yıl süren gizli davet dönemi boyunca Resûlullah (sas.), dağ eteklerinde veya evinde namaz kılıyor, bazı vakitler diğer Müslümanları yanına alarak onlara Kur'ân-ı Kerîm'in nâzil olan ayetlerini okuyordu. Bu dönemde müşriklerin olduğu ortamlardan kaçınmaya çaba gösteren Resûlullah (sas.), ilk Müslümanlarla çoğu zaman; genç yaşta İslâmiyet'e giren *Erkam b. Ebü'l-Erkam'ın Safâ tepesi eteğindeki evinde* buluşurdu. Miladî 613 yılına gelindiği zaman Resûlullah (sas.)'den, *vahiy vasıtası ile Kendisine bildirilen hakikatleri artık açık bir şekilde tebliğ etmesi* istenmiştir.

*Sen, sana buyurulanı açıkça duyur; müşriklere aldırış etme!*²¹⁰

Yakın akrabamı da uyar. Sana uyan müminlere kol kanat ger. Şayet sana karşı gelirlerse de ki: “Ben sizin yaptıklarınızdan kesinlikle uzağım.” Sen, O, mutlak güçlü ve engin merhamet sahibi olan, huzurunda durduğun ve secde edenler içinde halden hale girdiğin zaman seni gören Allah’a güvenip dayan. Her şeyi işiten, bilen O’dur.”²¹¹

Mekke’nin fethine kadar yaklaşık yirmi yıl sürecek olan mücadelesine yakın akrabalarına ziyafet vermekle başlayan Resûl-i Ekrem’in davetine Kureyş kabilesinin Hâşim ve Muttaliboğulları kolundan yaklaşık kırkbeş kişi katılmış, ancak yemek Resûl-i Ekrem’in amcası ebû leheb’in sözleri yüzünden dağılmıştır. Birkaç gün sonra yeniden tertip edilen yemekte bir diğer amcası Ebû Tâlib, Resûlullah (sas.)’e destek vereceğini ancak atalarının dininden ayrılmayacağını belirtmiş buna karşılık ebû leheb destek verenlerin öldürüleceğini beyan edince, Ebû Tâlib “*sağ olduğun sürece Yeğnenini daima himayesi altında bulunduracağımı*” dile getirmiştir.

Ömrü boyunca karısı ile birlikte Resûlullah (sas.)’e muhalefet ederek, O’nu engellemek için çalışan ebû leheb ve karısı hakkında *Tebbet Suresi* nâzil olmuş, surede her ikisinin de cehennemlik olduğu açıkça belirtilir.

Ebû Leheb’in elleri kurusun! Kurudu zaten. Ona ne malı fayda verdi ne de kazandığı başka şeyler. O, alev alev yanan ateşe atılacak! Dedikodu yapıp söz taşıyan karısı da. Boynunda da ipten bükülmüş bir halat bulunacak.”²¹²

Safâ tepesine çıkarak Mekke’deki bütün herkesi İslâm’a davet etmeye karar veren Resûlullah (sas.)’e, Kureyş kabilesinin ileri gelenleri ve mensupları ilk başta karşı çıkmamış ancak putlara tapmayı eleştiren, böylesi kimselerin cehen-

211 Şuarâ Suresi, 214-220. Ayet

212 Tebbet Suresi, 1-5. Ayet

nemlik olduğunu belirten ayetleri duyunca O'na karşı bakışları değişmiştir. Bu hakikate çeşitli ayetlerde açık bir şekilde dikkat çekilmektedir.

*Allah'ı bırakıp kendilerine fayda da zarar da veremeyen şeylere tapıyorlar ve "Bunlar Allah katında bizim aracılarımız" diyorlar. Onlara söyle de: "Göklerde ve yerde Allah'ın bilmediği bir şeyi O'na bildirmeye mi kalkışyorsunuz? Onların yakıştırdıkları ortaklardan O'nun yüce ve münezzeh olduğunda şüphem yoktur."*²¹³

*Şüphe yok ki siz ve Allah'tan başka tapığımız tanrılar cehennem yakıtısız, hepiniz oraya gideceksiniz. Onlar tanrı olsalardı cehenneme gitmezlerdi. Oysa hepsi orada ebedî kalacaklardır. Orada onlara sızlanıp inlemek düşer. Onlar orada başka bir şey işitmezler.*²¹⁴

*Ama onlar, Allah'ı bırakıp kendilerine ne faydası ne de zararı dokunan şeylere kulluk ediyorlar. Zaten inkârcı kişi, Rabbine karşı inkârcıya arka çıkar.*²¹⁵

*"Siz Allah'ı bırakıp birtakım putlara tapıyor, asılsız inançlar uyduruyorsunuz. Kuşkusuz Allah'ı bırakıp da tapığımız bu şeyler size rızık vermekten âcizdirler. O zaman rızıkınızı Allah'ın katında arayın, O'na kul olun, O'na şükredin; sonunda O'na döneceksiniz."*²¹⁶

Kureyş kabilesinin putperestlik ile ilgili olan ayetleri duydukları zaman Resûlullah (sas.)'in tebliğ faaliyetlerine karşı çıkmasının ardında yatan sebep ise putperestliğin kalkması durumunda Arap kabileleri arasındaki ticarî menfaat ve itibarlarının kaybolacağı düşüncesidir.

213 Yûnus Suresi, 18. Ayet

214 Enbiyâ Suresi, 98-100. Ayet

215 Furkân Suresi, 55. Ayet

216 Ankebût Suresi, 17. Ayet

*“Seninle beraber doğru yolu izlersek yurdumuzdan sökülüp atılırız” diyorlar. Peki biz onları dokunulmaz, güvenli, katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin içinde toplandığı bir yere yerleştirmedik mi? Fakat çoğu bunun şuurunda değildir.*²¹⁷

Kaldı ki kureyş kabilesinin içine düştüğü kumar, içki, zina, yalancılık ile maddî güç ve kabile asabiyetine dayalı olarak süregelen beşeri üstünlük anlayışının sürekli diri tuttuğu haksız kazanç, sömürü düzeni-baskı altına alma zihniyeti; kabilenin Resûlullah (sas.)’in tebliğini kabul edebilecek bir düzeyde olmadığını ortaya koymaktadır.

*Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarat-
tık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah
katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla
sakınmanızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her
şeyden haberdardır.*²¹⁸

Resûlullah (sas.)’in gün geçtikçe daha çok insana İslâm’ı benimsetmesi, kureyş kabilesini daha büyük sapkınlık içerisine itmiş, Resûlullah (sas.)’i küçümseyerek hakaret etmeye başlamış, zamanla şiddete yönelmişlerdir. Miladî 614 yılına gelindiğinde, kabilenin ileri gelenleri Ebû Tâlib’ile bir görüşme yaparak, Resûlullah (sas.)’e engel olmasını istemişler ancak bu talepleri gönül okşayan bazı cümlelerle geri çevrilmiştir.

Ebû Tâlib, ikinci görüşmeden sonra Resûlullah (sas.)’i yanına çağırarak Kureyş kabilesinin yaptığı baskılara daha fazla direnemeyeceğini söylemiştir. *Resûlullah (sas.)’in mücadelesinden asla vazgeçmeyeceğini belirtmesi üzerine* Ebû Tâlib de, yeğenini asla onlara teslim etmeyeceğini bildirmiş, kureyş kabilesi ile yaptığı üçüncü görüşmede tekliflerini geri çevirmiştir.

217 Kasas Suresi, 57. Ayet

218 Hucurât Suresi, 13. Ayet

Resûlullah (sas.)'in Mekke dönemindeki tebliğ faaliyetleri esnasında iman eden iki kişiye ayrıca bir parantez açılması gerekmektedir. Amcası Hamza b. Abdilmuttalib ile Ömer b. el-Hattâb'ın Müslüman olması Resûlullah (sas.)'i çok sevindirmiştir. Miladî 616 yılında ebû cehil ve adamlarının Resûlullah (sas.)'e hakaret ettiğini gören bir câriyenin bu durumu o sırada Kâbe'yi tavaf eden Hamza'ya anlatması üzerine elindeki yay ile ebû cehil'in kafasına vuran Hamza, bu gelişmeden sonra İslâm'ı benimsemiştir. Aynı yıl içerisinde Resûlullah (sas.)'i öldürmek için yola çıkan Ömer, yolda kız kardeşi Fâtıma ve eniştesinin İslâmiyet'i benimsediği haberini alınca onların evlerine gitmiş, Tâhâ suresinin ilk âyetlerini okudukları esnada onları dövmüştür. Daha sonra bundan büyük pişmanlık duymuş, onlardan Kur'ân-ı Kerîm'in okudukları sayfalarını istemiş, bu anda Tâhâ ve Abese surelerinin ilk âyetlerinin etkisinde kalarak Resûlullah (sas.)'in huzuruna çıkarak Müslüman olmuştur. Bu gelişme üzerine Resûlullah (sas.) Müslümanlar ile Kâbe'ye gitmiştir.

Miladî 615 yılında ümmetin maruz kaldığı zulümden dolayı, bazılarının henüz o dönem hıristiyan olan Necâşî Ashame'nin ülkesi Habeşistana hicret etmelerine izin veren Resûlullah (sas.)'in hicret etmelerine izin verdiği kabilede Osman ile eşi Rukıyye - Resûlullah (sas.)'in kızı - dahil on beş kişi bulunuyordu. *Habeşistan'a gerçekleştirilen ilk hicret ile beraber Resûlullah (sas.)'in Afrika kıtası ile teması başlamıştır.* Osman bir yıl sonra Mekke'ye geri dönmüş, bu gelişmenin akabinde Ca'fer b. Ebû Tâlib başkanlığında 108 kişiden oluşan ikinci bir kabile Habeşistan'a hicret etmiştir.

Miladî 616 yılında Kureyş kabilesinin ileri gelenleri Hamza ve Ömer'in Müslüman olması ile birlikte güç kazanan Resûlullah (sas.)'i engellemek adına harekete geçmiş, amaçlarına varıncaya kadar Hâşimoğulları ve Muttaliboğulları ile aralarındaki akrabalık hukukuna uymayacaklarını belirterek kabilenin bu iki kolunu kendilerine düşman ilân

etmişlerdir. Öyle ki onlarla hiçbir şekilde konuşmayacaklarını ve ticaret yapmayacaklarını ilân eden boykotun şartlarını kağıda yazarak Kâbe'nin duvarına asmışlardır. Boykot üzerine Ebû Tâlib Yeğenini ve menuplarını kendi mahallesinde toplamış, o kadar ki müşriklerle beraber olan ebû leheb ve oğulları haricinde kalan bütün Hâşimoğulları ve Muttaliboğulları boykot bitene kadar orada yaşamak zorunda kalmıştır. Hatice annemiz ve Ebû Tâlib'in servetlerinin tükendiği bu dönemde Ebû Tâlib'in kız kardeşinin oğlu Züheyr b. Ümeyye ile Hişâm b. Amr'ın da aralarında bulunduğu bazı kimseler, Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden Muṭ'im b. Adî ve Zem'a b. Esved ile anlaşmaya varmış, böylece miladî 619 yılında boykot sona ermiştir.

Nübüvvetin onuncu yılında (miladî 620 yılı) Ebû Tâlib ve Hz. Hatice annemiz üçer gün arayla vefat ettiğinden o yıla, *"hüzün yılı"* (*senetü'l-hüzn, âmü'l-hüzn*) denmektedir. Resûlullah (sas.)'i her zaman koruyarak himayesi altında tutan Ebû Tâlib, Resûl-i Ekrem (sas.)'in İslâm'ı kabul etmesi yönündeki tekliflerini her zaman cevapsız bırakmıştır. Öyle ki vefat etmesinden hemen önce Resûlullah (sas.), ondan kelime-i şehâdet getirerek şefaate nâil olmasını istediği halde bile, bu teklifi müşriklerin ölüm korkusundan dolayı Müslüman olduğunu düşünmemesi için geri çevirmiştir.

Kuşkusuz sen istediğini hidayete erdiremezsin. Ama Allah dilemediğini hidayete erdirir ve hidayete erecek olanları en iyi O bilir. ²¹⁹

Resûlullah (sas.), kureyş kabilesinin baskıları devam ederken tebliğ faaliyetlerine devam etmek için Zeyd b. Hârise ile birlikte Sakîf kabilesinin yaşadığı Tâif şehrine gitmiştir. Kureyş kabilesi ile hem akrabalık hem de ticarî bağları olan Sakîf kabilesi, O'nu dinlemediği gibi ayak takımına taşlat-

miş ; Zeyd, atılan taşlardan ayakları kanayan Resûl-i Ekrem (sas.)'i korurken başından yaralanmıştır. Tâif'ten ayrılan Resûlullah (sas.)'in geri dönüşte Mekke'ye himayesinde girebilmesi için bir kureyş mensubu bulması gerekmektedir ki çoğu kureyşli bu talebini geri çevirmiş sadece Nevfelogullarının reisi Mut'im b. Adî talebini kabul etmiştir.

Bu olaydan daha sonraları Hz. Âişe annemiz, Resûlullah (sas.)'e Uhud Savaşı'nın yaşandığı günden daha zor bir günü olup olmadığını sorduğu zaman Resûlullah (sas.), *"Tâif'den dönerken bir ara başımı yukarıya kaldırdım ve beni gölgelendiren bulut içerisinde Cebrâil'i gördüm. Cebrâil istersem Mekkeliler'i helâk edecek meleğin emrime verileceğini söyledi, melek de yanıma geldi. Ben hayır dedim. Ben, Allah'ın bu müşriklerin soyundan yalnız O'na kulluk eden ve kendisine hiçbir şeyi ortak koşmayan kimseler meydana getirmesini arzu ederim."*²²⁰ cevabını vermiştir.

Resûlullah (sas.)'e hac / umre ve ticaret yapmak maksadıyla Mekke'ye gelen kimselere de İslâm'ı tebliğ etmek adına gayret göstermektedir ki bu doğrultuda Yesrib halkı ile kurduğu ilişkilerin ayrı bir yeri vardır. Öyle ki Resûlullah (sas.), nübüvvetin on birinci senesi (miladî 620 yılı) içerisinde hac döneminde Yesrib (Medine)'den gelen Hazrec kabilesine mensup altı kişiye İslâm'ı tebliğ etmiş, onlar da kabul ederek Müslüman olmuşlardır. Bu kimselerden Es'ad b. Zürrâre, Yesrib'e geri dönerek İslâm'ı anlatacağı ve bir yıl sonra *Mekke'nin Akabe mevkiinde* yeniden Resûlullah (sas.) ile buluşacağına söz vermiştir.

Ensar toplumunun temelini teşkil eden bu altı kişinin çabaları sonucunda birçok Yesribli Müslümanlığı benimsemiştir. Bir sonraki yıl (miladî 621 yılı) on tanesi Hazrec, iki tanesi Evs kabilesine mensup on iki kişi Resûlullah (sas.)

ile buluşarak Allah Teâlâ'ya ortak koşmayacaklarına, zina ve hırsızlık yapmayacaklarına, çocuklarını öldürmeyeceklerine, birbirlerine iftira atmayacaklarına ve O'nun emirlerine uya-
caklarına söz vererek biat etmişlerdir. Nübüvvetin onikinci yılının (miladî 621 yılının) Zilhicce ayı içerisinde Mekke Akabe mevkiinde yapılan bu biat, *Birinci Akabe Biatı* olarak anılmaktadır.

Birinci akabe biatı üzerine Resûlullah (sas.), Mus'ab b. Umeyr'i, İslâm'ı öğretmesi için biat on iki kişi ile birlikte Yesrib'e göndermiştir ki onun çabaları sonucunda şehrin ile-
ri gelenlerinin çoğu Müslüman olmuştur.

Birinci akabe biatı ve sonrasında yaşananlar Medine top-
lumunda yeni bir dönem başlatmış, nübüvvetin onüçüncü yılının (miladî 622 yılı) hac mevsiminde Resûlullah (sas.)'i Medine'ye davet etmeye karar veren yetmiş beş Yesribli, ger-
çek niyetlerini gizleyerek hac için Mekke şehrine giden müş-
rik Medineliler ile birlikte yola çıkmıştır. Mekke'ye vardıkları zaman Resûlullah (sas.) ile gizlice buluşmak için anlaşmış-
lardır. O gece Resûlullah (sas.), buluşmaya amcası Abbâs b. Abdilmuttalib ile beraber gitmiş, Abbâs b. Abdilmuttalib topluluğa Resûlullah (sas.)'in Medine'ye *hicret etmek arzu-
sunda* olduğunu söylemiş, konuşmasının devamında O'nu medine'ye götürdükleri zaman bazı sıkıntılarla karşılaşabi-
leceklerine ve diğer kabilelerin onlara düşman olabileceğine dikkat çekerek, bu durumda O'nu düşmana teslim edecek-
lerse şimdiden vazgeçmelerini ifade etmiştir.

Medine'den gelenler söylenenleri kabul ederek Resû-
lullah (sas.)'e biata hazır olduklarını belirtmişlerdir ki bu kimseler arasında Ebû Eyyûb el-Ensârî de bulunmaktadır. Bunun üzerine Resûlullah (sas.) bir konuşma yaparak onlar-
dan "*Medine'ye hicret etmesi durumunda Kendisini; canlarını, mallarını, çocuklarını ve kadınlarını korudukları gibi koruya-
caklarına, rahat günlerde ve zorlu zamanlarda Kendisine itaat*

edeceklerine, bolluk ve darlık dönemlerinde malî yardımlardan geri kalmayacaklarına, iyiliği emrederek kötülüğe engel olacaklarına ve hiçbir kimseden çekinmeden Hak istikamet üzerine bulunacaklarına” ant içerek biat etmelerini istemiştir ki orada bulunan bütün Yesribliler bu şartlara biat etmiş ve aralarından on iki temsilci (nakib) seçmişlerdir.

Aynı zamanda *İkinci Akabe Biatı* olarak adlandırılan bu gelişmenin ardından Resûlullah (sas.)’in Medine’ye hicrete izin vermesi ile birlikte ilk kez Âmir b. Rebîa ve hanımı Leylâ bint Ebû Hasme Yesrib’e göç eder ki bunun ardından diğer sahâbîler de kabileler halinde Mekkedden ayrılmaya başlamıştır. Kısa bir zaman sonra ashâbın büyük kısmı Medine’ye hicret etmiş, geride sadece Resûlullah (sas.), Ebû Bekir (ra.) ve ailesi, Ali (ra.) ile annesi, hicret etmeye gücü yetmeyen ve hicreti engellenen kimseler kalmıştır.

Resûlullah (sas.)’in, Medine’de kendileri için tehlikeli olacağını düşünen müşrikler ebû cehil’in teklifi ile Resûlullah (sas.)’i öldürmeye karar vermişlerdir. Bu suikast girişiminden vahiy marifetiyle haberdan edilen Resûlullah (sas.), kendisini öldürmek için evinin etrafını saracak müşrikleri yanıltmak amacıyla yatağına Hz. Ali (ra.)’ı yatırmış, Ebû Bekir (ra.) ile gece vaktinde Mekke’den ayrılmış ve Sevr dağındaki bir mağarada saklanmıştır.

Resûlullah (sas.)’i öldürmek için evini saran müşrikler, O’nun evinde olmadığını öğrenince bütün çevreyi aramaya başlamışlar, etrafa haber vererek Başına ödül koyduklarını duyurmuşlardır. Aramalar devam ederken bir grup, gizlendikleri mağaranın ağzına kadar gelince Hz. Ebû Bekir (ra.) *“Ey Allah’ın resulü! Eğilip baksalar bizi görecekler”* demiş ancak Resûlullah (sas.), Allah Teâlâ’nın kendilerine yardım edeceğini söylerek onu teselli etmiştir.

Mağarada yaşanan bu durum, Kur’an-ı Kerim’de Tevbe Suresi’nin 40. ayetinde anlatılmaktadır.

*Siz peygambere yardımcı olmasanız da önemli değil. Nitekim inkârcılar onu, iki kişiden biri olarak yurdundan çıkardıklarında Allah ona yardım etmişti: Hani onlar mağaradaydılar; arkadaşına “Tasalanma! Allah bizimle beraberdir” diyordu. Derken Allah ona kendi katından bir güven duygusu indirdi, sizin göremediğiniz askerlerle onu destekledi ve inkârcıların sözünü değersiz hale getirdi. Allah’ın sözü ise en yücedir. Çünkü Allah mutlak gâiptir, hikmet sahibidir.*²²¹

Allah Teâlâ’nın, Resûlullah (sas.)’i koruyacağı hakikatine istinaden o esnada etrafı tatbik eden müşrikler mağaranın içerisine bakmadan geri dönmüşlerdir.

Resûlullah (sas.) ve Ebû Bekir (ra.) üç gün sonra rehberlerin getirdiği develer ile birlikte Medine’ye doğru yola çıkmış, Medine’ye varmadan önce Kubâ şehrine ulaşan Resûlullah (sas.) ve Ebû Bekir (ra.), o sırada Mekke’den gelecek olan Hz. Ali (ra.) ve diğer muhacileri beklemek için kaldığı bu yerde bir mescit yaptırmıştır. 12 Rebülevvel 1 (24 Eylül 622) Cuma günü beraberindekilerle Medine’ye hareket eden Resûlullah (sas.), Rânûnâ vadisinde ilk Cuma hutbesini okuyarak namazı kıldırdı. Yesrib’e ulaştığı zaman insanlar O’nu coşku ile karşıladılar. Resûlullah (sas.) devesinin çöktüğü yerin en yakınında bulunan evin sahibine, Ebû Eyyûb el-Ensârî’nin evine misafir olmuştur. Böylece Medine şehri, *Medînetü’r-Resûl* olarak anılmaya başlandı. Resûlullah (sas.) devesinin çöktüğü yeri satın aldı ve burada mescid (*Mescid-i Nebevî*) yaptırdı. Resûlullah (sas.), bu sürede Ebû Eyyûb el-Ensârî’nin evinde kalmaya devam etmiştir.

İslâmiyet öncesinde, Evs ve Hazrec kabilelerine mensup Araplar ile Benî Kaynukâ’, Benî Nadîr, Benî Kurayza yahudilerinin yaşadığı Medine’de devlet yönetimi bulunmadığı

gibi Evs ve Hazrec kabilelerinin yahudilere karşı üstünlüğü söz konusuydu. Bu iki kabile arasında çıkan anlaşmazlık ve çatışmada, yahudilerin bir kısmı Evs bir kısmı Hazrec kabilesine destek veriyordu. Yahudi kabilelerin kendi aralarında da anlaşmazlıkların yaşandığı şehirde, siyasi yönetim her ne kadar bahsedildiği üzere Evs ve Hazrec kabilelerinde olsa bile, iktisadî üstünlük ziraî ve ticarî faaliyetler, demircilik, silâh üretimi, dokumacılık, tekstil ve kuyumculuk ile meşgul olan yahudi kabilelerinin elindeydi.

Hicretin akabinde Resûlullah (sas.)'in muhacirlerin her birisini Hazrec veya Evs kabilelerinden bir Müslümanla kardeş ilân etmesi, varlıklarını Mekke'de bırakarak gelen muhacirlere; maddî ve manevî ihtiyaçlarının karşılanması için büyük bir destek sağlamıştır. Medinelî Müslümanlar, muhacirler ile yakın ilişkiler kurmuşlar, muhacirler de dinlerini rahat bir şekilde yaşamaya başlamışlardır.

Medine halkına mektup gönderen Mekkeli müşrikler, muhacir Müslümanları kendilerine iade etmelerini aksi bir durumda, Medine'ye saldıracıklarını belirtmişlerdir ki 1500 Müslüman Arap, 4500 müşrik Arap ve 4000 yahudi olmak üzere toplamda 10.000 kişinin yaşadığı Medine'de az da olsa hristiyan nüfus bulunmaktaydı. O halde Mekkeli müşriklerin Medine'lilere yönelik saldırısı karşısında sadece Müslümanlar değil tüm toplum tehlike altında kalacaktı. Resûlullah (sas.), bu gerçeklikten dolayı şehirdeki bütün demografiyi kapsayan ve koruyan bir antlaşma yapmaya karar vermiştir.

Resûlullah (sas.), *Medîne Vesîkası* olarak adlandırılan bu antlaşma ile “*şehirdeki muhacir ve ensarın tam mânası ile dayanışma içerisinde olmasını, hukukî bağlamda güvence altına alınmasını, Mekke'deki kureyş kabilesi müşrikleri ile Medine'de bulunan müşrik ve yahudilerin Müslümanlara karşı yapacakları muhtemel işbirliğinin önüne geçmeyi*” amaçlamıştır ki

bu sayede Medîne'ye yapılacak bir saldırı esnasında tüm şehir birlikte hareket edebilecektir. Hicrî 1 yılında (miladî 623 yılı) Medîne Vesîkası taraflarca kabul edilmiş, şehirdeki dinî, siyasî ve etnik kümeler kendi içlerinde bağımsızlık verilirken, dış tehlikeler karşısında ise birlik mükellefiyeti getirilmiştir.

Medîne Vesîkası, muhteviyatı bakımından şehirde yaşayan etnik, siyasî, dinî grupların tamamının, Resûlullah (sas.)'in *devlet başkanlığı altında* toplumsal beraberlik içerisinde yaşamlarını sürdürmeye dair iradelerini yansıtan siyasî ve hukukî bir belge niteliğindedir. Başka bir deyişle, *Medîne Vesîkası, ümmeti sevk ve idare etmek adına kurduğu devletin, kuruluş sözleşmesi mahiyetindedir.*

Muhacirlerden kendilerine kalan malları servetlerine katarak daha da zenginleşen kureyş kabilesi, Arap yarımadasının kuzey-güney yönüne seferler ticaret kervanları düzenlemeye devam ediyordu. Hicrî 2 yılında (miladî 624 yılı) kureyş kabilesinden birçok kimsenin katıldığı büyük bir ticaret kervanı ebû süfyân'ın idaresinde Suriye'ye gitmiştir. Bu durumu haber alan Resûlullah (sas.), kervandaki malların çokluğunu, buna karşılık kervanı koruyan muhafız sayısının azlığını ashâbına anlatarak, kervanı Mekke'ye dönerken uğrayacağı Bedir şehrinde ele geçirebileceklerini söyleyerek onları sefere davet etmiştir. Suriye'den dönen kervan, hicaz'a yaklaştığı esnada bu teşebbüsten haberdar olan ebû süfyân Mekke'den yardım istemiş, Bedir'e uzak düşen sahil yolunu izlemiştir.

Kureyş kabilesinin, ebû süfyân'dan gelen haber üzerine kabilenin bütün kollarından toplanan 1000 kişilik ordusu ebû cehil idaresinde Mekke'den yola çıkmıştır. Müşrik ordusu, Cuhfe şehrine geldiğinde ebû süfyân'dan tehlikenin geçtiği haberini almasına rağmen, Müslüman ordusuna güç göstermek adına yoluna devam etmiş ve Bedir şehrine varmıştır.

Bu esnada ordusu ile birlikte Bedir'de konaklayan Resûlullah (sas.), kureyş ordusunun Bedir'e vardığını bilmiyordu. Kureyş ordusunun Bedir şehrine geldiği, ancak Resûlullah (sas.)'in, ebû süfyân tarafından idare edilen kervandan haber almak adına Zübeyr b. Avvâm, Hz. Ali ve Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı bedir kuyularına gönderdiği zaman; onların, oradan su almaya gelen kureyş ordusunun köleleri içinden iki tanesini yakalayarak Resûlullah (sas.)'in huzuruna getirdiklerinde ortaya çıkmıştır. İfadelerin doğru olup olmadığını anlamak adına Resûlullah (sas.), Ammâr b. Yâsir ile Abdullah b. Mes'ûd'u keşif ile görevlendirmiş, keşifleri sonucunda Kureyş karargahında büyük bir karışıklık yaşandığını dile getirmişlerdir. Çünkü kureyşliler, karargâha geri dönen kölelerden Resûlullah (sas.) ve ashâbının Bedir civarında olduğunu haber alınca heyecana kapılmışlar ve baskına uğramamak için tedbir almaya girişmişlerdi. Öyle ki her iki ordunun da birbirlerinden habersiz olması, kervanın onlardan farklı bir noktada bulunması Kur'ân-ı Kerîm'de Enfâl Suresi 42. ayetinde anlatılır.

*İki birlik karşılaştığı sırada siz vadinin (Medine) daha yakın yamacında idiniz, onlar ise daha uzak olan yamaçta idiler; kervan da sizden daha aşağıda bulunuyordu. Eğer siz karşılaşma yeri ve zamanı hususunda anlaşma yapmaya çalışsaydınız aranızda ihtilâf çıkardı; fakat Allah, olmasını murat ettiği şeyi gerçekleştirmek için böyle yaptı; ta ki ölenin niçin öldüğü, yaşayanın niçin yaşadığı da apaçık ortaya çıksın. Kuşkusuz Allah her şeyi işitir; her şeyi bilir.*²²²

Hicrî 2 yılının 17 Ramazanında (miladî 13 Mart 624) Cuma sabahında 305 kişiden teşkil olan Müslüman ordusu ile 1000 kişilik müşrik ordusu arasında yaşanan Bedir Savaşı sonucunda ebû cehil dahil yetmiş kişi öldürülmüş, yetmiş

222 Enfâl Suresi, 42. Ayet

kişi esir alınmıştır. Müslüman ordusu, on dört şehid vermiştir. Enfâl Suresi 42. ayetinin haricinde 9, 12 ve 17. ayetleri ile Âl-i İmrân Suresi'nin 123-127. ayetleri, Bedir Gazvesinde erişilen bu zaferin doğrudan Allah Teâlâ'nın ilâhî iradesi ile gerçekleştiğini ve Müslüman ordusunun Melekler aracılığı ile desteklendiğini anlatmaktadır.

*Rabbinizden yardım dilediğiniz zamanı hatırlayın. He-
men size, “Meleklerden peşi peşine gelen binlik kuvvetlerle
ben size yardım edeceğim” diye cevap verdi.* ²²³

*O sırada rabbın meleklerle şunu vahyedyordu: Şüphesiz
ben sizinle beraberim, iman edenlerin sebatlarını pekiş-
tirin. Ben inkâr edenlerin kalplerine korku salacağım,
artık boyunlarının üzerinden vurun, onların bütün par-
maklarına vurun.* ²²⁴

*Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü;
(oku) attığında da sen atmadın, Allah attı; bunu da
müminlere kendinden güzel bir lütufta bulunmuş olmak
için yaptı. Allah her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir.* ²²⁵

*Andolsun ki Allah size, zayıf ve çaresiz iken Bedir'de de
yardım etmişti. Allah'a isyandan sakının ki şükretmiş
olasınız. O zaman inananlara şöyle diyordun: “Rabbini-
zin, indirilen üç bin melek size yardım etmesi sizin için
yeterli değil mi?” Evet, eğer siz sabır gösterip itaatsizlik-
ten sakınırsanız, onlar şu anda süratle üzerinize gelseler
bile Rabbiniz size nişanlı beş bin melek yardım edecektir.
Allah bunu, sırf size bir müjde olsun ve bununla kalple-
riniz yatışsın diye yapmıştır. Zafer, yalnız güçlü ve hikmet
sahibi Allah katından gelir. (Allah bu yardımı) inkâr*

223 Enfâl Suresi, 9. Ayet

224 Enfâl Suresi, 12. Ayet

225 Enfâl Suresi, 17. Ayet

edenlerin bir kısmını helâk etmek veya onları ümitsiz dönencek şekilde bozguna uğratmak için (yapmıştır).²²⁶

Bedir Gazvesindeki galibiyet, Resûlullah (sas.)'in tebliğ mücadelesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kureyş kabilesi, bedir gazvesinde aldıkları yenilgiden dolayı reisleri ebû süfyân'a sürekli baskı yapıyordu. Öyle ki bu gelişmede intikam duygusu etkili olduğu gibi, Müslüman Ordusu'nun Suriye ve Mısır üzerinden geçen ticaret yolunu kesebileceği endişesi etkili oluyordu. Daha fazla bekleyemeyen kureyş kabilesi, hicrî 3 yılında (miladî 625 yılı) yaklaşık olarak 3000 kişilik ordu toplayarak Medine'ye doğru yol almıştır.

Bu esnada Resûlullah (sas.), sahâbîleri ile kureyş ordusuna verilecek karşılık hakkında istişarede bulunmuş ve gördüğü bir rüyadan dolayı Medine'de kalınması gerektiğini, şehirdeki kadın ve çocukların kalelere yerleştirilerek bir savunma savaşı yapılmasını tercih ettiğini belirtmiştir. Ancak Bedir Gazvesi'ne iştirak edememiş gençler ile Hz. Hamza, Sa'd b. Ubâde, Nu'mân b. Mâlik, kureyş ordusu ile şehir dışında savaşılması için ısrar etmiş; Resûlullah (sas.), yenilmelerinden endişe ettiğini dile getirirse bile çoğunluğun kararına uymuştur. Resûlullah (sas.), kıldırıldığı Cuma namazının ardından ordusuna konuşma yapmış ve sabırlı olmaları durumunda zafer elde edeceklerini belirtmiştir. 7 Şevval 3 Cumartesi günü iki ordu karşı karşıya gelmiştir.

Müslüman ordusu savaşta, kureyş ordusunu çekilmeye mecbur bırakmış olsa bile Resûlullah (sas.)'in stratejik önem attığı tepeye yerleştirdiği okçular aldığı tâlimata uymayarak yerlerini terk edince, müşrik ordusu arkadan saldırarak savaşın ilerleyişini değiştirmiştir. Savaşın sonucunda Resûlullah (sas.) yaralanmış, amcası Hz. Hamza (ra.) şehid olmuştur. Savaş esnasında Resûlullah (sas.)'in şehid edildiği

haberi yayılmaya başlayınca çatışmalar yavaşlamıştır. Müslüman ordusu Uhud dağının eteklerine geri çekilirken, müşrik kureyş ordusu ebû süfyânın çevresinde toplaşmış ve savaş sona ermiştir.

Uhud savaşının ardından Medine'ye dönen Resûlullah (sas.), müşrik kureyş ordusunun şehre baskın yapacağı istihbaratını alınca yaklaşık 500 kişilik bir kuvvet hazırlayarak Medine'ye on beş kilometre mesafede bulunan Hamrâülesed'e gelmiş, ancak müşrik ordusu Mekke'ye geri dönmüştür.

Resûlullah (sas.)'in Medine'ye dönüşü beş gün sonradır.

Hicrî 5 yılında (miladî 627 yılında) müşrik Kureyş ordusu Medine'ye son saldırısını gerçekleştirmek adına hazırlıklara başlamıştır. *Hendek Gazvesi'ne* kureyş haricinde kalan diğer Arap kabileleri, Medine'den çıkarılan benî nadîr ile o esnada hala Medine'de bulunan benî kurayza yahudilerinden oluşan kalabalık bir topluluk katılmıştır. Toplamda 10-12 bin civarında kuvvet toplayan güçlerin başında ebû süfyân bulunuyordu.

Hendek Gazvesinde Resûlullah (sas.), Selmân-ı Fârîsî'nin tavsiyesine uyarak Medine'nin kuzey kısmında hendeklerin kazılması tâlimatını vermiştir. Çünkü *Uhud Gazvesi'nin* ardından edinilen tecrübe sonucunda açık bir arazide çarpışmak yerine kuşatma altında kalarak şehri içeriden savunmak daha yararlı olacaktır. Hendek Gazvesi, Müslümanlar adına oldukça zorlu geçmiş, düşman ordusunun kalabalık olmasından dolayı endişeye kapılan Müslümanlar çok büyük sıkıntılar yaşamıştır. O gün Resûlullah (sas.) bile kuşatma esnasında öğlen, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını *geceleyin birlikte eda etmiştir.*²²⁷

Yirmi gün boyunca süren kuşatma esnasında bazı çatışmalar yaşansa bile müşrik ordusu ve destekçileri bir sonuç

227 Buhârî, "Mevâkîr", 36, 38

alamamıştır. Kaynakları tükenen, yaşanan fırtınadan dolayı zor duruma düşen müttefik düşman ordusu Mekke'ye geri dönmek zorunda kalmıştır.

Henek Gazvesi sırasında müttefik düşman güçlerin geliş ve Müslüman ordusunun onların çokluğuna dair duyduğu endişeye *Kur'ân-ı Kerim'de Ahzâb Suresi'nde* dikkat çekilmektedir. Nitekim Kureyş kabilesi, hayber yahudileri, gatafânîliler, fezâreliler, esedoğulları, süleymoğulları hakkında *Kur'ân-ı Kerim'de* hizipler veya gruplar mânasına gelen “*ahzâb*” ifadesi tercih edilir ki bu yüzden Henek Gazvesi aynı zamanda *Ahzâb Gazvesi* olarak da anılmaktadır.

*Ey iman edenler! Allah'ın size şu lütfunu hatırlayın: Üzerinize düşman ordusu gelmişti de onların üzerine şiddetli bir fırtına ve göremediğiniz bir ordu göndermişti. Allah bütün yaptıklarınızı görmekte idi. Yukarımdan ve sizden aşağıda bulunan bölgeden üzerinize gelmişlerdi; korkudan gözler kaymış, yürekler ağızlara gelmişti; bu esnada Allah hakkında olmadık zanlara kapılmakta idiniz. İşte o zaman müminler büyük bir imtihan geçirdiler ve adamakıllı sarsıldılar. Yine o zaman münafıklar ve kalplerinde bozukluk bulunanlar, “Allah ve resulünün vaadleri bizleri aldatmaktan ibaretmiş!” demişlerdi.*²²⁸

Ahzâb Suresi'nin 25. ayeti de, Henek Gazvesi esnasında cereyan eden hadiseler hakkındadır.

*Allah inkârcıları, hiçbir şey elde edemedi, kin ve öfkeleri ile geri çevirdi. Allah'ın desteği müminler için yeterlidir. Allah güçlüdür, üstündür.*²²⁹

Henek Gazvesi esnasında Sa'd b. Muâz, Enes b. Evs, Abdullah b. Sehl, Tufeyl b. Nu'mân, Sa'lebe b. Ganeme ile Kâ'b b. Zeyd şehid olurken, sekiz müttefik askeri öldürüldü.

228 Ahzâb Suresi, 9-12. Ayet

229 Ahzâb Suresi, 25. Ayet

Resûlullah (sas.), savaştan sonra taktik değiştirmiş, müttefik düşman kuvvetlerine onlardan daha erken hareket ederek hücum etmeye karar vermiştir ki bundan dolayı savaşın akabinde benî kurayza yahudilerinin üzerine yürümüştür. Çünkü Hendek Gazvesi esnasında benî nadîr yahudilerinden heyet, her ne kadar Müslümanlarla arası iyi olsa bile benî kurayza yahudilerini Müslümanlara karşı hücum etmeye ikna etmiş, durumu haber alan Resûlullah (sas.) savaş esnasında iki birlik göndererek Medine şehrindeki yahudi mahallelerinin etrafını kuşatma altına almıştır.

Resûlullah (sas.) ve Medine’de yaşamını sürdüren muhacir Müslümanlar Mekke’yi özlüyor ve görmek istiyordu. Resûlullah (sas.), bir rüyasında Kâbe’yi tavaf ettiğini görünce Mekke’ye giderek umre yapmak ister. Bu doğrultuda hicrî 6 yılında (miladî 628 yılında) ashâbından yaklaşık 1500 kişi ile birlikte Medine’den hareket etmiş ve Mekke şehrine yaklaşık 17 km mesafede bulunan Hudeybiye’de konaklamıştır. Durumu öğrenen kureyşliler buna engel olmak için Hâlid b. Velîd’in kumanda ettiği 200 kişilik süvari birliğini bölgeye göndermiştir.

Resûlullah (sas.) da amaçları hakkında bilgi vermek için Hz. Osman’ı görüşmeye yollamıştır. Ancak kureyşliler, Müslümanların Mekke’ye giremeyeceğini ancak Hz. Osman’ın Kâbe’yi isterse tavaf edebileceğini belirtmiş, Hz. Osman bu teklifi geri çevirince kendisini hapsedmiştir. Yaşanan bu olay Müslümanlara Hz. Osman’ın şehid edildiği şeklinde yansınca Resûlullah (sas.), Müslümanlardan müşriklerle savaşmadan oradan ayrılmayacağına yönelik olarak biat (*bey’atür-rıdvân*) aldı.

Bu haberi alan kureyşliler endişeye kapılarak, Hz. Osman (ra.)’ı serbest bıraktılar ve görüşme yapmak adına Süheyl b. Amr başkanlığında heyet yolladılar. Müzakereler sonucunda *Hudeybiye Antlaşması* imzalandı. Bu kapsamda “Müslüman-

lar o yıl Mekke'ye girmeden geri dönecek, ertesi yıl umre yapmak adına gelip isterlerse üç gün kalabileceklerdir. Bir Mekkeli, Medine'ye kaçarsa velisinin isteği üzerine iade edilecek; bir Müslüman Medine'den Mekke'ye kaçarsa iade edilmeyecektir. Antlaşma on yıl sürecek ve taraflardan birisi, ittifaka dahil olmayan herhangi bir kabile ile savaşa girerse, diğer taraf pasif kalacaktır. Her iki taraf, kendilerinin kontrolü altında olan topraklarda kervanların geçişi, hac ve umre ziyareti için emniyeti sağlayacaktır. Diğer Arap kabileleri, taraflardan istedikleri ile ittifak yapabilir. Bu şartlara müttelik kabileler de uyacaktır.” maddeleri hüküm altına alınmıştır.

O günden itibaren İslâm, Arap yarımadasında hızlı bir şekilde yayılmaya devam etmiştir. Mekke'nin fethedilmesine kadar geçen iki yılda İslâm'ı benimseyerek Müslüman olan kişilerin sayısı, o güne kadar Müslüman olanların sayısını geçmiştir.

*Senin geçmiş gelecek bütün günahını Allah'ın başışla-
ması, sana nimetini eksiksiz vermesi, seni dosdoğru yolda
yürütmesi ve Allah'ın sana güçlü bir şekilde yardım etme-
si için sana apaçık bir fetih ihsan ettik.* ²³⁰

Bu hakikat, Kur'ân-ı Kerîm'in nâzil olan 48. suresinin “Fetih” ismini almasına neden olmuştur.

Hicrî 7 yılında (miladî 628 yılında) Resûlullah (sas.), bizans ve sâsânî imparatorları başta olmak üzere civardaki ülkelerin yöneticileri ve kabile reislerine elçiler aracılığıyla İslâm'a davet mektupları göndermiştir. Üst kısmında “*Muhammed Resûlullah*” mührünü taşıyan mektuplardan ilkini sâsânî hükümdarı hüsvrev pervîz'e, ikincisini Habeş Necâşîsi Ashame'ye, üçüncüsünü mısır meliki mukavkıs'a, dördüncüsünü gassânî kralı hâris b.ebû şemir'e, beşincisini benî hanîfe

kabileleri reisi hevze b. ali'ye ve son olarak altıncısını bizans imparatoru herakleios'a göndermiştir.

Sâsânî hükümdarı hüsrev pervîz sinirlenerek gelen mektubu yırtmış ve bunu haber alan Resûlullah (sas.), Allah Teâlâ'dan hüsrev pervîz'in cezalandırılmasını niyaz etmiştir. Habeş Necâşîsi Ashame ise, mektubu aldıktan sonra İslâm'ı kabul etmiş, Habeşistan'da kalan son muhacirleri Medine'ye yollamıştır. Mısır meliki mukavkıs Müslüman olmamış, bunun yerine Resûlullah (sas.)'e çeşitli hediyeler yollamıştır. Gassânî kralı hâris b.ebû şemir mektubu yere atmış ve Medine'ye hücum tehdidinde savurmuş, hıristiyan olan benî hanîfe kabilesi reisi hevze b. ali daveti geri geçirmiştir. Bizans imparatoru herakleios, busrâ valisi aracılığı ile karşısına çıkan elçi Dihye'ye iyi davranmakla yetinmiştir.

Resûlullah (sas.)'in mektubunu yırtan sâsânî hükümdarı hüsrev pervîz, San'a'da görev yapan Yemen Valisi Bâzân'dan, Müslümanlar hakkında bilgi istemiş, Bâzân iki kişiyi Medine'ye göndermiştir. Resûlullah (sas.) onlarla vahiy yoluyla öğrendiği hüsrev pervîz'in kendi oğlu tarafından öldürüldüğü bilgisini paylaşmış, Yemen Valisi Bâzân'ın Müslüman olursa görevine devam edebileceğini bildirmiştir ki bunun üzerine hem Bâzân hem Yemen halkı İslâm'a geçmiştir. Resûlullah (sas.), sayılanlar haricinde Arap yarımadasında çok sayıda kabile reisi ve şahsa davet mektubu göndermiş, mektuplarında muhatap aldığı kişilere isimleri ile hitap etmiş, tehditkâr ifadelerle asla yer vermemiştir. Özellikle kabile reislerine gönderdiği mektuplarında, *İslâm'ı benimsemeleri durumunda can ve mal güvenliklerinin tesis edileceğine dikkat çekmiştir.*

Resûlullah (sas.), hicrî 7 yılında (miladî 629 yılında) Mekte'ye giderek ashâbı ile birlikte umresini (*umretü'l-kazâ*) kazâ etmiştir. Hicrî 9 yılında (miladî 630 yılında) nâzil olan cizye âyetinden sonra gönderdiği davet mektuplarında

“Müslüman olmayı kabul etmeyen hıristiyan, yahudi ve mecûsî-lerden cizye alınacağı” hususuna ye vermiştir.

Ehl-i kitap'tan Allah'a ve âbiret gününe inanmayan, Allah ve Resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın. ²³¹

Mekke'nin çevresinde yaşayan benî bekir ile huzâahlılar arasında câhiliye döneminden itibaren devam eden kan davası Hudeybiye Antlaşması ile sona ermiş, huzâahlılar Resûlullah (sas.) ile ittifak ederken ; benî bekir, kureyş kabilesi ile ittifak etmişti. Buna rağmen kureyşlilerden aldığı desteğe güvenerek Huzâahlılar'a gece baskını düzenleyen benî bekir kabilesi, Huzâahlılar'ın reislerini ve birkaç mensubunu öldürmüştü. Bunun üstüne Resûlullah (sas.)'den yardım talebinde bulunan Huzâahlılar, Medine'ye bir heyet göndermişti. Resûlullah (sas.), kureyşlilere mektup göndererek benî bekir ile olan ittifaklarından vazgeçmelerini veya öldürülenlerin diyetinin ödenmesini istemiş, aksi takdirde Hudeybiye Antlaşması'nın ihlâl edilmesi dolayısı ile kendilerine savaş açabileceğini bildirmiştir. Bu teklifi geri çeviren kureyşliler, Hudeybiye Antlaşması'nı yenilemek için ebû süfyân'ı Medine'ye göndermiş ancak ebû süfyân bir sonuç alamadan hicrî 8 yılında (miladî 629 yılı) Mekke'ye geri dönmüştür.

13 Ramazan 8 (4 Ocak 630) günü Resûlullah (sas.), sefer hazırlıklarını tamamlayarak Mekke'nin fethi için yola çıkmıştır. Bu harekâtın amacını gizli tuttuğundan dolayı *mîkât yeri olan Zühhuleyfe'de* ihrama girmeden yoluna devam etmiş, Mekke'nin yakınında bulunan *Merrüzzahrân'da* konaklamıştır. Yaklaşık 10.000 kişilik Müslüman ordusunu karşılarında gören kureyşliler, ebû süfyân başkanlığındaki heyeti buna engel olmak adına Resûlullah (sas.)'in huzuru-

231 Tevbe Suresi, 29. Ayet

na göndermişlerdir ki Ebû Süfyân dahil bütün heyet üyeleri Mekke'ye Müslüman olarak geri dönmüşlerdir.

Ebû Süfyân, kendisinin de Müslüman olduğunu ve teslim olma haricinde başka imkânlarının kalmadığını belirtmiştir. Resûlullah (sas.), ordusunun komutanlarına mecbur kalmadıkça savaş yapmamalarını, kaçanları takip etmemelerini, yaralanan veya esir alınanları öldürmemelerini emrederek harekete koyulmuş ve 20 Ramazan 8 günü Mekke'nin yukarı kısmından *Mescid-i Harâm'a* girmiştir.

Mekke'nin Fethinin ardından toplanan Mekkelilere, Kâbe kapısı önünde konuşma yapan Resûlullah (sas.), af ilân etmiştir. Askerî harekâta direniş gösteren yirmi müşrik öldürülmüş, ama bu esnada iki veya üç Müslüman şehid olmuştur. Kâbe'nin içi ve civarında yer alan putlar temizlendikten sonra *Bilâl-i Habeşî* ezan okumuş, kureyş toplumu Resûlullah (sas.)'in huzuruna gelerek Müslüman olmuşlardır. Bu tarihten itibaren İslâm'ın Hicaz bölgesindeki yayılışının önünde hiçbir engel kalmamıştır.

Ramazan aylarında her gece Cebrâil (as.) ile buluşan ve o zamana kadar Kendisine nâzil olan âyetleri okuyan Resûlullah (sas.)'a, Cebrâil (as.) hicrî 10 yılının Ramazan ayında Kur'ân-ı Kerîm'i iki defa tilâvet ettirmiş ve Resûl-i Ekrem (sas.) bu durumu ecelinin yaklaşmasını işaret olarak görmüştür. Her yıl Ramazan ayında on gün itikâfa girerken, o yıl yirmi gün itikâfa girmiştir.

Resûlullah (sas.), hicrî 10 yılı içerisinde haccetmek adına hazırlıklara başladı ve buna tüm Müslümanların katılmasını istedi. 26 Zilkade 10 günü yanına hanımları ve kızı Fâtıma'yı alıp Müslümanlara birlikte Medine'den Mekke'ye doğru hareket etti. Zülhuleyfe'de ihrama girdi ve yolculuğu esnasında Kendisine katılan diğerleri ile birlikte 4 Zilhicce 10 günü Mekke'ye ulaştı. Umre yaptıktan sonra Ebtah mevkiinde çadırında kaldı. 8 Zilhicce 10 günü Mina'ya gitmiş ve

sonraki gün (9 Zilhicce 10) güneş doğduktan sonra Müzde-life yolu üzerinden Arafat'a varmıştır.

Öğleden sonra *Arafat vadisinde* sayıları 120.000 kişiyi bulan ashâbına *Vedâ Hutbesi* olarak adlandırılan konuşmasını yapmış, 14 Zilhicce 10 günü *Vedâ Tavafını* gerçekleştirmiştir.

Resûlullah (sas.), hicrî 11 yılının Safer ayının sonlarına doğru bizansın üzerine Üsâme b. Zeyd kumandasında ordu göndermeye karar vermiştir. Ancak Resûlullah (sas.)'in hastalığı ağırlaşınca ordu, Cürüf mevkiinde karargâh kurmuş ve beklemeyi tercih etmiştir. Resûlullah (sas.), hastalığı devam ederken namazı Hz. Ebû Bekir (ra)'ın kıldırmasını emretmiş ve son günlerini Hz. Âişe annemizin yanında geçirmiştir.

Resûlullah (sas.), Kendisini iyi hissettiği bir gün mescide varmış ve o sırada Müslümanlara namaz kıldırmakta olan Hz. Ebû Bekir (ra) geri çekilerek mihrabı Kendisine vermek istemiştir ama Resûl-i Ekrem (sas.) ondan devam etmesini istemiştir.

13 Rebûlevvel 11 günü Hz. Ebû Bekir (ra), Resûlullah (sas.)'i ziyaret etmiş ve hastalığının biraz hafiflediğini görünce izin isteyerek evine dönmüştür. Sonrasında Resûlullah (sas.)'in durumu ağırlaşmış ve hanımı Hz. Âişe annemizin kolu arasında "*maa'r-refiki'l-a'lâ*" (*en Yüce Dosta*) sözünü dile getirerek ruhunu teslim etmiştir. Naaşı, 14 Rebûlevvel 11 günü Hz. Ebû Bekir (ra)'ın Resûlullah (sas.)'tan naklettiği bir Hadis-i Şerif'e dayanılarak hemen vefat ettiği yerde kazılan mezara Hz. Ali (ra), Fazl, Kussem ve Üsâme tarafından defnedilmiştir.

Elde ettiği bütün maddî imkânları Allah Teâlâ'nın yolunda harcayan Resûlullah (sas.), ardında mütevazi bir maddî miras bırakırken, *manevî mirası hepimiz için kıymeti asla ölçülemeyecek kadar değerlidir.*

Ebü Hüreyre’den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Hiçbir peygamber yoktur ki, insanların inanmaları için kendisine mucizeler verilmiş olmasın. Bana verilen ise Allah’ın vahyettiği vahiy (Kur’ân-ı Kerîm)dir. Bu sayede ben kıyamet günü ümmeti en çok olan peygamber olacağımı ümit ediyorum.”²³²

Enes b. Mâlik’ten rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (sav), “Ne mutlu, beni görüp de iman edenlere!” sözünü bir kere söyledi. “Ne mutlu, beni görmeden iman edenlere!” ifâdesini ise yedi defa tekrarladı.²³³

Resûlullah (sas.)’in Vedâ Hutbesi

Hz. Peygamber Allah’a hamd ve senâdan sonra şöyle buyurdu:

Ey insanlar! Bilmiyorum, belki de bugünden sonra burada sizlerle bir daha buluşamayacağım. Allah’ın rahmeti bugün sözümü işitiş onu iyice kavrayanların üzerine olsun! Benim bu sözlerimi burada bulunanlar bulunmayanlara bildirsün. Olabilir ki bildirilen kimse burada bulunandan daha iyi anlar ve itaat eder.

Ey insanlar! Biliniz ki rabbiniz birdir, atanız da birdir. Bütün insanlar Âdem’den gelmiş, Âdem de topraktan yaratılmıştır. Arap’ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap’a, beyazın siyaha, siyahın da beyaza hiçbir üstünlüğü yoktur. Allah katında üstünlük ancak takvâ iledir.

Biliniz ki bu şehriniz Mekke, bugününüz arefe ve bu ayınız zîlhicce nasıl mukaddes ve dokunulmaz ise mallarınız ve canlarınız da aynı şekilde dokunulmazdır. Câhiliye devrindeki her türlü ribâ kaldırılmıştır, ayağının altındadır. Fakat ana para-

232 Buhârî, İ’tisâm, 1

233 İbn Hanbel, III, 155

nuz sizindir. Ne haksızlık edin ne de haksızlığa uğrayın. Kaldırduğum ilk faiz amcam Abbas b. Abdülmuttalib'in faizidir. Câhiliye devrinin kan davaları da kaldırılmıştır. Kaldırduğum ilk kan davası akrabalarından Rebîa b. Hâris b. Abdülmuttalib'in oğlu Âmir'in kan davasıdır.

Ey insanlar! Kadınların haklarına riayet etmenizi ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları Allah'ın emaneti olarak aldınız. Onların namus ve iffetini Allah adına söz vererek helâl edindiniz. Dikkat edin! Sizin kadınlar üzerinde hakkınız olduğu gibi onların da sizin üzerinizde hakları vardır. Sizin onlar üzerindeki hakkınız iffet ve namuslarını korumalarıdır. Kadınların sizin üzerinizdeki hakları geleneklere uygun biçimde yiyecek ve giyeceklerini sağlamanızdır.

Kadınlar hususunda Allah'tan korkun ve onlara en iyi şekilde davranın. Ashabım! Bugün şeytan sizin şu topraklarınızda yeniden saltanat ve nüfuz kurma ümidini ebediyen kaybetmiştir. Fakat size yasakladığım şeyler dışında küçük gördüğünüz şeylerde şeytana uyarsanız bu da onu sevindirir ve cesaret verir.

Sözümü iyi dinleyin ve belleğin. Müslüman müslümanın kardeşidir. Bir müslümanın malı rızası olmadan diğer bir müslümana helâl olmaz. Sakın zulmetmeyin. Herkes ancak kendi işlediği suçtan sorumludur. Baba oğlunun, oğul da babasının suçundan sorumlu tutulamaz. Allah her vârisin mirastan payını tayin etmiştir. Artık bir vârisin diğer mirasçuları mahrum edecek şekilde vasiyette bulunulması helâl değildir.

Çocuklar babalarından başkasına nisbet edilemez. Ödünç alınan şeyler sahibine geri verilmelidir. Yararlanılmak üzere alınan şeyler de sahiplerine iade edilmelidir. Borçlar ödenmelidir. Birinin borcunu üstlenen kefil de o borcu ödemelidir. Kimin yanında bir emanet varsa onu sahibine iade etsin.

Rabbiniz olan Allah'tan sakının, O'na kulluk edin. Beş vakit namazınızı kılın. Ramazan ayında oruç tutun, hac ibadeti-

ni yerine getirin, mallarınızın zekâtını gönül boşluğuyla verin. Yöneticilerinize Allah'ın kitabına uydukları sürece itaat edin ve böylece rabbinizin cennetine girin. Benden sonra küfre ve sapkınlığa düşüp birbirinizin boynunu vurmayın. Benden sonra hiçbir peygamber gelmeyecektir.

Ey müminler! Size iki emanet bırakıyorum. Onlara sınısı kı sarıldığımız takdirde bir daha asla yolunuzu şaşırmasınız. Bunlar Allah'ın kitabı Kur'an'la peygamberinin sünnetidir (veya Ehl-i beyti).

Daha sonra Resûlullah, "Ey insanlar! Yarın beni sizden soracaklar. O zaman ne diyeceksiniz?" deyince ashap, "Allah'ın risâletini tebliğ ettin, görevini yaptın, bize nasihatte bulundun diye şahitlik ederiz" dediler.

Bunun üzerine Resûlullah şehâdet parmağını semaya doğru kaldırdı, sonra da insanlara doğru çevirip indirerek, "Şahit ol yâ Rab, şahit ol yâ Rab, şahit ol yâ Rab!" dedi.

İşığıyla yolumuzu aydınlatan, en büyük yol göstericimize, beşeriyetin Efendisi, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (sas.)'e salât ve selamımı arz ederim. Rabbimiz bizleri Resûlullah (sas.)'e lâyıq ümmet eylesin, yol ve sünnetinde daim ve kâim kulsın.

1.1.1.5. Dil İlimleri

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin *er-risâletü'l-ledünniyye* adlı eserinde vurguladığı üzere *dil ilimleri* (*lugat, nahiv, sarf, belâgat, esvât, delâlet*) hadis ve tefsir ilimlerine giden bir yol ; hadis ve tefsir ilimleri de kelâm ilmine varmak için birer kılavuz gibidir. Buna göre dil ilimlerinin önemi *Kur'an-ı Kerim'in, Arapça olmasından* kaynaklanmaktadır.

*Kesin olarak bilesiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz.*²³⁴

*Anlayabilesiniz diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik.*²³⁵

Kur'an-ı Kerîm, bir kavme değil bütün insanlığa gönderilmiştir. Ancak Arapça olarak Arabistan'da indirilmesinin arkasında bir takım somut sebepler bulunduğu gibi *aslı bir sebebin varlığı* da söz konusudur. Buna göre Arap yarımadası, insanlığın büyük bölümünü barındıran Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının birbirine en çok yaklaştığı, merkezî bir yol üzerindedir ki dünya ticaretinin odağı burasıdır. Araplar bu vesile ile ticaret yaptıkları her bir ülkenin âdetlerini, kanunlarını ve hususiyetlerini yerinde görmüşlerdir ki bu özellik İslâm'ı bu topraklara ulaştırmak için gereken tecrübeye de ışık tutmaktadır.

Ayrıca kabileler arasında uzun süre devam eden iç savaşlardan dolayı tehlikeli işlere girişmek ve inandıkları değerlerin savunulmasında direnç göstermek gibi vasıflara sahip olmaları bir diğer somut karakteristiktir ki bu bağlam da İslâm'ı yaymak adına karşılaşılabilecek zorluklara meydan okuyabilmek adına gereken yeterliliğe ışık tutmaktadır.

Ancak aslı sebep Resûlullah (sas.)'in Arap olmasıdır. Allah Teâlâ, her bir Peygambere kendi dili ile hitap etmiş ve vahyini Peygamberlerin dili ile göndermiştir ki, Allah Teâlâ'nın emir ve yasalarını kavmine rahat bir şekilde anlatabilmek mümkün olsun.

*İstisnasız her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara açık açık anlatsın; bundan sonra Allah dilediğini sapkınlık içerisinde bırakır, dilediğini de doğru yola iletir. O, güçlüdür, hikmet sahibidir.*²³⁶

234 Hicr Suresi, 9. Ayet

235 Yûsuf Suresi, 2. Ayet

236 İbrâhîm Suresi, 4. Ayet

Kur'an-ı Kerîm'in dilinin Arapça olması en başta vurgulandığı üzere, sadece Arap toplumuna indirildiği mânasına gelmemektedir. Kitabımız *Kur'an-ı Kerîm bütün insanlara hitap etmektedir; evrenseldir.*

...ve insanlara rehber olarak Kur'an'ın indirildiği ramazan ayıdır...²³⁷

Resûlullah (sas.)'in Arap olmasından dolayı, ilk muhatabı Arap toplumu olmuştur. O halde önce Arap toplumunun ıslah ve irşad edilmesi, daha sonra onların aracılığı ve örnekliliği marifetiyle diğer kavimlerin İslâm'a girmesi çerçevesinde yol alınacaktır. İslâm tarihini incelendiğinde, bu karakteristiğin resmini görmek mümkündür.

Kur'an-ı Kerîm yalnız Arap toplumu için gelmediği ve sadece onların Kitabı olmadığından dolayı, Arapça bilmeyen kimselerin anlayabilmesi ve böylece İslâm'ı birinci kaynağından öğrenmesini işler kılmak adına *tercüme faaliyeti* gerekmektedir. Her bir çevirinin insan ürünü olduğu, az veya çok kusur barındırdığı hatırdta tutulmalıdır.

*(Bunu) insanlar Allah'a karşı gelmekten korunsunlar diye Arap diliyle indirdiğimiz çelişkisiz Kur'an'da (yaptık).*²³⁸

Ayrıca dikkat edilmesi gereken önemli bir hakikat vardır. Kelâm ilminin metodolojisi çerçevesinde konuşulacak olursa denilebilir ki *son İlâhî vahiyde Allah Teâlâ'nın sübûtü sıfatlarından olan kelâm sıfatı, Arapça olarak tecelli etmiştir.* Kur'an-ı Kerîm'in orijinal metni budur. Şartlar gereğince şayet Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerîm'i başka bir dilde indirmeyi murat etseydi, o zaman orijinal metin o dildeki metin olacaktı. Çeviriler, Allah Teâlâ'nın kelâmı değil, çevirenin kelâma bulduğu karşılıklardır.

237 Bakara Suresi, 185. Ayet

238 Zümer Suresi, 28. Ayet

Özet olarak dil ilimlerinin önemi *Kur'an-ı Kerim*'in, *Arapça olmasından* kaynaklanmaktadır. Bu ilimler; *lugat, nahiv, sarf, belâgat, esvât, delâlet* şeklinde beş çerçevede değerlendirilebilir. Bu ilimler hakkında kısa kısa açıklamalarda bulunulacaktır.

Lugat ilmi, Arapça'nın söz dağarcığını meydana getiren kelimelerin mânalarını çeşitli yönlerden incelemektedir. *Nahiv ilmi*, kelimelerin ve kelime gruplarının cümle içerisindeki durumunu, cümlelerin düzgün bir şekilde kuruluşunu ve kelimenin son harfinin harekesini (*irâbını*) incelemektedir. O halde nahiv ilmi, cümlelerin zâhirî mânalarının sıhhatli bir şekilde tespit edilebilmesi için vazgeçilmezdir. Aksi takdirde özne, fiil ve nesne gibi unsurlar birbirine karıştırılacak, cümlelere yanlış mânalar verilebilecektir.

المُشْرِكِينَ مِنْ بَرِيءٍ اللَّهُ أَنَّ الْأَكْبَرِ الْحَجَّ يَوْمَ النَّاسِ إِلَى رَسُولِهِ اللَّهُ مِنْ وَأَدَانَ
وَبَشِّرِ اللَّهُ مُعْجَزِي غَيْرُ أَنْكُمْ فَأَعْلَمُوا تَوَلَّيْتُمْ وَإِنْ لَكُمْ خَيْرٌ فَهُوَ تُبْتُمْ فَإِنْ رَسُولُهُ
إِلَى بَعْدَابِ كَفَرُوا الَّذِينَ

*Yine Allah ve resulünden bu büyük hac günü insanlara duyurudur: Allah ve resulünün müşriklerle hiçbir bağı yoktur. Şayet tövbe ederseniz, bu kendi iyiliğinize olur; eğer sırt çevirirseniz bilin ki siz Allah'ı âcizliğe düşüremezsiniz. (Resulüm!) İnkârcuları elem veren bir azapla müjdele!*²³⁹

Nahiv ilminin gerekliliğine ve önemine vurgu yapmak adına bir misâl olarak Tevbe Suresi 3. ayeti verilebilir. Buna göre ayetin içeriğinde yer alan “*وَرَسُولُهُ الْمُشْرِكِينَ مِنْ بَرِيءٍ اللَّهُ*” “*Allah ve Resûlünün müşriklerle hiçbir bağı yoktur*” ifadesinde ikinci özne konumunda olan “*Resûl*” kelimesinin “*Resûlühü*” yerine “*Resûlihi*” olarak okunması durumunda, ayetin mânası “*Allah, müşriklerden ve Resulünden uzaktır*” olacaktır ki bu yapayalnız bir mânadır.

Sarf ilmi, Arap dilinde yer alan kelimeleri yapısı bakımından inceler. Bu halde, bir kelimenin istenen mânaya göre biçim değiştirmesinin yollarını konu edinmektedir. *İştikak ilmi*, aralarında mânâ ilişkisi bulunan iki kelimedenden birisinin diğerinden alınması ve türetilmesini inceler. Misâlen, Arapça'da bir işi yapmanı ifade etmek için (*ism-i fâil*) bir kalıp kullanılırken, *işin kendisi üzerinde gerçekleştiği nesneyi ifade etmek için de (ism-i mef'ûl)* ayrı bir kalıp kullanılmaktadır. O halde bu gibi kalıplar bilinmediği zaman ayetlere yanlış mânalar yüklemek kaçınılmazdır.

Belâgat ilmi, düzgün ve yerinde söy söylemenin usûl ve kaidelerini incelemektedir. Bu ilimde amaç sözün açık ve berrak (anlaşılır) olması ile beraber yerinde, zamanında ve yeterince ifade edilmesidir. Buna göre belâgat ilmi, Kur'an-ı Kerîm'i edebî yönden inceleyebilmek ve icâzını anlayabilmek için önemli bir rol üstlenmektedir. Belâgat ilmi, kendi içerisinde *meânî ilmi*, *beyân ilmi* ve *bedîi ilmi* olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Meânî ilmi, belâgatın sözün yerinde olmasının şartlarını incelerken; beyân ilmi, bir mânayı değişik yollar marifetiyle ifade edebilmenin usûl ve esasları konu edinmektedir. Bedîi ilmi, ifadeyi daha güzelleştirmenin usûl ve esaslarından bahsetmektedir.

Kur'an-ı Kerîm, bazı durumlarda müteşâbih ifadelerle insana hitap eder.

Şüphesiz ki rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden; geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki, halk da emir de (yaratma ve yönetme) yalnız O'na aittir. Âlemlerin rabbi olan Allah yüceler yücesidir. ²⁴⁰

Misâl olarak A'râf Suresi'nin 54. ayeti, lâfzî çerçevede ele alınacak olunursa, ayetin mânasını anlamak mümkün olmayacaktır. O halde anlaşılır ki ayette yer alan ifadeler asıl olarak Allah Teâlâ'nın kudreti ve bütün varlıklar üzerinde mutlak hâkimiyeti düşüncesinin aktarılmasına yarayan dilsel araçlardır. Bu çerçeve dahilinde dil ilimlerinden *delâlet ilmi*, lâfız ile mâna arasındaki ilişkiyi incelemektedir. *Esvât ilmi*, Arapça'da yer alan seslerin meydana gelmesi, yapısı, mahreç ve sıfatları vb. dilin ses yönündeki meselelerini konu edinir. Dil ilimleri hakkındaki açıklamalar bu ilimlerin, tefsir usûlü ilmi ile ilişkisini de ortaya koymaktadır.

1.1.3. FERÎ İLİMLER

Fıkıh ilminin başlangıç dönemi olarak, Cebrâil (as.) tarafından Sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa (sas.)'e nübüvvet görevinin tebliğ edilmesini kabul etmek gerekir. Nitekim Mekke döneminde amelî hükümler ihtiva eden nassların sayısı az olmakla birlikte, Medine döneminde fikhî hüküm ihtiva eden birçok ayet nâzil olmuş, Resûlullah (sas.) bu dönemde fikhî (amelî) çerçevede yer alan birçok meseleye *vahiy* veya *ictihâd* aracılığıyla açıklık getirmiştir.

Resûlullah (sas.)'e yöneltilen soru ve cevaplar hakkında nasslarda örnek bulmak mümkündür. Buna göre Bakara Suresi'nin 217. ayeti ile Mâide Suresi'nin 4. ayeti, Resûlullah (sas.)'e yöneltilen ve Kur'an-ı Kerim tarafından cevaplandırılan hususların varlığına dikkat çekmektedir.

Sana haram ayı, onda savaşmayı soruyorlar...²⁴¹

Sana, kendileri için nelerin helâl kıldığımı soruyorlar...²⁴²

Hadis-i şerifler'in muhtevasında Resûlullah (sas.)'in ictihâd ederek fetva verdiği örnekler de bulunmaktadır. Ancak

241 Bakara Suresi, 217. Ayet

242 Mâide Suresi, 4. Ayet

dikkat edilemsi gereken nokta müctehidlerin ictihâdından farklı olarak Resûlullah (sas.)'in ictihâdının, tebliğ edilen nübüvvet görevinden dolayı sürekli olarak vahyin kontrolü altında bulunmasıdır. Resûlullah (sas.), sahabelere de gerekli olduğunda ictihâd etme imkânı tanımıştır.

Ebü Hüreyre"den nakledildiğine göre, Hz. Peygamber deniz suyu hakkında şöyle buyurmuştur: "Onun suyu temiz/temizleyici, ölüsü de helâldir."²⁴³

İbn Abbâs"tan nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) aza dışı olan yurtcu hayvanlar ile avını pençesiyle parçalayan kuşları (n yenilmesini) yasakladı.²⁴⁴

"... Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor..."²⁴⁵ ayetinde vurgulandığı üzere fıkıh tarihinin çerçevesinde Resûlullah (sas.) döneminin belirgin özelliği *kolaylık* ve *tedriciliğin* ön planda olmasıdır. Sonuç olarak Resûlullah (sas.)'in ortaya koyduğu bazı hükümleri daha sonra değiştirdiğine yönelik rivâyetlerin varlığından dolayı *neshin* de söz konusu olduğu bu devirde, Kur'an-ı Kerîm ayetlerinin iner inmez yazıya geçirilerek sahabenin büyük çoğunluğu tarafından ezberlenmiş olması ayrıca Resûlullah (sas.)'e her an ulaşma imkânının bulunmasından dolayı, fikhî çerçevede ortaya çıkan problemlere yönelik kaynağa erişme ve erişilen kaynaktaki bilgiyi kavrayabilme hususunda İslâm toplumunda herhangi bir sorun çıkmamıştır.

Resûlullah (sas.)'in hicrî 11 yılında vefat etmesinin ardından başlayan ve 41 yılına kadar devam eden *Hulefâ-yi Râşidîn* döneminde gerçekleştirilen fetihlerle birlikte İslâm Devleti'nin sınırları genişlemiş, farklı kültür ve medeniyetlerden insanlar Müslüman olmuştur. Bu gelişmenin beraberinde

243 Nesâî, Sayd, 35

244 Müslim, Sayd, 16

245 Bakara Suresi, 185. Ayet

getirdiği bir sonuç olarak, fikhî çerçevede daha önce karşılaşılmamış sorular ortaya çıkmış, bu problemlerin çözümünde Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet metinlerine başvurulmuş, şayet nasslardan herhangi bir sonuca varılamamış ise *re'ÿ ictihâdına* gidilmiştir. Ayriyeten Hulefâ-yi Râşidîn'in birincisi Hz. Ebû Bekir (ra.) ile Hulefâ-yi Râşidîn'in ikincisi Hz. Ömer (ra.)'ın, fikhî meselelerde yaşanabilecek muhtemel olumsuzlukları azaltarak, mümkün olduğunca en doğru hükme erişebilmek adına *şurâ ictihâdına* başvurduğu bilinmektedir.

Bu dönemde ashâbın kendi arasında fetva müessesesi bakımından ihtisaslaşma söz konusu olmuş, ancak nassları farklı anlama ve yorumlama, bakış açısının ve sünnet bilgisinin değişiklik göstermesi ile hükmün illetini farklı tespit etmek gibi nedenlerden dolayı sahabaler arasında ictihâd farklılıklarının görülmesi söz konusu olmuştur. Buna rağmen fetva veren kimselerin, Resûlullah (sas.)'in eğitiminden geçmiş, Arap kültürünü çok iyi bilen, ayetlerin nüzûl, hadis-i şeriflerin vürud sebeplerine vâkıf kişiler olmasından dolayı ciddi derecede problem söz konusu olmamıştır.

Hicrî 41 yılında Emevî hânedanlığı ile başlayan ve 132 yılında Abbâsî hânedanının yönetimi ele almasına kadar devam eden *tâbiîn döneminde* İslâm âlimleri çeşitli şehirlere dağılmışlar, böylece fikhî bilgisi coğrafi yayılım göstermiştir. Sahabe devrinden farklı olarak nazarî fikhî çalışmalarının başladığı bu dönemde yaşanan bir diğer gelişme uydurma hadis hareketlerinin görülmesidir. Bu durum fikhî âlimlerini (fakih) daha titiz davranmaya sevketmiş, hadis-i şerifleri kabul şartları çerçevesinde fikhî ihtilaflar belirginleşmiş ve ileriki dönemlerde ortaya çıkacak olan fikhî mezheplerinin temelini oluşturan *ehl-i hadîs (hicaz medresesi)* ile *ehl-i re'ÿ (vâk medresesi)* fikhî ekolleri doğmuştur.

Aynı zamanda “*fikhîm olgunluk dönemi*” olarak adlandırılan ve hicrî 132 yılından itibaren başlayarak dördüncü asıra

kadar devam eden *müctehid imamlar döneminde* metodolojik farklılıklar ile yaşanan coğrafyanın kültür ve medeniyetinin fıkıha tesirinden vb. sebeplerden dolayı fakihler arasındaki ihtilaflar çoğalmış ancak bu ayrışma Müslüman toplumunda bir bölünmeye yol açmak yerine, ümmete rahmet olarak kabul edilmiştir. Sünnî teriminin sözlük mânası “*sünnete bağlı olan, Resûlullah (sas.) ve ashâbın yolundan yürüyen*” demektir. Bu çerçevede dahilinde doğan ve gelişen sünnî fıkıh mezheplerinin bir kısmı günümüzde uygulayan topluluk kalmadığından dolayı tatbikattan kalkarken, *Hanefî*, *Şâfiî*, *Mâlikî* ve *Hanbelî* mezhepleri günümüzde Müslümanların büyük çoğunluğunun mensup olduğu sünnî fıkıh mezhepleridir.

Hanefî mezhebinin İmamı, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'dir. İmamın ictihâd prensibi çerçevesinde öncelikle Kur'an-ı Kerîm'in açık ve dolaylı ifadeleri ile bu ifadelerin açıklamalarına bakılır. Mesele hakkında burada herhangi bir hüküm bulunamazsa ashâb ve tâbiîn âlimleri tarafından malûm hadisler marifetiyle amel edilir. Sünnet çerçevesinde de aranan hüküm bulunamaz ise, bu durumda ashâb re'yi-ne başvurulur ki bunlardan bir tanesi tercih edilir. İmama göre tâbiîn neslinin re'yleri hiçbir şekilde bağlayıcı değildir. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin kelâm ilmi çerçevesinde kaleme aldığı *el-fikhü'l-ekber* adını taşıyan akaid risalesi günümüze kadar erişirken, fıkıh (İslâm hukuku) çerçevesinde kendisinin bizzat yazdığı bir kitabı günümüze gelmemiştir.

Şâfiî mezhebinin İmamı, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820)'dir. İmam Şâfiî'nin ictihâd prensibinin çerçevesinde Allah Teâlâ'nın insanlara bilgi verme ve iradesini açıklama vasıtaları Kur'an-ı Kerîm'in açık ifadesi, Sünnet'in açık ifadesi ile bu iki şer'î delilin bulunmadığı zamanlarda aynı kaynaklar temellendirilerek gerçekleştirilen istidlâl ve ictihâd meselesidir. Ancak bu vasıtalar marifetiyle elde edilen bilginin sıhhati eşdeğer değildir. Buna göre Kur'an-ı Kerîm ile senedinde ve mânasında herhangi

bir ihtilaf bulunmayan mütevâtir Sünnet marifetiyle hüküm verildiği zaman, verilen hüküm hem gerçekte hem görünüşte (zâhîrî ve bâtînî) haktır. İlk râvisi tek olan, âhâd yoldan gelen ve mânasında herhangi bir ihtilaf bulunmayan sünnet ile hüküm verildiği zaman, verilen hüküm yalnızca görünüşte haktır. Çünkü hadisi rivâyet eden kişi yanılığa düşmüş olabilir ki böyle olursa bu Sünnet, Allah Teâlâ'nın ve Resûlullah (sas.)'in İradesini tam olarak aktarmış sayılmaz. İcmâ ve kıyas ise âhâd yoldan gelen hadisten daha zayıftır. Bu metodlara ancak hadis bulunamadığı zamanlarda başvurulur. İmam Şâfî, hadislerin sıhhatini tesbit edebilmek için sağlam ölçütler koymuştur.

Mâlikî mezhebinin İmamı, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795)'dir. İmam Mâlik'in ictihâd prensibinin çerçevesinde öncelikle Kur'an-ı Kerîm'e başvurulur, burada hüküm bulunamazsa Sünnet'e yönelim olur. Âhâd yoldan gelen hadisler kaynak olarak kabul edilmekle birlikte, kıyas ve Medine tatbikatı bunlara tercih edilir. Çünkü Resûlullah (sas.)'ı gören, O'nunla birlikte yaşayan ve O'nunla ashâbının öncülüğünde yeniden toplum olma bilincini kazanan Medine halkının fikhî – amelî konulardaki uygulamaları, diğer coğrafyalardaki Müslüman halkların uygulamalarına nisbet edildiğinde daha farklı bir değer taşımaktadır.

Hanbelî mezhebinin İmamı, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855)'dir. Ahmed b. Hanbel ictihâd prensibinin çerçevesinde Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet birinci çerçeve olarak kabul edilir. Hadisin sıhhati sabit olunca geri kalana itibar edilmez.

Uydurma olmadığı sabit olmakla birlikte sahih mertebesine erişemeyen hadisleri de kıyas ve re'y metoduna tercih eder. İmamım işaret ettiği üçüncü şer'î delil ise. Bu bağlamda sahabe herhangi bir hükümde ittifak etmiş ise kıyas ve

re'ý metoduna gerek kalmamıştır. Ancak sahabeler arasında birtakım görüş ayrılıkları bulunuyorsa, ortaya konan görüşler arasından nasslara yakınlık derecesine göre birisini tercih eder veya herhangi bir tercihte bulunmadan görüşlerini olduğu gibi nakleder.

Müctehid imamlar dönemi, aynı zamanda usûl-i fıkıh (fıkıh usûlü) ilminin de doğduğu dönemdir. Fıkıh usûlü ilminin, ilim müessesesi çerçevesinde müstakil bir dal olarak ortaya çıkışı hicrî ikinci asrın son döneminde olmuştur. Ancak bu durum, daha önceki dönemlerde usûl kurallarının bulunmadığı yani o dönemin müctehidlerinin hiçbir kural ve kaideye dayanmadan hüküm verdiği mânasına gelmemektedir. Elbette onlar da belirli kural ve kaideler çerçevesinde hüküm istinbâtında bulunarak problemleri çözüme kavuşturmuşlardır. Ancak onlar zihinlerinde kurguladıkları ve pratiğe dökükleri bu usûl kurallarını teorik çerçevede ifade etmemişler, *istinbât* ettikleri hükümlerin metodolojik temelini açık olarak belirtmemişlerdir.

İslâm toplumunda sahabenin önde gelen isimlerinden olan Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), kocası vefat eden hamile kadınların iddetinin doğumla birlikte sona ereceğini söylerken, vefat iddetinin tayin edildiği Bakara Suresi'nin 234. ayeti yerine, doğum iddetinin belirlendiği Talâk Suresi'nin 4. ayetini esas alması ve bunun sebebi olarak tercih ettiği 4. ayetin, 234. ayetten daha sonra nüzûl olmasını işaret etmesi önemlidir.

*İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler. Bekleme sürelerinin sonuna geldiklerinde kendileri hakkında, normal ölçülerde yapıp ettiklerinden size bir sorumluluk yoktur. Allah yaptığımız her şeyden haberdardır.*²⁴⁶

*Kadınlarınızdan âdetten kesilmiş olanlar ile âdet görme-
yenler hakkında tereddüt ederseniz onların bekleme süresi
üç aydır. Gebe olanların bekleme süreleri ise doğum yap-
malarıyla sona erer. Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa
Allah ona işinde bir kolaylık verir.*²⁴⁷

Çünkü bu tercih esas olarak, fıkıh usûlü ilmi çerçevesinde “sonra gelen nassın, önce gelmiş olan nassı neshedeceği” kuralını işaret etmektedir. Görüldüğü gibi Abdullah b. Mes‘ûd, usûl kuralı çerçevesinde hareket etmiş ancak bunu açıkca ifade edememiştir ki sahabe ictihâdlarında bu gibi başka misâller de bulunmaktadır.

Aslında bütün bu anlatılanlar, fıkıh usûlü ilminin fıkıh ilmi ile birlikte doğduğunu gösterse bile Prof. Dr. Abdülkerîm Zeydân’ın ifade ettiği gibi fıkıh usûlünün, fıkıh ilminden daha önce mevcut olduğunu söyleyebilmek de mümkündür. Zira fıkıh usûlü, hüküm istinbâtının kural ve kaide-lerini belirlemekte olduğundan dolayı, istinbâtın mümkün olabilmesi, kuralların daha önceden mevcut olmasını gerektirir. O halde bu çerçevede dikkat edilmesi gereken nokta, fıkıh usûlünün tedvininin yani usûl meselesinin bir araya getirilerek kitap halinde toplanmasının, fıkıh ilminin tedvininden daha sonraki dönemde olduğudur ki bunun sebebi toplumun ihtiyaçları çerçevesinde belirginleşmektedir.

Sevgili Peygamberimiz Resûlullah (sas.) döneminde hükümlerin öğrenilerek fetvaların alındığı tek kaynak Peygamber Efendimiz (sas.) bizzat Kendisiydi ki O da bunları vahiy marifetiyle almaktaydı. Bu çerçevede ortaya herhangi bir ictihâd koymak gerekmediğinden dolayı bir takım usûl, kaide ve kural koyma ihtiyacı bulunmuyordu. Efendimiz (sas.)’in vefatının ardından İslâm toplumunda süregelen problem ve meseleleri çözmek görevini fakih sahabeler üstlenmiş-

tir. Zira vahiy sonra erdiği için fakih sahabeler herhangi bir olayın hükmünü tespit etmeye gerek duydukları zaman önce Kur'an-ı Kerim ve Sünnet çerçevesine başvuruyorlar, orada bulamadıkları meselelerde ise icthâd etme yöntemine gidiyorlardı.

Keskin zeka, idrak gücü ve ahlâkî meziyetler bakımından seçkin insanlardan oluşan fakih sahabeler izledikleri metodolojik çerçeve bağlamında, Arapça'yı gayet iyi bilmeleri, ayetlerin nüzûl, hadis-i şeriflerin vürud sebeplerine vâkıf olmaları ve İslâm teşrî'nin bütün incelik ve maksatlarını hakıyla kavramış olmalarından dolayı herhangi bir zorlukla karşılaşmamışlardır. Kaldı ki bu kimseler, Resûlullah (sas.)'i görebilme şerefine erişmiş, O'na arkadaşlık etmiştir. Tüm bu sebeplerden dolayı fakih sahabeler de hüküm istinbâtının kural ve kaidelerini teorik çerçevede belirlemeye ihtiyaç duymamışlardır. Aynı şekilde sahabe neslinden sonra gelen tâbiîn nesli de, hüküm istinbâtı çerçevesinde sahabenin izlediği usûl ve kaideleri takip ederek, dönemlerinin Resûlullah (sas.) dönemine oldukça yakın olmasından dolayı hüküm istinbâtının kural ve kaidelerini teorik çerçevede belirlemeye ihtiyaç duymamışlardır.

Ancak tebe-i tâbiîn nesli döneminde İslâm Ordusunun yeni fetihlerde bulunması sonucunda İslâm Devleti'nin toprakları genişlemiş, farklı medeniyet ve kültürlerden insanlar Müslüman olmuş, Arap dili eski saffiyetini kaybetmiş; bütün bu gelişmelerin bir neticesi olarak toplumda icthâd marifetiyle çözüme kavuşturulması gereken problemler çoğalmıştır. Hâl böyle olunca icthâd faaliyetlerinin metodolojik çerçevede disiplin altına alınması böylece keyfi hüküm verilmesinin önüne geçilmesi adına *şer'î delillerden hüküm istinbât edilirken uygulanacak kural ve esas alınacak prensiplerin* belirlenmesine yönelik hareketle geçilmiştir. Böylece Müslüman âlimler tarafından ortaya konan özgün bir ilim dalı olan fıkah usûlü ilmi ortaya çıkmıştır.

Bu aşamada fûrû fıkıh ve usûl-i fıkıh ilmi çerçevesinde ortaya konan eserler hakkında bilgi verilmesi faydalı olacaktır. Fûrû fıkıh kitapları arasında Hanefî ekolü çerçevesinde kaleme alınan eserler müellifleri ile birlikte şu şekildedir;

1. *Ebü Yûsuf* (ö. 182/798) / *Kitâbü'l-Ḥarâc*
2. *İmam Muḥammed Şeybânî* (ö. 189/805) / *Zâbirü'r-rivâye*
3. *Cessâs* (ö. 370/981) / *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân*
4. *Kudûrî* (ö. 428/1037) / *el-Muḥtaşar*
5. *Serahsî* (ö. 483/1090) / *el-Mebsût*
6. *Kâsânî* (ö. 587/1191) / *Bedâ'i'ü's-şanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'*
7. *Mergînânî* (ö. 593/1197) / *el-Hidâye*
8. *İbn Âbidîn* (ö. 1252/1836) / *Reddî'l-muḥtâr*

Fûrû fıkıh kitapları arasında Şâfiî ekolü çerçevesinde kaleme alınan eserler müellifleri ile birlikte şu şekildedir;

1. *İmam Şâfiî* (ö. 204/820) / *el-Ümm*
2. *Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî* (ö. 505/1111) / *el-Veçîz*
3. *Nevevî* (ö. 676/1277) / *el-Mecmû'*

Fûrû fıkıh kitapları içinde Mâlikî ekolü çerçevesinde kaleme alınan eserler müellifleri ile birlikte şu şekildedir;

1. *İmam Mâlik* (ö. 179/795) / *el-Muvaṭṭa'*
2. *Sabmûn* (ö. 240/854) / *el-Müdevvene*
3. *Utbî* (ö. 255/869) / *el-'Utbiyye*

Fûrû fıkıh kitapları içerisinde Hanbelî ekolü çerçevesinde kaleme alınan eserler müellifleri ile birlikte şu şekildedir;

1. *Abmed b. Hanbel* (ö. 241/855) / *el-Müsned / el-Mesâ'il*
2. *İbn Kudâme* (ö. 620/1223) / *el-Muğnî*

3. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) / *el-Fetáva'l-kübrá*

Fıkıh usûlü ilmi çerçevesinde eser yazan âlimler, bu eserlerin yazımında *mütekellimûn* ve *fukahâ metodu* şeklinde adlandırılan iki farklı yöntem benimsemişlerdir. Sözlükte “kelâm âlimi” mânasına gelen mütekellimûn terimi çerçevesinde yol alan *mütekellimûn metodu* asıl uzmanlık alanı kelâm ilmi olan âlimlerin, fıkıh usûlüne dair kaleme aldıkları eserlere yönelik kullanılmaktadır. Bu metod marifetiyle en çok eser veren âlimler genellikle Şâfiî mezhebinden olduğundan aynı zamanda *Şâfiyye metodu* olarak da isimlendirilen bu anlayışın özelliği, usûl kurallarının deliller ve burhanların gösterdiği yönde belirlenmesidir. O halde akıl yürütme teorilerinden *tümdengelim (dedüksiyon)* metodunu kullanan bu yaklaşımda âlimler, tespit ettikleri usûl kurallarının Mezhep İmamlarından nakledilen ictihâdlara uygun olup olmadığına bakmaksızın, delillerin desteklediği kuralları kabul ederken, aykırı olanları kabul etmemişlerdir. Usûl-i fıkıh ilmi kitapları içerisinde *mütekellimûn metodu* kullanılarak kaleme alınan eserler müellifleri ile birlikte şu şekildedir;

1. *Kādî Abdülcebbar* (ö. 415/1025) / *el-Umed*
2. *Ebü'l-Hüseyn el-Basrî* (ö. 436/1044) / *el-Mu'temed*
3. *İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî* (ö. 478/1085) / *el-Burbân*
4. *Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli* (ö. 505/1111) / *el-müstaşfâ*

Diğer tarafta *fukahâ metodu* ihtisaslaşma alanı fıkıh ilmi olan âlimlerin, fıkıh usûlüne dair kaleme aldıkları eserlere yönelik kullanılmaktadır. Bu metod marifetiyle en çok eser veren âlimler genellikle Hanefî mezhebinden olduğundan aynı zamanda *Hanefiyye metodu* olarak da isimlendirilen bu metodun özelliği, usûl kural ve kaidelerini Mezhep İmamlarından nakledilmiş olan fikhî çözümlmelerden hareket ede-

rek kurgulamalarıdır. Başka bir deyişle bu metod çerçevesinde eser kaleme alan âlimlerin kullandıkları vasıta, Mezhep İmamlarından nakledilen ictihâd ve fetvalardır. Amelî olduğundan dolayı *mütakellimûn metoduna* göre daha zor olan ancak fer'î meseleler ile daha uyumlu bir görünüm çizen, akıl yürütme teorilerinden *tümevarım (endiüksiyon)* metodunu kullanan bu anlayışta âlimler, Mezhep İmamlarının fikhî münasebetler çerçevesinde ortaya koyduğu çok sayıdaki ictihâd ve fetvasını inceleyerek, onların bu ictihâd ve fetvalarını ortaya koyarken takip ettiklerine kanaat getirdikleri usûl kurallarını tespitiye yönelmektedir. Usûl-i fıkıh ilmi kitapları içerisinde *fukahâ metodu* kullanılarak kaleme alınan eserler müellifleri ile birlikte şu şekildedir;

1. *Cessâs* (ö. 370/981) / *el-Fusûl fi'l-usûl*
2. *Debûsî* (ö. 430/1039) / *Takvîmü'l-edille*
3. *Ebü'l-Usr Pezdevî* (ö. 482/1089) / *Uşûlü'l-Pezdevî*
4. *Serahsî* (ö. 483/1090) / *el-Uşûl*
5. *Alâeddin Semerkandî* (ö. 539/1144) / *Mizânü'l-uşûl*
1. *Ebü'l-Berekât Neseî* (ö. 710/1310) / *Menârü'l-envâr*

Usûl-i fıkıh ilmine yönelik eser yazımında hicrî yedinci asırdan itibaren içerisinde iki metodu birleştiren *müteahbirûn metodu* ortaya çıkmıştır. Bu metodu benimseyen âlimler hem deliller marifetiyle destekledikleri mücerret usûl esaslarını tespit ederken hem de müctehid imamlardan nakledilen fîrû fıkıh meselelerini gözardı etmeksizin, bu çerçevedeki fer'î meselelere dayanan usûl kurallarını açıklama gayretine yönelmişlerdir. Muhtelif fıkıh mezheplerinden birçok âlimin takip ettiği bu bakış açısı kullanılarak kaleme alınan eserlerden bazıları müellifleri ile birlikte şu şekildedir;

1. *İbnü'l-Hümâm* (ö. 861/1457) / *et-Tahrîr*
2. *Molla Hüseyin* (ö. 885/1480) / *Mir'âtü'l-uşûl*

Usûl-i fıkıh ilmine yönelik olarak kaleme alınan ilk eserlerin Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed Şeybânî tarafından yazıldığı söylenmekte olsa bile günümüze ulaşan ilk usûl kitabı İmam Şâfiî'nin "*er-risâle*" adlı eseridir. İmamımız bu eserinde öncelikle Kur'an-ı Kerîm ve açıklama metodu ile Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet münasebetine değinerek sonrasında nesih-mensuh, haber-i vâhid, illet, icmâ ve kıyas, istih-sân, ictihâd ve ihtilaf gibi önemli meselelere yer vermektedir.

*Fitne ortadan kalkıncaya ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın; fakat vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına saldırmak yoktur.*²⁴⁸

Kur'an-ı Kerîm'de vurgulandığı üzere, *yolunda olmaktan büyük bir mutluluk ve gurur duyduğumuz Resûlullah (sas.)* aldığı ilâhî tebliği herkese eriştirmek adına mücadeleye başlamış, bunun bir neticesi olarak İslâm dini çok kısa bir zamanda Arap yarımadası'nın dışına yayılmıştır. Böylece İslâm toplumu pekçok medeniyet ve kültürden insanı kapsar hale gelmiş, yeni ahlâkî değer ve bu değer yargılarına bağlı olarak yaşam tarzları belirlemeye başlamıştır. Bu gelişmenin bir neticesi olarak *İslâm ahlâk esaslarının* biraraya getirilerek toplanması böylece müstakil bir ahlâk ilminin tedvin edilmesinin gereği gündeme gelmiştir.

Böylece o döneme kadar pendnâme, siyasetnâme, nasihatnâme, fütüvvetnâme vb. şekillerde adlandırılan eserlerin muhtevasında edebî üslûp çerçevesinde işlenen İslâm'ın ahlâkî esas, fazilet ve erdemleri hicrî üçüncü asrın ilk yıllarından itibaren metodolojik bir çerçeve dahilinde müstakil ilim hüveyeti kazanmıştır. O halde ahlâk ilminin doğuşunu etkileyen birinci sebep İslâm toplumunun yabancı kültürler ile temasıdır.

Ashâb, asla dünya nimetlerinin cazibesine kapılarak kötülüğe meyilecek insanlardan değildir. Ancak sahabe döneminin geride kalması ve fetihler sonucunda kazanılan ganimetlerin maddî refah seviyesini yükseltmesi, İslâm toplumunun safi ahlâk çerçevesinde ciddi kırılmalara yol açmıştır. Câhiliye toplumuna ait kabilecilik özelliği yeniden belirlemeye başlamış, idarî teşkilatlanmanın yetersizliği ve atanan bazı yöneticilerin ehliyetsizliğinden dolayı bölgesel kargaşa ortamları görülmüş ayrıca yukarıda değinildiği gibi yeni Müslüman olan bazı kimselerin önceki yaşamından kalan inanç ve ahlâkî görüşler çerçevesinde yaşamını devam ettirebilme gayreti içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Hatta bu kesimler, isteklerini meşrûlaştırmak adına görüşlerine Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet çerçevesinde deliller aramaya girişmişlerdir. Tüm bu yaşananların sonucu olarak İslâm toplumu kendisini, istenmeyen yanlış işlerin cereyan ettiği ve arzulanmayan ahlâkî sapkınlıkların yaşandığı bir ortamda bulmuştur ki bu çerçeve ahlâk ilminin doğuşunu etkileyen ikinci sebep olarak kabul edilebilir.

Ancak ahlâk ilminin müstakil bir disiplin halinde ortaya konulmasındaki en önemli sebep *ilmî* (*nasların muhtevâsında*) çerçevede aranmalıdır. Sözlük mânası ile teslim olma, kurtuluşa erme ve anlaşmayı ifade eden İslâm tabirinin muhtevâsında barındırdığı bütün bu mânalar, dinin ahlâkî çağrısını bir başka deyişle İslâm ahlâkının üç temel çerçevesini ifade etmektedir. Buna göre İslâm'ı benimsemiş bir kimse *Allah Teâlâ'ya teslim olmuş; Peygamberlerine, Meleklerle, Kitaplara, âhiret günü ile kaza ve kadere iman ederek* hak dine intisap etmiştir. Sözlükte kurtuluş ve esenlik mânasına da gelen selâm kelimesi ile aynı kökten türeyen İslâm'ı benimsemiş bir kimse böylece her türlü yanlış ve sapkın inanç ve yaşam tarzından koparak *esenlik ve selâmete erişmiş*, dünya ve âhiret saddetini hak etmiştir. İslâm'ın sözlük karşılığında birisi de *müsâlemedir*. Buna göre süregelen çatışma ve zıtlaşmaları

ortadan kaldırarak birbirinden emin olmak mânasına gelen İslâm'ı kabul eden bir kimse toplumdaki diğer kimseler ile *uyum içinde olacak, anlaşma yolunu tercih edecek, barış içinde yaşama niyetinde olacaktır.*

Rahmân'ın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, "selâm" deyip geçen kullardır. ²⁴⁹

Zira Furkân Suresi'nin 63. ayetinde vurgulandığı üzere İslâm bir barış ve esenlik dinidir. Özet olarak ahlâk ilmi, Kur'an-ı Kerîm ve Sünnetin ortaya koyduğu ahlâkî çerçeveyi ifade etmektedir. İslâm ahlâkını ortaya koyan aslî delil Kur'an-ı Kerîm olduğundan dolayı bu ilim *Kur'an ahlâkî* şeklinde de tarif edilmektedir.

Hanımı Hz. Âişe (ra) ise Resûlullah'ın (sav) vefatından sonra gelip, "Onun ahlâkî nasıldı?" diye soran bir kimseye, "Kur'an okumuyor musun?!" demiş, "Evet" cevabı üzerine "Allah'ın Elçisi'nin (sav) ahlâkî Kur'an" dı." cevabını vermişti. ²⁵⁰

Kur'an-ı Kerîm'in ahlâkını herkesten evvel kendi yaşamına uygulayarak insanların da uygulamasını sağlayan Sevgili Peygamberimiz (sas.)'dir.

İslâm ahlâkî esasları çerçevesinde ahlâk müessesesinin önemi insanları düşünmeye sevk ederek, hiçbir zor ve baskı altında bırakmaksızın görev ve sorumluluklarını memnuniyet çerçevesinde yapmaya teşvik etmesidir. Şu halde insan karakterinde ahlâkî meziyetlerin güçlenmesinin yolu *i'tiyâd (alışkanlık)* kazanmaktan geçmektedir ki insanlarda bulunması istenen yüksek manevî vasıfların bütünü karşılayan ahlâk müessesesine yönelik olarak atfedilen bu tanımdan dolayı kimi çevreler bu meselenin ilim çerçevesinde vurgula-

249 Furkân Suresi, 63. Ayet

250 Müslim, Müsâfirin, 139

namayacağını ancak amellerin üzerinden tatbik edileceği görüşünü ortaya koymuştur. Ancak insanların kendisine ahlâk müessesesinin çizdiği çerçeve dahilinde doğru kararlar alarak iradesini iyilikten yana koyabilmesinin yolu ahlâk ilmini kavramasından geçer.

1.1.3.1. *Usûl-i Fıkıh İlmi*

Fürû fıkıh ilmi, şer'î amelî hükümleri konu edinirken, fıkıh usûlü ilmi *şer'î amelî hükümlerin, şer'î delillerden nasıl elde edileceğini (istinbât)* konu edinmektedir. O halde fıkıh usûlü ilminin konusu; *şer'î deliller* ve *şer'î hükümler* çerçevesindedir. Şer'î deliller içerisinde aslî deliller; *Kur'an-ı Kerim, Sünnet, icmâ* ve *kıyas*; şer'î deliller içerisinde fer'î deliller *istihsân, istislâh, örf, sedd-i zerâi', şer'u men kablenâ, sahâbî kavli* ve *istishâb* şeklindedir. Bu delillerin her birisi, hüküm çıkarmak çerçevesinde detaylandırılacaktır.

Şer'î Hüküm

Şer'î hüküm, *teklifî hüküm* ve *vaz'î hüküm* şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Teklifî hüküm, kullar açısından şer'î mükellefiyet gerektiren, bu çerçevede iktizâ (gerekli kılmak) ve tahyîr (serbest bırakmak) bakımından herhangi bir işin yapılmasını veya bazı işlerden sakınılmasını bildiren hükümlerdir. Teklifî hükümler, birinci çerçevede içerdiği talebin muhtevası bakımından *vâcib/farz, mendup, mubah, mekrub* ve *haram* olarak adlandırılan beş kategori altında; talebin genelliği bakımından *azîmet* ve *ruhsat* şeklinde isimlendirilen iki kategori altında incelenmektedir ki bunlar, amel meselesi başlığı altında detaylandırılacaktır.

Vaz'î hüküm ise, birisi diğerine şart, sebep veya engel olmak üzere iki şeyi birbirine bağlayan hükümdür. Bu hükümlerde Şâri', mükelleflerden bir talepte bulunmamata, mükelleflere bir sorumluluk yüklememekte ancak mükellefin belirli bir fiili ile alâkalı olarak koyduğu hükmü, ona teb-

liğ etmektedir. Öyleyse bu türden hükümler, mükelleflerin hangi durumlarda yükümlü tutulduğunun anlaşılabilmesi, girişecek olduğu fiilin sahih olup olmadığının tayin edebilebilmesi için önemlidir.

Hüküm koyan, Allah Teâlâ'dır. Fıkıh usûlü metodolojisi-nde genellikle Şâri' kelimesi kullanılmaktadır. Mecazi, bağımlı ve ikinci derecede yer alan Şâri' ise Resûlullah (sas.)'dir. Hükümün kaynağı Allah Teâlâ'dır. Resûlullah (sas.) koyduğu hükümler, bu temel hükümlere uygun olarak oluşturulmuş hükümlerdir.

Şer'î deliller, Kur'an-ı Kerîm

Fikhî bir problemin çözümüne yönelik olarak, *şer'î delil-ler marifetiyle şer'î amelî bir hüküm ortaya koymak için ilk baş-vurulacak kaynak, şer'î delillerin birincisi Kur'an-ı Kerîm'dir.* Kur'an-ı Kerîm, bütün insanların tâbi olması gereken bi-rinci dereceden kaynaktır. Kitabın muhtevasında bulunan hükümlerle amel etmek farz olduğu gibi, bir meseleye dair aranan hüküm Kur'an-ı Kerîm'de bulunuyorsa, o hükmü bı-rakıp bir başka delil arayışına girmek câiz değildir.

"Onu kendisi uydurmuştur" diyorlar öyle mi? Hayır ha-yır; inanmıyorlar. Eğer doğru sözlü iseler onun benzeri bir söz getirsinler. ²⁵¹

Kur'an-ı Kerîm, Allah Teâlâ'nın sahih bir şekilde nakledi-len, hiçbir şek- şüphe içermeyen kelâmıdır ki insanları doğru yola ileten bir rehberdir.

Kesin olarak bilesiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz. ²⁵²

Kur'an-ı Kerîm'in sübûtu (aslına uygun olarak günümü-ze ulaştığı) kat'î yani yakîndir. Tevâtür marifetiyle nakledil-

251 Tûr Suresi, 33-34. Ayet

252 Hicr Suresi, 9. Ayet

miştir ki mütevâtir nakil, nakledilenin doğruluğu hakkında yakînî (kesin) bilgi sağlamaktadır. Ancak Kur'an-ı Kerim'in hükümlere delâleti bazı durumda *kat'î* bazı durumda zannî olur. Başka bir deyişle bazı ayetlerin delâleti *kat'î* iken bazı ayetlerin delâleti zannîdir. Bunun belirleyicisi, Kur'an-ı Kerim'in lâfızlarının ihtimâlli (birden çok mânaya açık oluşu) olup olmaması çerçevesindedir. Bu bağlamda lâfız sadece bir mânaya delâlet ediyorsa, başka bir mânaya delâlet etme ihtimâli barındırmıyorsa, o lâfzın delâleti *kat'î*dir.

*Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun. Allah'a ve âbiret gününe inanyorsanız, Allah'ın dinini uygulama hususunda o ikisine karşı merhamet duygusuna kapılmayın. Mü'minlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun.*²⁵³

*İffetli kadınlara iftira atan, sonra da dört şahit getiremeyen kimselere seksen sopa vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin. İşte onlar yoldan çıkanların ta kendileridir.*²⁵⁴

*Allah size, çocuklarımız hakkında, erkeğe iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. (Mirasçılar) ikiden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, anne babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da anne babası ona vâris olmuşlarsa annesinin hakkı üçte birdir...*²⁵⁵

Kat'î delâlet çerçevesinde örnek olarak Nûr Suresi'nin 2 ve 4. ayeti ile Nisâ Suresi'nin 11. ayeti vurgulanabilir. Bu ayetlerdeki *hass lâfızlar*, taşıdığı mânaya kat'î olarak delâlet eder ve *tevîl* kabûl etmez. Sübûtu ve delâleti kat'î - yakînî olan bu türden nasslarda ictihâda yer yoktur.

253 Nûr Suresi, 2. Ayet

254 Nûr Suresi, 4. Ayet

255 Nisâ Suresi, 11. Ayet

Ancak Kur'an-ı Kerim'deki lâfız, birden fazla mânaya ihtimâl veriyorsa, ayetin delâleti zannî olacaktır.

*Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler.*²⁵⁶

Zannî delâlet çerçevesinde örnek olarak Bakara Suresi'nin 228. ayeti verilebilir. Buna göre ayette yer alan “*kurû*” lâfzı Arap dilinde hem âdet hâlini hem de temizlik halini ifade etmek adına kullanılan *müşterek lâfız* örneğidir. Bundan sebep, kelimenin bu iki hâlden birisine olan delâleti kat'î değil zannîdir. Öyleyse Bakara Suresi'nin 228. ayetinin sübûtu kat'î olsa bile hüküme delâleti zannî olduğu için ictihâd ve müctehidlerin görüşüne yer vardır. Müctehidlerden bazıları lâfzın “*bayız*” mânasını tercih ederken, bazıları “*tubur*” mânasını tercih etmişlerdir.

Şer'î deliller, Sünnet

Fikhî bir problemin çözümüne yönelik olarak, *şer'î deliller marifetiyle şer'î amelî bir hüküm ortaya koymak için ilk başvurulacak kaynakta, şer'î delillerin birincisi* Kur'an-ı Kerim'de, aranan hüküm bulunamazsa *başvurulacak kaynak, şer'î delillerin ikincisi Sünnet'tir.*

Kur'an-ı Kerim'in ahkâm ayetleri dinin genel hüküm ve kurallarını içeren ayetleri ifade etmekte ve Kitabın büyük bir kısmını oluşturmaktadır ki Kur'an-ı Kerim diğer şer'î delillerin tamamının özüdür. Ahkâm ayetlerin, birinci kaynak olması, bu ayetlerin Resûlullah (sas.) tarafından hangi çerçevede açıklanarak yorumlandığının iyi bilinmesini gerektirir.

*O Peygamberleri apaçık delillerle ve kutsal metinlerle gönderdik. İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklaman için ve (ola ki üzerinde) düşünürler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik.*²⁵⁷

256 Bakara Suresi, 228. Ayet

257 Nahl Suresi, 44. Ayet

Şu halde Resûlullah (sas.)'in konu hakkındaki açıklamaları (sünnet) bulunmasaydı mükelleflerin Kur'ân-ı Kerîm'de ortaya konan sorumluluklarını yerine getirmesi bakımından sıkıntıya düşmeleri soz konusu olacaktı. Öyle ki namaz vakitleri, rek'atların sayısı, zekât nisabı ve haccetmenin kuralları Resûlullah (sas.)'in bu hükümlere yönelik izahat ve fiilleri (sünnet) sayesinde bilinmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'i açıklayarak kullara en önemli yol gösterici olan Resûlullah (sas.)'in sünneti şer'î delillerin ikincisidir ki herhangi bir meselede Müslümanlar'ın arasında herhangi bir anlaşmazlık belirecek olursa, meselenin çözümü adına Resûlullah (sas.)'in Sünnetine başvurmak Allah Teâlâ'nın emridir.

*Hayır; Rabbine andolsun ki, aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda Seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın onu kabullenmedikçe ve boyun eğip teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar.*²⁵⁸

*İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı sana indirdik; hainlerden taraf olma!*²⁵⁹

Resûlullah (sas.)'in sünneti hadis ilmi çerçevesinde vurgulandığı üzere yapısı bakımından *kavlî*, *fiilî* ve *takrîrî sünnet* olarak adlandırılan üç bağlamda belirginleşmektedir. Öyle ki Resûlullah (sas.)'in sözleri kavli sünneti ; eylemleri fiilî sünneti ve onaylayıcı tavırları da takrîrî sünneti karşılamaktadır. O halde şer'î delillerin ikincisi olan sünnet, alternatif bir çerçevede *Resûlullah (sas.)'in sözleri, fiilleri ve ikrarları* şeklinde baştan yorumlanabilir.

Resûlullah (sas.)'in sünneti Kur'ân-ı Kerîm'e göre kapsadığı hükümler bağlamında uyuşan sünnet, açıklayan

258 Nisâ Suresi, 65. Ayet

259 Nisâ Suresi, 105. Ayet

sünnet ve Kur'ân-ı Kerîm'de hükmü bulunmayan meseleler hakkında hüküm getiren sünnet olarak üç çerçevede incelenmektedir.

Buna göre uyuşan sünnetler, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan herhangi bir hükmü destekleyen sünnettir. Bu kapsamında ortaya konan hüküm Kur'ân-ı Kerîm'de yer aldığı gibi Resûlullah (sas.) sünneti ile desteklenmektedir. Açıklayan sünnetler, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan herhangi bir hükmü açıklayan sünnettir. Misâl olarak *Kur'ân-ı Kerîm namazı farz kılmakta*²⁶⁰ ancak vakit, rükûn ve rekât sayıları hakkında bilgi vermemektedir ki bu meseleler hakkındaki bilgiler açıklayan sünnetlerden öğrenilmektedir. Sünnet aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'de hükmü olmayan meseleler hakkında bir hüküm getirebilir ki ninenin miras hakkına sahip olduğunu bildiren, sadaka-i fitr ve vitir namazını teşri⁶ kılan hadisler böyledir.

Resûlullah (sas.)'in sünneti rivâyet bakımından Hanefî ekol çerçevesinde mütevâtir, meşhûr ve âhâd sünnet olarak üç kategoriye ayrılmaktadır. *Mütevâtir sünnet*, sahabe, ashâbı tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde yalan üzerine birleşmeleri aklı olarak mümkün olmayan sayıdaki bir topluluğun rivâyete ettiği sünnettir ki bununla amel etmek farz hükmündedir.

Tevâtür sayısına erişememiş bir topluluğun Resûlullah (sas.)'den rivâyet ettiği, sahabe döneminden sonraki ashâbı tâbiîn döneminde yaygınlık kazanan ve bu dönemden itibaren yalan üzerine birleşmeleri imkânsız olan bir topluluk tarafından rivâyet edilen sünnet *meşhûr sünnet* olarak isimlendirilmektedir. Bir mukayese yapılırsa, *mütevâtir sünnetin* râvilerine nisbeti kesin olduğu gibi Resûlullah (sas.)'e nisbeti de kesindir. Buna karşılık *meşhûr sünnetin* râvilerine nisbeti kesin olmakla birlikte, Resûlullah (sas.)'e nisbeti kesin değil-

dir. Ancak kendisiyle amel etmenin gerekliliği bakımından *mütevâtir sünnet* menzilesindedir.

Âhâd sünnet, sahabe, ashâbı tâbiîn ve tebe-i tâbiîn tabakasındaki râvi sayısının tevâtür mertebesine erişemediği sünnettir. Sünnetin çoğunluğu böyle olduğu gibi, bu çeşit sünnete *haber-i vâhid* denmektedir. *Âhâd sünnet*, bir kesinlik değil zan ifade ettiğinden dolayı itikadî hükümlerde değil, amelî hükümlerde delildir. Bunlara uymak gerekmektedir.

Sünnetin, şer'î hükümlere kaynaklığı konusunda ittifak vardır.

Allah ve resulü herhangi bir konuda hüküm verdiklerinde artık mümin bir erkek veya kadın için işlerinde tercih hakları yoktur. Allah'ın ve resulünün emrine itaat etmeyenler doğru yoldan açıkça sapmışlardır. ²⁶¹

Kur'an-ı Kerîm ile birlikte akıl marifeti de sünnetin kaynak değerini ortaya koymaktadır. Öyle ki İslâm'ın itikadî esaslarından bir tanesi de Resûlullah (sas.)'e iman etmektir. Öyleyse bu hakikat, O'na uymayı ve itaat etmeyi, emir ve yasaklarına riayet etmeyi de gerekli kılmaktadır. Aksi takdirde iman şartının bir mânası kalmayacaktır.

Câbir b. Abdullah'ın rivayet ettiğine göre Resûlullah (sav), hutbesinde teşebbüdden sonra şöyle buyururdu: "Sözün en güzeli Allah'ın (cc) Kitabı"dır. Rehberliğin en güzeli ise Muhammed'in rehberliğidir." ²⁶²

Ebü Hüreyre'nin naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: "Bana itaat eden, Allah'a itaat etmiştir. Bana isyan eden de Allah'a isyan etmiştir..." ²⁶³

261 Ahzâb Suresi, 36. Ayet

262 İbn Hanbel, III, 320

263 Müslim, İmâre, 33

*İmam Mâlik'e ulaştığına göre Resulullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Size iki şey bırakıyorum, onlara sımsıkı sarıldığınız sürece yolunuzu şaşırmayacaksınız: Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sünneti. »*²⁶⁴

Sünnet bahsinde yer verilmesi gereken bir diğer önemli mesele, sünnetin hükümlere delâleti hakkındadır. Hatırlanacağı üzere Kur'an-ı Kerim'in sübûtu (aslına uygun olarak günümüze ulaştığı) kat'î yani yakîndir. Ama sünnet bağlamında mütevâtir sünnetin sübûtu kat'î ; meşhûr ve âhâd sünnetin sübûtu zannîdir. Sünnetin hükümlere delâleti ise Kitab ile aynıdır. Sünnetin hükümlere delâleti bazı durumda *kat'î* bazı durumda zannî olmaktadır. Buna göre bir sünnetin lâfzı, yoruma açık olmayan lâfızları ihtiva ediyorsa, sünnetin hükümlere delâleti kat'îdir. Ancak sünnetin lâfzı, birden çok mânâyı ihtiva ediyor ve haliyle yoruma açık bulunuyorsa, sünnetin hükümlere delâleti zannîdir.

Lâfız

Kur'an-ı Kerim ve *Sünnet*, lâfzî delillerdir. O halde fikhî bir problemin çözümüne yönelik olarak, *şer'î deliller marifetiyle şer'î amelî bir hüküm ortaya koyabilmek adına* Kur'an-ı Kerim ve Sünnet metinlerine (nass) başvurulduğu zaman, lâfızlardan nasıl yararlanacağını bilmesi önem arz etmektedir. Çünkü bu kaynaklar Arapça olduğundan, Arapça'ya göre lâfızların çeşitlerini ve mâna ile ilişkilerini anlayamadan, nassları doğru bir şekilde anlamak ve onlardan isabetli hükümler çıkarabilmek mümkün olmayacaktır. Buna göre lâfızların mâna ile ilişkileri; *konulduğu mâna bakımından lâfızlar*, *kullanıldığı mâna bakımından lâfızlar*, *mânaya delâletinin açıklığı veya kapalılığı bakımından lâfızlar* ve *mânaya delâletin şekli bakımından lâfızlar* şeklinde olmak üzere dört başlıkta incelenmektedir.

Bu başlık altında sadece konulduğu mâna bakımından lâfızlar meselesi hakkında bilgi verilmeyle yetinilecektir. Buna göre lâfızlar, bir mâna taşımak adına kullanılmaktadır ki lâfzın taşıdığı bu mâna bazı durumlarda tek bazı durumlarda birden çok olabilmektedir. Ayrıca lâfızlar kapsam bakımından da farklılıklar barındırır. Bu gerçeklikten dolayı, naslardan doğru ve isabetli hükümler çıkarmak için lâfızların taşıdıkları anlam sayısı ve kapsamı dikkat almak gereklidir. Konulduğu mâna bakımından lâfızlar *hass lâfız*, *âmm lâfız* ve *müşterek lâfız* olarak üç başlığa ayrılır.

Hass lâfız, birtek mânaya ve sınırlı sayıdaki varlığa delâlet etmek adına konulmuş lâfızlardır. Hass lâfızlar, taşıdığı mânanın değiştiğini gösteren herhangi bir delil olmadıkça, taşıdığı mânayı *kat'î* şekilde ifade eder.

*Allah sizi kasıtsız olarak yaptığımız yeminlerden ötürü sorumlu tutmaz, fakat bilerek ettiğiniz yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da kefâreti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir. Buna imkân olmayan ise üç gün oruç tutmalıdır...*²⁶⁵

Mâide Suresi'nin 89. ayetinde yer alan “on” ve “üç” lâfızları hass lâfız olup, delâleti kesindir. Öyle ki bunlar bir tek mâna taşımakta ve ifade ettikleri miktarda az veya çok bir niceliğe delâlet etmemektedir. Böylece ayetin hükmünün, yemin kefâreti olarak öncelikle on fakir doyurma veya on fakir giydirme veya köle âzad etmeyi, bunlara güç yetmediği takdirde de üç gün oruç tutmayı işaret ettiği kesin olarak anlaşılmaktadır. Bundan dolayı ilgili hüküm uygulanırken belirtilen sayı ve miktarlarda değişiklik yapılması mümkün değildir. Ancak hass lâfızların taşıdığı mânanın değiştiğine dair bir delil bulunduğu zaman, hass lâfız tevil edilebilir, lâ-

fiz kendi mânasından çıkarılarak, delilin gösterdiği mânaya çekilebilir ki bu adım *hassın tevili* olarak isimlendirilir. Haneî ekol, hass lâfzın kesinliği çok güçlü olduğu için, onu değiştirecek delilin de onun kadar kesin olmasını şart koşar. Hass lâfızlar kendi içerisinde *mutlak*, *mukayyed*, *emir* ve *nehiy* olarak dört başlığa ayrılmaktadır.

Âmm lâfızlar ise, birtek mânaya ve sınırsız sayıdaki varlığa delâlet eden lâfızlardır. Başka bir deyişe âmm lâfızlar, kendisi için uygun olan fertlerin tamamını sınırsız olarak kapsayan lâfızlardır. O halde herhangi bir lâfzın, âmm lâfız olabilmesi için *birtek mânaya delâlet etmesi*, *kapsama aldığı fertlerin ikiden fazla sayıda olması*, *delâlet ettiği fertlerin hepsini içine alması ve fertlere delâletinde herhangi bir sınırlama olmaması* gerekmektedir.

Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir. ²⁶⁶

Mâide Suresi'nin 38. ayetinde yer alan “hırsız” lâfzı âmm lâfızdır. Çünkü tek bir anlama sahiptir ve genel karşılık taşımaktadır ki bu hırsızlıktır. Böylece hırsızlık fiilini işleyen bütün fertleri kapsamakta ve bu fertlerin sadece bir kısmının kastedildiğini gösteren herhangi bir kayıt da yoktur.

Müşterek lâfızlar, iki veya daha çok anlama ayrı ayrı zamanlarda konulmuş olan lâfızlardır ki Türkçe'deki karşılığı eşsesli lâfızlardır. O halde müşterek lâfızların birden çok anlam taşınması, onu, tek bir anlam taşıyan hass ve âmm lâfızlardan ayırmaktadır.

Aynı zamanda dil ilimleri çerçevesinde değerlendirilebilecek müşterek lâfızların meydana gelmesi sürecinde dört etken sıralanabilir. Buna göre bir kabile bir lâfzı bir mânada kullanırken, diğer bir kabilenin ilgili lâfzı başka bir mânada

kullanması ve her iki mânanın gelecek nesillere aktarılması ilk etkindir. Lâfzın, belirli bir mâna için konulmasına rağmen, bunun akabinde kullanıldığı bir çeşit alâkadan kaynaklı olarak yeni bir mecâz mâna kazanması ve bu mecâz mânanın kullanımının yaygınlaşarak örfî hakikat haline gelmesi, müşterek lâfızların oluşumundaki diğer bir etkindir. Ayrıca bir lâfzın asıl mânası üzerinden çeşitli yeni anlamlar türemesi ve aradaki ilişkinin unutulması, yeni anlamların yaygınlaşması ile lâfzın sözlük mânasının haricinde, kazandığı terim mânasının da zamanla yaygınlaşması müşterek lâfızların oluşumundaki etkenlerdir.

İctihâd

Fikhî bir problemin çözümüne yönelik olarak, *şer'î deliller marifetiyle şer'î amelî bir hüküm ortaya koymak için* Kur'an-ı Kerim ve Sünnet (nass) delilleri çerçevesinde aranan hüküm bulunamazsa ictihâd yapmak gerekir. Ayrıca nass çerçevesinde aranan hüküm bulunmakla birlikte bu hüküm sübût veya delâlet ciheti bakımından zannî ise ictihâd yapılabilir. Ancak sübût ve delâleti kat'î olan nasslarda ictihâd yapılamaz. İctihâd *fakinin, şer'î amelî hükümleri, tafsilî delillerden çıkarabilmek gayesiyle elinden gelen gücü ortaya koymasdır*. Amelî hükümleri çıkarabilme melesine sahip olan kişilere *müctehid, fakih* veya *müftü* denmektedir. İctihâd faaliyeti aynı zamanda *re'î* olarak da isimlendirilmektedir.

Ancak bir ictihâdın sahih ve muteber olabilmesi için belirli şartlara uyulması gerekmektedir. Buna göre ictihâd edecek kişinin evvela ictihâd ehliyetine sahip olması gerekmektedir ki bu konuda fikhî ekoller görüş birliği içerisinde. Müctehid olabilmek için aynı zamanda Müslüman ve Mükellef olma şartları da aranmaktadır. Müctehid, Arapça dil bilgisi ve fikh usûlü bilgisine vâkıf olmalıdır. Nasslar, Arapça olduğundan dolayı, nasslardan hüküm çıkarabilmek için Arapça bilmek bir şarttır. Elbette her müctehidin, Arapça dil

bilgisi yanında fıkıh usûlü ilmine de ihtiyacı vardır. Müctehide, hangi deliller marifetiyle hüküm çıkaracağını, bu delillerin kaynak değerinin ne olduğunu, bunların delâlet yönünü ve bunlar marifetiyle nasıl hüküm elde edilebileceğini fıkıh usûlü ilmi öğretir. Buna göre diğer ilimlere vâkıf olma düzeyi ne olursa olsun, müctehid mertebesinde olmak için fıkıh usûlünde ileri dereceye varmak gerekir.

Müctehid'in, Kur'an-ı Kerîm, Sünnet ve icmâ bilgisine vâkıf olması bir diğer gerekliliktir. Burada icmâ bilgisi için ayrı bir parantez açılabilir. Öyle ki icmâ, ictihâdın, bir dönemdeki müctehidler tarafından fikir birliğine vararak kabul ettikleri çeşididir ki şahsî ictihâddan daha sıhhatlidir. O halde bir müctehid şahsî bir ictihâd ortaya koyduğu zaman bu, icmâ olamaz ki en erken basamakta kıyas olabilir. Ancak o mesele hakkında icmâ ile belirlenmiş hüküm varsa, kıyas yapamaz böylece icmâya aykırı davranamaz.

*O size ancak kötülüğü, çirkinliği, Allah hakkında bilmediğiniz şeyler söylemenizi buyurur.*²⁶⁷

Bakara Suresi'nin 169. ayetinde bilgisiz verilen fetvânın haram kılındığı hakkında buyurulanlar, müctehidin fîrû fıkıh bilgisine sahip olmasının gerekliliğini de vurgular niteliktedir. Prof. Dr. Abdülkerîm Zeydân, bir müctehidin ictihâd ehliyetinin, o kişinin yaratılıştan ictihâda kabiliyetli olması ile bağlantılı olduğuna da vurgu yapmaktadır.

Bu başlığın girişinde ve Mecelle'nin 4. maddesinde vurgulandığı üzere Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet (nass) delilleri çerçevesinde aranan hüküm bulunamazsa ictihâd yapmak gerekir. Nass çerçevesinde aranan hüküm bulunmakla birlikte bu hüküm sübût veya delâlet ciheti bakımından zannî ise ictihâd yapılabilir. Ancak sübût ve delâleti kat'î olan nasslarda ictihâd yapılamaz. Müctehidin ortaya koyduğu hüküm

267 Bakara Suresi, 169. Ayet

ile amel edileceği için, hükmün muhakkak geçerli bir delile dayanması gerekmektedir. İctihâd sonucunda varılan hükmün değeri, hata ihtimâli barındırmakla birlikte gâlip gelen bir zandan (kanaat) ibarettir.

Şer'î deliller, İcmâ

Fikhî bir problemin çözümüne yönelik olarak, *şer'î deliller marifetiyle şer'î amelî bir hüküm ortaya koymak için* ictihâd yapmak gerektiğinde müctehidlerin *şer'î amelî bir hüküm hakkında görüş birliğine* varmaları söz konusu olursa, buna icmâ denir ki *şer'î delillerin üçüncüsüdür*. Buna göre icmâ, ictihâdın, bir dönemdeki müctehidler tarafından fikir birliğine vararak kabul ettikleri çeşididir ki şahsî ictihâddan daha sıhhatlidir. İcmâ delili hakkındaki dayanak, Müminlerin gittiği yoldan başka bir yolun izlenmesini yasaklayan Nisâ Suresi 115. ayetidir.

*Yolun doğrusu kendine apaçık belli olduktan sonra Resûlullah'a karşı çıkan ve müminlerin yolundan başkasını izleyen kimseyi saptığı yönde bırakırız ve onu cehenneme atarız. Orası varılacak ne kötü bir yerdir!*²⁶⁸

Ayette bahsi geçen Müminlerin takip ettiği yol fizikî bir istikameti karşılamamaktadır. O halde izlenen yoldan kast edilen Müminlerin dinî yaşamlarında ittifak etmeleri başka bir deyişle icmâ ile benimsediği fikir birliğidir. Resûlullah (sas.) bir hadisi şerifinde icmâ deliline yönelik olarak “*üm-metim asla sapıklıkta birleşmez. Bundan dolayı ihtilâf gördüğünüzde çoğunluğa uyun.*”²⁶⁹ buyurmuştur.

*..siz de ortaklarınızı toplayıp ne yapacağınızı kararlaştırın...*²⁷⁰

268 Nisâ Suresi, 115. Ayet

269 İbn Mâce, Fiten, 8

270 Yûnus Suresi, 71. Ayet

İcmâ, ictihâdın, bir asırdaki müctehidler tarafından fikir birliğine vararak kabul ettikleri çeşidi olduğuna göre görüş birliğine varanların müctehid olması gerekmektedir. Ayrıca bir asırda yaşayan müctehidlerin hepsinin fikir birliği etmesi gerekliliktir. Müctehidler, Müslüman olmalı ve idrak edilebileceği üzere icmâ faaliyeti, Resûlullah (sas.)'in vefatından sonra gerçekleşmiş olmalıdır. İcmâ, *sarih icmâ* ve *sükûtî icmâ* olarak ikiye ayrılmaktadır. Sarih icmâ, anılan devirdeki bütün müctehidler, bir meselenin hükmü ile alâkalı olan görüşlerini açık bir şekilde ortaya koyması marifetiyle varılan fikir birliğidir. İslâm hukukçularının büyük kısmı, şartlarına uygun olarak gerçekleşen sarih icmâyâ uymanın vâcib olduğu görüşünü benimserler. Şu halde sarih icmâ ile elde edilen hüküm, kesin hüküm mahiyetinde olduğundan dolayı kıyas konusu olmaktan çıkmıştır.

Rabbimden, ümmetimi sapıklık (dalâlet) üzerinde birleştirmemesini istedim. Rabbim, istediğimi bana ihsan buyurdu. ²⁷¹

Sükûtî icmâ, anılan devirdeki bazı müctehidler, ileri sürdükleri görüş karşısında, diğer müctehidler, bu görüş karşısında sessiz kalmalarının sonucunda erişilen görüş birliğidir. Mâlikî ve şâfiî ekol, sükûtî icmâyı kaynak olarak kabul etmemektedir. Zira müctehidler henüz o konuda bir kanaate varmamış olabileceği gibi, ictihad eden müctehide saygısından veya başkalarının ona itiraz ettiğini düşündüğünden susabilir. Böylece icmâ gerçekleşmez ve bununla amel edilmez. Hanefî ve Hanbelî ekolüne göre sükûtî icmâ kesin delildir.

Şer'î deliller, Kıyas

Fikhî bir problemin çözümüne yönelik olarak, *şer'î deliller marifetiyle şer'î amelî bir hüküm ortaya koymak için* ictihâd yapmak gerektiğinde aranan hüküm icmâ çerçevesinde bu-

271 Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI, 396

lunamazsa, kıyas yapılması gerekir ki kıyas *şer'î delillerin dördüncüsüdür*. Buna göre kıyas, *bir meselenin Kur'an-ı Kerim, Sünnet veya icmâ ile belirlenmiş hükmünü, aradaki ortak illet sebebiyle, hükmü bu kaynaklarda belirtilmeyen başka bir meseleye vermek* şeklinde tarif edilebilir. İmam Şâfiî, fikhî bir meselede belli metodlar yürütmek marifetiyle ulaşılan şahsî görüşü ifade eden *re'î* terimini *ictihâd* şeklinde kullanmış ve *ictihâd* etmekten maksadın da asıl olarak kıyas olduğuna dikkat çekmiştir. Bu yüzden *ehl-i re'î* fıkıh ekolü, “*dinin aslı kaynakları yanında akli muhakeme çerçevesinde kıyasa başvurarak açıklama getirmeye çalışan ekol*” şeklinde tanıtılmaktadır.

Asıl olarak aklın fitrî yapısı gereğince ortaya çıkan bir durumu yansıtan kıyas, bu özelliğinden dolayı kelâm ve fıkıh ilmi metodolojisinde istidlâl yöntemi olarak kullanılmaktadır. Ancak fıkıh usûlü ilminde *şer'î* delil olarak kabul edilen kıyas, *iki benzer meseleden birisi hakkında verilmiş olan hükmü, diğer mesele içinde geçerli saymaktan* ibarettir ki bu tür akıl yürütme faaliyeti işleyişi bakımından, mantık ilminde yer verilecek olan dolaylı çıkarım metodunun *analoji (temsil)* çeşidine benzer.

*Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.*²⁷²

Mâide Suresi'nin 90. ayetinde “hamr içmek” yasaklanmıştır. Bunun yasaklanmasının illeti sarhoşluk verici olmasından kaynaklıdır. Hamr'ın Türkçe'deki karşılığı şaraptır. Bu çerçevede şarap dışındaki alkollü içkiler, ayetin kapsamına dahil değildir. Ancak şarabın haram kılınmasının sebebi olan sarhoşluk verici özelliği, şarap dışındaki içkilere de mevcut olduğundan, şarap ile aynı illeti taşıyan içkilere de kıyas marifetiyle şarap hükmünün uygulanması gerekmektedir.

272 Mâide Suresi, 90. Ayet

Bu meselede *şarap asıl, diğer alkollü içkiler fer', şarabın sarhoş edici özelliği illet, şarabın haram olması aslın hükmü ve diğer içkilerin haram olması fer'in hükmüdür.*

*Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Bilirseniz, bu sizin için çok hayırlıdır.*²⁷³

Zira Cuma Suresi'nin 9. ayetinde, Cuma namazı ezanı vaktinde alışveriş yapılmasının yasaklandığı vurgulanmaktadır ki bunun illleti, alışverişin namaza gitmeye engel olması ve namazı kaçırma ihtimâlinin bulunmasıdır. Şu halde bu yasak, kıyas marifetiyle, *alışveriş ile aynı illeti taşıyan alışveriş haricindeki diğer tasarruflar için de geçerli* olacaktır. O halde bu meselede *alışveriş asıl, diğer tasarruflar fer', alışverişin namaza gitmeyi engellemesi ve namazın kaçırılması ihtimâli illet, Cuma ezanı esnasında alışverişin haram olması aslın hükmü ve Cuma ezanı esnasında diğer tasarrufların haram olması fer'in hükmüdür.*

Kıyas'ın, fıkıh usûlü metodolojisi kapsamında kaynak değeri konusunda cumhurun görüşü, delil olduğu yönündedir.

*Zaman olacak, inkâr edenler, "Keşke müslüman olsaydık!" diye hayflanacaklar.*²⁷⁴

Hicr Suresi'nin 2. ayetinde inkâr eden kimselerin ileriki zamanda, İslâm ve Müslümanlar hakkındaki tutum ve davranışlarının haksız ve yanlış olduğunu anladıklarında ve bu yolun kendilerini götürdükleri kötü sonun âkıbeti ile karşılaştıklarında hissedecek oldukları pişmanlığa dikkat çekilmekte ancak bunun beyhude bir çaba olacağı belirtilmektedir. Ayrıca bu ayette dolaylı olarak muhataplarına *"şu anda Allah Teâlâ'nın ayetlerini dikkatle dinleyerek, onların ışığında inanç, amel ve ahlâk hayatınızı aydınlatmayacak olursanız, si-*

273 Cuma Suresi, 9. Ayet

274 Hicr Suresi, 2. Ayet

zin başımıza gelecek olan da budur” denilerek kendi âkıbetlerini, inkâr edenlerin âkıbetleri kıyas yapmaları istenmektedir.

Şer‘î deliller, İstihân

Fikhî bir problemin çözümüne yönelik olarak, *şer‘î deliller marifetiyle şer‘î amelî bir hüküm ortaya koymak için* icthâd yapmak gerektiğinde aranan hüküm icmâ çerçevesinde bulunamadığı için kıyas yapmak gerek olduğunda iki olayın varlığı söz konusudur. Bunlardan birincinin hükmü *nass veya icmâ ile belirlenmiş* iken ikincisinin hükmü belirlenmemiştir. Ancak birinci meseledeki hükme dayanak oluşturan illet ikinci meselede de bulunduğundan dolayı, birinci olayın hükmü ikinciye de uygulanır. İstihân yönteminde ise, hüküm tayin edilmek istenen meselenin, hüküm alabileceği benzer bir mesele veya kendine uygulanabilir genel bir kural bulunmasına rağmen, daha kuvvetli görülen bir delile istinaden bundan vazgeçilerek *istisnâî bir hükme gidilmesi* söz konusudur. Hanefî ekol, istihânı meşrû kabul etmektedir.

Misâl olarak selem akdi, belirli nitelikteki malın, ileri bir tarihte teslim edilmek üzere peşin para karşılığında satılmasıdır. Dikkat edileceği gibi selem akdi, henüz elde mevcut olmayan bir malın satılmasıdır. Konuya dair Resûlullah (sas.)’in genel nitelikte ve bu türden akdi yasaklayan *“sahib olmaduğın şeyi satma”*²⁷⁵ hadisi ile özel nitelikte olan ve böyle bir akdin geçerliliğini kabul eden *“kim bir şeyde selem yaparsa belirli ölçüde, belirli tartıda ve belirli zamana kadar yapın”*²⁷⁶ hadisi (nass) bulunmaktadır. Bu bağlamda müctehidler, Resûlullah (sas.)’in selem akdini geçerli kabul eden hadisine dayanarak, akdin geçersiz olmasını işaret eden nasstan ayrılmışlar, özel nassa göre hüküm vererek, selem akdini geçerli saymışlardır ki *istisnâî hükme gidilmesinin* söz konusu olduğu bu durum istihân yöntemine bir örnektir.

275 Ebû Dâvûd, Büyû, 70

276 Müslim, “Müsâkât”, 128

Şer'î deliller, İstislâh

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, *el-Müstasfâ min 'il-mi'l-uşûl* adlı eserinde beş temeli koruyan herşeyi *maslahat*; beş temel zarar veren herşeyi mefsetet olarak adlandırır ki *mefsedetin bertaraf edilmesi* de maslahattır. İmamımız, maslahatı muteberlik derecesi bakımından muteber, geçersiz (mülgâ) ve son olarak mürsel maslahat şeklinde üç gruba ayırmaktadır. Muteber maslahatlar, muteber olduğuna dair nass bulunan, şer'in muteber kabul ettiği maslahatlardır. Misâl olarak cihad dini, kısas hayatı, içki yasağı aklı, zina yasağı nesli, hırsızlık yasağı malı korumak için konmuştur. O halde muteber maslahat, beş temeli koruyan ve dinin yasaklamadığı yararlardır. Geçersiz (mülgâ) maslahat ise muteber olmadığına dair nass bulunan, şer'in muteber kabul etmediği maslahatlardır. Faiz geliri elde etmek maddî açıdan anapara sahibine ve toplumun belirli bir kesimine bazı menfaatler sağladığı halde, din bunu yasaklamıştır. O halde mülgâ maslahat, insan aklının takdirinde yanıldığı, beş temeli koruyarak fayda sağlar gibi görünmekle birlikte dinin meşrû görmemesinden dolayı gerçek mânada fayda sağlamayan davranışlardır.

Mürsel maslahat ise, hakkında muteber olup olmadığına dair herhangi bir nass bulunmayan, şer'in muteber kabul edip etmediği bilinmeyen maslahatlardır. O halde mürsel maslahat, *hükümün kendine bağlanması ve üzerine bir hüküm kurulması, insanlara bir fayda sağlayan veya insanlardan bir zararı gideren ancak muteber veya muteber olmadığı hakkında bir delil bulunmayan maslahatları* ifade etmektedir. Yapılan bu tariftten anlaşılacağı üzere mürsel maslahatlar, Şâri'nin, kendisine kıyas yapılabilecek, hükümü nasslar çerçevesinde tayin edilmiş benzeri de bulunmayan, ancak kendisinde insanlara yarar sağlama veya insanlardan bir zararı bertaraf etmek bakımından, üzerine hüküm inşa edilebilecek uygun

bir vasıf bulunan maslahatlardır. Mürsel maslahatlara göre hüküm vermek *istislâh* olarak tarif edilmektedir.

Bu aşamada *istislâh* yönteminin kıyas ve istihsân yöntemlerinden farkı ortaya konulabilir ki meselenin daha sıhhatli anlaşılabilirsin. Buna göre mesâlih-i mürsele’de hükmü belirlenmek istenen olayın, şer’î deliller çerçevesinde hükmü belirlenmiş bir benzeri yoktur ki meselenin hükmü İslâm Hukukunun genel prensiplerine göre belirlenir. İstislâh marifeti ile İslam toplumunun yeni ihtiyaçlarına cevap verebilen ve toplumun fayda sağlayacağı hüküm ve kanunlar uygulanabilir ki devletin ihtiyaç görürse zenginlerden daha fazla vergi alması, ihtiyacından fazla evi olanların evi olmayanlara barınacak yer vermeye zorlanması bu türden hükümlerdir.

1.1.3.2. Fürû Fıkıh İlmi

Fürû fıkıh ilminin konusu, dinin amelî esas ve ilkeleridir. İslâm hukuku düşüncesi doğru hükmün kaynağını Kur’an-ı Kerîm ve Sünnet (nass) çerçevesinde İlâhî beyanda aramakta, yegâne hüküm vâzının (Hâkim) Allah Teâlâ olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. İtikadi çerçevede bu inancın beraberinde getirdiği iki mesele söz konusudur. Birinci mesele, “Allah Teâlâ’nın koyduğu hüküm ve esasları öğrenebilmenin tek yolu Peygamberler aracılığıyla yapılan vahiy midir; yoksa insanlar aklını kullanarak bu hükümleri ortaya çıkarabilirler mi?” sorusunun etrafında belirginleşirken; ikinci mesele, “insan aklının, hükümleri, vahiy vasıtası olmadan bulup ortaya koyabileceği kabul edilirse, bu hükümler bağlayıcı yani dünyada övgü-yergi sebebi, âhiret hayatında mükâfat – ceza âmili olabilir mi?” sorusu etrafında belirginleşmektedir.

Fıkıh ilminin metodolojik çerçevesini teşkil eden bu soruya verilecek cevap, itikadî esas ve ilkelerde aranmalıdır.

Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı

*yasaklar. İşte Allah, aklımızı başımıza alamız diye size böyle öğüt veriyor.*²⁷⁷

*Onlar, ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyarlar. Peygamber onlara iyiliği emreder ve onları kötülükten meneder; yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırıklarını kaldırır; üzerlerindeki zincirleri çözer. O peygambere inanan, onu koruyup destekleyen, ona yardım eden ve onunla birlikte gönderilen nura uyanlar, işte bunlardır kurtuluşu crenerler.*²⁷⁸

*Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür. Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz.*²⁷⁹

Yukarıda vurgulanan ayetler, insanların birçok meselenin olumlu veya olumsuz vasıflarını anlayıp kavrayabileceğini işaret etmektedir. Ancak bu ayetlerin haricinde, insan aklının bilgi, kavrama ve değerlendirme çerçevesinin sınırlı ve eksik olduğuna; insanları yanıltan, hakikati bilmelerini engelleyen, olayları gerçekçi değerlendirerek doğru kararlar verebilmesinin önüne geçen çeşitli faktörlerin varlığına dikkat çeken ayetler de mevcuttur.

*Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler; ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir.*²⁸⁰

Ahzâb Suresi'nin 72. ayetinde geçen "emanet" ifadesi "akıl ve buna bağlı olarak üstlenilen sorumluluk, İlahî hü-

277 Nahl Suresi, 90. Ayet

278 A'râf Suresi, 157. Ayet

279 Bakara Suresi, 219. Ayet

280 Ahzâb Suresi, 72. Ayet

kümranlığı yeryüzünde temsil” şeklinde mânalandırılabilir. O halde ayetin dikkat çekmek istediği nokta *insanların büyük ve önemli bir sorumluluk üstlendiği ve fitrî olarak buna uygun yaratıldığı için de bu sorumluluğa talip olduğu ancak çeşitli unsurların etkisinde kalan birçok insanın, aklını gerektiği gibi kullanamadığı, aklının ermediği konularda Peygamberlerin tebliğine kulak vermediği, bundan sebep cabillîğe düşerek kendisine zulüm ettiği* hakikattir.

O halde *insan aklı birçok meselenin olumlu veya olumsuz vasıflarını anlayıp kavrayabilmekte, ancak akıl ve aklın kavrayış ve tatbik sahası sınırlı ve eksiktir. Öyleyse insan aklı tek başına, Allah Teâlâ'nın hüküm ve kanunlarını keşfedemeyecek, bulamayacak ve kavrayamayacaktır.*

*Şüphesiz biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik. Ancak iman edip dünya ve âhîret için yararlı işler yapanlar başka; onlar için kesintisiz bir ödül vardır. Artık bu kanıtlardan sonra (ey insan!) sana dini inkâr ettiren şey nedir? Allah hüküm verenlerin en âdili değil midir?*²⁸¹

Tin Suresi 4-8. ayetlerinde vurgulanan “*aşağuların aşağısına indirmek*” ifadesi dünya hayatındaki imtihanında insanın önüne çıkan engellerdir ki insanın hayatı bu engellerle savaşıyor geçiyor. Bu imtihanın sonunda zafer *ancak aklın yanında ve önünde İlâhî vahyi tutanların, iman ve iyilikten ayrılmayan kimselerin* olacaktır.

*Gevşeklik göstermeyin, üzülmeyin; eğer inanmışsanız şüphesiz en üstün olan sizsiniz.*²⁸²

Âl-i İmrân Suresi'nde vurgulanan hakikat, Allah Teâlâ'nın, Peygamber ve Peygamberlerine samimiyetle inanan müminlere vaadidir. Öyleyse *insan aklı tek başına, Allah*

281 Tin Suresi, 4-8. Ayet

282 Âl-i İmrân Suresi, 139. Ayet

Teâlâ'nın hükümlerini keşfedemeyecek, bulamayacak ve kavrayamayacaktır ki bunun için Peygamberlerin aracı olması, İlahî hükmü vahiy yoluyla alarak insanlara ulaştırması bir gerekliliktir. Allah Teâlâ'nın iradesi hür ve mutlak. Hiçbir şey asla ve asla O'nu sınırlayamaz, kayıt altına alamaz. Bu çerçevede herhangi bir şey, kendisinden yani özvasfından dolayı değil, Allah Teâlâ, öyle emrettiği için iyi ve güzel veya yasakladığı için kötü ve çirkindir. Hal böyle olunca Allah Teâlâ'nın emir ve yasakları kullara tebliğ edilmeden şeylerin ve fiillerin “*vâcib/farz, mendup, mubah, mekrub ve haram*” vb. vasıf taşımaları söz konusu olamaz. Yani Peygamberlerin, tebliğ etmesinden evvel Allah Teâlâ'nın bunlarla ilgili bir hükmü bulunmaz. Hüküm bulunmadığı zaman yükümlülük (mükellefiyet) haliyle sevap, övgü, günah, kınama olamaz.

Böylece İslâm Hukuku'nun genel özelliklerinin çerçevesi çizilebilir. İslâm Hukuku'nun kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Sünnettir ki bunların da kaynağı İlahî vahiydir. Bu iki kaynağın dışında yer alan diğer aslı (icmâ, kıyas) ve fer'î deliller (istihsân, istislâh, örf, sedd-i zerâi', şer'u men kâlenâ, sahâbî kavli, istishâb) de asla Kur'an-ı Kerim ve Sünnet (nass) dışına çıkamaz.

Özetle, İslâm Hukuku'nun kaynağı Allah Teâlâ'nın iradesidir. O halde gerçek mânada kanun koyucu O'dur. Bu kanun ve hükümler değişmez ve yenilenmez. Bu aşamada “*tekâmül nazariyesi çerçevesinde insan değişmekte ve gelişmektedir, yüzlerce yıl önceden gelen, o dönemin ferdî, içtimai, iktisadî ve medenî koşullarına uygun olan ilke ve esaslar (hukuk kaideleri), bütün zamanlarda insanların ihtiyaçlarına nasıl cevap verebilecektir?*” sorusu gündeme gelebilir.

Kesin olarak bilirsiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz. ²⁸³

Bu sorunun cevabı açıktır. Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet çerçevesinde yer verilen hukuk kaideleri ve hükümlerin sayısı azdır ve detaydan ziyade genel esasları ihtiva eder. Elbette helâl, haram, miras, aile vb. bazı konu ve meselelerdeki hükümler değişmeyeceği haliyle insanların da bunların değişmesine ihtiyacı olmadığı için detaylandırılmıştır. Ancak devletin şekli ve akid meselesi kapsamındaki vb. konularda genel prensiplere işaret edilmekle birlikte, bunların değişen zamanın şartlarına göre tatbik edilmesi Müslümanlara bırakılmıştır ki ictihâd marifetiyle esas koymak ve hukukî çerçeveyi genişletmek için geniş bir imkân sahası tanınmıştır. Diğer taraftan değişmez hükümler çerçevesinde ferdî ve içtimâî çerçeve bağlamında Müslümanlar zora düşer de, tatbik edemez duruma gelirler ise (bu ancak geçici olabilir), zaruretler, yasakları ortadan kaldırır esası devreye sokulabilir. İslâm çağın gerisinden gelen değil, çağları ardından sürükleyen bir yaşam biçimidir.

Hak, yetki ve yükümlülüktür. Kimi zaman bir yetkiyi, kimi zaman da bir yükümlülüğü ifade etmektedir. Çok farklı bakış açılarından tasnif etmek mümkün olsa da, hak nazariyesine yönelik olarak yapılabilecek en ciddi taksim "*hak-kim Allah Teâlâ'ya veya kula ait oluşu bakımından*" yapılan bölümlendirmedir. Haklar bu çerçevede Allah Teâlâ hakkı (Hukûkullah), kul hakları (hukûk-ı ibâd) ve ortak haklar olmak üzere üç temel başlıkta incelenmektedir. Bu yöntem, usûl-i fıkıh ilminin *vâcib* bahsinde yer alan ve hakkı lehdarı ile sahibini göz önüne alarak inceleyen bir penceredir.

De ki: "Hak geldi bâtil yıkılıp gitti! Zaten bâtil yıkılmaya mahkûmdur."

Hak, Allah Teâlâ'nın hoşnut olduğu, O'na itaat anlamı taşıyan bütün her şeyi kapsamaktadır. O halde insanı, sapkınlıktan yani şeytana uymaktan koruyan herşey hak; şeytana boyun eğmek sayılabilecek herşey bâtildir. Kur'an-ı

Kerîm, insanlara hakkı getirmiş, Resûlullah (sas.), Mekke'de putperestlere karşı tam mânasıyla hakkı gerçekleştirmenin ve bâtılın kökünü kurutmanın mücadelesini vermiştir. Bu hakkın geniş çerçevedeki yorumudur ki dar çerçevede hak, yetki ve yükümlülüktür.

O halde Allah Teâlâ'nın olmayan hiçbir hak yoktur. Kulların hak sahibi olmaları, Allah Teâlâ'nın takdir ve hükmündedir. Böylece kullar, içtimaî çerçevede birbirlerine karşı hak ve borç ilişkisi kurmaktadır. Her şeyin yaratıcısı ve hakikî sahibi Allah Teâlâ'ya karşı bazı hakların özellikle izâfe edilmesi ve bunların Allah Teâlâ'nın Hakkı olarak anılmasının bazı sebepleri bulunmaktadır. Birincisi bu hakların bir kısmı (iman ve ibadet) yalnızca O'na ait, ancak O'nun hak etmiş olduğu haklardır. İkincisi, bu hakların bir kısmı, toplumun menfaatlerini ilgilendiren haklardır. İşte bu sebepten dolayı hiçkimse Allah Teâlâ'nın haklarını düşüremez. İslâm toplumu'nda bu hakların işler kılınması için *hisbe teşkilatı* kurulmuştur. Hisbe teşkilatında görev alan memurlar *muhtesip* olarak anılır ki hisbe faaliyetlerinin dayanağı Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet çerçevesidir.

*İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü mendenen bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşu erenlerdir.*²⁸⁴

*Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velileridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar; namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve resulüne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir.*²⁸⁵

Onlar öyle kimselerdir ki, kendilerine bir yerde egemenlik versek, namazı kılarlar, zekâtı verirler, iyiliği emrederler

284 Âl-i İmrân Suresi, 104. Ayet

285 Tevbe Suresi, 71. Ayet

*ve kötülükten alıkoymaya çalışırlar. İşlerin sonu Allah'a varır.*²⁸⁶

Âl-i İmrân Suresi 104. ayeti; Tevbe Suresi 71. ayeti ve Hac Suresi 41. ayeti içerisinde bahsedilen “iyiliği emredip kötülüğü menetme” anlayışı İslâm toplumunda hisbe faaliyetleri ve hisbe teşkilatının varlık sebebidir. *Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker* prensibi, Resûlullah (sas.)'in hadis-i şeriflerinde de sıklıkla geçmektedir.

*Ebû Saîd el-Hudrî'nin işittiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Bir kötülük gören kişi, eli ile değiştirmeye gücü yetiyorsa onu eli ile değiştirsin. Buna gücü yetmez ise dili ile değiştirsin. Buna da gücü yetmezse kalbi ile (o kötülüğe) tavır koysun, (onu hoş görmesin). Vê bu da imanın asgarî gereğidir.”*²⁸⁷

*İbn Abbâs'ın naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Küçüğümüze merhamet etmeyen, büyüğümüze saygı göstermeyen ve iyiliği emredip/teşvik edip kötülükten sakındırmayan/uzaklaştırmayan bizden değildir.”*²⁸⁸

*Huzeyfe b. Yemân'dan rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Bu canı bu tende tutan Allah'a yemin ederim ki ya iyiliği emredip/teşvik edip kötülükten sakındırırız /uzaklaştırırız ya da Allah size bir ceza gönderir de O'na dua edersiniz ama O, duanıza karşılık vermez.”*²⁸⁹

Saîd b. Ebû Bürde b. Ebû Musa el-Eş'arî'nin, babası aracılığıyla dedesinden naklettiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Her Müslüman sadaka verme-

286 Hac Suresi, 41. Ayet

287 Ebû Dâvûd, Salât, 239-242

288 Tirmizî, Birr, 15

289 Tirmizî, Fiten, 9

lidir.” Oradakiler, “Peki, ya verecek bir şey bulamazsa?” deyince Resûlullah, “O zaman çalışır ve (kazandığından) hem kendisi faydalanır hem de sadaka verir.” buyurdu. “Buna da güç yetiremez ya da yapamazsa?” dediler. “Yardıma muhtaç mazlum ve mağdur bir kimseye yardım eder!” buyurdu. “Bunu da yapamazsa?” dediler. “İyiliği/hayrı emretsin/teşvik etsin.” buyurdu. “Bunu da yapamazsa?” dediğinde, Resûlullah (sav) “Kötülükten uzak dursun. Bu da onun için sadakadır.” buyurdu.²⁹⁰

İslâm toplumunda, hisbe faaliyetlerini yürütmek üzere görevlendirilen *muhtesiplerin*; gerek hisbe faaliyetlerinin *farz-ı kifâye mükellefiyetler* arasında yer alması, beraberinde gerek olduğu zaman da güç kullanmaya yetkisinin bulunmasından dolayı edâ ehliyetinin tam – hür bir mükellef olması gerekmektedir. Her ne kadar bazı âlimlerin bu şartların arasına müctehidlik koşulunu eklemesi söz konusu olsa bile, genelinde kabul edilen görüş, *muhtesiplerin sorumluluk alanlarına girmiş meselelerde meşrû olan ve olmayanı (ma'rûf ve münker) ayırt edebilecek düzeyde dinî bilgisinin bulunmasının yeterli olacağı* yönündedir.

Resûlullah (sas.)’in, hisbe faaliyetlerinin icrası kapsamında sahâbîlerin arasından kadın mükellefleri de muhtesip olarak tayin etmiş olmasından dolayı; edâ ehliyeti tam olan kadın mükelleflerin birer muhtesip olarak görev almasında bir sakınca bulunmamaktadır ki uygulamaya, Hulefâ-yi Râşidîn’in ikincisi Halife Ömer b.el-Hattâb (ra) döneminde yine devam edilmiş, kadınlar da muhtesip olarak görevlendirilmiştir.

Muhtesip olmak için ölçü, tartı, para ayarı, fiyat denetimi yapacak kadar hesap yapabilmek yani meslekî bilgiye sahip olmak da gereklidir. Ayrıca Hüccetü’l-İslâm İmam

Gazzâlî, muhtesibin adalet, güzel ahlâk ve güvenilir olmak gibi faziletlere sahip olmasının ihtisabın bir âdâbı olduğunu vurgulamaktadır.

Hisbe faaliyetleri, gerektiğinde güç kullanmayı ve haliyle muhtemel bir çatışma ortamını beraberinde getirme ihtimâlini barındırdığından; söz konusu bu husus ancak *hisbe teşkilatı yetkililerinin iznine veya görevlendirmesine bağlı olarak* yerine getirilebilir.

İslâm toplumunda, hisbe faaliyetlerini yürütmek üzere görevlendirilen muhtesiplerin yürüttüğü işler *farz-ı kifâye hükmünde bulunduğu*ndan görevlerini aksatarak geciktirmeleri câiz değildir. Muhtesiplerin gelen şikayetler hakkında sıhhatli kararlar verebilmesi için işlenen münkeri veya terk edilen ma'rûfu araştırma zorunluluğu bulunmasından dolayı kendilerine yardımcı tayin edebilme yetkileri vardır. Şayet muhtesibin görevine hıyanet etmesi, hizmetlerinde kusur veya acziyeye düşmesi, halka zulüm edip baskı kurması mevzu konusu olursa, memuriyetine devam etmesi imkânsız bir hal alacağından azledilmesi zaruriyettir.

İslâm toplumunda hisbe faaliyetleri gerek kulun, gerek toplumun, gerek devletin hakları ile toplumsal ahlâkın ve düzenin korunmasını muhteva ettiğiinden dolayı hisbe faaliyetinin konusunu teşkil eden davranış; hem hakkında hiçbir ihtilâf bulunmayan bir münker olmalı hem kulun özel yaşamını irdelemeyi gerektirmeyecek (tecessüs) kadar alenî yapılmalı hem de gerçekleşmiş bulunmalıdır.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî, muhtesiplerin hisbe faaliyetinin icrası esnasında, hakkındaki ictihâdların farklı olmasından sebep münkerliği noktasında ittifak edilememiş olan birtakım hususlarda, bakış açılarını dayatarak tasarruf hürriyetine kısıtlama getirmelerinin câiz olmadığını da belirtir. Bu gerçeklerin ve gerekliliklerin bağlamında tespit edilmiş bir münkerin bertaraf edilmesi noktasında en hafif yöntem

muhataba işlediği filin gayri meşrû olduğunu anlatmaktır. Münkerin bertarafına yönelik ilk yönetime göre kıyaslayınca ağır kaçan tercih edilecek diğer yöntemler; bilerek kötülük işleyenlere öğüt verilmesi, tekdir ve tehdit, kötülüğe sebep olan davranışın ortadan kaldırılması veya bu duruma aracılık eden alet yahut eşyanın tahrip edilmesi ile son olarak ölçülü olmak kaydı ile hapsedmek, teşhir, darb etmek, meslekten men etmek, silâhlı müdahalede bulunmak veya sürgün cezası vermektir. Bunların arasında çatışma ortamına meydan verebilecek nitelikte olanların icra edilmesi evvelde bahsedildiği üzere ancak hisbe teşkilatı yetkililerinin iznine veya görevlendirmesine bağlıdır. Hisbe faaliyetlerinin icrasında önemli arz eden bir husus, muhtesibin münkeri bertaraf etmeye çalışırken başvurduğu yöntemlerde yanılarak haddi aşması durumunda muhatap olanın malına veya canına verdiği zararları tazmin etme sorumluluğunun bulunup bulunmadığına dairdir. Hanefî âlimleri, muhtesibin böylesi durumda tazmin yükümlülüğü olmadığını belirtmektedir. Şâfî ve Mâlikî âlimleri ise muhtesibin ceza vermede; verdiği cezanın söz konusu suça uygunluk ölçüsünü aşması durumunda, zararı tazmin etme sorumluluğunun bulunduğu kanaatine sahiptir.

Allah Teâlâ hakkı (Hukûkullah) olan davranışlar sekiz kategoridedir. Bunlardan birincisi namaz, zekât, hac ve oruç gibi aslı ibadetler, ikincisi doyumluk vergi mânası taşıyan sadaka-i fitr gibi ibadetlerdir. Üçüncüsü içinde ibadet mânası bulunan doyumluk vergidir ki bunun mânası toprak ürünlerinden alınan zekât yani öşürdür. Dördüncüsü ceza mânası taşıyan doyumluk vergilerdir ki bunlar gayr-i müslimlere ait arazilerden alınan haraç ve gayr-i müslümlerden kişi başına alınan cizye vergisidir. Beşinci haklar, tam cezalardır ki bu had cezasını karşılamaktadır. Altıncısı, eksik cezalardır ki bunlar suçlu yeni mal iktisabından mahrum bırakır.

Yedinci hak, keffâret (keffâret) meselesidir ki dinin belirli yasaklarının ihlâl edilmesi durumunda yapılması istenen

malî veya bedenî ibadetleri kapsamaktadır. Bunlardan sekizincisi, kendiliğinden veya doğrudan haklardır ki en bilinen örnekleri ganimet ve madenler üzerinden alınan beşte birlik devlet hakkıdır. Devlet, bunu alarak belirli yerlere sarfetmek gereğindedir.

Özetle, Allah Teâlâ hakkı (Hukūkullah) çerçevesinde sayılan haklardan iman ve ibadet mahiyetinde olanlar haricinde kalanlar, toplumun genel menfaatine yönelik haklardır ki bundan dolayı Hukūkullah çerçevesinde anılmaktadırlar.

Kul hakları da kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır. Umumî kul hakları, toplumun ortaklaşa sahip olduğu varlık ve imkânlardan faydalanma hakkıdır ki eğitim, öğretim, sağlık vb. bunlardandır. Hususî kul hakları ise, bir kimsenin eşi, işi ve özel mülkiyeti üzerindeki haklarıdır. Bu haklar şahsa mahsus olup başkasının ortaklığında değildir. Karma haklar ise, kendilerinden elde edilen faydanın ne sadece ferde ne sadece topluma ait olduğu haklardır. Kıyas ve ta'zir cezası, seçme ve seçilme bunlardandır.

Allah Teâlâ hakkı (Hukūkullah) ile kul hakları (hukūk-ı ibâd) sistematigi dahilinde şekillenen hak meselesi bağlamında bu satırlara kadar ortaya konan metodolojik çerçeve başka bir deyişle ferdî ve toplumsal münasebetlerden *kaynaklanan amelî - fîrû* meseleler *fıkıh ilminin yani İslâm hukukunun* konusunu oluşturur ki bu meseleler *ibâdât, muâmelât* ve *ukûbât* şeklinde adlandırılan üç tasnif çerçevesinde belirginleşmektedir.

Aynı zamanda İslâm hukuku olarak da adlandırılan fıkıh sözlük mânası olarak *“derinlemesine anlamak, kavramak”* terimini karşılamaktadır. İslâm, Kitabımız Kur'an-ı Kerim'in Resûlullah (sas.)'e vahyedilmesi ile başlamış, Sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa (sas.) bu çerçevede kullara vahyi ulaştırmanın yanında, Kur'an-ı Kerim'i onlara açıklamak, uygulamak ve muhtevasındaki kasıtlı boşlukları

doldurmak görevlerini üstlenmiştir. Böylece Sünnet olarak adlandırılan ikinci yol göstericiyi ortaya koymuştur. Zaten fıkıh ilminin müstakil çerçevede teşekkül etmesinden evvel dinin iki kaynağının (şer'î delil) yani Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet metinlerinin açık ifadelerinin mahiyeti hakkındaki bilgi *ilim* olarak tarif edilirken, insanların bu iki delil bağlamındaki kavrayış ve yorumlama faaliyetleri ile düşüncelerine de *fıkıh* denilmekteydi. O halde nakle (vahye) dayanan bilgi ilim, nakil üzerinde akıl yürüterek elde edilen bilgi ise meselenin fıkıh çerçevesini oluşturuyordu.

Nizam anlayışı kâinatın yapısındaki muhteşem düzeni ve bilinçli tasarımı ifade eder. Kur'an-ı Kerîm'de; kâinattaki sayısız çeşitlik ve farklılıkları belirli bir düzene ve yasayan bağlayan Allah Teâlâ'nın varlığını, birliğini ve sıfatlarını gösteren, yarattıklarının özelliklerine dair deliller çıkarılabilen kısacası âlemin portresini ölçü, hesap, denge, yasa ve tasarım çerçevesinde resmeden çok sayıda kevnî ayetin varlığından dolayı nizâmü'l-âlem meselesi hakkında İslâm literatüründe zengin bir terminoloji gelişmiştir. Her ne kadar nizam bir kavram olarak Kur'an-ı Kerîm'de doğrudan doğruya geçmese bile, kâinata sarsılmaz bir düzenin var olduğu, bu düzenin muhakkak bir hikmetinin olduğu, dünya hayatının boş ve anlamsız olmadığı, kâinatın insan varlığına uygun ve yararlı olarak düzenlenerek bu düzenin Allah Teâlâ tarafından konulduğu ve korunduğu ayetlerde sıklıkla vurgulanan temel mesajlardan birisidir. Bazı ayetlerde bu mesaja düzen ve düzensizlik kavramlarına atıf yapılarak herşeyin bir ölçü nisbetinde yaratıldığı vurgulanarak dikkat çekilmektedir.

*O, göklerin ve yerin egemenliği kendisine ait olan, çocuk edinmeyen, egemenliğinde ortağı bulunmayan, her şeyi yaratan, yarattığına belli bir ölçüye göre düzen veren Allah'tır.*²⁹¹

Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık. ²⁹²

Bu ölçü bağlamında herşey kendine has yaratılmıştır. Başka bir deyişle yaratılan herşeyin kendine has bir tabiatı vardır.

Mûsâ, "Bizim Rabbimiz her şeye özüyle ve biçimiyle varlık veren, sonra da işin yolunu yordamını gösterendir" diye cevap verdi. ²⁹³

Allah Teâlâ sadece yaratarak varlık bahşetmememiş, yaratılış meselesini belirli bir tasarım uyarınca düzenleyerek yarattıklarına fitrî varoluş gayelerini yerine getirebilmek adına takip edecekleri yolu ayrıntılı bir şekilde göstermiştir.

Yüce Rabbinin adını takdis ve tenzih ederek an. Yarattıp uygun şekil veren; Ölçülü ve amaçlı yapan, yol gösteren; Yeşil bitkileri çıkartan, sonra onları kapkara bitki kalıntısı haline getiren (Rabbinin adını). ²⁹⁴

Allah Teâlâ'nın yaratmasında hiçbir düzensizlik ve uyumsuzluk bulunmamaktadır.

Yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O'dur. Rahmânın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? ²⁹⁵

Güneş ve ay bir hesaba bağlı (olarak hareket ederler). Yıldızlar da ağaçlar da secde ederler. Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız; ²⁹⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de yerin ve gökyüzünün istesede isteme-se de mecbur olarak bu düzene uymak zorunda oldukları,

292 Kamer Suresi, 49. Ayet

293 Tâhâ Suresi, 50. Ayet

294 A'lâ Suresi, 1-5. Ayet

295 Mülk Suresi, 3. Ayet

296 Rahmân Suresi, 5-8. Ayet

zaten kozmik bir bilincin varlığına işaret edilerek istemli bir şekilde uyduklarının belirtildiği yasa ve düzen çerçevesine Fussilet Suresi'nin 41. ayetinde dikkat çekilmektedir.

Dahası O, duman halinde olan semaya iradesini yöneltti; ardından ona ve arza, "İsteyerek veya istemeyerek (varlık salmesine) gelin!" buyurdu. "İsteyerek geldik" dediler.²⁹⁷

Bu düzen çerçevesi dahilinde güneş, ay ve diğer gökci-simler de buyruk altına alınmış, gökcisimlerinin kendileri için tayin edilmiş olan yörüngeden kesinlikle sapmadan gök-yüzü denizinde yüzdükleri belirtilmiştir.

Allah'ın geceyi gündüze kattığını, gündüzü de geceye kattığını; her biri belirli bir süreye kadar hareketini sürdürmek üzere güneşi ve ayı (buyruğuna) boyun eğdirdiğini ve Allah'ın yapıp ettiklerinizden kesin olarak haberdar olduğunu bilmez misin?²⁹⁸

O, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.²⁹⁹

Ne güneşin aya yetişip çatması uygundur ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzüp gider.³⁰⁰

Gökyüzünün güzellik duygusu oluşturacak yıldızlar-
la süslenmiş olması, bu muhteşem ve eşsiz düzenin estetik
tasarımı da muhtevasında barındırdığı hakikatine vurgu
yapmaktadır.

Üstlerindeki göğe bakmıyorlar mı? Hiçbir kusuru olmaksızın onu nasıl kurduk, nasıl süsledik.³⁰¹

297 Fussilet Suresi, 11. Ayet

298 Lokmân Suresi, 29. Ayet

299 Enbiyâ Suresi, 33. Ayet

300 Yâsîn Suresi, 40. Ayet

301 Kâf Suresi, 6. Ayet

Andolsun biz gökte yıldız kümeleri oluşturduk ve seyredenler için ona güzel bir görünüm verdik. ³⁰²

Biz yakın semayı yıldızların güzelliğiyle bezedik. ³⁰³

Böylece onları iki günde yedi gök olarak yarattı, her göğe işlevini ilham etti. Biz, yakın semayı kandillerle donattık ve onu koruduk. İşte bu, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen Allah'ın takdiridir. ³⁰⁴

Gerçek şu ki biz yakın göğü kandillerle süsledik. Ayrıca bunlarla şeytanların taşlanması sağladık ve onlara alevli ateş azabını hazırladık. ³⁰⁵

Nizâmü'l-âlem meselesi çerçevesinde Kur'ân-ı Kerîm vurgulanan mesajların bir başka odağı da düzen ve gaye anlayışının birbirleri ile olan karşılıklı ilişkisi bağlamındadır.

Biz gökleri, yeri ve bunlar arasındakileri oyun olsun diye yaratmadık. ³⁰⁶

Buna göre âlem oyun ve eğlence olsun diye yaratılmadığı gibi insanlar da boşuna var edilmemiştir. Âlemin yaratılışı ve insanın varoluşu anlamlı bir amaca yöneliktir.

Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık. Bu, inkâr edenlerin zannıdır. Cebennem ateşinden vay o inkârcıların başına geleceklere! ³⁰⁷

Sizi sırf boş yere yarattığımızı ve sizin artık huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız? ³⁰⁸

302 Hicr Suresi, 16. Ayet

303 Sâffât Suresi, 6. Ayet

304 Fussilet Suresi, 12. Ayet

305 Mülk Suresi, 5. Ayet

306 Enbiyâ Suresi, 16. Ayet

307 Sâd Suresi, 27. Ayet

308 Mü'minûn Suresi, 155. Ayet

*Biz, gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak ve ancak hak ve adalet temelinde yarattık. Kıyamet de mutlaka gelecektir. Sen şimdi güzel olan hoşgörü yolunu tut.*³⁰⁹

Allah Teâlâ, kâinatta yarattığı herşeyi varoluş mesele ve gayesine uygun olarak ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde insanların hizmetine vermiştir. O halde fert toplum olmadan düşünülemez gibi toplum da nizamsız düşünülemez.

*Allah'ın, göklerde ve yerde bulunan şeyleri hizmetinize verdiğini, nimetlerini gizli ve açık olarak önünüze bolca serdiğini görmez misiniz? İnsanlardan öyleleri vardır ki bir bilgi, bir rehber ve aydınlatıcı bir kitap olmadan Allah hakkında tartışmaya kalkışsınlar.*³¹⁰

Bu aşamaya kadar çerçevesi çizilmeye çalışılan *nizâ-mü'l-âlem meselesi* bağlamında vurgulanabileceği üzere din, Allah Teâlâ ve insan arasındaki ilişkiyi açıklayarak düzenlediği gibi aynı zamanda fert ve toplum halinde insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir müessese işlevi görmektedir. İşte fıkıh ilmi bütün bu münasebetlere ait geniş çerçeveyi kapsamaktadır. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin, dinin inanç ilke ve esaslarını konu edinen eserine *el-fikhü'l-ekber* adını vermesi fıkıh ilmi metodolojisinin bu geniş çerçevesinden kaynaklanmaktadır.

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin “*insanın hak ve vazifelerini bilmesi*” ve İmam Şâfî'nin “*dinin amelî hükümlerini, muayyen delil ve kaynaklardan elde ederek bilmek*” şeklinde tarif getirdiği fıkıh ilminin muhtevası, ferdi ve toplumsal münasebetlerin artması ile birlikte *ibâdât*, *muâmelât*, *ukûbât* şeklinde adlandırılan üçlü taksim çerçevesinde incelenmeye başlanmıştır.

309 Hicr Suresi, 85. Ayet

310 Lokmân Suresi, 20. Ayet

İbâdât

Dinin amelî esasları *namaz kılmak, zekât vermek, hacetmek, ramazan orucu tutmaktır*. Buna göre İslâm; *kelime-i şehâdet (kelimetü’ş-şehâde) getirmek, namaz kılmak, zekât vermek, hacetmek ve Ramazan orucu tutmaktır*.

*İbn Ömer’in (ra) naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “İslâm beş esas üzerine kurulmuştur: Allah’tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın Resûlü olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, hacetmek ve Ramazan orucunu tutmak.”*³¹¹

Mümin kullar arasından amelî esasları yerine getirenler *Müslim* hüviyeti alırlar. O halde ibadet meselesi (*ibâdât*) dâr mânası ile *namaz kılmak, zekât vermek, hacetmek ve ramazan orucu tutmaktır*. Ancak bilinmesi gerekir ki, Allah Teâlâ’nın rızâsını kazanmak niyetiyle fert ve toplum yararına yapılan her türlü faydalı ve hayırlı iş ibadet hükmündedir.

Hüccetü’l-İslâm İmam Gazzâlî’in vurguladığı üzere dinî vecibelerin bir kısmı sadece ibadetten ibaret olup bunlarda bir maksat aranmaz. Mesela hacda şeytan taşlamak bundandır. Zira taşlama sırasında taşın varacağı bir hedef yoktur. Dinin buradaki amacı kulu, bir anlamı bulunduğunu düşünemediği bir eylemde bulunarak Allah Teâlâ’ya olan bağlılık ve ubudiyetini göstermesi adına ortaya koyacağı bir iş ile sınamasıdır. Dini vecibelerin bir kısmı ise (ibadetler haricinde) kavranabilir hedefi olan işlerdendir. Bir başkasına olan borcunu ödemek veya gasp ettiği malı sahibine geri iade etmek bundandır.

Üçüncü kategorideki işler ilk iki kategorideki vecibelerin birleşimi olup her ikisinin anlamını içermektedir. Bunlar, mükellefin kendisinden sırf ibadet istenerek sınanması ile kulların farkındalıklarından oluşmaktadır. Zekât böyledir.

Bu işlerin anlamı ve amacı da doğrudan akıl vasıtası ile kavranır ki bu fikrî çerçeve Hücetü'l-İslâm'ın vurguladığı üzere; ilk kez İmam Şâfi'nin metodolojisinde belirginleşmiştir.

Mukaddime kısmından hatırlanacağı üzere, naklî ve aklî ilimlerin amacı sâlih ameldir. Amelin hedefi kulun, dünya ve âhîret mutluluğuna giden yolda yürümesini sağlamaktır. Bu bağlamda ibadet meselesine (*namaz, zekât, hac, oruc*) yukarıda yer verilen üç farklı pencereden bakabilmek, ibadetleri sâlih kılan tarafına ışık tutmaya yardımcı olacaktır.

İnsanın yaratılışı, beden ve ruh çerçevesinde iki kısımdır. Hicr Suresi 26. ayetinde işaret edildiği üzere beden, Allah Teâlâ'nın yaratma sıfatının bir eseri ve tecellisi olarak topraktan başlayarak devam eden fiziksel ve biyolojik değişim ve gelişim sürecindedir.

*Andolsun biz insanı şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan yarattık.*³¹²

Hicr Suresi'nin 28. ayetinde, insan aslının toprak ve yaratıcısının Allah Teâlâ olduğu gerçeğine tekrar işaret edilerek, toprak gibi basit bir tabiat nesnesinden insan gibi muhteşem bir varlığı vücuda getiren İlâhî kudretin büyüklüğüne dikkat çekilmektedir.

*Hani Rabbin meleklere demişti ki: "Ben şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan bir insan yaratacağım" demişti.*³¹³

Son olarak Hicr Suresi 29. ayetinde, Allah Teâlâ'nın, Hz. Âdem (as.)'ı yarattıp akabinde "ona rubundan üfledikten" sonra ilk insanın biyolojik gelişimini tamamladığına ve böylece ruh ve beden birliğinin sağlanarak bu suretle adına "in-

312 Hicr Suresi, 26. Ayet

313 Hicr Suresi, 28. Ayet

san” denilen en gelişmiş canlı türünün yaratıldığına dikkat çekilmektedir.

*“Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın.”*³¹⁴

O halde insanın insan olması ve Bakara Suresi’nde dikkat çekildiği üzere halife ünvanını alması, bu ruh nefhi ile birlikte başlamaktadır.

*Hani Rabbin meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti. Onlar, “Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?” dediler. Allah “Şüphesiz yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim” buyurdu.*³¹⁵

Böylece anlaşılmaktadır ki insanın yaratılışı beden ve ruh olmak üzere iki kısımdadır ki bunun özü *ruh ve beden birliğinin* sağlanmasıdır.

*Kuşkusuz ben, yalnız ben Allahım. Benden başka tanrı yoktur. O halde bana kulluk et, beni hatırlamada tutmak için namazı kıl.”*³¹⁶

Allah Teâlâ, tâhâ suresi’nin 14. ayetinde gafletle ibadet edilmemesi ve namazın bilinçli kılınması hususunda kulları açıkça uyarmaktadır. Buna göre nasıl ki insanın bedeninin yanında ruhu vardır, insanın mükellef tutulduğu ibadetlerin de bir ruhu vardır ki nihayetinde meseleye üç farklı pencereden bakıp ibadetleri sâlih kılan tarafa ışık tutabilmek *namazın, zekâtın, haccın ve orucun işte bu ruhunu kavramaktan* geçmektedir.

314 Hicr Suresi, 29. Ayet

315 Bakara Suresi, 30. Ayet

316 Tâhâ Suresi, 14. Ayet

*Müminler kesinlikle kurtuluşa ermiştir; Ki onlar, namazlarında derin bir saygı hali yaşarlar;*³¹⁷

Müminlerin, “namazda derin saygı hali yaşaması”, kurtuluşa erebilmek için iman etmekten sonraki ilk şarttır. Başka bir deyişle felâha varmanın iman etmekten sonraki ilk şartı, namaz ve huşû çevresindedir ki burada asıl vurgu *huşû* (derin saygı) boyutunadır. *Muhammed b. Cerîr Taberî* (ö. 310/923), tefsirinde huşû kelimesini “*kulun namaz kılmak vesilesi ile Allah Teâlâ’ya olan itaat ve saygısını sergilemesi, O’nun emrini yerine getirmesidir*” şeklinde tarif etmiştir.

Ömer b. Hattâb’ın (ra) naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “*Ameller niyete göredir. Herkes sadece niyetinin karşılığını alır. Kim Allah ve Resûlü için hicret ederse, hicreti Allah ve Resûlü’ndedir. Kim de erişeceği bir dünyalık veya evleneceği bir kadından dolayı hicret ederse, onun hicreti de hicretine sebep olan şeydir.*”³¹⁸

O halde namazın ruhu, *niyet ve huşû* (derin saygı) çerçevesindedir.

*Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere mallarından sadaka al! Bir de onlar için dua et; çünkü senin duan onlara huzur verir. Allah her şeyi çok iyi işitmekte ve bilmektedir.*³¹⁹

Tevbe Suresi’nin 103. ayetinde dikkat çekilen “*arındırmak ve temize çıkarmak üzere*” ifadesinin öznesi Resûlullah (sas.)’dir. Birinci fiilin sadakanın sıfatı olduğu görüşü kabul edildiğinde ayet “*onların mallarından, kendilerini temize çıkarmak üzere onları arındıracak sadaka al!*” şeklinde yeniden anlamlandırılabilir. Bu fiilerden ilkinin masdarı olan tathîr “*günahların onların üzerinde bıraktığı kötü etkileri gidermek*”

317 Mü’minûn Suresi, 2. Ayet

318 Buhârî, Bedü’l’vahy, I

319 Tevbe Suresi, 103. Ayet

mânasına gelirken; ikincisinin masdarı olan tezkiye “*bereketini artırmak*” mânasına gelmektedir.

O halde zekâtın ruhu, *tezkiye* çerçevesindedir.

(*Ve şöyle derler:*) “*Biz sizi Allah rızâsı için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz.*”³²⁰

İnsân Suresi’nin 9. ayetinde dikkat çekilen özverili müminlerin, bu davranışı gösteriş veya herhangi bir menfaat gözeterek değil, öyle ki bir teşekkür beklemek karşılığı bile olmadan, sırf Allah Teâlâ’nın rızâsını kazanmak için yaptıklarına dikkat çekilmektedir ki bu zekâtın ruhudur.

*İnsan her zaman farkında olmalıdır ki sahip olduğu malında “yardıma ihtiyacı olan ve iffetinden dolayı istemeyen mahrumların da bir hakkı vardır.”*³²¹ Buna inandı-
ğın zaman, zekât vermekten geri durmaz³²² ve bilir ki her şey O’nundur.³²³

*Hac bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur. Ne hayır işleseniz Allah onu bilir. Azık edinin; kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır. Öyleyse bana saygı duyun, ey akıl sahipleri!*³²⁴

Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413), *et-ta’rîfât* adlı terimler sözlüğünde takvâ kelimesini “*insanın, ibadet ve güzel işler yaparak kendisine acı verecek olan sıkıntılı durumlardan korunması*” şeklinde tarif eder. O halde Bakara Suresi’nin 197. ayetinde dikkat çekildiği üzere kötü söz, fisku fücür, çatışma ve sürtüşme gibi ahlâka ve özellikle hac ibadetinin yüksek mânevî atmosferine yakışmayan çirkin tutumlardan

320 İnsân Suresi, 9. Ayet

321 Zâriyât Suresi, 19. Ayet

322 Mü’minûn Suresi, 4. Ayet

323 En’âm Suresi, 13. Ayet

324 Bakara Suresi, 197. Ayet

sakinmak, dolaylı olarak “*takvâ*” diye isimlendirilmiştir ki haccın ruhu da, işte bu *takvâ* çerçevesindedir.

*Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakinasmız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı....*³²⁵

Allah Teâlâ'nın emrini yerine getirmek için veya O'nun hoşnutluğunu kazanmak adına nâfile ibadet gayesiyle mümin bir kimsenin, belirli bir süre boyunca her türlü yemek, içmek ve cinsel ilişkiyi terk etmesi oruç ibadetidir. Ayette yer alan “*sakınmanız için, sakinasmız diye*” ifadesi, oruç ibadetinin hikmetine (ruhuna) ışık tutar niteliktedir. Buna göre oruç ibadeti özelinde olduğu gibi İslâm'da sakınma; günahahtan uzak durmak, günaha girmemek için çaba göstermektir ki bu *takvâ* meselesidir. Oruç ibadetinin ruhu, *takvâ* çerçevesindedir. Oruç tutarken amaç, *aç kalmak değil takvâya erebilmektir*. *Takvâ* ruhuna bürünen oruç, girdiği bedende hem kalbe hem bütün organlara hakim olur ki, böylece insan farkındalık (*furkan*) melekesi kazanır.

*Ey iman edenler! Allah'a saygıda (takvâ) kusur etmezseniz, O size bir temyiz kabiliyeti verir,*³²⁶

Muâmelât

İslâm esasları çerçevesinde, *devlet ve anayasa hukuku, devletlerarası hukuk (devletler umumî hukuku), şahıs hukuku, aile hukuku, miras hukuku, eşya hukuku, borçlar hukuku* fıkıh ilminin *muâmelât kısmının* konusudur. Bu başlık altında herbir kısım hakkında genel açıklamalarda bulunularak, ihtiva ettiği hükümlere yer verilecektir.

Medine'de yaşayan farklı dinî, siyasî ve etnik grupların işbirlik etmesiyle hazırlanan ve Resûlullah (sas.)'in devlet baş-

325 Bakara Suresi, 183. Ayet

326 Enfâl Suresi, 29. Ayet

kanlığı altında hep birlikte yaşamayı öngören *Medîne Vesîkası* aynı zamanda *Medîne Anayasası* olarak da adlandırılmaktadır. Medine Anayasası, İslâmi esaslara dayalı olarak yapılan bir anayasadır. Bu çerçevede Allah Teâlâ'nın gücünün ve iradesinin üzerinde başka güç tanınmaz. Nasslarda, devletin yönetim şekli ile alakalı olarak detaylı bilgi bulunmaması, genel ilkelere aykırı olmamak kaydıyla her dönemin ruhuna uygun yönetim anlayışı ortaya koyabilmeyi sağlamaktadır ki böylece toplumlar kendi ihtiyaçlarına göre farklı uygulamaları işletebilmektedir. Halife (devlet başkanı) seçilirken *bey'at (biat)*, *istihlâf* ve *şûrâ* yöntemi tercih edilebileceği gibi, halkın tamamının katıldığı seçim de yapılabilir. *Bey'at yönteminde*, devleti idare eden kesim ile idare edilen kesim arasında, seçim veya bağlılık mahiyetinde sosyopolitik bir akid yapılmaktadır. *İstihlâf yönteminde*, halife yerine bir başkasını geçirebilirken; *şûrâ yönteminde* şûrâ meclisi marifetiyle halife belirlenmektedir. Hulefâ-yi râşidîn; vali tayini, savaşa karar verilmesi vb. bilinen konular ile olaya göre değişmekle birlikte karara bağlanması gereken, ancak Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet metninde hakkında hüküm bulunmayan toplumsal meselelerin çözümünde Resûlullah (sas.)'ı takip ederek şûrâ yöntemine uygun davranmıştır.

Hulefâ-yi Râşidîn'in birincisi Hz. Ebû Bekir (ra.) *bey'at (biat) yöntemi* ile, Hulefâ-yi Râşidîn'in ikincisi Hz. Ömer (ra.) *istihlâf yöntemi* ile, Hulefâ-yi Râşidîn'in üçüncüsü Hz. Osman (ra.) *şûrâ yöntemi* ile göreve gelirken Hulefâ-yi Râşidîn'in dördüncüsü Hz. Ali (ra.) ve Hulefâ-yi Râşidîn'in beşincisi Hz. Hasan (ra.) *bey'at (biat) yöntemi* ile göreve gelmiştir.

Halife (devlet başkanı), İslâm toplumunda adalet, güvenlik ve huzurun sağlanmasından sorumlu olarak devlete yüklenen mevzularda kararlar alabilir, İslâmiyeti temsil ve tebliğ etme mükellefiyeti de bulunur. Bu esnada geçimini devlet bütçesinden sağlar.

İslâm Devleti, vatandaşlarının can güvenliğini sağlamakla, mülkiyet hakkını, şeref ve haysiyetini korumakla, sosyal güvenlik, din ve vicdan özgürlüğünün işler kılmakla, adaleti ve adalet önünde herkesin eşitliğini temin etmekle, eğitim – öğretim, çalışma - istihdam imkânları sunmakla mükelleftir.

Devletlerarası hukuk (devletler umumî hukuku), İslâm Devleti'nin, diğer devlet ve uluslararası kuruluşlar ile ilişkilerini, tarafların bu süreçte karşılıklı olarak hak ve sorumluluklarını inceler. Yeryüzünde aynı anda birden fazla İslâm Devleti bulunması meşrûdur. İslâm Devleti, hükmi şahsiyete sahiptir. Bu çerçevede uluslararası münasebetlerdeki temel ilkeleri adaletli davranmak, antlaşmalara sadık kalmak, haksız saldırı ve fiillerden uzak durmak, terörle mücadelede işbirliği yapmak, kendisine yapılan davranışlara aynı veya benzeri ile karşılık (*mukâbele bi'l-misl*) vermektir.

İslâm devletlerinin arasında, tevhid birlikteliği çerçevesinde esas olan kardeşlik hukukunun sürekliliğidir. O halde bir İslâm Devleti'nin bir başka İslâm Devleti'ne saldırması meşrû değildir. Bir İslâm Devleti, ülkeye yapılan saldırı karşısında kendisini savunmak için, başka bir İslâm Devleti'ne yapılan zulüm içeren saldırıları durdurmak için ve Resûlullah (sas.)'e iman edip tâbi olan kitleler (*ümme-i Muhammed*) arasında fitne çıkaranları engellemek adına savaş açabilir.

*Allah'ın ve sizin düşmanlarınızı ve onların gerisinde olup sizin bilmediğiniz, ama Allah'ın bildiklerini korkutup caydırmak üzere, onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın. Allah yolunda harcadığınız her şeyin karşılığı, zerrece haksızlığa uğratılmadan size tastamam ödenecektir.*³²⁷

Buna göre düşmana karşı her zaman tetikte olmak, savunma sanayisinde güçlü adımlar atmak İslâm Devleti'nin

görevidir. Müslüman olmayanlar ile savaşa girmek amaç değil, araç niteliklidir. Esas amaç tevhid inancını yücelterek hâkim kılmaktan (*i'lâ-yi kelimetullah*) ibarettir.

Bu çerçevede savaş esnasında uyulması gereken kurallar vardır ki bunlar işkencede bulunmamak, savaşa iştirak etmeyen kimselere saldırmamak, ihanet etmemek, tabiat varlıklarına zarar vermemek şeklindedir. Savaş mükellefiyeti olanların, savaş meydanından firat etmesi büyük bir suç olduğu gibi büyük bir günahıdır.

Şahıs hukuku, hak sahibi olabilen ve haklardan yararlanabilen şahsın hukukî davranışlarını konu edinmektedir. Şahıs hukuku çerçevesinde ehliyet çeşitleri “*vücûb ehliyeti*” ve “*edâ ehliyeti*” şeklinde iki kategoriye ayrılmaktadır. *Vücûb ehliyeti*, bir şahsın alacaklı veya yükümlü olmaya uygun olmasıdır ki şahsın hayatta olmasına (hayat sahibi) bağlıdır. *Edâ ehliyeti*, şahsın hukukî bakımdan geçerli davranışlar ortaya koyabilme yeteneğini ifade etmektedir ki temel ölçüt aklî yeterliliklerdir.

Vücûb ehliyeti çerçevesinde bir şahsın yaşamı; *cenin* ve *doğum sonrası dönem* olarak iki döneme ayrılmaktadır. Cenin döneminde başlamış olsa bile vücûb ehliyeti eksiktir. Cenin canlı olarak doğunca, vücûb ehliyeti tam olacaktır.

Edâ ehliyeti çerçevesinde bir şahsın yaşamı *cenin*, *temyiz öncesi dönem*, *temyiz dönemi* ile *bulûğ ve rüşd dönemi* şeklinde beş döneme ayrılır. O halde *temyiz öncesi dönem*, *temyiz dönemi* ile *bulûğ ve rüşd dönemi* vücûb ehliyeti çerçevesinde bir şahsın yaşamının *doğum sonrası dönem* olarak adlandırılan kısmını işaret etmektedir.

Anne rahmindeki çocuğa *cenin* denmektedir. Ceninin henüz edâ ehliyeti yoktur. Şahsın doğumu ile başlayıp, genellikle yedi yaşına kadar devam eden dönem *temyiz öncesi dönemdir* ki bu dönemde çocuklar kendisine yöneltilecek hitabı kavramak adına yeterli aklî seviyeye erişemediğinden

edâ ehliyeti yoktur. Şahsın yedi yaşından başlayıp bulûğ dönemine kadar devam eden dönem *temyiz dönemidir ki* çocuklar bu dönemde iyiyi ve kötüyü ayırt edebilir ancak aklî gelişimi tam mânâsı ile oluşmamıştır. O halde edâ ehliyeti eksiktir. İbadetleri yapmakla mükellef değildir. Söz ve davranışları sebebiyle bedenî olarak cezalandırılmaz.

Şahsın; fiilen ergenlik durumuna erişmesi veya hükmen ergen sayılması ile birlikte genellikle on beş yaşında başlayan bulûğ döneminde artık edâ ehliyeti vardır. Bâliğ olan kişiler mükelleftir ki şer'î hitapla yükümlü tutulurlar, davranış ve sözlerinden dolayı şer'î sonuçlara tâbi olurlar.

Ehliyet Kısımları ve Dönemleri

Yaşam dönemi	Vücüb ehliyeti	Edâ ehliyeti
Cenin	Eksiktir	Yoktur
Temyiz öncesi dönem	Tamdır	Yoktur
Temyiz dönemi	Tamdır	Eksiktir
Bulûğ dönemi	Tamdır	Tamdır (Malî hariç)
Rüşd dönemi	Tamdır	Tamdır

Bir şahsın, cinsî ergenlik kazanmanın ötesinde fikrî olgunluğa da eriştiği dönem *rüşd dönemidir ki* buna göre bâliğ olan kişiler kısıtlıdır. Yani reşid oluncaya kadar malları kendilerine teslim edilemez. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye göre bu kişiler yirmi beş yaşından sonra reşid olmasa bile malın teslim edilmesi gerekmektedir.

Aile hukuku, aile kavramını ve evlilik müessesesini inceler. Evlilik akdi, evlenmesinde herhangi bir engel bulunmayan erkek ve kadın kişilerin şahitler huzurunda irade beyanını yani îcab ve kabulü ortaya koyması ile kurulmaktadır. Bir kişiye evlenme teklif edilmesi durumunda, tekliften bir so-

nuç alınıncaya kadar bir başkasının evlenme teklif etmesi yastaktır. Evlilik akdi teşkil edilirken vekâlet mümkün olabilir. Yani erkek veya kadın vekâlet verdiği vekili aracılığı ile evlilik akdini teşkil edebilirler.

İslâm esasları çerçevesinde nafaka ve mesken temin edilmesinden koca sorumludur. Ayrıca kadın evlendiği için mülkiyet hakkını kaybetmez. Buna göre koca, eşinin rızası yoksa onun mülkiyetindekileri alamaz. Evlilik müessesesi, boşama (talâk), muhâlea, fesih, tefrîk veya ölüm ile sona erebilir. Evlilik sona erince küçük çocukların bakım ve terbiyeleri (*hadâne*) öncelikli olarak annenindir.

Miras hukuku, fıkıh kitaplarının *ferâiz* başlığında ele alınmaktadır. Buna göre vâris, sebepler ve şartlar oluştuğunda terikeden (miras) pay alabilen şahıstır. Mûris, vefat eden ve mirası, vârislerine kalan şahıstır. Terike yani miras ise vârislere kalan mal ve haklardır.

Vâris olmanın sebepleri doğumdan hısımlık (karâbet), evlilik, köle âzad etmekten veya akitten doğan velâdir. Vâris olabilmenin şartları, mûrisin ölmesi, vârisin hayatta olması, vâris olmaya engel herhangi bir durumun bulunmamasıdır. Terike, ölünün geride mirascılarına bıraktığı ve onlara intikal eden şeylerdir. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye göre misli ve kıyemî bütün mallar, ölünün alacakları ve lehine hükümlenmiş tazminatlar, borçlar, eşya hukukunun meselesi olan irtifak hakkı ve hapis hakkı terike kapsamındadır.

Terike sadece vârislerin hakkı değildir. Terike üzerindeki ilk hak, cenaze masraflarıdır. Terike üzerindeki ikinci hak ölünün borçlarıdır ki borçlar içerisinde Allah Teâlâ'nın hakkı olanlar (malî ibadet ve borçlar) ölüm halinde düşer. Kul hakkı olan borçlar alacaklı olan borçlardır ki terike bütün bu borçları ödemeye yetiyorsa, bütün borçlar ödenmelidir.

Terike üzerindeki üçüncü hak vasiyettir. Vasiyet eden yazılı veya sözlü olarak iradesini açıklayarak vasiyeti yapmış olur. Vasiyetin muhatabı hükmî şahıs olursa yalnızca icab yeterli olmakta, kabul aranmamaktadır. Vasiyetin muhatabı, hakikî şahıs olursa çoğunluğun görüşüne göre kabul gerekmektedir. Şahsın, hiçbir şekilde vârisi yoksa, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye göre bütün malını vasiyet edebilir. Ancak vârislerinin olması halinde kalan terikenin üçte ikisi, vârisler lehine mahfuz hissedir. Buna göre cenaze masrafları ve borçlar çıkarıldıktan sonra kalan terikenin üçte bir payını geçen vasiyetlerin yerine getirilmesi, vârislerin rızasına bağlı olur. Şayet vârisler buna rıza göstermezse, terikenin ancak üçte birlik kısmı vasiyete ayrılacaktır. Bu çerçevede vârislere yapılan vasiyet de muteberdir. Ancak bunun için de diğer vârislerin rızası gereklidir.

Cenaze masrafları ve borçlar çıkarıldıktan ve varsa vasiyet edilen miktar düşüldükten sonra terike üzerindeki dördüncü hak vârislerin haklarıdır. Vâris olma sıra ve derecelerine göre mirasçılardan ilki belirli pay sahibi olan mirasçılardır. *Ashâbü'l-ferâiz* (belirli pay sahibi mirasçılar) koca, karı, baba, babanın babası (yukarıya doğru devam etmektedir), ana, babanın anası, anabir olan kardeşler, kız, oğlun kızı, oğlun oğlunun kızı, özkardeşler, bababir olan kardeşlerden ibarettir. Bu pay sahibi mirasçılar, bir yakınlarının terikesini (geride kalan mallar) paylaşmada “yakınlık derecesi” ve “bu yakınlığın kuvvetine” göre vâris olmakta, birbirlerinin payına da tesir etmektedirler. *Ashâbü'l-ferâiz* için mirastan pay alma çerçevesinde kırk durum söz konusudur.

Mirasın taksimi esnasında *ashâbü'l-ferâiz* (belli pay sahibi mirasçılar) kesiminin terikeden alabilecekleri pay hesaplanırken payların toplamının ortak paydaya eşit olması durumuna *âdile* denmektedir. Ortak paydanın, paylar toplamından büyük olması *reddiyye* ve son olarak ortak paydanın, paylar toplamından küçük olması *avliyye* şeklinde isimlendirilmek-

tedir. Bu mesele hakkında matematik ilminin anlatıldığı bölüm kapsamında bir örneklendirme yapılmıştır.

Vâris olma sıra ve derecesine göre diğer mirascılar, asabe (kan hısımlığı, âzad etme), reddeden yararlanan birinci kısımdaki mirascılar, asabe dışında kalan diğer hısımlar (*zevi'l-er-hâm*), mukaveleli mirascılar, ikrar yoluyla nesabi sabit olan hısımlar, üçte birden fazla vasiteye muhatap olanlar ve bey-tülmâl (hazine) dır.

Terike üzerindeki beşinci hak göz hakkıdır.

(Vâris olmayan) yakınlık, yetimler ve yoksullar miras tak-siminde hazır bulunurlarsa bundan, onları da rızaklan-dırın ve onlara güzel söz söyleyin. ³²⁸

Nisâ Suresi'nin 8. ayeti, mirasta herhangi bir payı bulunmayan akraba, yetim ve yoksullara da terikeden bir-şeyler verilmesini emretmektedir ki bu göz hakkı olarak adlandırılmaktadır.

Eşya hukuku, şahısların eşya (mallar) üzerindeki doğrudan hakimiyetleri ile ilgili meseleleri düzenlemektedir. O halde eşya hukukunun en önemli meselesi mal kavramıdır. Mal, Mecelle'nin 126. maddesinde “*insanların eğilim gösterdiği ve ihtiyaç gördüğü zaman kullanmak için biriktirdiği taşınır ve taşınmaz şey*” şeklinde tanımlanmaktadır.

Malın kısımları çeşitlidir. Mütakavim mallar, Müslümanların fayda sağlaması helâl ve serbest olan mallardır. O halde gayr-i mütakavim malların tarif edilmesine gerek yoktur. Buna göre gayr-i mütakavim mal, mülkiyet konusu olabilir.

Birimleri arasında dikkate değer fark bulunmadığı için, birisi diğerinin yerini alabilen mallar *misli mallardır*. O halde misli malların aynı cins ve vasıfta olanları birbirine eşittir. Misli mallardan *vezni mallar*, ağırlık ölçüsü ile ölçülebilen

misli mallardır ki altın, gümüş ve diğer madenler veznî mallardır. Misli mallardan keylî mallar, hacim ölçüsü ile ölçülen misli mallardır ki buğday, nohut, arpa vb. tahıl ürünleri keylî mallardır. Misli mallardan olan *adediyyât-ı mütekâribe*, alım satımında sayıların dikkate alındığı başka bir deyişle miktarları arasında yakınlık bulunan ve bundan dolayı alım - satımında miktarı, sayma yolu ile tayin edilen misli malları ifade eder. Misli mallardan portakal, ceviz, yumurta vb. ürünler *adediyyât-ı mütekâribe* mallardır. Misli mallardan olan *zer'î mallar*, miktarı uzunluk ölçüsü ile ölçülebilen misli malları ifade etmektedir ki kumaş, elbise, vb. zer'î mallardandır. *Kıyemî mallar*, yerini aynı cinsten bir diğeri alamayacak kadar fark bulunan mallardır.

Misli malın telef edilmesi durumunda misli ile tazmin edilmeleri gerekir. Bir litre ayçiçek yağı döküldüğü zaman, bunu döken şahıs sahibine yine bir litre ayçiçek yağı vermekle mükelleftir. Ancak kıyemî malların telef edilmeleri durumunda kıymeti itibariyle tazmin edilmesi gerekmektedir. Misâl bir şahsın atını öldüren, atın yerine bedelini ödemekle mükelleftir.

Aslında ribâ akdinin konusu olmakla birlikte, burada kısaca değinilecek olunursa, artış veya fazlalık demek olan ribânın, fikhî çerçevede anlamı, mübâdelede karşılığı bulunmayan hükmî fazlalık başka bir deyişle, mübâdelede taraflardan birisi lehine şart koşulmuş karşılıksız fazlalıktır.

Ebü Saîd el-Hudrî'nin naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Altına karşılık altın, gümüşe karşılık gümüş, buğdaya karşılık buğday, arpaya karşılık arpa, hurmaya karşılık hurma, tuza karşılık tuz, eşit miktarda ve peşin olarak satılır. Her kim daha fazla verir veya alırsa muhakkak faiz uygulaması yapmıştır. Alanla veren bu hususta eşittir." ³²⁹

Resûlullah (sas.)'in, hadis-i Şerifi'nde bahsettiği altı tane malın (altın, gümüş, buğday, arpa, hurma, tuz) mübâdelesinin peşin ve eşit miktar altında yapılmasını istemesi, faiz nazariyesinin tahakkuku bağlamında veresiye faizi (ribe'n-nesîe) ve fazlalık faizi (ribe'l-fadl) olarak iki türde teşkil olabileceğini göstermektedir.

Mübâdeleye konu malların aynı cinsten olması durumunda mübâdelenin eşit miktarda yapılması gerekmektedir. Aynı cinsten malların mübâdele edilmesi esnasında miktarda eşitlik yoksa fazlalık faizi (ribe'l-fadl) teşkil olur. Aynı cins malların mübâdelesini aynı zamanda peşin olmalıdır. Aksi durumda veresiye faizi (ribe'n-nesîe) teşkil eder. Mübâdele esnasında veresiye faizi (ribe'n-nesîe) ve fazlalık faizinin (ribe'l-fadl) hangi illete dayanarak teşkil edeceği önemlidir. Hanefî mezhebinde faiz nazariyesi illeti, mübâdele edilecek malların arasında *cins ve ölçü birliğinin (aynı ölçü birimi ile ölçülmek)* bulunmasıdır. Böylece veresiye faizi (ribe'n-nesîe) ile fazlalık faizi (ribe'l-fadl) hakkında genel esaslara değinilebilir.

1. *Mübâdeleye konu malların her iki illette de birleşmesi durumunda mübâdele hem eşit miktarda hem peşin yapılmalıdır. Miktarda eşitlik söz konusu olmaz ise fazlalık faizi (ribe'l-fadl) gerçekleşirken, peşin olmazsa veresiye faizi (ribe'n-nesîe) gerçekleşir.*
2. *Mübâdeleye konu malların yalnızca bir illette birleşmesi durumunda mübâdele peşin olarak yapılmalıdır. Aksine mübâdele peşin yapılmazsa veresiye faizi (ribe'n-nesîe) gerçekleşecektir.*
3. *Mübâdeleye konu malların hiçbir illette birleşmemesi durumunda ise mübâdele esnasında hiçbir şekilde faiz teşkil etmez. Bu durumda mübâdele gerek istenen miktarda peşin veya vadeli olarak yapılabilir.*

Buna göre fazlalık faizi'nin (ribe'l-fadl), kıyemî mallarda değil yalnızca mislî mallarda cereyan edeceği ortadadır.

Tevbe Suresi'nin 34. ayetinde, yahudi din âlimlerinin ve hıristiyan din adamlarının o dönemde topluma örnek olacak yerde şahsî ihtiraslarını öne çıkardıklarına vurgu yapılarak, bu din temsilileri ve onlarla beraber hareket edenlerin, o dönemdeki temel mübâdele aracı altın ve gümüşü stoklayıp iktisadî hayatı durağanlaştırdıkları, bundan dolayı toplumun birtakım mahrumiyetlere mâruz kalmasına sebep olduklarından acıklı bir azaba çarptırılacağı anlatılmaktadır. Nitekim surenin 35. ayetinde bu azabın ne kadar ağır olacağını gösteren bir tasvire yer verilir.

*Ey iman edenler! Bilin ki yahudi din bilginlerinin ve hıristiyan din adamlarının birçoğu halkın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan alıkoyarlar. Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele! O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılıp onların alınları, böğürleri ve sırtları dağlanacak: İşte yalnız kendiniz için toplayıp sakladıklarınız; tadın şimdi biriktirip sakladıklarınızı!*³³⁰

Âl-i İmrân Suresi'nin 75. ayetinde ehl-i kitap arasında emanete riayet noktasında birbirlerine körü körüne zıt tamamen iki anlayışın olduğu anlatılmakta, nitekim bu kapsamda önce ahlâkî erdemlere bağlılığını koruyanların davranışları ön plana çıkarılmaktadır. Ayetin içeriğinde temel mübâdele aracı olarak dinarın (altın) kullanıldığı görülmektedir.

Ehl-i kitap'tan öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet etsen onu sana noksansız öder; içlerinden öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet etsen tepesine dikilip durmadıkça onu sana ödemez. Çünkü onlar "Ümmilere yaptıkla-

330 Tevbe Suresi, 34-35. Ayet

rumızdan dolayı bize bir vebal yoktur” derler. Onlar bile bile Allah adına yalan söylemektedirler.³³¹

Son olarak büyük kısmında, Hz. Yûsuf (as.)’ın kardeşlerince kuyuya atılması ve onu kuyudan çıkararak kafilenin O’nu Mısır’da köle olarak satmasını anlatan Yûsuf Suresi’nin 20. ayetinde temel mübâdele aracı olarak dirhem (gümüş) kullanıldığı görülmektedir. Buradan hareketle mislî (veznî) mallardan altın ve gümüş hakkında ayrıca değerlendirme yapılması mümkün olmaktadır.

(Mısır’da) onu yok pahasına, birkaç dirheme sattılar. Zaten ona pek değer vermemişlerdi.³³²

Mislî (veznî) mallardan altına, bir miktar katkı maddesi karıştırılarak elde edilen dinar (altın para) yine veznî mallardan gümüşe bir miktar katkı maddesi karıştırılıp elde edilen dirhem (gümüş para) toplumdaki mübâdele aracı yani semeniyet olarak kabul edilir. Hem dinar hem dirhem değerini ürettiği madenlerden almaktadır. Başka bir deyişle temel mübâdele aracı olabilmeleri yaratılışı itibariyle söz konusudur.

Hüccetü’l-İslâm İmam Gazzâlî, kaleme aldığı *ihyâü ulûmi’l-dîn* adlı eserinde dinar ve dirhem’in toplumdaki mübâdele aracı yani semeniyet olarak kabul edilmesini, onların geçimini kolaylaştırmasından dolayı Allah Teâlâ’nın bir lutfu olarak görür. Ona göre yaratılış itibariyle taş olan bu iki nesnenin kendinde herhangi fayda yoktur ancak insanların ihtiyaçlarını dinarı ve dirhemi kullanarak karşılayabilir. Kullar, bazen ihtiyacına sahip olmaz, bazen ihtiyacı olmayana sahip olur. Böylesi bir durumun varlığında malın başka mal ile mübâdelesini çok zordur. Mislî (veznî) mallardan olan demir, bakır ile bunların kurşun / kalay gibi madenlerle mey-

331 Âl-i İmrân Suresi, 75. Ayet

332 Yûsuf Suresi, 20. Ayet

dana gelen alışımından elde edilen fels çoğulu fulûs da temel mübâdele aracı-semeniyet olarak kabul edilir. Ancak fulûsun temel mübâdele aracı – semeniyet vasfına haiz olması İslâm toplumunun onu mübâdele aracı kabul etmesinden kaynaklıdır. Zira burada tarafların kabulü de önem kazanmaktadır.

Burada önemli bir husus belirginleşir. İslâm'ın semeniyet olarak dinar (altın para), dirhemi (gümüş para) ve fulûsu kabul etmesi malın, mislî bir mal olan para ile mübâdelesini yani *mutlak bey'akdinin* tercih edildiğini göstermektedir. *Mutlak bey'akdi* bağlamında; para her zaman *semen*, mal ise *mebî'* olmaktadır.

O halde malın, mislî mal olan para ile mübâdelesini konu edinen *mutlak bey'akdi* esnasında faiz esası hakkında vurgulanması gereken noktalar vardır. Mübâdeleye konu edilen malların yalnızca bir faiz illetinde ortaklığı bulunur ise mübâdele peşin yapılmalıdır. Aksi takdirde, veresiye faizi yani ribe'n-nesîe meydana gelecektir. Böylece semeniyet kabul edilen dinar, dirhem ve fulûs birer veznî mal olduklarından; mutlak bey'akdi kapsamında her iki tarafın da veznî mal olması durumunda yani faizin aynı ölçü birimi ile ölçülmesi illeti teşkil etmesi durumunda bu akdin ancak peşin olarak yapılması bir gereklilik olacak, bu durumda akdin tıkanması söz konusu olacaktır. Bu gerçeklikten dolayı *mutlak bey'akdi kapsamında dinar, dirhem ve fulûs veznî olmayan malların açısından veznî, veznî malların açısından ise veznî değildir görüşü* kabul edilir. O halde mutlak bey'akdinin kapsamında mübâdele konusu mallar arasında, her iki açıdan bir illet birliği bulunmayacağından dolayı faiz gerçekleşmeyecek haliyle mübâdele istenen miktarda ve peşin veya vadeli olarak yapılabilecektir.

Ancak bu aşamadaki en mühim soru, mutlak bey'akdinin bağlamında semeniyet olarak kabul edilen dinar (altın para),

dirhem (gümüş para), fulûstan kaynaklanan bir borcun ödeme gününde; *semenin tedavülden kalkması (kesâd)*, *piyasadan çekilmesi (inkıta)*, *değer yitirmesi (rahs) değer kazanmasında (galâ)* yani dört hâlinde nasıl ödeneceğidir?

Hatırlanacağı gibi, mislî malların telef edilmeleri durumunda mislî ile tazmin edilmesi; ama kıyemî malların telef edilmeleri durumunda ise kıymeti ile tazmin edilmesi söz konusu olur. Bundan dolayı sorunun, *misli mallar olan dinarın (altın para)*, *dirhem (gümüş para)*, *fulûsun kıyemî mala dönüşmeleri mümkün müdür?* şeklinde sorulabilmesi de mümkün olur.

İslâm toplumunda semeniyet olarak kabul edilen dinar (altın para) ve dirhem (gümüş para); mübâdele aracı olması yaratılışı itibarıyla söz konusu olduğundan tedavülden kalkmaları (kesâd) veya piyasadan çekilmeleri (inkıta) söz konusu değildir.

İslâm toplumunda semeniyet olarak kabul edilen; dinar (altın para) ve dirhem (gümüş para) kıymetini üretildiği maddeden aldığından dolayı değer yitirmeleri (rahs) durumunda, söz konusu kayıp itibarı değildir. Daha başka bir deyişle yaşanan değer kaybı, dinar ve dirhem semeni vasfını etkilemediği için akit ve akitteki bedel geçerlidir.

İslâm toplumunda temel mübâdele aracı yani semeniyet kabul edilen fulûsun tedavülden kalkması (kesâd) söz konusu olduğunda, fulûsun temel mübâdele aracı olması İslâm toplumunun onu kabul etmesinden kaynaklandığından dolayı, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye göre mutlak bey' akdinin kapsamındaki satım konusu olan mal (mebî') karşılıksız kalacağından mutlak bey' akdi bâtil olacak haliyle satılan malın iade edilmesi gerekecektir. Ancak mutlak bey' akdinin kapsamında satım konu olan mal (mebî') telef olmuş ise ve söz konusu mebî' bir mislî mal ise mislinin iadesi; söz konusu mebî' bir kıyemî mal ise değerinin tazmini gereke-

cektir. Şayet karz akdi mevzu konusu ise bu durumda fulûsun mislinin iadesi gerekecektir. Çünkü karz akdinde konu bizzat işleme konu fulûsun kendisidir. Fulûsun piyasadan çekilmesi (inkıtâ') durumunda hüküm tedavülden kalkması (kesâd)hükmü ile aynıdır. İslâm toplumunda temel mübâdele aracı yani semeniyet kabul edilen fulûsun değer kazanması (galâ) nadir görülen bir durum olduğundan dolayı asıl olarak fulûsun değer yitirmesi (rahs) boyutuna değinilmesi gerekir. Mutlak bey' akdinin kapsamında semen olan fulûsun değerini kaybetmesi durumunda değer kaybı ödenmez, zira fulûsun semeniyeti devam etmekte olduğundan akit ve akitte konuşulan bedel geçerlidir.

Tekrara yer verilirse, eşya hukuku, şahısların eşyalar (mallar) üzerindeki doğrudan doğruya hakimiyetlerinden kaynaklanan meseleleri düzenler. Bu çerçevede bağlamında, bir kimseye, bir şey üzerinde doğrudan doğruya hakimiyet sağlayan ve bundan sebeple herkese karşı ileri sürülebilen haklar *aynî hak* olarak tarif edilmektedir ki aynî hak, eşya üzerindedir. Böylece eşya üzerinde doğrudan doğruya hakimiyet sağlar ve herkese karşı ileri sürülebilir. Aynî haklar aslî ve fer'î haklar olarak ikiye ayrılır. Aslî aynî haklar kendi içerisinde de sınırlı ve sınırsız olarak ikiye ayrılır ki sınırsız aynî haklar mülkiyet olarak ifade edilir.

Mülkiyet, herhangi bir ayn veya menfaat üzerinde varlığı kabul edilen ve ait olduğu şahısa bizzat faydalanma ve bundan vazgeçmesi durumunda karşılığını alma yetkisini veren hukukî bir hükümdür. Rakabe yani *ayn mülkiyeti*, bir şeyin kendisi üzerindeki mülkiyettir. Eşyanın aynı yerine bunlardan faydalanmaya ait olan mülkiyet hakkı menfaat mülkiyetidir. Buna kütüphaneden ödünç alınan bir kitabı okumak örneği verilebilir. O halde rakabe ve menfaati ihtiva eden mülkiyet tam mülkiyet; sadece ayn veya sadece menfaate ait mülkiyet eksik mülkiyettir.

Borçlar hukuku kapsamında borç münasebeti alacaklı, borçlu, mahal ve borç şeklinde isimlendirilen dört çerçeveden meydana gelmektedir. Bir paranın ödünç alınmasından kaynaklanan borç ilişkisinde ödünç veren “*alacaklı*” rolüne bürünürken; ödünç alan “*borçlu*” olur. Bu ilişkide para borcun mevzûu ve parayı geri ödeme mükellefiyeti borçtur. Borcun, dört çeşit kaynağı vardır ki bunlar tek taraflı irade, akid, kanun, sebepsiz iktisap ve haksız fiildir. Bunlardan tek taraflı irade ve akid çerçevesinde, borç, kişilerin iradelerine, yani isteyerek dahil oldukları hukukî tasarrufa dayanmaktadır. Nafaka borcunda olduğu gibi bazı borçlarda kanun vâzı öne çıkmaktadır. Sebepsiz iktisap ve haksız fiil bağlamında borçlunun iradesi borçlanmaya yönelik değildir.

Borcun getirdiği sorumluluk, bedenî değil malî bir mükellefiyettir. Ama borcunu ödeme gücü olmasına rağmen, borcunu ödemeyen kimselerin vücudu üzerinde hak tanınmaktadır. Cebrî ifayı sağlamak için hapis, haciz, malın hapsi, borçlunun seyahatten men edilmesi vb. sağlanabilir.

Abdullah b. Amr b. Âs’tan nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah yolunda ölmek, borç dışında her şeye kefarettir!”³³³

Ukûbât

İslâm esasları çerçevesinde, ceza hukuku ve usûl hukuku, fıkıh ilminin *ukûbât kısmının* konusudur. Ukûbât disiplininin ceza hukuku dalındaki cezalar *had*, *kısas* ve *ta’zir* olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu kapsamda had cezaları Allah Teâlâ’nın hakkı olarak yerine getirilmesi gerekli olan ve ceza miktarı nasslarda belirtilen cezaları ifade eder. Haliyle had cezalarında hâkimlere takdir yetkisi tanınmamaktadır ve suçun varlık gösterdiği ispatlandığı zaman cezanın infaz edilme mecburiyeti olur. Had cezaları kişiden kişiye farklılık göstermez ve

cezada bir indirim söz konusu olmaz. Had cezası hırsızlık, zina, kazf, içki içme, irtidat, hirâbe ve bağı suçları işlendiğinde verilmektedir.

Ebû Hüreyre’den nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Zina eden kişi, hem mümin olup hem zina edemez. Hırsızlık eden kişi, hem mümin olup hem çalamaz. İçki içen kişi, hem mümin olup hem içki içemez. (Mümin olduğu hâlde bunlardan birini yapacak olursa) tevbe kapısı açıktır.”³³⁴

Kıyas cezası, kişilerin yaralanması ve öldürülmesi sonucunda verilen cezaları tarif eder. Kasten adam yaralama ve öldürme suçları karşılığı verilen kıyas cezasında hak sahibinin af yetkisi bulunmaktadır. Ama şüphe durumunda had ve kıyas cezası düşmektedir. Bu durumda zanlı tamamen beraat edebileceği gibi uygulama şekli ve miktarı yönetici ve hâkimlere bırakılan cezaları ifade eden ta’zir cezasına dönüşebilir.

Usûl hukuku, mahkeme, hâkim ve muhakeme usûlünü konu edinir. Adalet mülkün temeli olduğundan dolayı adaletin sağlanması adına gerekli bulunan kurum ve kimselerin mevcut olması farz-ı kifâye hükmündedir. Hâkimin analiz, karar alma kabiliyetinde güçlü ve vicdan özgürlüğüne sahip kimselerden seçimi esastır. Hâkim akraba ve diğer yakınlarının davasına bakamaz. İspat etme yükümlülüğü idda eden makama aittir. Davalı veya davacı süreç içinde mahkeme sürecini yürütmesi adına vekil tayin edebilir.

Akid Meselesi

İmam Şâfiî’nin “*amelî hükümleri, muayyen delil ve kaynaklardan elde ederek bilmek*” şeklinde tarif getirdiği fıkah ilminin muhtevası, ferdî ve toplumsal münasebetlerin artması ile birlikte *ibâdât, muâmelât, ukûbât* şeklinde adlandırılan üçlü taksim çerçevesinde incelenir ki buraya kadar anlatılan me-

seleler bu çerçeve dahilinde açıklanmıştır. Bu ayrımında ibâdât çerçevesi, kulun Allah Teâlâ ile münasebetlerini konu edinirken; muâmelât ve ukûbât çerçevesi insanın diğer insanlarla olan ilişkilerini konu edinmektedir.

*Çabalarımız elbette farklı farklıdır.*³³⁵

*Onları grup grup yeryüzüne dağıttık. İçlerinden bazıları iyi kimselerdir, bazıları da böyle değildir. Bu sonuncuları, belki dönüş yaparlar diye, iyi durumlarla da kötü durumlarla da imtihan ettik.*³³⁶

Leyl Suresi 4. ayeti ve Arâf Suresi 168. ayeti *kabiliyet, insan ve toplum ilişkisine* dikkat çekmektedir. Her insan fitrî çerçeve itibariyle birbirinden farklı kabiliyetlere sahiptir ki o halde bir kimsede bulunan bir yetenek başka birisinde olmayabilir.

İnsanların ihtiyaçları üç çeşittir. Aynı zamanda usûl-i fıkıh metodolojisi altında detaylandırıldığı üzere şer'î deliller içerisinden istislah yönemine kaynaklık eden bu genel çerçeve dahilinde Hüccetü'l-İslâm, mashalatı muteberlik derecesi bakımından muteber, geçersiz (mülgâ) ve mürsel maslahat şeklinde üç gruba ayırırken; insan ve toplum hayatındaki önem derecesi ve karşılanan ihtiyacın çeşidi açısından *zarûriyyât, hâciyat ve talbîniyyât* şeklinde tasnif etmektedir.

Buna göre zarûriyyât beş temelin (hayat, din, akıl, nesil, mal) *doğrudan korunmasına yönelik olan ihtiyaçların karşılanması sonucu* elde edilen yararların (maslahat) toplu ifadesidir. O halde zarûriyyât, dinî - dünyevî hayatın devamlılığı adına zarurî gereksinimlerdir.

Hâciyat, zarûriyyât mertebesinde olmamakla birlikte insanların yaşamını *herhangi bir sıkıntıya düşmeden kolaylıkla*

335 Leyl Suresi, 4. Ayet

336 A'râf Suresi, 168. Ayet

sürdürebilmesi için muhtaç oldukları ihtiyaçların karşılanması sonucu elde edilen yararların toplu ifadesidir. O halde hâciyat, yaşamın sorunsuz devamı adına gerekli olan gereksinimlerdir. Bu mertebede yer alan ihtiyaçlar karşılanmadığı zaman dinî - dünyevî hayatın devamlılığı tehlikeye girecektir.

Tahsîniyyât, yaşamı güzelleştirmeyi hedefleyen ve insanları mükemmel olanı aramaya teşvik eden, öyleyse *zarûriyyât ve hâciyat mertebesine çıkamamış ihtiyaçlarının karşılanması sonucu* elde edilen yararların toplu ifadesidir. O halde tahsîniyyât, yaşamın güzelleşerek daha kolay hale gelmesine katkı sunan gereksinimlerdir. Nitekim bu mertebede yer alan ihtiyaçlar karşılanmadığı zaman, dinî - dünyevî hayatın devamlılığı tehlikeye girmeyecektir.

Özetle dar bir çerçevede ihtiyaç kavramı, hâciyat mertebesine karşılık gelse bile *zarûriyyât, hâciyat, tahsîniyyât* mertebesinin tamamında yer alan gereksinimleri ifade etmektedir.

Kabiliyetler, insanların *zarûriyyât, hâciyat ve tahsîniyyât* mertebesinde yer alan ihtiyaçlarını karşılamaya birer vesile olduğundan, her bir ferdin şahsî yeteneklerini kullanarak karşılamayadığı ihtiyaçlarını temin etmek adına başkalarına gerek duyduğu açıktır. Arâf Suresi'nin 168. ayet'inde dile getirilen bu gerçeklik, insanların toplum halinde yaşama gerekliliğine dikkat çekmektedir. Özetle, insan ihtiyaçlarının büyük bir kısmını içinde yaşadığı toplumdan karşılayabilir ki bunun için diğer insanlar ile iletişim ve ilişki kurması gerekmektedir. İnsan hayatının büyük bir kısmını işgâl eden bu toplumsal münasebetler, *akid meselesi* çerçevesinde vurgulanır.

Mecelle 103. maddesi akid meselesine “*tarafeynin bir hususu iltizam ve taahhüt etmeleridir ki icap ve kabul irtibatından ibarettir*” tarifini yapar. İnsanlar arasındaki münasebetlerin tamamına yakını konu edinen akidler sözlük karşılığında “*herhangi bir mesele üzerinde anlaşmak*” mânasına gelmek-

tedir. İnsanlar, sadece bir günlük ihtiyaçlarını göz önünde tutsalar bile, bu ihtiyaçlarını karşılamak için görev üstlenen insanları sayabilmek çok zordur. O halde akidlerin çerçevesi geniş, muhtevası komplekstir.

Akid meselesinde önemli bir çerçeve akid yapma hürriyetine dairdir. Öyle ki nasslarda sadece belirli akidlerin varlığı mevcuttur. Bu durumda soru “*insan sadece nasslarda yer alan akidleri mi yapabilir; yoksa haram dairesine girmemek şartıyla istenen tasarruflarda bulunabilir mi?*” şeklinde belirginleşecektir. Bu konuda öne çıkan iki görüş vardır.

Birinci görüşe göre İslâm, kullar için sınır çizdiğinden dolayı nasslarda yer almayan akidleri yapmak da asla câiz değildir. İkinci görüşe göre ise Kur’ân-ı Kerîm’de haram kılınmış olanlar haricinde, tarafların üzerinde anlaştıkları her türlü meselede akid yapmak câiz görülmektedir. İkinci yaklaşım, birinci yaklaşımın daha dar bir pencerede tuttuğu akid sahasını genişletmekte, haram sınırlarına girmemek şartıyla her çeşit akdin teşkil olabileceğine dikkat çekerek, İslâm Toplumunu’nu zorluktan kurtaran ve dinde kolaylığı emreden nasslara uygun olan bakış açısıdır. Zira akitler, rub’u’l-ibâdât değil, rub’u’l-âdât’dır.

Akdin meydana gelebilmesi için zorunlu olan parçalarına akdin unsurları denmektedir. Akdin unsurları *taraflar, îcab ve kabul, akdin mahallidir*. Akdin tarafları (*tarafeyn*), akid yapmak isteyen (*mûcib*) ve akid teklifini kabul eden (*kâbil*) kimselerdir. Öyleyse akid meselesi, bu iki aktörden oluşmaktadır. Akdin mahalli (*ma’kûdün aleyh*), kendisi hakkında akid yapılan şeydir. Misâl, mutlak bey’akdinde satılan mal, akdin mahallidir. Her bir akid türünde akdin mahalli değişiklik gösterebilmektedir. İcab ve kabul, akdin taraflarından birisinin akid teklifi (îcab) yapması, diğerinin bu teklifi kabul etmesidir.

Akid meselesi insanların hayatının her alanını kapsadığından oldukça geniştir. Bu çerçevede farklı bakış açıları doğrultusunda tasnif edilirler. Bu başlıkta niyetlerine göre tasniften söz edilebilir ki *bey'*, *sarf*, *selem*, *istisna*, *ikâle*, *umrâ*, *hibe*, *vassiyet* akidlerinin gayesi karşılıklı olarak mülkiyet naklidir. *İstisna*, *vekâlet*, *icâre*, *vesâyet* akidlerinin gayesi bir işin yapılmasıdır. *Rehin*, *vediâ*, *kefalet*, *havale* akidlerinin gayesi güven ve emniyet teşkil etmektir. *Karz*, *iâre*, *nikâh* akidlerinin gayesi istifade etmektir. *Şirket* akdinin gayesi ise müşareketdir. Akidlerin, mahallerine göre veya delillerine göre tasnif edilebilmesi de mümkündür.

1.1.3.3. *Ahlâk İlmi*

Ahlâk ilminin konusu dinin ahlâkî esaslarıdır. Ahlâk ilminin mahiyeti hakkında bilgi verilmeden önce ahlâk kavramına yönelik açıklamalarda bulunulması önemlidir. Ahlâk kelimesi sözlükte yaratılış mânasına gelen *halk* ile yine aynı kökten türeyen *hulûk* kelimelerinin çoğulunu karşılar. Kur'ân-ı Kerîm doğrudan geçmemekle birlikte hulûk kelimesinin bir ayette âdet/gelenek bir başka ayette de huy mânasında kullanılmasından dolayı kendisine iki ayette dolaylı bir şekilde yer bulmaktadır.

*Bu, öncekilerin tuttuğu yoldan başkası değildir.*³³⁷

*Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin.*³³⁸

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî, *ihyâü ulûmi'd-dîn* adlı eserinde ahlâk kavramına yönelik olarak "*ahlâk insanların nefislerine yerleşen öyle bir melekedir ki bu meleke vasıtasıyla fiiller hiçbir fikri zorlama olmadan, düşünüp taşınmadan kolaylıkla ortaya çıkabilir*" tarifini yapmaktadır. İmamızın yaptığı bu çerçeve üzerinden ahlâk kavramının mahiyetine ilişkin belirli

337 Şuarâ Suresi, 26. Ayet

338 Kalem Suresi, 4. Ayet

çıkarsamalar yapılabilir. Buna göre ahlâk, *insanların tercih ve iradeleri doğrultusunda ortaya koyduğu fiil ve davranışlarından (amel) ziyade bu davranışları meydana getiren manevî kabiliyetler heyetidir*. Öyleyse, insanların ahlâkî fiilleri bizzat ahlâk kavramının kendisi olmayarak, onun beraberinde getirdiği sonucu işaret etmektedir.

*Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığımız zaman iyi anlayıp dinleyin. Size selâm verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek “Sen mümin değilsin” demeyin; çünkü Allah katında sayısız ganimetler vardır. Daha önceleri siz de böyleydiniz. Derken Allah size lütufta bulundu. Bu sebeple iyi anlayıp dinleyin. Hiç şüphe yok ki Allah bütün yaptıklarımızdan haberdardır.*³³⁹

Bu ifadeler insanların zahirî amellerine bakarak ahlâkî karakteri hakkında verilecek bir hükmün her zaman isabetli sonuçları beraberinde getirmeyeceği gerçeğinin kapısını aralamaktadır. Nisâ Suresi'nin 94. ayeti bu gerçekliğe işaret etmektedir. Aynı şekilde Resûlullah (sas.)'in amel ve niyet çerçevesine dair hadisleri ortadadır.

*Ebü Hüreyre'nin naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah sizin dış görünüşlerinize ve mallarınıza bakmaz, bilakis kalplerinize ve amellerinize bakar.”*³⁴⁰

Üsâme b. Zeyd şöyle anlatır: “Resûlullah (sav), askerî bir birlik içinde bizi Huraka kabilesi üzerine gönderdi. Geldiğimizi haber alan kabile mensupları korkup kaçtı. Ancak onlardan birine yetişip yakalayınca hemen, “Lâ ilâhe illâllâh” (Allah'tan başka ilâh yok) dedi ise de onu öldürdük.

339 Nisâ Suresi, 94. Ayet

340 Müslim, Birr, 34

Daha sonra bu olayı Resûlullah'a anlatınca buyurdular ki, "Kıyamet günü lâ ilâhe illâllâh sözü karşına çıktığında ne yapacaksın!" Ben, "Ama yâ Resûlallah! Sırf silah korkusundan dolayı böyle söyledi." deyince, "Kalbini yarıp baktın da mı korktuğu için böyle söylediğini anladın?"

Kıyamet günü, lâ ilâhe illâllâh sözü karşına çıktığında ne yapacaksın!" buyurdu. Bu sözü o kadar çok tekrarladı ki içimden; "Keşke şimdi Müslüman olmuş olsaydım da (ve bu hadiseyi hiç yaşamasaydım)" dedim.³⁴¹

Ahlâk sadece kulların karakterlerinde taşıdıkları iyi huylar ve becerileri ifade etmez. O halde ahlâk müessesesi kulların sahip olduğu iyi ve kötü huylarının tamamını karşılamaktadır. Bu yüzden ki "iyi ahlâklı" veya "kötü ahlâklı" nitelenmesi dilbilgisinde yerini almıştır. Hücetü'l-İslâm'ın vurguladığı üzere ahlâk müessesesi, *insan karakterinin geçici hissiyatı değil, onun manevî dünyasında kendisine yer edinerek meleke halini alan kabiliyetler bütünüdür.*

Hz. Âişe'den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Güç yetirebileceğiniz amelleri yapmaya gayret ediniz. Allah usanmaz da siz usanırsınız. Allah katında amellerin en sevimsisi az da olsa devamlı olanıdır."³⁴²

Bu hakikatten dolayı aynı zamanda *vazîfeler ilmi* veya *faziletler ilmi* şeklinde de tarif edilen ahlâk ilmi, Hücetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin *ihyâü ulûmi'd-dîn* adlı eserinde çizdiği çerçeveye göre aynı zamanda ruh sağlığı ilmidir ki bu ilim beden sağlığı (tıp) ilminden daha önceliklidir. Bu gerçeklik ahlâk ilminin, psikolojik bağıntısının bir tezahürüdür.

341 Ebû Dâvûd, Cihâd, 95

342 Ebû Dâvûd, Tatavvu", 27

Resûlullah (sas.)'in hadis-i şerifinde dikkat çektiği üzere ahlâk ilminin gayesi, insanlara iyi huylar ve yüksek vasıflar yani ahlâkî güzellikler kazandırmaktır.

Ali b. Ebû Tâlib’den rivâyet edildiğine göre Resûlullah (sav) namaza kalktığında şöyle dua ederdi: “...(Allah’ım!) Beni güzel ahlâka erıştır. Senden başka güzel ahlâka erıştiren yoktur. Kötü ahlâkı benden uzaklaştır. Senden başka kötü ahlâkı benden uzaklaştıracak yoktur!..”³⁴³

Ebû Hüreyre’nin rivâyet ettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Ben, (başka değil, sadece) (iyi), güzel ahlâkı tamamlamak (uygulamak) için gönderildim.”³⁴⁴

Bu çerçeve dahilinde âhlaki fiil ve kabiliyetleri bakımından fâil olarak insanı, insanın akıl ve bilgisini, irade ve vicdanını, duyguları ve bunların beraberinde getirdiği yıkıcı kötülükler ve kurtarıcı iyilikleri konu edinen *ahlâk ilmi* bu anlayış dahilinde iyi olanların daha da güzelleştirilmesini, kötü olanların ıslah edilmesinin yollarını konu edinmektedir.

*“Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üfle-
diğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın.”
Bunun üzerine meleklerin hepsi secde ettiler. Yalnız İblîs
hariç; o, secde edenlerle birlikte olmaktan kaçındı. Allah,
“Ey İblîs! Secde edenlerle birlikte hareket etmeyişinin se-
bebi nedir?” diye sordu. Dedi ki: “Ben, şekillenebilir özlü
balçaktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan yarattı-
ğın bir insana asla secde etmem!” Allah, “O halde çık
oradan, dedi; artık kovuldun!” Kıyamet gününe kadar
lânetlenmiş bulunmaktasın!”³⁴⁵*

343 Müslim, Müsâfirin, 201

344 İbn Hanbel, II, 381

345 Hicr Suresi, 29-35. Ayet

Hicr Suresi'nin 29-35. ayetleri Allah Teâlâ'nın toprağı önce balçık sonra kurumuş çamur safhasından geçirecek tesviye ettiğini (insan formuna soktuğunu) böylece bilinmeyen bir zamanda beşer Âdem (as.)'in bedensel varlığını şekillendirerek Ruhundan ona üflediğini anlatmaktadır. Şu halde Hicr Suresi'nin ilgili ayetleri çerçevesinde Kur'an-ı Kerim'de insanın bir ruh ve beden varlığı olduğu açıkça görülmektedir. Bunlardan beden insanın fizyolojik yönünü temsil ederken, ruh metafizik yönünü teşkil etmektedir. Buna göre ruh ve beden olarak iki boyutu bulunan insan beden sağlığını korumakla mükellef olduğu gibi ruh sağlığını da korumak ve geliştirmekle mükellef tutulmuştur. Nitekim Bakara Suresi'nin 195. ayeti insanları bedenî tehlikelere olduğu kadar ahlâkî hastalık ve manevî eksikliklere karşı uyarmaktadır.

Allah yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever. ³⁴⁶

Ebü Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Müminlerin iman bakımından en mükemmeli, ahlâk bakımından en güzel olanıdır." ³⁴⁷

Söz konusu gerçeklikten yola çıkan Hücetü'l-İslâm, *ih-yâü ulümi'd-dîn* eserinde ahlâk müessesesi ve ahlâk ilmine önemli bir hususa değinir ki buna göre Allah Teâlâ insanların organ ve vücütlerini tam, düzenli ve hesaplı bir şekilde yaratırken ahlâkî erdem ve faziletlerini geliştirme çabasını kendi iradelerine bıraktığına değinir.

O halde bu çabanın karşılığını alabilmek adına insanların sorumluluk yüklediği kaide, görev ve sorumlulukları anlatarak ahlâkî ve içtimaî bakımdan iyilik ve güzelliklerin çevrelediği bir toplumun teşkil etmesini amaçlayan ahlâk ilminin

346 Bakara Suresi, 195. Ayet

347 Ebü Dâvûd, Sünnet, 15

iki temel çerçevede belirginleştiği görülecektir. Bu ayrımın muhtevası, fıkıh ilmi metodolojisindeki fūrû ve usûlû'l-fıkıh ayrımına benzer bir nitelik taşımaktadır.

Buna göre ahlâk ilminin *nazarî ahlâk* boyutu, ahlâkî problemleri tahlil ederek insanların yıkıcı kötülüklerden sakınıp kurtarıcı iyiliklere sarılarak ahlâkî yaşayışına vesile olacak genel kaide ve kanunları tespit eder. Bir başka deyişle ahlâk ilminin nazarî ahlâk boyutu, ahlâkî hükümlere nasıl varılacağı ile hükümlerin genellik ve geçerliliği ile ilgilenmektedir.

Ahlâk ilminin *amelî ahlâk* boyutu nazarî ahlâk sistematığı kapsamında geliştirilmiş olan genel prensiplere uygun olarak iyi ve kötü fiilleri, fazilet ve reziletlerin neler olduğunu konu edinir. Bir başka deyişle ahlâk ilminin amelî ahlâk boyutu, bir insanın ahlâklı olabilmesi için neler yapması, nasıl yaşamaması, nelerden kaçınması, nelere yaklaşması gerektiğini ve bu doğrultuda üzerine düşen vazife ve sorumlulukların neler olduğu ile ilgilenmektedir. O halde amelî ahlâk nazarî ahlâkın hem neticesi hem de bir tatbikidir.

Nazarî Ahlâk – Ahlâk Ekolleri

İslâm'ın ilk dönemlerinde dinin ahlâkî esasları itikadî ve amelî esaslar kapsamındaki emirler ile aynı çerçevede tutuluyor, hiçbir tartışmaya girilmiyordu. Özetle Haşr Suresi'nin vurguladığı emre tam mânası ile riayet ediliyordu.

*Allah'ın (başka) beldeler halkından alıp resulüne fey' olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir. Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının. Allah'a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir.*³⁴⁸

Ancak aradan geçen zamanla birlikte yaşanan birtakım sosyal ve fikrî ayrışmalar yüzünden tezahür eden problemler ahlâk meselesine dair müstakil eserlerin ortaya konulmasına başka bir deyişle ahlâk ilminin nazarî ahlâk boyutunda farklı ekollerin belirginleşmesine varan süreçteki ilk adım olmuştur. Bu aşamada nazarî ahlâk ekollerinin belirginleştirilmesindeki zorluklara dair iki önemli noktaya temas edilmesi gerekmektedir. Belirtmek gerekir ki ekoller arasındaki ayrışmalar birbirinden çok az farklılıklar barındırmaktadır. Diğer taraftan yazılan eserlerin tam mânası ile ahlâk ilmi kitabı olup olmadığına tespitinde zorluklar vardır. Misâlen irade, kaza, kader meselesi kelâm ilmi metodolojisi içerisinde yer alabileceği gibi ahlâk ilminin nazarî boyutunu ilgilendirdiğinden dolayı bu kısmın muhtevasında da değerlendirilebilir.

Bu amaç doğrultusunda Mustafa Çağrıcı, nazarî ahlâk ilmi ekollerini *gelenekçi ahlâk, tasavvufî ahlâk ve felsefî ahlâk* bağlamında üç ana başlıkta belirginleştirmiştir. Gelenekçi ahlâk ekolünde ortaya yeni bir ahlâk nazariyesi koymaktan çok, dinin, insanların ahlâkî problemlerinin çözümüne yönelik olarak amelî ve ahlâkî hükümlerinin çerçevesinde yer alan prensiplerine işaret edilmektedir.

Felsefî ahlâk ekolü bağlamında Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'e dayanan İslâm ahlâkî esaslarına karşı yeni bir ahlâk müessesesi kurmak gibi bir düşünce olmamakla birlikte ahlâk ilminin metafizik, siyaset vb. felsefî disiplinlerle münasebetleri doğrultusunda ilmî bir çerçeve çizilmektedir.

Aynı zamanda bu kitabın üçüncü bölümün konusunu oluşturan tasavvuf ilmi *insanların beşerî hayattan rubî hayat mertebesine yükselerek bu sayede kendileri için mümkün olabilecek en yüksek kemâle varabilmek amacı doğrultusunda nefsinin yıkıcı kötülüklerden temizliğe, kurtarıcı iyilikler ile güzelleştirmesine vesile olmaya çalışan disiplin, mânevî bir hayat tarzıdır.*

Bu tariftten çıkarılacak en önemli sonuç tasavvuf ilminin; dinin itikadî, amelî ve ahlâkî hükümlerine kayıtsız kalmayı beraberinde getirmediği hakkındaki gerçektir. Tasavvuf ilmi, kulların dinî yükümlülüklerle karşı kayıtsız kalmasını kabul etmez. Hüccetü'l-İslâm, *mîzânü'l-'amel* adlı eserinde tasavvuf disiplininde yüksek mertebelere erişmiş kimselerin “*şu yüzünde yürüyerek keramet gösteren bir kimse, dine muhalif bir iş yapıyorsa o kimse şeytandır*” dediğine dikkat çekmektedir.

el-Mağribî et-Tûnisî (İbn Haldûn), *muḳaddime* eserinde Müslümanların geniş imkânlarla ve zenginliklere kavuşmadan önce düzen ve disiplin içerisinde saf ahlâkî yaşayış tarzına sahip olduklarını, ancak erişilen imkân ve beliren ikballerin başta siyasi çevreleri etkisine alarak Müslümanların önemli bir kısmını *Asr-ı Saâdet dönemindeki* sade yaşam tarzı ile adalet ve hakkaniyete dayalı içtimaî ve ahlâkî düzenden gün geçtikçe uzaklaştırdığına dikkat çekmekte; tasavvuf disiplinin ortaya çıkan bu kötü gidişe reaksiyon olarak çıktığını vurgulamaktadır.

Tasavvuf ilminin; dinin itikadî, amelî ve ahlâkî hükümlerine kayıtsız kalmayı asla beraberinde getirmediği hakkındaki gerçekten yola çıkan Hüccetü'l-İslâm, tam olarak bu yüzden *ihyâü ulûmi'd-dîn* adlı eserinde kullara ebedî saadeti sağlamak amacı doğrultusunda tasavvuf ilminin muhtevasını *muamele ilmi* ve *mükâşefe ilmi* şeklinde iki kategoriye ayırır. O halde *işin başı muamele* ilmidir. Muamele ilminin amacı zâhirî ve bâtinî ameldir. Amelin hedefi Allah Teâlâ'nın tecelisi kalplere açık ve seçik olarak yansısın diye kalbi temizleyerek parlatmaktır. Nihayetinde kalp temizleyip parladıktan sonra *marifet bilgisiyile* bezenir ki bu bilgi *mükâşefe ilmidir*; dünya ve âhret mutluluğunun kendisidir. *Şu halde işin başı da sonu da ilimdir*.

Dikkat edileceği üzere muamele ilminin amacı zâhirî ve bâtinî ameldir ki İslâm ahlâkî esasları yani ahlâk ilminin

müfredatı da bu genel çerçeveye dahildir. Ancak ahlâk ilmi, İslâm'ın ahlâkî esaslarını nazarî ve amelî çerçevede incelerken; muamele ilmi dinin ahlâkî esaslarını ibadet, adet, yıkıcı kötülükler, kurtarıcı iyilikler çerçevesinde inceler ki bu bakış açısı tasavvufî ahlâk ekolüdür. Ekolün en bilinen eseri *ihyâü ulûmi'd-dîn'dir*.

Nazarî Ahlâk – Ahlâk Problemleri

Ahlâk müessesesi, insanlara birtakım vazifeler yüklemekte ve insanları bunlardan sorumlu tutmaktadır ki meselenin sonunda bu ahlâkî hüküm ve kuralların yaptırımını (ahlâkî müeyyide) söz konusudur. Bu yaptırımlar ahlâkî esasların, insanları vazifelerini yerine getirmeye zorlayan gücünü ifade etmektedir. O halde nazarî ahlâk çerçevesinde ahlâk problemleri *ahlâkî vazife*, *ahlâkî sorumluluk* ve *ahlâkî müeyyideler* şeklinde üç çerçevede belirginleşmektedir. Bu çerçevede açıklanacak meselelerde, kelâm ilmi metodolojisinin Allah Teâlâ'nın Zâtı, Sıfatları ve Fiillerini konu edinen *ilâhiyyât* çerçevesi bağlamında Allah Teâlâ'nın Fiilleri ile ilgili olanlara tekrara düşmemek adına yeniden yer verilmemiştir.

Ahlâkî vazife, ahlâkî fâile (insana) iyiliği yerine getirip, kötülüğü terk etme mükellefiyetinin yüklenmesidir. O halde her vazife mükellefiyettir. Mükellefiyet ise beraberinde sorumluluk ve yaptırım (müeyyide) getirir. İslâm, ahlâkî vazifeyi Allah Teâlâ'nın emri, kulluğun bir gereği olarak ortaya koymaktadır.

*Kesin olan şey gelinceye kadar Rabbine kulluk et.*³⁴⁹

İslâm'da ahlâkî vazife mecburî ve sürekli olduğu gibi mutlaktır. Hiçbir şekilde maddî amaç taşımaz. Hûd Suresi'nin 112. ayetinde vurgulandığı üzere ahlâkın mutlak olması, vazifeyi yerine getirmeyi gerektirmektedir. Bu Allah

Teâlâ'nın bir emridir. Allah Teâlâ'nın emri de mutlaktır. İnsan, O'nun emrine karşı herhangi bir şart öne süremez.

*Senin yanında hak yola dönenlerle birlikte, sana buyrulduğu gibi dosdoğru ol! Siz de azıp sapmayın. Allah, yaptıklarınızı çok iyi görmektedir.*³⁵⁰

İslâm'ın hitabı bir zümreye veya bir millete değil, bütün insanlıktır. O halde ahlâkî vazifenin muhatabı da bütün insanlardır. Ehliyet şartlarına sahip olan her mükellef, ahlâkî vazife sorumluluğundan geri duramaz ve istisna tutulamaz.

*Peygamber Efendimizin (sav) eşi Hz. Âişe'den nakledildiğine göre, (Kureyş kabilesinden bir grup insan, hırsızlık yapan Fâtıma adlı bir kadını affetmesi için aracı olduklarında)... Resûlullah (sav) ayağa kalkarak hutbe okudu ve Allah'a gerektiği gibi senâ ettikten sonra şöyle buyurdu: "Sizden önceki insanların belâk olmalarının sebebi, aralarında ileri gelen (zengin) kimseler hırsızlık yapınca suçun cezasını vermeyip zayıf (ve fakir) kimseler hırsızlık yapınca ceza uygulamalarıdır. Bu canı bu tende tutan (Allah)a yemin ederim ki Muhammed'in kızı Fâtıma hırsızlık yapsa, onun da elini keserdim!"*³⁵¹

Nasslar çerçevesinde ortaya konan bütün hükümlerde olduğu gibi, ahlâkî hükümler de devamlıdır. Başka bir deyişle ahlâkî vazifenin devamlılığı esastır. Allah Teâlâ ve Resûlullah (sas.) herhangi bir mesele veya konu hakkında hüküm verdiği zaman, inanan kimseler için seçme hakkı artık yoktur.

*Allah ve resulü herhangi bir konuda hüküm verdiklerinde artık mümin bir erkek veya kadın için işlerinde tercih hakları yoktur. Allah'ın ve resulünün emrine itaat etmeyenler doğru yoldan açıkça sapmışlardır.*³⁵²

350 Hûd Suresi, 112. Ayet

351 Müslim, Hudûd, 9

352 Ahzâb Suresi, 36. Ayet

Müfessirler, *ahlâkî vazîfenin devamlılığına şer'î delil olan Abzâb Suresi 36. Ayeti'nin* iniş sebebi olarak Resûlullah (sas.)'in Zeyd b. Hârise ile Zeyneb bint Cahş'ı evlendirmesine işaret etmektedirler. Öyle ki İslâm, her alanda olduğu gibi kölelik, soyluluk ve evlâtlıkla ilgili meselelerde de yeni hükümler getirmiştir. Köleliğin yaygın olduğu dönemde, köle mal muamelesi görüyor, kurtuluş imkânı da oldukça sınırlı kalıyordu. Araplar soy bağına önem veriyor, insanları marifet ve erdemlerinden ziyade geldiği soy bağlamında değerlendiriyor, evlatlık edindikleri çocukları kendi çocukları gibi görüyorlardı. Allah Teâlâ, bu üç adeti fiilî örneklerle pekiştirerek ortadan kaldırmayı murat etmiştir. Bu çerçevede Resûlullah (sas.), hala kızı Zeyneb ile âzatlî kölesi Zeyd'i evlendirmiştir.

Zeyd Zeyneb'i boşadıktan sonra da, Allah Teâlâ, Resûlullah (sas.)'in Zeyneb ile evlenmesini istemiştir. Bu hadisede birinci evlilik âzatlî köle olan Zeyd'in, soylu bir kadınla evlenmesidir. İkinci evlilik, bir evlâtlığın boşadığı kadın ile boşayanın babalığının evlenmesidir. Neticede insanın değerinin ve evlilik akdinde denkliğin soy ve sopa göre değil, insanların fazilet ve erdemine göre olması gerektiği, câhiliye dönemindeki şekli ve mahiyeti ile evlâtlık uygulamasının ortadan kaldırıldığı, hukukî bağlamda evlâtlığın, öz evlât gibi olamayacağı bizzat Resûlullah (sas.)'in ve yakınlarının da dahil olduğu uygulama örneği ile tescil edilmiştir. Bu hadise, Allah Teâlâ ve Resûlullah (sas.) herhangi bir mesele veya konu hakkında bir hüküm verdiği zaman, inanan kimseler için tercih ve seçme hakkının bulunmadığına dikkat çekmektedir. Ayrıca Peygamberler dahil olmak üzere hiç kisinin helâli haram, haramı helâl sayma hakkı yoktur.

Ey peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığını, eşlerini boşnut etmek arzusuyla niçin kendine haram kalıyorsun? Bununla beraber Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir. ³⁵³

Tahrîm Suresi'nin 1. ayetinde, Resûlullah (sas.)'in esasında helâl olan bir şeyi kendisine yasakladığına dikkat çekilerek, Allah Teâlâ tarafından eşlerinin hatrına veya onlardan dolayı Kendisini böyle bir mahrumiyete bırakmasının doğru olmadığı bildirilmektedir.

*İnsanlar, deneyip sınavdan geçirilmeden, "İman ettik" demekle bırakılacaklarını mı sanıyorlar?*³⁵⁴

Ankebût Suresi'nin 2. ayeti putperest müşriklerin başta Bilâl-i Habeşî, Ammâr ve Yâsir gibi kimsesizler olmak üzere, müslümanlara yönelik sergiledikleri baskı ve zulümlerin dayanılmaz boyuta ulaştığı Mekke döneminin son yıllarında indirilmiştir ki tam mânasıyla Mümin ve Müslüman hüviyetine erişebilmenin ana hatlarını ortaya koyması bakımından büyük önem arz etmektedir. Öyle ki insanların sorumluluklarını yerine getirerek, gerçek mânada Müslüman kabul edilebilmeleri için "inandık" diyerek sözlü bir ikrarda bulunmaları yeterli görülmemektedir.

Asıl önemli olan Allah Teâlâ'nın insanları inançları uğrunda birtakım güçlükler ile imtihan ettiğinde ortaya çıkmaktadır.

*Sizi surf boş yere yarattığımızı ve sizin artık huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?*³⁵⁵

Bütün insanlığa hitap eden Mü'minûn Suresi'nin 115. ayeti, insanların sorumlu bir varlık olarak yaratıldığı hakikatinin en veciz ifadesi olarak, taşınan bu sorumluluğun insanların yüksek değerini ifade ettiğine de dikkat çekmektedir. Öyle ki yaratılan diğer canlılar yok olup giderken, yalnızca insanlar âhîret yurdunda ebedî yaşam imkânına sahip olacaktır. Bu iki ayet, ahlâkî sorumluluğun önemine vurgu yapmaktadır. İnsan, inancı, değer yargıları ve hayat tarzı çerçe-

354 Ankebût Suresi, 2. Ayet

355 Mü'minûn Suresi, 115. Ayet

vesinde bir şahsiyettir ki işte bundan dolayı ahlâkî emirlerin muhatabı kabul edilmektedir.

Mukaddime kısmında bahsedildiği üzere İmâmü'l-Haremeyn'in ardından talebesi Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl* ile *şifâ ü'l-galîl* isimli eserlerinde *makâsîd düşüncesini* detaylı şekilde incelemiş, *kulların dünya ve âhiret mutluluğuna erişmesi* veya *bütün davranışlarında Allah Teâlâ'nın rızasını kazanabilmesi* şeklinde ifade edilen dinin amacının; hayatı (can), dini (imanı), aklı, nesli (nesep ve ırzı) ve malı kısaca beş temeli korumaktan geçtiğini kuramsal çerçevede ifade etmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere dinin amacı öncelikle dünya düzenini sağlamaktır. Resûlullah (sas.), sadece tebliğ ve uyarıcı değil, aynı zamanda dünyevî bir otoritedir. Dünya hayatının ardından âhiret hayatı ya bir mutluluk yeri ya da kötüler için bedbahtlık yurdu olacaktır.

*İnsanlardan kimileri vardır ki, Allah'tan başka bazı varlıkları Allah'a denk tanrılar sayar da bunları Allah'ı sever gibi severler. İman edenler ise en çok Allah'ı severler. Keşke zalimler -azapla yüz yüze geldiklerinde anlayacakları gibi- şimdi de bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının çok şiddetli olduğunu anlasalardı!*³⁵⁶

Mutluluk yeri cennet, bedbahtlık yeri cehennemdir. Tâhâ Suresi'nin 74, 75 ve 76. ayetleri cennet ve cehennem ehlinin çerçevesini çizmekte ve *makâsîd düşüncesinin* bağlamında dünya hayatında âhiret hayatı için faydalı işler yapan müminlerin, Allah Teâlâ'nın huzuruna çıktıklarında üstün dereceleri bulunacağına ve cennet ehlinde olacaklarına dikkat çekmektedir.

Kim Rabbine günahkâr haliyle varırsa, bilsin ki cehennem onu beklemektedir; orada ne ölür ne de düzgün yaşar. Dünya ve âhirete yararlı işler yapmış bir mümin

*olarak onun huzuruna çıkan kimseler için ise üstün dereceler vardır. İçinde ebedî olarak kalacakları, altından ırmaklar akan adn cennetleri! İşte günablardan arınanların ödüllü budur.*³⁵⁷

Kur'an-ı Kerim'de cennet ve cehennem ehli hakkında çok sayıda tasvir bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Zuhruf Suresi'nde yer verilendir.

*Allah'a itaatsizlikten sakımanlar dışında, dostlar bile o gün birbirinin düşmanıdır. Ey kullarım, âyetlerimize iman edenler ve emirlerimize boyun eğenler! O gün size korku yoktur, üzüntü de çekmeyeceksiniz. Siz ve eşleriniz, muhteşem bir şekilde karşılanıp ağırlanmak üzere cennete girin. Orada altın tepşiler ve bardaklar cennetliklerin çevrelerinde dolaştırılacaktır. Orada canların istediği, gözlerin zevk aldığı her şey vardır ve siz orada sonsuza kadar kalıcısınız. İşte bu, yapıp ettiklerinizle girmeyi hak ettiğiniz cennettir. Orada sizin için çeşitli meyveler vardır; onlardan âfiyetle yersiniz. Günaha batıp kalmış olanlar kuşkusuz cehennem azabında devamlı kalacaklar; azapları hafifletilmeyecek ve (kurtuluştan) ümit kesip susacaklar! Biz onlara haksızlık etmedik, kendülerine haksızlık edenler onlardır. “Ey Mâlik, Rabbin bizim işimizi bitirsin!” diyecekler; o da “Burada kalıcısınız” cevabını verecektir.*³⁵⁸

Zuhruf Suresi'nin ilgili ayetleri öncelikle, İnsana, kalıcı âhiret hayatında mutlu olabilme imkânını hazırlamayan bir dünya hayatının amacına asla ulaşamamış olduğuna dikkat çekmektedir. Dünya hayatında yaşanan ne kadar güzellik varsa hepsi fânidir, dünya hayatı sona erdiği zaman onlar da sona erer. Dostluklar da böyledir. Dostlar birbirinin hayatını

357 Tâhâ Suresi, 74-76. Ayet

358 Zuhruf Suresi, 67-77. Ayet

güzelleştirmek yerine ömrün zayı edilmesine destek olmuş ise, böyle dostluk ilişkisi içerisinde olanlar, âhiret yurdunda birbirlerini gördükleri zaman, birbirlerine karşı düşmanca duygular besleyecek, birbirlerinden nefret edeceklerdir. Çünkü bilmektedirler ki, âhiret hayatında karşılaştıkları kötü son'da, bu dostlukların da payı vardır.

İslâm dininin hitabı bütün insanlıktır. Bununla beraber ilk muhatapları ise sudan, yeşillikten, gölge ve serinlikten, bazı yiyecek ve giyeceklerden mahrum bulunan Arap kavmidir. Allah Teâlâ, Arap kavminin ve bütün insanlığın iyiliğine ve faydasına olan İslâm'ı benimsemesi ve emirlerinin istek ve heyecanla yerine getirilmesi için Araplar'ın mahrum olduğu ve hasretini çektikleri nimetleri ayetin muhtevasında zikrederek, bunların cennet ehline bolca sunulacağını hatırlatarak teşvik etmiştir. Elbette şer'î deliller çerçevesinde vurgulanabileceği üzere âhiret hayatındaki nimetlerin, dünya hayatındakilerin aynısı olmadığı, isim ve nitelikleri benzer olmakla beraber, mahiyet bakımından dünya hayatındakilerden farklı bulunduğu unutulmamalıdır.

Ayette yer alan “*gözlerin zevk aldığı şey*” ifadesi birincil düşünce cennetin göze hitap eden nimetlerini ifade etmekle birlikte, asıl olarak Allah Teâlâ'nın cemalini seyretmek şeklinde yorumlanabilir. Cennet hayatının iki büyük nimeti “*cemal seyri*” ve Allah Teâlâ'nın, cennet ehli olan kullarından razı olduğunu ilân ettiği “*ridvân*” aşamasıdır.

Karşıtlıkların yan yana getirilmesi ve bu şekilde mukayese edilmesi, her birisinin farkını daha açık ve canlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu sebepten dolayı cennet ehlinin mazhar olacakları nimetler açıklandıktan hemen sonra cehennem ehlinin durumu tasvir edilmiştir. Cehennem ehli, ateşini dünya hayatından götürmektedir yoksa Allah Teâlâ, hiçbir kuluna zulüm etmez.

Allah Teâlâ, kullarına, yüklediği ödevleri yapacak, sorumluluğu kaldıracak güç ve imkân bahşetmiştir. Ancak inkârcı ve günahkâr kullar, kendilerine bahşedilen bu imkânları kötüye kullanmış, bu suretle cehennem yolunu açmışlardır.

Ateşte bulunanlar cehennemdeki görevlilere, “Rabbimize dua edin de bir günlüğüne olsun azabımızı hafifletsin!” diye seslenirler. ³⁵⁹

Mü'min Suresi'nin 49. ayetinde cehennem ehlinin, orada görevli olan meleklerle “azaplarının hafifletilmesi için Allah Teâlâ'ya aracı olup dua etmelerini istedikleri ancak bu taleplerinin kabul görmediğine” işaret edilmektedir. Benzer şekilde Zuhuf Suresi'nin 77. ayetinde, cehennem ehlinin son çare olarak Mâlik isimli üst görevliye başvurarak öldürülüp yok edilmelerini istedikleri görülmektedir. Kendilerine verilen cevap açık ve nettir ki “Cehennem azabı, Allah Teâlâ'ya ortak koşanlar; O'nu ve âhireti inkâr edenler için ebedîdir”.

Allah mümin erkeklere ve mümin kadınlara içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etmiştir. Allah'ın rızası ise hepsinden büyüktür, işte büyük bahstiyarlık da odur. ³⁶⁰

İslâm ahlâkî esasları, Allah Teâlâ'nın hoşnutluğunu, O'na yakınlaşmayı ve kavuşmayı bütün gayelerin üzerinde tutmaktadır. Tevbe Suresi'nin 72. ayetinin sonunda yer alan ifade “mânevî hazların ve ruhanî âleminde yaşanacak mutluluğun, dünya hayatının maddî imkânlarının sağladığı mutluluktan çok daha üstün olduğunu” açıkça ortaya koymaktadır. Kaldı ki bir amaca vasita olan birşeyin, amaçtan daha önemli ve değerli olabilmesi mümkün değildir. Bunun tersi düşünülseydi, Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmak, cennet nimetlerine

359 Mü'min Suresi, 49. Ayet

360 Tevbe Suresi, 72. Ayet

erişebilmenin bir aracısı kabul edilseydi, bu nimetlerin daha önemli olduğu sonucu ortaya çıkacaktır ki bu görüşün yanlışlığını anlatmaya gerek yoktur. Kullar için en büyük mükâfat, O'nun rızâsına nâil olmak ve en büyük başarı O'nun hoşnutluğuna erişmektir.

Amelî Ahlâk

Ahlâk ilmi, bu aşamaya kadar vurgulandığı üzere nazarî çerçevede oldukça sağlam esaslar üzerine kurulmuştur ki bu gerçek saklı kalmakla birlikte asıl önemli olan *amel meselesi* yani *nazarî çerçevede ortaya konan ilke ve esasların tatbik edilmesidir*. Çünkü ahlâkî esaslar, nazarî bir tartışma sahasına konu olmaktan ziyade, insana ve insanlığa yaraşan sosyal bir düzen kurmak, yaşamı iyileştirmek niyetindedir. O halde İslâm ahlâkî esasları bağlamında teorik çerçevede oldukça mükemmel ve tutarlı bir duruş sergilense bile, bu esaslar insan hayatına dokunmadıkça, yani insanlar tarafından yaşanmadıkça bir değer ifade etmeyecektir. Özetle, her çerçevede olduğu gibi ahlâk ilmi çerçevesinde de değerli olan, insana değer kazandıran, yaşamı anlamlandıran; nazarî bilgilere sahip olmakla birlikte hayatı bunların ışığında yönlendirmek, bildikleri ile amel etmektir.

*Bu da demektir ki, halkı habersizken, rabbin haksızlıkla ülkeleri helâk etmemektedir. Herkesin yaptıkları işlere göre dereceleri vardır. Rabbin onların yaptıklarından habersiz değildir.*³⁶¹

En'âm Suresi'nin 131 ve 132. ayetinde Allah Teâlâ'nın adalet ve rahmeti vurgulanmaktadır. O, hem milletler hem tek tek insanlar hakkında adalet ile muamele etmektedir ki bundan dolayı Peygamberler göndererek, insanlara lâıyk olduğu inanç ve yaşam düzeninin ne olduğunu tebliğ etme-

361 En'âm Suresi, 131-132. Ayet

den, sapkınlığa düşmüş ülke ve milletleri, bu hakikatlerden habersiz oldukları için felâkete ve çöküşe mâruz bırakmaz.

*İbn Mes"ûd"dan nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Kıyamet gününde insanoğlu şu beş şeyden hesaba çekilmedikçe Rabbinin huzurundan bir yere kimuldayamaz: Ömrünü nerede ve nasıl geçirdiğinden, gençliğini nerede yıprattığından, malını nereden kazandı nereden harcadığından, bildiği ile amel edip etmediğinden."*³⁶²

Allah Teâlâ, her bir ferдин derecesini de yaptığı amellerine göre belirler ki O, insanların yaptıklarından habersiz değildir. Hiçbir şey, Rabbimiz Allah Teâlâ'nın ilminin dışında kalmadığından dolayı, insanları amellerine göre değerlendirirken hata etme ihtimâli de bulunmaz. İnsanın bildiği ile amel edip etmediğinin önemi, Resûlullah (sas.)'in hadis-i şerifi çerçevesinde de vurgulanmaktadır.

*Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?*³⁶³

Bakara Suresi'nin 44. ayetinin asıl mutababı yahudi din bilginleridir ki bunlar halka kutsal kitaba inanarak onunla amel etmelerini, gerek söz gerek davranışları marifetiyle Allah Teâlâ'nın rızâsına uygun yaşamayı emreden kimselerdi. Ancak ayetin devamında yahudi din bilginlerinin, dinin hükümlerini hayatlarına aktarmadığına, başkalarına iyiliği emrederken kendilerini unuttuklarına ve bu durumun onların kendi yaşayışlarının bilgi ve sözleri ile çeliştiğine dikkat çekilmektedir. Öyle ki bunlar samimî dindarlık karakterini kaybetmiş kimselerdir. Ayette yer alan "aklınızı kullanmıyor musunuz?" ifadesi, onların bu çelişkili tutumlarının sadece

362 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 1

363 Bakara Suresi, 44. Ayet

dinî hükümlere değil aklî hükümlere de aykırı olduğunu ortaya koymaktadır.

*Nasıl davranacağımızı görelim diye yeryüzünde sizi, onlardan sonra yerlerine getirdik.*³⁶⁴

Yûnus Suresi'nin 14. ayetinde de vurgulandığı üzere insanın yeryüzüne halife kılınmasının getirdiği sorumluluk, amel çerçevesindedir. Ahlâk ilmi bağlamında hüküm ve prensiplerin tatbik edilmesine verilen büyük önemden dolayı, ahlâkî esaların en mükemmelini getiren, onları tatbik eden, ahlâkî bilgilere sahip olmak bakımından en üstün mertebede bulunan Resûlullah (sas.), Hud Suresi'nin 112. ayetinde emredilen istikamet üzerine olmayı kastedip "*Hûd suresi beni ihtiyarlattı*"³⁶⁵ buyurmuştur. Öyleyse bizzat Resûlullah (sas.), hayatı boyunca ahlâkî faziletlerde en ileri mertebede olmak adına gayret göstermişken, insanların bundan ders çıkarması önemli bir gerekliliktir.

Amel çerçevesinde dikkat edilmesi gereken amelin sadece organların amellerini değil, kalbin amellerini de kapsadığı hakikatidir.

*Onların ne etleri Allah'a ulaşır ne de kanları; O'na ulaşacak olan sadece sizin takvânızdır. İşte Allah onları sizin istifade-nize verdi ki size doğru yolu göstermesinden ötürü O'nu tâzimle anasınız. İyilik yolunu tutanları müjdele!*³⁶⁶

Resûlullah (sas.) de Hac Suresi 37. ayetinde dikkat çekilen bu hakikate, aşağıdaki hadis-i şerifi'nde vurgu yapmaktadır.

Resûlullah (sas.) bir gün ashâbına, "...Ey Allah'ın kulları! Kardeş olun! Müslüman, Müslüman'ın kardeşidir; ona zulmetmez, onu terk etmez ve onu küçümsemez."

364 Yûnus Suresi, 14. Ayet

365 Tirmizî, "Tefsîr", 56/6

366 Hac Suresi, 37. Ayet

*dedikten sonra göğsüne işaret ederek üç kez, “Takvâ işte burada!” demiştir.*³⁶⁷

Özetle amel meselesi; itikad, ibadet ve ahlâk çerçevesini ihtiva eder. Şu halde inanç ile bütünleşmeyen amelin hiçbir kıymeti yoktur. Elbette ki insanın vicdanındaki iyiliği pekiştirmeyen, kalbindeki kötülüğe engel olamayan ibadetlerin de tam mânası ile yerine getirildiği söylenemez.

*Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder. Allah’ı anmak her şeyden önemlidir. Allah yaptıklarımızı bilir.*³⁶⁸

Ankebût Suresi’nin 45. ayetinde, gerek abdest, kıraat, rükû, secde, ta’dil-i erkân gibi zâhirî şartlarına ve rükünlerine gerekse de ihlâs, huşû, takvâ gibi bâtinî (mânevî) şartlarına ihtimam gösterilerek kılınan namazın; *âdeta bir nasihatçi, bir uyarıcı gibi kişiyi İslâm’ın edepsizlik, hayâsızlık ve kötülük sayıp reddettiği bütün davranışlarından uzaklaştırdığına* dikkat çekilmektedir.

Ayet, namazın ahlâkî tesirleri ile kötülüklerle karşı koruyucu özelliğine işaret ettiği bu muhtevası ile, organların ve kalbin amellerinin birlikteliği hakkında önemli bir uyarıda bulunmaktadır. Hüccetü’l-İslâm İmam Gazzâlî’nin *el-keşf ve’t-tebyîn* adlı eserinde “*sadece zâhiri ameller ile meşgul olarak bâtinî ameli ihmâl eden kimseleri tedavisinde merbemi kullanan ancak ilacınımı ihmâl eden hastalara*” benzetmesinin detaylarına hakikat meselesi bağlamında ayrıca değinilecektir.

Amellerin kalitesini ve değerini belirleyen ise niyete bağlıdır. Elbette iyi bir niyet, kötü bir amelin değerini değiştiremeyecek olsa bile, kötü niyet iyi bir amelin ahlâkî değerini kaybettirecektir.

367 Müslim, Birr, 32

368 Ankebût Suresi, 45. Ayet

Ömer b. Hattâb’ın (ra) naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Ameller niyete göredir. Herkes sadece niyetinin karşılığı alır. Kim Allah ve Resûlü için hicret ederse, hicreti Allah ve Resûlü”nedir. Kim de erişeceği bir dünyalık veya evleneceği bir kadından dolayı hicret ederse, onun hicreti de hicretine sebep olan şeydir.”³⁶⁹

Resûlullah (sas.), hadis-i şerifinde bu hakikate dikkat çekmektedir.

İslâm ve dinin esasları, kullara gücünün yetebileceğinden daha fazlasını yüklemeyiz.

*Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; ...*³⁷⁰

Bu hakikate dikkat çeken Resûlullah (sas.), İslâm’ı kolaylık dini olarak tanımlamaktadır.

İbn Abbâs’tan nakledildiğine göre, Hz. Peygamber’e (sav) “Yüce Allah’ın en çok sevdiği din hangisidir?” diye soruldu. O da şöyle buyurdu: “Kolay olan hanîflik dinidir.”³⁷¹

*Ona iki göz, bir dil, iki dudak vermedik mi? Ve ona iki yolu göstermedik mi? Fakat o, sarp yolu göze alamadı. O sarp yol nedir, bilir misin? Köle âzat etmektir. Veya bir kutluk gününde yakını olan bir yetimi yahut aç açık bir yoksulu doyurmaktır. Sonra iman edip birbirlerine sabrı tavsiye edenlerden ve acımayı öğütleyenlerden olmaktır. İşte bunlar hakkın ve erdemın yanında olanlardır. Âyetlerimizi inkâr edenler ise bâtılın ve erdemsizliğin yanında olanlardır. Onların hakkı, üzerlerine kapatılmış bir ateştir.*³⁷²

369 Müslim, İmâre, 155

370 Bakara Suresi, 286. Ayet

371 İbn Hanbel, I, 236

372 Beled Suresi, 8-20. Ayet

Beled Suresi'nin ilgili ayetlerinde insana bahşedilen duyu organlarından söz edilmekte, akabinde insana *iki yol gösterildiğine* işaret edilmektedir ki bu iki yol, *iyilik ve kötülük yollarıdır*. Öyleyse insan, olgular ve eylemler bağlamında “*doğru-yanlış*” veya “*iyi-kötü*” ayrımı yapabilecek, bu konuda hüküm verme ve tercihte bulunacak yetenek ile donatılmıştır. İnsan, Allah Teâlâ tarafından kendisine bahşedilen bilgi kazanmak, düşünerek bir yargı ortaya koymak ve seçim yapma yetenekleri sayesinde yeryüzünün en seçkin varlığıdır. Allah Teâlâ, insanı yeryüzünün en seçkin varlığı halinde yaratmıştır.

Bu fitrî hakikatler beraberinde insanların ödev ve sorumluluk sahibi olmasını da getirmiştir. Sure'nin 11. ayetinde bu sorumluluğu yerine getiremeyen, tüm bu zahmeti göze alarak zahmetli olan iyilikler yolunu çıkamayan kullar kınanmakta, surenin geri kalanında o dönem yaşayan toplumun ağır sorunlarına ve bu sorunlarla ilgili başlıca ödevlere dikkat çekilmektedir.

Görülmektedir ki ahlâkî yaşam, sarp bir yokuşu tırmanmaktır. Ancak bu sarp yokuş, İslâm ahlâkî esaslarının tatbiki zor ilke ve prensipler bütünü olmasından dolayı değil, insanın kalbindeki yıkıcı kötülüklerden kaynaklanmaktadır. İslâm'ın ahlâkî esaslarının amelî çerçevesi, *ferdî ahlâk, aile ahlâkı, medenî ahlâk, iktisadî ahlâk vb.* bakış açıları doğrultusunda incelenebilir ki bu başlık altında organların - kalbin amellerinin birlikteliği vurgulanmak istenmiştir.

1.2. AKLÎ İLİMLER

Hüccetü'l-İslâm, *er-risâletü'l-ledünniyye (ledün risalesi)* adlı eserinde *riyâziyyât (matematik), mantık, tabii ilimler ve metafizik (varlık ilmi)* şeklinde dört kısımdan teşkil olan akli ilimlerin öğreniminin güç olduğuna dikkat çekerek, *el-münkız mine'd-dalâl* adlı eserinde vurguladığı üzere bu ilimleri *felsefe ilmi* altında toplamaktadır.

Riyâziyyât (matematik) ilimlerinden olan *hesap ilmi (aritmetik)* sayıları, *hendese ilmi (geometri)* şekil ve oranları, *heyet ilmi (astronomi)* ise gök cisimlerini incelemektedir. Yeryüzünü inceleyen *coğrafya* ve sesleri inceleyen *mûsiki ilmi* de riyâziyyât (matematik) ilimlerine dahildir.

Mantık ilminin (*mi'yârü'l-ilm*) amacı, kesinlik ifade eden ilmi, kesinlik ifade etmeyenden başka bir deyişle doğru tanım ve kıyası yanlış olanından ayırmak böylece akıl yürütmek marifetiyle talep edilen *nazariyyât* bilgisini elde etmek isteyen kimsenin tasavvur ve tasdikte doğru hüküm vermesini sağlamaktır.

Doğa ilimlerinin (tabiiyyât ilmi) konusu; âlemin cisimleridir. Başka bir deyişle mümkün varlıklar alanında meydana gelen bütün oluş ve bozuluş ile değişen ve değişime uğrayamayan (hareket ve sükûn) varlıkların esas ve özelliklerinin neler olduğunu gözlem marifeti ile araştıran ilimlere et-tabiiyyât – doğa ilimleri denmektedir. Tabii ilimler çerçevesi dahilinde yer alan ilimlerin tasnifatı çoktur.

Metafizik (*varlık ilmi*) ilmi aklî ilimlerin en son ve en üstün mertebesidir. Bu ilimde *mevcûd* konu edindir. Metafizik ilmi çerçevesinde varlık; *Vâcib varlık* ve *mümkün varlık* olarak iki kategoriye ayrılmaktadır. Bu konu ilgili başlık altında detaylandırılacaktır.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, *riyâziyyât (matematik)*, *mantık*, *tabii ilimler* ve *metafizik (varlık ilmi)* şeklinde dört kısımdan teşkil olan aklî ilimlerin *felsefe ilminin* konusu olduğunu belirtir ki; *ihyâü ulûmi'd-dîn* adlı eserinde vurguladığı üzere zaten felsefe ilmi kendi başına ilim dalı alan olmayıp, bu dört bölümden oluşmaktadır.

Emevî hânedanlığı döneminde gerçekleştirilen fetihler sonucunda sınırlar oldukça gelişmiş, İslâm farklı kültür ve medeniyetlerde yayılmış daha sonra Abbâsî hânedanının yö-

netimi alması ile birlikte kültürel düşünce alışverişi ve çeviri faaliyetleri hız kazanmış, bunun neticesinde büyük bir kısmı batı dünyasından olmak üzere hint ve iran düşüncesine dair eserler İslâm düşünce dünyasına intikal etmeye başlamıştır.

Meselenin bir arka planında, miladî altıncı asrın başlarında atina felsefe okullarının filozoflarından bir kısmı İskenderiye'ye bir kısmı Suriye'ye gitmiş, buldukları merkezde platon ve aristo'nun düşünce sistematüğini anlatarak hristiyanlaşmış bir yunan felsefe geleneğini kurmuşlar, yunanca kaleme alınan bazı eserleri süryânîce ve ârâmîce dillerine çevirmişlerdir. Böylece miladî sekizinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar geçen dönemde bu eserlerin Arapça'ya çevrilmesi sonucunda felsefi hareketlerin İslâm dünyası'na intikali başladığı söylenebilir. Nitekim Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) döneminde tercüme faaliyetleri gelişmeye başlamış, halife Hârûnürreşid (ö. 193/809) ve halife Me'mûn (ö. 218/833) döneminde sistemli bir hâl almaya başlamıştır. Öyle ki halife Me'mûn, Bağdat'ta "*beytülbikme*" ismini verdiği tercüme ve ilmî araştırmaların yapıldığı bir okul kurmuş ve başına süryânî bir hekim olan Yûhannâ (Yahyâ) b. Mâseveyh (ö. 243/857)'i geçirmiştir. Tercüme faaliyetlerinin sistemli bir disiplin haline dönüştüğü dokuzuncu yüzyılda mütercimlerin çoğunluğu hekim olduğundan dolayı batlamyus ve öklid'in eserlerinin tercümesinin ardından hipokrat ve galenin eserleri Arapça'ya çevrilmiştir. Yine bu dönemde bir hekim olan Ebû Zeyd Huneyn b. İshâk el-İbâdî (ö. 260/873)'ın başkanlığında kurulan bir heyet, Abbâsî halifeleri için birçok eseri Arapça'ya çevirmiştir.

Miladî onuncu yüzyılda olgunluk dönemine erişen çeviri faaliyetleri, bu dönemde el-Fârâbî et-Türkî (ö. 339/950) çerçevesinde belirginleşmektedir. İleride detaylandırılacak olan meşşâîlik ekolünün en büyük temsilcisi olan Fârâbî, aristo'dan yaptığı şerhler kategoriler, ikinci analitikler, retorika, sofistika, peri hermencias ve fizika şeklindedir. Buraya kadar

anlatılanlar yunan felsefesinin, helenistik felsefe vasıtasıyla İslâm dünyasına nasıl intikal ettiğini ortaya koymaktadır.

Batı felsefesi'nin İslâm dünyasına intikal ettiği çerçevenin başat aktörleri süryânî kimseler olsa bile Ya'küb b. İshak Kindî (ö. 252/866) ve Fârâbî (ö. 339/950) ile birlikte başlamak üzere Müslüman filozofların yetişmesi çok zaman almamıştır. Böylece Yunan düşüncesini ve helenistik kültürü tanımaya başlayan Müslüman filozoflar, bu zihni çabaların üzerine felsefe tarihi için önemli bir dönüm noktası olan, batı felsefesi için de mühim bir kaynak sağlayan İslâm Felsefesi'ni kurup geliştirmişlerdir.

Miladî sekizinci asırda tercüme hareketleri ile beraber başlayan, bu süreçte batı felsefesinin düşüncelerinden gerektiği kadar istifade ederek onları yorumlayan, en nihayetinde kendi bakış açısını da işin içerisine katarak ortaya özgün düşünceler koymasına sayesinde giderek derinleşen İslâm Felsefesi, insanlığın kültür ve düşünce mirasına önemli katkılar sağladığı gibi kendisinden sonraki dönemlerde ortaya çıkan düşünce okullarına da derin tesirler bırakmıştır. Bu pencereden bakıldığı zaman İslâm Felsefesi'nin *tabiat felsefesi* ve *meşşâîlik* şeklinde adlandırılan iki ekol çerçevesinde belirginleştiğini söylemek mümkündür.

Kelâm ilminin sistematikleştiği dönemde ortaya çıkan felsefi hareketlere *tabiat felsefesi ekolü* denmektedir. Tarih sahnesine meşşâîlik ekolünden önce çıkan ve *tabiiyyûn* (*tabiatçılar*, *naturalistler*), *dehriyyûn* (*materyalistler*), *bâtiniyye* ile *ihvân-ı safâ* şeklinde adlandırılan dört yaklaşım çerçevesinde zikredilen bu ekolün ortak özelliği felsefi düşüncelerini tabii ilimlere (tabiiyyât) dayanarak ortaya koymaları ve sokrat öncesi yunan ve hint felsefesinin tesirinde kalmış olmalarıdır. Kelâm ilmine karşılık olarak felsefe ilmini tercih eden bu ekol, İslâm inancının temel kabullerini tartışmaya açması bakımından küfre düşmek demektir ki bu aşamada bu düşünceleri detaya girmeden nakletmekle yetinilecektir.

Tabîyyûn (tabiatçılar, natüralistler) ekolü, deneysel çerçevede tümevarım metodunu kullanan ve bilginin duyumlardan ibaret olduğu görüşünü savunan felsefi akımdır. Aynı zamanda hekimlik mesleğini icra eden Ebû Bekir Râzî (ö. 313/925) tarafından kurulan bu ekol, maddî dünyanın haricinde Allah Teâlâ ve ruhu kabul etmekle birlikte, Allah Teâlâ'nın Hikmetinin, bu dünyada eşya üzerinde tecelli ettiğine inanıyorlardı.

Râzî, akıl öncüllerini esas alarak vahyin haliyle nübüvvetin Allah Teâlâ ve insanlar arasındaki aracı rolünü reddetmekte, halkın irşâdı için bazı kimselerin üstün kabul edilmelerine gerek olmadığını öne sürmektedir. Ona göre Peygamberlik insanlar arasında tefrikaya sebep olduğundan dolayı zararlıdır. İslâm düşüncesi tarihinde dinleri birleştirmeye yönelik fikri ilk kez ortaya koyan Râzî, ruhun ölmezliğine inandığından dolayı dehriyyûn (materyalistler) ekolünden uzaklaştığı gibi, ruhların bedenden bedene göçünü kabul ettiğinden dolayı kelâmcılardan da ayrı düşüyordu. Özetle ne Râzî ne de kurduğu ekol, bölücülük ve inkârcılıktan başka hiçbir yere varamamıştır.

Dehriyyûn (materyalistler) ekolü de tabîyyûn ekolü gibi duyulardan başka bir bilgi kaynağı kabul etmemekle birlikte tek gerçeği madde olarak görmekteydi. Bu ekol, zamanı ezeli ve yaratılmamış kabul ederek, Allah Teâlâ'nın varlığını reddettiğinden dolayı muattıla olarak da anılmıştır. Onlara göre âlem ezeldir, yaratılmamıştır. Bu ekolün temsilcisi İbn Ravendi yazdığı eserlerde ateizmi konu edinmiştir. Özetle ne Ravendi ne de kurduğu ekol, inkârcılıktan başka hiçbir yere varamamıştır.

Felsefi kavramlarla birlikte şüphecilik ve mu'tezilenin birleşimi olarak görülebilen bâtinîyye aynı zamanda siyasî mahiyete sahip bir harekettir. Halifelik yerine imamlığı kurmayı amaçlayan bu topluluğa göre, imam kendisinde ilâhî sıfatlar

taşıyan ve Hz. Ali (ra.)'ın soyundan gelen üstün insandır. Onlara göre imam, âlemdeki herşeyin bilgisine sahiptir ve imama tâbi olanlar her türlü amelî mükellefiyetten kurtularak kemâle erer. Ayrıca imam, İslâm'ın esaslarını değiştirebilmek ve bu esaslara istediği mânayı verebilmek yetkisine sahiptir. En yüksek saadete dinin dış yüzünü, iç yüzüne çevirmekle erişebilir. Bunun yolu imama uymaktan geçer. İmam, tıpkı Peygamberler gibi masumdur. Bâtiniyye ahlâkının temeli takıyyedir. Âlemin kadim olduğuna inanırlar. Dehriyyûn (materyalistler) ekolünden farklı olarak Peygamberlik ve mucizeleri kısmen kabul ederler. Bâtiniyye hareketi siyasî olarak yönetimi ele geçirebilmek için gizli teşkilatlar kurmuş, siyasî doktrinlerine uygun olarak hukuk sistemi geliştirmişlerdir. Özetle ne bu hareket ne de kurduğu ekol, inkârcılıktan başka hiçbir yere varamamıştır.

Basra merkezli kurulan İhvân-ı safâ ekolü aynı zamanda siyasî boyutu da ihtiva ediyordu. Bu ekolün amacı, kendince taassup içerisinde olduğuna inandığı kimseleri aydınlatmak, dini ve felsefeyi uzlaştırarak en nihayetinde tabii ilimler (tabîyyât) üzerine inşa ettikleri ilim zihniyetini yaymaktı. Bu amaç doğrultusunda devrin bütün ilimlerini ihtiva eden ansiklopedi hazırlamışlardır. İhvân-ı safâ topluluğu insan yaşamını dönemlere ayırır, her bir dönemde yer alan kimselere ayrı eğitim metodu uygular. Misâlen 15-30 yaş aralığındaki kişilerin nefislerinin doğal gelişimine önem verilirken; 30-40 yaş aralığındaki kimselere eşyanın mahiyeti hakkındaki bilgiler öğretilirdi. İlahî kanunların tanıtılması meselesi ancak 40-50 yaş aralığındaki insanlara yönelik bir müfredatı oluşturmaktaydı.

Bütün ilimleri ve dinleri tek bir çerçevede toplamak istediklerinden dolayı aristo'nun mantığını, pythagoras'un matematiğini, eflâtun'un metafiziğini ve Fârâbî'nin din felsefesini beraber sistemleştirmişler, böylece *eklektik (seçmeli ve uzlaştırmacı)* mahiyete bürünmüşlerdir. Bilginin duyular ile

birlikte başladığını söylediklerinden dolayı tabiiyyûn ekolünün görüşlerine yaklaşırlarken, duyuların idrakte aldandığına inanarak şüphecilğe meyletmişlerdir. Ayrıca hakikatin ancak ruhun temizlenmesi marifetiyle elde edilebileceğini söyleyerek mistikler gibi düşünmüşler ancak mistisizm yolun üstün bir bilgiye ulaşmak adına bir araç olarak görmüşlerdir. Düşünce yapısı bakımından eklektik görünümdeki siyasî ve dinî bir hareket olan ihvân-ı safâ ekolü İslâm'a ters düşen yorumlarda bulunmalarına rağmen Müslümandırlar.

İslâm düşünce tarihinde *tabiat felsefesi* ekolünün ardından belirginleşen ve kısa bir zaman diliminde doktrin olmayı başarabilen *meşşâîlik* ekolü, aristo'nun bütün düşüncelerinin İslâm dünyasındaki tesir ve yorumlarından ibarettir. Özellikle mantık ve metafizik çerçevesinin ağır bastığı bu ekolde rasyonel felsefe, sünnî telâkkinin ruhu ve karakterine bürünmüş böylece tabiat felsefesi ekolü çerçevesinde vurgulanan ekoller, İslâm ile uyum sağlayamadığı halde, *meşşâîlik* ekolü medreselerin resmî felsefî görüşü haline gelmiştir. Meşşâî filozoflar, yunan felsefesinin salt taklit ve açıklayıcısı olarak kalmamış, bu felsefî çerçeveye kendi görüşlerini de katmışlardır.

Felsefe ekollerinin genelinde olduğu gibi meşşâîlik ekolü de, İslâm akîdesinin, yunan düşüncesi ile arasında süregelen âlem telâkkindeki ciddi farklılıktan dolayı, varlık göstermeye başladığı dönemden itibaren kelâm ekolleri ile mücâdeleye girişmiştir. Zira gerek sokrat öncesi ve sonrası, gerek aristo felsefesi kâinatın ezeli (başlangıçsız) olduğu kabul ederken, İslâm dini açık bir şekilde *hilkat inancını* ortaya koymaktadır. Hâl böyle olunca yunan felsefesinden faydalanan İslâm filozofları, bu iki zıt görüşü uzlaştırmak zorunda kalmış, bunu yaparken yunan felsefesini esas almış, dinî akîdeyi bu çerçevede yorumlamaya kalkışmışlardır. Kelâm âlimleri sadece esas aldıkları İslâm akîdesini savunabilmek adına felsefî delillere başvurmuşlardır. Grek filozofu aristo'nun düşün-

celerinin İslâm dünyasındaki tesir ve yorumlarından ibaret olan meşşâilik ekolünün iki önemli temsilcisi Fârâbî ve İbn Sînâ'nın, bu çerçevede felsefe ve dini uzlaştırma çabaları bir bakıma felsefeyi dinîleştirme, dini felsefleştirmek mânasına geldiğinden dolayı kelâm âlimleri tarafından eleştirilmiştir. Ancak Yunan felsefesine derin ve nitelikli bir araştırma ve çalışma döneminin ürünü olan metodolojik bir çerçeve marifetiyle doğrudan doğruya hücum eden ilk âlim Hücce-tü'l-İslâm olmuştur.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, *el-münkız mine'd-dalâl* adlı eserinde vurguladığı üzere “*kelâm âlimlerinin kitaplarında, felsefecilere reddiye mahiyetinde yer alan ifâdelerin karmaşık, dağınık ve çelişkili birtakım kırık-dökük sözlerden*” oluştuğunu gözlemlemiş, bu düşünceden hareket ederek meşşâî filozofların eserlerini okumaya yönelmiştir. Yaklaşık olarak iki yıl süren araştırma döneminin ardından İmamımız, bu çevrelerle fikrî mücadelesinin ilk adımı olan *makâşidü'l-felâsife* adlı kitabını yazmıştır. Kitapta filozofların görüşlerine doğru ve / veya yanlış ayırt etmeksizin yer vermiş, onların görüşlerini birinci çerçevede “*küfre düşmeyi gerektiren kısım*”, ikinci çerçevede “*bidatçi sayılmayı gerektiren kısım*” ve üçüncü çerçevede “*karşı çıkılması asla gerekmeyen kısım*” şeklinde isimlendirdiği üç kategori altında toplamıştır. Buna göre felsefe ilmi çerçevesinde *riyâziyyât* (matematik) ve *mantık ilmi* üçüncü çerçevede karşı çıkılması asla gerekmeyen kısımda yer alırken, *tabii ilimler* ve *metafizik* (varlık ilmi) birinci ve ikinci çerçevede yer almaktadır.

Hüccetü'l-İslâm, *makâşidü'l-felâsife* kitabının sonucunda felsefe ilminin *küfre düşmeyi gerektiren kısım* ile *bidatçi sayılmayı gerektiren kısımına* daha detaylı açıklama getirebilmek ve onların tutarsızlıklarını açıkça ortaya koyabilmek adına *tehâfütü'l-felâsife* adlı eserini kaleme almıştır. Tehâfütü'l-felâsife eseri, *metafizik ilmine* yönelik onaltı, *tabii ilimlere* yönelik dört meseleden teşkil olmaktadır. Bu meseleler arasında

birinci ve onüçüncü mesele filozofların metafizik ilmi çerçevesindeki görüşleri bakımından, yirminci mesele tabîyyât ilmine yönelik görüş bakımından küfre düştükleri kısımdır. Geri kalan on yedi mesele ise filozofların metafizik ve tabîyyât ilmine yönelik görüşleri bakımından bidatçi sayılmaları gereken meselelerdir.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî, *maķāşidü'l-felâsife* kitabının sonucunda felsefe ilminin karşı çıkılması gerekme-yen kısmı *mantık ilmine* detaylı açıklama getirebilmek adına öncelikle *miħakkü'n-nażar* eserini kaleme almış ardından mantık ilmine yönelik görüşlerini daha detaylı bir şekilde *mi'yârü'l-ilm* adlı eserinde ortaya koymuştur. İmamımızın mantık ilmine yönelik olarak kaleme aldığı *el-kıstâsü'l-müstakîm* adlı eseri ise akıl yürütme teorisi kıyasın kaynağını şer'î delillerden aldığını ortaya koyduğu eserdir.

Hüccetü'l-İslâm, *el-kıstâsü'l-müstakîm* adlı eserinde akıl yürütme teorisi kıyası *mîzân-ı ekber*, *mîzân-ı evsat*, *mîzân-ı asgar*, *mîzân-ı telâzum* ve *mîzân-ı te'âniüd* şeklinde beş kategoriye ayırmakta, aynı zamanda *mevazinü'l aklıyât* şeklinde isimlendirdiği beş ölçünün Allah Teâlâ tarafından konulduğunu, Rûhu'l-kudüs Cebrâil (as.) tarafından öğretildiğini, Hz. İbrâhim (as.), Resûlullah (sas.) ve diğer Peygamberler tarafından tatbik edildiğini vurgulamaktadır. İmamımıza göre bu beş ölçü, doğru ile yanlış ortaya çıkaran ölçülerin *en doğrusu* ve *adil* (*kıstâsü'l-müstakîm*) olanıdır.

Hadîd Suresi'nin 25. ayeti ile Rahmân Suresi 1 ve 8. ayeti, *mîzân-ı ekber*, *mîzân-ı evsat*, *mîzân-ı asgar*, *mîzân-ı telâzum* ve *mîzân-ı te'âniüd* şeklinde tasnif edilen beş temel ölçünün *kıstâsü'l-müstakîm* olduğunu ispatlamak adına mizan kelimesinin yer aldığı şer'î delillerdir.

Andolsun biz peygamberlerimizi açık kanıtlarla gönderdik, beraberlerinde kitap ve adalet terazisini de indirdik ki insanlar hakkaniyete uygun davransınlar. Bir de demi-

*ri indirdik ki onda büyük bir güç ve insanlar için yararlar vardır. Böylece Allah, görmeden iman ederek kendisine ve peygamberlerine yardım edecekleri ortaya çıkaracaktır. Şüphesiz Allah güçlüdür; üstündür.*³⁷³

*Kur'an'ı rahmân öğretti. İnsanı O yarattı. Ona anlama ve anlatmayı öğretti. Güneş ve ay bir hesaba bağlı (olarak hareket ederler). Yıldızlar da ağaçlar da secde ederler. Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız;*³⁷⁴

Bu temel ölçülerden *mizân-ı ekber*, Hz. İbrâhim (as.)'ın ölçüsüdür ki kaynağını Bakara Suresi'nin 258. Ayeti'nden almaktadır.

*Allah'ın kendisine verdiği iktidara dayanarak rabbi hakkında İbrâhim ile tartışmaya giren kimseyi görmedin mi? İbrâhim "Rabbim hayat veren ve öldürenidir" deyince o, "Hayat veren ve öldüren benim" dedi. İbrâhim "Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir" dedi. Bunun üzerine inkârcı ne diyeceğini bilemedi. Allah zalimler topluluğuna rehberlik etmez.*³⁷⁵

Bu ölçülerden *mizân-ı evsat* Hz. İbrâhim (as.)'ın ölçüsüdür ki kaynağını En'âm Suresi 76. Ayetinden almaktadır.

*Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. "Rabbim budur" dedi. Yıldız batınca da "Batınları sevmem" dedi.*³⁷⁶

Bu temel ölçülerden *mizân-ı asgar* ki aynı zamanda *küçük ölçü* olarak adlandırılmaktadır, *şer'î delillerin çerçevesinde kaynağını* En'âm Suresi'nin 91. ayetinden almaktadır.

373 Hadid Suresi, 25. Ayet

374 Rahmân Suresi, 1-8. Ayet

375 Bakara Suresi, 258. Ayet

376 En'âm Suresi, 76. Ayet

Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Nitekim "Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmedir" dediler. De ki: "Öyleyse Mûsâ'nın insanlara bir nur ve hidayet olarak getirdiği kitabı kim indirdi?" Siz onu kâğıtlara yazıp (istediğimizi) açıklıyor, çoğunu da gizliyorsunuz. Sizin de, atalarınızın da bilemediğiniz şeyler (Kur'an'da) size öğretilmiştir. (Resulüm!) Sen "Allah" de, sonra onları bırak, daldıkları bataklıkta oyalanadursunlar!"³⁷⁷

Bu temel ölçülerden *mîzân-ı telâzum* ise şer'î deliller çerçevesinde kaynağını Enbiyâ ve İsrâ Suresi'nden almaktadır.

*Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın Rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir.*³⁷⁸

*De ki: Eğer söyledikleri gibi Allah'tan başka ilâhlar olsaydı onlar da arşın sahibine yakınlaşmak için yollar ararlardı.*³⁷⁹

*Onlar tanrı olsalardı cehenneme gitmezlerdi. Oysa hepsi orada ebedî kalacaklardır.*³⁸⁰

Bu temel ölçülerden *mîzân-ı te'ânüd* ise kaynağını Sebe' Suresi'nin 24. ayetinden almaktadır.

*De ki: "Göklerden ve yerden size rızık veren kimdir?" De ki: "Allah'tır. O halde biz veya siz, iki taraftan biri ya doğru yoldadır yahut açık bir sapkınlık içindedir."*³⁸¹

İmamımız, metafizik ve tabiî ilimler çerçevesinde filozoflara karşı tavrı alırken, *mantık ilmîni farklı bir konuma*

377 En'âm Suresi, 91. Ayet

378 Enbiyâ Suresi, 22. Ayet

379 İsrâ Suresi, 42. Ayet

380 Enbiyâ Suresi, 99. Ayet

381 Sebe' Suresi, 24. Ayet

oturtmaktadır ki bu durumun sebepleri irdelenebilir. Kudemâ olarak isimlendirilen eski kelâm âlimleri dinin esasları savunabilmek adına klasik mantık anlayışından farklı olarak kendilerine özgü bazı istidlâl yöntemleri kullanmaktaydı. O halde mantık ilminin İmam Gazzâlî'den evvel red edilmesinin en önemli nedeni, İslâm'ın itikadî esaslarını *aklî kanıtlar marifetiyle desteklemek düşüncesinden* kaynaklanmaktadır. Çünkü mantıkî çerçevenin kabul edilmesi durumunda, ters bir istikamet çizen kelâm ilminin kendisine özgü delilleri red edilmiş olacaktır ki, kanıtları yıkmak dini inançları yıkmakla eşdeğerdir. Başka bir deyişle dönemin kelâm âlimleri, kelâm ilmine özgü kullandıkları istidlâl yöntemlerini, İslâm'ın itikadî esasları ile bir bakıma örtüştürmüş, dinin inanç esaslarını, kendi kurdukları istidlâl metodolojisi üzerine oturtmuşlardır.

Mantık ilminin reddine yönelik hicrî 5. yüzyıla kadar devam eden bu durum, Hüccetü'l-İslâm'ın mantık ilmine yönelik ortaya koyduğu görüşlerinin ardından değişmiş, böylece mantık ilmi *nazariyyât* ilimlerinde *istidlâl yöntemi* olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Mantık, ilmi; tasavvur ve tasdik olmak üzere iki başlıkta incelemektedir. Tasavvur herhangi bir şeyin zihinlerdeki karşılığını ifade ederken, tasdik herhangi iki terimi birbirine yaklaştırarak / uzaklaştırarak onaylamaktır. Şu halde her bir tasdik, iki tane tasavvurun ardından meydana gelmektedir. Diğer taraftan tasavvur ve tasdik bilgisinin her birisi, akıl yürütmek marifetiyle talep edilmeyen *bedîhiyyât (zarûriyyât) bilgisi* ile böyle olmayan yani akıl yürütmek marifetiyle talep edilen *nazariyyât bilgisinden* oluşmaktadır. *Bedîhiyyât (zarûriyyât) bilgisi* kesin doğruluk ifade eden ve zihnin zorunlu olarak kabul ettiği bilgiler demektir. Şu halde bu bilgilerin doğru olduğuna kesin olarak inanıldığı gibi içeriğinde herhangi bir yanılma bulunmadığı da kesin olarak bilinmektedir ki mantık ilminin çerçevesi tam olarak burada belirmektedir.

Nitekim tasavvur edilmesi akıl yürütme yoluyla mümkün olan eşyaları idrak etmek ancak tanım ile mümkün olurken, tasdik edilmesi akıl yürütme yoluyla mümkün olan eşyaları idrak etmek ancak kanıt (hüccet) ile mümkündür. Başka bir deyişle akıl yürütmek marifetiyle talep edilen *nazarîyyât* bilgisine ulaşmanın yolu *tanım* ve *kanıt* (*hüccet*) ile mümkündür. Elbette ki her bir ilim kendisini önceleyen bir ilmin varlığı ile elde edilebilmektedir.

Ancak bu zincir Hüccetü'l-İslâm'ın vurguladığı gibi sonsuza kadar devam etmez ki bunun bir ilimde son bulması gerekir. Bu ilim akıl yürütme yoluyla talep edilmeyen aynı zamanda kesin doğruluk ifade eden ve zihnin zorunlu olarak kabul ettiği bilgilerdir. Başka bir deyişle *nazarîyyât* bilgisinin öncülü kesin doğruluk ifade eden bilgilerdir.

Hüccetü'l-İslâm, *tehfütü'l-felâsife* adlı eserinde felsefecilerin "*mantığa dair hükümleri vazgeçilmezdir*" önermesinin doğru olduğunu belirtmiş, mantığın sadece onlara özgü olmayarak, kelâm ilminde kendilerinin "*kitabı'n nazar*" olarak isimlendirdikleri kurallar bulunduğunu, felsefecilerin bu kuralları "*mantık*" şeklinde değiştirdiklerini dile getirmiştir. Aynı şekilde *makâşidü'l-felâsife* adlı eserinde de "*ehl-i hakkın mantık ilmine karşı muhalefet etmesinin sebebi, onun terimler ve delilleri ortaya koyma şekilleri bakımındandır, yoksa anlamı ve maksadı ile ilgili değildir*" diyerek İslâm dünyasında genelde felsefe özelinde mantık ilminin ilk dönemlerde olumsuz görüşlere maruz kalmasının sebebine dikkat çekmiştir. Şu halde İmamımız, mantık ilmine karşı gelen kimselerin bir kısmını haklı bulmazken, bir kısmının itirazlarını da ilmin esasından kabul etmemekte, sonuçta mantığın kelâm ilmi metodolojisini tanzim etmeye katkı sunan bir vasıta, bir istidlâl yöntemi olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun haricinde mantık ilminin din ile doğrudan bir ilişkisi olmamakla birlikte, bu ilimle fazlaca meşgul olan kimseleri bekleyen iki zarar bulunmaktadır ki, bu mesele bir sonraki felsefe ilmi

başlığı altında “*Hüccetü'l-İslâm ve şüpheli metod*” çerçevesinde detaylandırılacaktır.

Mantık ilmi başlığı kapsamında daha detaylı bilgi verilecek olmakla birlikte bu aşamada kısaca değinilecek olunursa, Hüccetü'l-İslâm'ın fıkıh usûlü ilmine dair kaleme aldığı *el-müstaşfa min ilmi'l-uşûl* adlı eserinin mukaddimesinde vurguladığı gibi mantık, usûl-i fıkıh ilmi çerçevesinde de, muhtevasında şekil bakımından küçük bir farklılık olmakla beraber bir istidlâl yöntemi olarak kullanılmaktadır. Özetle Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, mantık ilminin temelini oluşturduğu bir metodolojiyi bütün *nazarîyyât* ilimlerinde gerekli bulmuş, hükümlerin *doğruluğunun ve güvenilirlik mertebelerinin* mantık çerçevesinde yapılması gerektiğini önemle vurgulamıştır.

1.2.1. FELSEFE

Felsefe ilmi, âlemi bir bütün halinde izah edebilmek böylece küllî meseleleri anlatabilmek için ilim şubelerinin özel esasları üzerine inşa edilen bir zihin çabasıdır. O halde *ilmin ilerlemesi*, felsefeye yeni mesele ve problemler kazandırdığı gibi önceden konu edindiği bazı meselelerin de geçerliliğini kaybetmesine neden olmuştur. Bu çerçevede felsefeyi ilimden ayırmak mümkün olmadığına göre, *temel varlıklar ve kavramlar üzerinde soruşturma yürüten felsefi çalışmalara ilim penceresinden bakmak* yanlış bir yaklaşım olmayacaktır.

Felsefenin metodu aklî çerçevede kavram, terim ve önerme marifetiyle yola çıkmaktır ki böylece felsefi düşüncenin aracının mantık ilmi olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak insanın varlık bütünlüğü sadece akıldan ibaret olmadığına göre, başka bir deyişle insan zihni çözümü akıl marifetiyle mümkün olmayan problemleri ortaya koymaktan hiçbir zaman geri durmayacağına göre felsefi yöntemin sadece akıl olduğunu söylemek, ilmin çevresini sınırlandırmak olacaktır.

Öyleyse felsefe ilmi, *aklı aşan mesele ve problemleri de* ihtiva etmektedir.

Muhyiddin İbnü'l-arabî (ö. 638/1240) felsefe ilmini “*nesnelerin hakikatini olduğu gibi bilmek ve bunların varoluş ve hüviyetleri konusunda hüküm vermek marifetiyle, insan ruhunun olgunlaşmasıdır*” şeklinde tarif ederken, filozofları da “*herşeyde bir sebep arayan kimseler*” olarak nitelendirmiştir.

İslâm toplumunda, Abbâsî hânedanının yönetimi ele alması ile birlikte ilmî faaliyetler hız kazanmıştır. Öyle ki grekçe, süryânîce, sanskritçe ve pehlevice dilinden yapılan çeviriler marifetiyle bir ilim dili haline gelen Arapça, bu hüviyetine ilaveten eski bilgilerin intikali ayrıca ortaya konan yeni araştırma ve orijinal buluşlar vasıtasıyla daha da zenginleşmiş, en nihayetinde büyük bir ilmî birikimi ihtiva etmeye başlamıştır. Bu kapı, İslâm toplumuna, karanlık çağı yaşayan avrupa ve diğer bölgelere nisbet edildiğinde ilmî çerçevede büyük bir üstünlük sağladığı gibi *dönemin en ileri cemiyeti olma hüviyetini* de kazandırmıştır.

Bunun neticesi olarak batı medeniyeti, ilmî birikimini artırabilmek adına İslâm toplumunun ilmî zenginliğinden faydalanmak yolunu tercih etmiştir ki bu dönem İslâm felsefi düşüncesinin, batı dünyasına etki etmeye başladığı zaman dilimini de kapsamaktadır. Bu çerçevede ilk tesir, o dönem kuzey afrika ve ıspanya'nın fethedilmiş olmasından dolayı güney italya ve ıspanya coğrafyası üzerinden yaşanmıştır. Öyle ki bu dönemde italya, ıspanya ve fransa'dan birçok öğrenci, coğrafi açıdan kendilerine yakın olan İslâm medreselerinde tahsil görmüş, bu öğrenciler daha sonra batı üniversitelerinde öğretici olmuşlardır.

Buraya kadar anlatılan geniş çerçeve dahilinde *nakil - akul* veya *iman - akul* meselesinin uzlaştırılmasına yönelik kelâm ve felsefe hareketleri ile başlayan girişimler, İslâm felsefesinin geniş birikim ve tecrübesi altında toplanmış, en nihayetinde

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli ve ehl-i sünnet ulemâsı tarafından bu konuda mümkün olan en iyi yol ortaya konmuştur.

Öyleyse felsefe ilminin genel çerçevesini; Hüccetü'l-İslâm'ın, *el-münkız mine'd-dalâl* adlı eserinde ortaya koymuş olduğu “*şüphencilik ve hakikat meselesi*” bağlamında düşünmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu eserde İmamımız, ferdî düşünce hayatının gelişimini özetlerken aynı zamanda o dönemki inanç ve düşünce hareketlerini değerlendirmektedir. El-münkız örneğine az rastlanan bir otobiyografi olmasının yanında *hicri beşinci asırdaki inanç ve fikir çerçevesini tatbik etmek marifetiyle felsefi düşüncede şüphencilik olduğu farklı şekilde temellendiren* muhtevasından kaynaklı İslâm düşünce tarihinin en özgün eserlerinden bir tanesidir.

İmamımız, eserin giriş kısmında “*gerçek bilgiye*” sahip olmak istediğini belirterek, bu çeşit bilginin *yakîniyyât mertebesindeki* bilgi olduğuna dikkat çekmektedir. O halde bu bilgi, *bütün bilgilerin başlangıç dayanağı olan zarurî akıl prensipleri (evveliyât)* veya *duyu organları marifetiyle elde edilen müşâhedât (hissiyyât)* bilgisi olacaktır ki bu aşamada Hüccetü'l-İslâm, akıl ve duyuyu felsefi çerçevede tenkit etmeye başlamıştır. Bu çerçevede ilk olarak duyu organları ile elde ettiği bilgilerin sağlam ve inandırıcı olmadığını dile getirmiştir. Duyu organlarından göz bile çoğu zaman yanıltılmaktadır.

Yıldız uzaktadır, çok küçüktür ve gölge gibi hareketsiz durmaktadır. O halde duyu organları marifetiyle elde edilen bilgiye güvenilemez. Hâl böyle olunca güvenilmesi gereken bilgi, bütün bilgilerin başlangıç dayanağı olan zarurî akıl prensiplerinden (evveliyât) başkası olamayacaktır. Misâlen “*on sayısız, üçten büyüktür*” ki bu bilgiler şüpheden uzak yakînî bilgilerdir. Ancak İmamımız, felsefi tenkit çerçevesinde bu sefer de “*aklın duyulardan daha güvenilir bir aracı olduğu nereden bilinebilir?*” sorusunu yöneltmektedir. Çünkü duyuları onu aldattığına göre, aklının da onu aldatmadığı-

nı nereden bilecek ve nasıl emin olacaktır. Oysa ki akıldan üstün bir kuvvet bulunsa ve onu kontrol etse, aklın duyular için eriştiği hükme ulaşabilirdi. Rüyada görülenler gerçek zannediliyor ancak uyanınca bunların vehmiyyât bilgisinden ibaret olduğu anlaşılıyor. Şu *halde insan uyanık olduğu zaman gördüğü şeylerin de vehim ve rüyadan ibaret şeyler olduğunun anlaşılacağı bir başka âlemin varlığı* mümkün olamaz mı? Belki de dünya hayatı, âhîret hayatına nisbetle bir uyku dönemidir.

*(Ona şöyle seslenilir:) “Sen bu konuda tam bir gaflet içindeydin, artık gözünden perdeni kaldırdık, şimdi gözün keskindir.”*³⁸²

İmamımız geldiği noktada, aklın ve duyuların mahsulü olan bilgileri asılsız kabul etmeye başlamış; akıl ve duyuya dayalı bilgilerin gerçekliği konusunda derin bir şüpheye düştüğü bu kriz dönemini “*hastalık*” ve “*safsata yolunu tutuş*” diye nitelendirerek, bu hastalığın iki aya yakın sürdüğüne dikkat çekmiştir.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, kriz dönemiden Allah Teâlâ'nın *kalbine attığı bir nur marifetiyle* kurtulduğunu vurgular ki böylece aklî bilgilerin kesinlik derecesinde (yakînî) güvenilir bilgi olduğunu benimsemiştir.

*Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, göğşe çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir. Allah inanmayanları işte böyle cezalandırır.*³⁸³

Keşf (hakikati kavrayarak idrak etmek) bu nur ile mümkündür ki bu nur Allah Teâlâ'nın ilâhî kereminden gelmektedir. İmamımız, kendi deyişi ile *aklın zorunlu bilgilerini bütün kesinliğiyle kabul ederek yeniden sağlığına kavuştuktan sonra*

382 Kâf Suresi, 22. Ayet

383 En'âm Suresi, 125. Ayet

hakikati araştıran kimselerin *kelâmcılar*, *bâtınîler*, *filozoflar* ile *sûfilerden* oluşan dört gruptan ibaret olduğuna dikkat çekmektedir. Kelâmcılar *görüŖ ve nazariye ehli olduklarını iddia ederken*, bâtınîler *gerçeği sadece mâsum imamdan öğrenebileceklerine inanırlar*. Filozoflar, *mantık çerçevesinde kesin delili (burhan) esas aldıklarını ileri sürerken*, sûfiler ise *hiçbir zaman Allah Teâlâ'dan gafil kalmamayı özellik haline getirmiş* kimselerdir.

Kelâmcılar

Kelâm ilminin amacı, sünnî akîdeyi korumak ve ehl-i bid'at saldırlarına karşı savunmaktır ki Hüccetü'l-İslâm, kelâm âlimlerini bu çerçevede (ehl-i sünnet akîdesine yöneltilen okları bertaraf etmede) yetersiz bulur. Kelâm âlimleri, Kur'an-ı Kerîm, Sünnet ve ümmetin üzerinde ittifak ettiği önermelerden hareket etmekte olduğundan kelâm ilmi yararlıdır. Ancak İmamımız, nihaî amaç edindiği kesin bilgiye ulaşabilmek adına bu ilmi yeterli görmemektedir. Bu durumun ilk sebebi kelâm âlimlerinin İslâm inanç esaslarını, ehl-i bid'at saldırlarına karşı savunurken, bazı felsefecilerin dayandığı öncülleri kabul ederek benimsemedi. Ayrıca kelâmcılar hasımlarının düŖtüđü çeliŖki ve yanlışları ortaya koyarken, onların benimsediği fikirlerin yanlışlığı ile uğraşmıştır ki İmamımıza göre bu şekilde avamı bile ikna edebilmek mümkün değildir. Son olarak kelâm ulemâsı, ilmin maksadı dışına çıkmıştır. Çünkü kelâm, herkese faydalı olan bir ilim değildir. Kelâm ilmini tahsil etmesi gereken iki grup vardır ki bunlardan birincisi zekî olup şüpheye düşenler; ikincisi zekî, imanı sağlam ve ilmî derinliği olan ve bu marifetini kullanarak şüpheye düşenleri ikna etmeye çalışanlardır.

Hüccetü'l-İslâm, insanların kelâm ilmi karşısındaki durumunu dört grup çerçevesinde ifade etmektedir. Birinci gruptaki kimseler, Allah Teâlâ ve Resûlullah (sas.)'e inanarak, ibadet ve ticareti ile uğraşanlardır. Bu kimseler kelâm

meselerini kavrayabilmekten yoksun olduğundan dolayı, onlara kelâm ilminden söz etmek, aksine onları şüpheye sürükleyecektir. İkinci gruptaki kimseler kâfir inançsız sapıklardır. Bu kimselere kelâm marifetiyle cevap verilemez. Çünkü bunlar bilgisiz taklitçi insanlardır ki ancak zor karşısında kabul ederler. Üçüncü gruptakiler ise taklit yoluyla hakikatı kabul edenlerdir. Bu kimseler yaratılış itibariyle anlayışlı olmasına rağmen, şer‘î bir mesele zor gelebilir ve şüphe yolunu açabilir. İşte bu kimseleri düşüğü durumdan kurtarmak adına kelâmî delillere başvurulabilir. Dördüncü gruptakiler, sapık ancak zeki kimselerdir. İmamımıza göre bu kimselerin şüpheye düşmesinin sebebi yanlış akîdelelerinden dolayı zekaları nedeniyledir. Bu kimseler hakikatı kabul etmeye uygundur. O halde kelâmî deliller marifetiyle kendilerine gidilebilir.

En nihayetinde Hücetü'l-İslâm'ın kelâm ilmine dair vardığı hüküm şu çerçevede izah edilebilir. Kurtuluşa erecek kimseler Allah Teâlâ'nın huzuruna selim bir kalp ile gelenlerdir ki bundan mahrum kalanlar kalbî hastadır. Bir çocuk evvela âmentü'yü (İslâm inanç esaslarını) ezberler. Sonrasında açıklamasını dinler ve en nihayetinde delilsiz ve ispatsız bir şekilde inanır. Bu avamın durumudur. Şu halde *avamın imanını güçlendirmek adına kelâm ilmine başvurmayaya gerek yoktur.*

“Allah”a inandım de, sonra dosdoğru ol!”³⁸⁴

Özetle kelâm ilminin faydaları olduğu gibi zararları da vardır. Misâlen şüphe uyandırarak kişinin imanını sarsabilecek birtakım şüpheli deliller sunmak veya tartışmadan kaynaklı inatlaşmalar bid‘ata yol açmaktadır. Hücetü'l-İslâm, “*süffiler ve hakikat meselesi*” başlıkları çerçevesinde de değinilecek olduğu üzere iman meselesini üç dereceye ayırır.

1. *Halkın imanıdır ki bu mesele taklit mertebesindedir.*
2. *Kelâmcıların imanıdır ki bu mesele akıl yürütmek mari-fetiyle ulaşılan iman mertebesidir. Ancak birinci mertebede-ki halkın imanına yakın bir derecedir.*
3. *Âriflerin imanıdır ki bu mesele hakikatin bizzat yaşanmasıdır. Bu imana erişen herşeyi kesinlik nuru ile görür, iman budur.*

O halde kelâm ilmi, akli gereklilikler haricinde herhangi bir şeyi kabul etmeyen bir kimseyi inandırmaktan uzaktır. Kelâm âlimleri apaçık bilgi ve kavrayışa varamadıklarından dolayı (hakikat meselesi), boşuna gayret göstermektedirler.

Filozoflar

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, kelâm ilmi üzerine incelemelerini bitirdikten sonra felsefî düşüncüyü ele almıştır. İmamımızın *el-münkız mine'd-dalâl* adlı eserinde vurguladığı önemli bir gerçelik vardır ki ilim müessesesi çerçevesinde büyük önem arz eder. Buna göre *“herhangi bir ilim dalını, o ilim dalının en yetkili uzmanı olan kimsenin derecesinde öğrenmedikçe, o ilim dalının bozuk ve sakat yönleri kavranamaz. Hatta bu da yeterli değildir. En yetkili uzmanı da aşarak o ilim şubesinin kendi araştırmacıları tarafından bile fark edilmemiş olan tuzak ve tehlikelerini tespit etmek gerekmektedir. Ancak bu sayede ilim dalının bozuk yönleri hakkında ortaya atılacak iddialar doğru olacaktır.”* Buna göre bir ekole, özünü kavramadan karşı çıkarak reddetmek, kör gözlerle taş atmak gibidir.

İmamımız, hiçbir Müslüman âlimin bu yönde gayret göstermediğine dikkat çekerek; kelâm âlimlerinin kitaplarında yer alan felsefecilere reddiye mahiyetindeki bölümleri *çelişkili ve kırık sözler* şeklinde niteler ki bunlar akli başında olan sıradan kimseleri bile ikna edebilecek yeterlikte değildir.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, bu amaç doğrultusunda felsefe ilmini bu alanda yazılmış kitaplardan öğrenmeye koyulmuştur. Bağdat Nizâmiye medresesinde müderris olarak görev yaparken, ders vermek dışında kalan bütün zamanını bu işe ayırmış, iki yıldan az bir zamanda felsefecilerin ilimlerini son noktasına kadar elde etmiştir. Bu bilgileri elde ettikten sonra bir yıla yakın bir sürede de, üzerinde düşünmüş, işin inceliklerini ve tehlikeli tuzaklarını ortaya koymuştur. İmamımız, en nihayetinde felsefe ilminin içerdiği tuzak ve aldatmacaları, yutturmacaları, gerçek ve hayalî unsurları şüpheden uzak kesinlik içerisinde kavramıştır. Öyle ki bütün felsefeciler küfür ve dinsizlik damgası taşımaktadır.

İmamımız, felsefecileri dehriyyûn (materyalistler), tabiiyyûn (tabiatçılar, natüralistler) ve metafizikçiler olarak adlandırdığı üç gruba ayırmaktadır. Bunlardan materyalistler, yaratıcı olarak Allah Teâlâ'yı ve ruhu kabul etmez, âlemin ezelden beri bu şekilde mevcut olduğu ve bu haliyle ebedî devam edeceğine inanırlar ki bunlar zındıktırlar. Natüralistler olanlarını da zındık saymak gerekmektedir. Çünkü bu kimseler doğal âlemlerle ilgilendikçe Allah Teâlâ'nın varlığını kabul etmelerine rağmen; insanın ölmüyle birlikte nefsi ve ruhunun da öleceğine ve bir daha dirilmeyeceğine inanmaktadırlar ki bu âhiret hayatını inkâr etmektir. Metafizikçiler ise ilk iki zümreden oldukça farklıdır. Her ne kadar temel bazı meselelerde dinden ayrılmaz gibi görünseler yani iman akîdelerine uyan yönleri olsa bile, iman esasları ile asla uyuşmayan yönleri de söz konusudur. İmamımız, bu zümredeki eleştirilerini esas olarak, yunan felsefesinin temsilcilerinden eflâtun ve aristo'nun düşünce yapısını İslâm âleminde devam ettiren Fârâbî ve İbn Sînâ'ya yöneltmektedir. Çünkü başka hiçbir İslâm filozofu, aristo'nun felsefesini Fârâbî ve İbn Sînâ kadar doğru bir şekilde anlatamamıştır. Fârâbî ve İbn Sînâ'dan *aktarılanlar çerçevesinde aristo felsefesi üç kısma ayrılmaktadır*. Birinci kısım küfrü gerektirirken; ikinci kısım

bid'at gerektirmektedir. Bu düşünce sisteminin üçüncü bir kısmı da vardır ki onu inkâr etmek gerekmemektedir.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, felsefî ilimleri *riyâziyyât* (matematik), *mantık*, *tabii ilimler* ve *metafizik* (varlık ilmi) şeklinde dört kısma ayırmaktadır. *Riyâziyyât* (matematik) ilimlerinden *hesap ilmi* (aritmetik) sayıları, *hendese ilmi* (geometri) şekil ve oranları, *heyet ilmi* ise (astronomi) ise gök cisimlerini konu edinmektedir. İmamımıza göre, bu ilimlerde dinî bakımdan lehte veya aleyhde herhangi bir şey yoktur ki tersine bu ilimler anlaşıldıkça inkâr edilmesi mümkün olmayan apaçık delillere dayalı meselelerdir.

Ancak İmamımıza göre matematik ilminden doğabilecek iki tehlike vardır. Birincisi, bu ilmi inceleyen kişinin, ilmin incelikleri ve berraklığına hayran kalması bu yüzden felsefecilere sempati duymasıdır. Böylece sanar ki, berraklık ve delillerin güvenilirliği bakımından felsefenin bütün bilgileri matematik ilminde olduğu gibidir.

Bu kimseler metamatikçilerin hakkındaki söylentileri duyar ve onları taklit ederse de kâfir olur. Şöyle düşünür ki “*din gerçek olsaydı, kendi alanlarında bu kadar derin inceleme yapmış matematikçiler bunu kesinlikle tespit ederlerdi*” böylece küfre düşer. Yine matematikçiler hakkındaki kâfir söylentilerine kulak vererek dini inkâr etmenin gerçek ve doğru olduğu sonucuna varabilir ki bunun sonu yine küfürdür. *İmamımız, bu şekilde yoldan sapan nice kimseler gördüğüne dikkat çeker.*

İmamımız, ikinci tehlikenin, dini desteklemek adına felsefî düşüncede ortaya atılan her bilginin reddedilmesi gerektiğini sanan İslâm'ın cahil dostlarının tutumuna bağlamaktadır. Ona göre bu cahil dostlar, felsefî bütün bilgileri reddetmiş, mesela güneş ve ay tutulması, bu görüşlerin dinin esaslarına aykırı olduğunu iddia etmiştir. O halde güneş ve ay tutulmasını kesin delile dayanarak bilen bir kimse, cahil dostun saçma iddiasını duyduğu zaman sahip

olduğu kesin delillerden kuşkuya düşmek yerine, İslâm'ın cehalete ve kesin delilleri inkâr etmeye dayandığına inanarak felsefeye daha da bağlanacak ve İslâm'dan uzaklaşacaktır. İmamımız böyle bir davranışı, *İslâm'a karşı büyük bir cinayet olarak* nitelemektedir.

Hz. Aîşe anlatıyor: Resûlullah (sav) zamanında güneş tutuldu. (Bunun üzerine) Resûlullah (sav) insanlara namaz kıldırıldı... Sonra güneş (eski hâline dönüp) açılmışken namazdan ayrıldı. İnsanlara bir hutbe verdi. Allah'a hamd ve senâ ettikten sonra şöyle buyurdu: "Güneş ve ay, Allah'ın âyetlerinden iki âyettir. Hiç kimsenin ölümlünden ya da doğumundan dolayı tutulmazlar. Bunları (güneş veya ayın tutulduğunu) gördüğünüz zaman Allah'ı zikredin, tekbir getirin, namaz kılın ve sadaka verin..." ³⁸⁵

Felsefî ilimlerin bir şubesi olan mantık ilminde de olumlu veya olumsuz yönden dine herhangi bir etkisi yoktur. Bu ilim delilin şartlarını ve delili meydana getiren kavram, terim ve önermelerden bahseder. Mantıkçılar burhan için kesinlik sağladığı şüphesiz olan bazı şartlar benimserler.

Ancak İmamımız, sıra dinî konulara geldiği zaman mantıkçıların bu şartlardan koptuğuna dikkat çeker. Ayrıca mantık ilminin berrak çerçevesinden dolayı bu ilmi beğenen kimselerin mantıkçılardan nakledilen bazı küfre düşürücü hükümlerin de, bu tip kesin deliller marifetiyle desteklendiğini sanarak, henüz felsefî düşüncenin metafizik kısmına varmadan kâfir olabileme tehlikesi vardır.

Tabiî ilimler; gökyüzü âleminde, yıldızlardan, yeryüzündeki su, hava, toprak, ateş vb. yalın cisimler (element) ile canlılar, bitkiler, madenler, vb. bileşik cisimlerden ayrıca bunların değişme, başkalaşma ve bileşme gibi hallerinden

bahsetmektedir. İmamımız, *el-münkız* adlı eserindeki bu açıklamasının ardından tabiî ilimlerin sorunlu bazı meselelerin haricinde inkâr edilemeyeceğini belirtir ki bu sorunlu başlıklara *tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinde yer vermektedir.

Hüccetü'l-İslâm, tabiî ilimler hakkındaki görüşlerini “ *bilmek gerekir ki tabiat Allah Teâlâ'nın emrine bağlıdır; kendi kendine hareket edemez. O yaratıcısı tarafından kullanılmaktadır. Güneş, ay, yıldızlar ve tabiî cisimler; hepsi Allah Teâlâ'nın emrine boyun eğmiştir. O halde bunların hiçbirisi kendiliğinden ve kendi kendine hiçbir şey yapamaz, hiçbir davranışa meyledemez*” çerçevesinde özetlemektedir.

*Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider. Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir.*³⁸⁶

Felsefecilerin büyük çoğunluğunun yapıldığı alan aslı olarak metafizik (varlık ilmi) ilmi çerçevesindedir ki bu alanda mantık ilminde getirdikleri şartlara bağlı kalmamışlardır. Bunun neticesi olarak metafizik (varlık) ilmi çerçevesinde diğer felsefi ilimlere göre daha yoğun görüş ayrılıkları yaşanmıştır. İmamımız, *el-münkız* adlı eserinde “*Fârâbî ve İbn Sînâ'nın aktardığına göre İslâm felsefelerinin görüşlerine en yakın olanın aristo ekolü olduğunu*” belirtmektedir. İmamızın, *el-münkız* haricinde *tehâfütü'l-felâsife* eserinde vurguladığı üzere, *birinci ve onüçüncü mesele filozofların metafizik ilmi çerçevesindeki görüşleri; yirminci mesele ise tabiiyyât ilmi çerçevesindeki görüşleri bakımından küfre düştükleri kısımdır*. Bu aşamada bu meselelerin her birisi detaylandırılacak ve İmamımızın bu iddialara cevaplarına yer verilecektir.

Birinci Mesele (metafizik ilmi)

Filozofların, Müslümanlara ters düştüğü, tamamen zıt görüşler benimsediği böylece kesin olarak küfre

düştüğü ilk mesele “*âlemin ezeli ve kadim (varlığı önce-siz) olduğu*” yönündeki iddiasıdır. Filozoflar bu iddiaları çerçevesinde “*Tanrı âlemi yaratmayı neden belirli bir anda tercih etmiştir?*” sorusunu yöneltmektedir.

Hüccetü'l-İslâm filozofların bu iddiasına karşılık “*Allah Teâlâ'nın kesin ve özgür iradesi çerçevesinde herşeyi her zaman yaratmaya kâdirdir. Âlemi ihdas etmek adına, istediği zamanı tercih etme kudretine de sahiptir. Aksi olsaydı, İradesinin sınırlı olması gerekirdi*” cevabını vermektedir.

Filozofların diğer bir iddiası “*âlem zaman bakımından ezeli, zat bakımından yani bilfiil varlığı itibari ile sonradandır*” şeklindedir. Hüccetü'l-İslâm filozofların bu iddiasına karşılık “*Allah Teâlâ zamana ve âleme takaddüm eder. Allah Teâlâ varken, âlem yoktu, âlem yoktan yaratılmıştır ki bu yaratılış Zorunlu varlığı icap ettirdiği bir mesele değil, Allah Teâlâ'nın hür iradesi doğrultusunda olmuştur. Zaman meselesinin araya girmesini kabul etmeye mecburiyet yoktur. Zaman'ın ezeli olduğunu düşünenler vehime kapılmışlardır. Zaman bir hareketin neticesidir; hareketin haricinde zaman yoktur. Bunu ise anacak kalp gözü kavrayabilir*” cevabını vermektedir.

On Üçüncü Mesele (metafizik ilmi)

Filozofların, Müslümanlara ters düştüğü, tamamen zıt görüşler benimsediği böylece kesin olarak küfre düştüğü ikinci mesele “*Allah Teâlâ'nın sadece küllileri bildiği, cüz'leri bilmediği*” başka bir deyişle “*Allah Teâlâ'nın dünya ve kâinata dair detayları değil de sadece küllî kanunları bildiği*” yönündeki iddiasıdır.

Filozoflara göre olaylar değişkendir. Değişmede ise ilim, bilinene tâbidir. Bilinen değiştiği zaman, aynı şekilde ilim de, onu bilen de değişmek zorundadır. Şu

halde Tanrı, cüz'iyâtı bilmiş olsaydı, O'nun da değişmesi gerekirdi ancak bu mümkün değildir. O halde varlık nizamını bilir, tek tek olayları bilemez.

*...Ne yerde ne de gökte, zerre miktarı bir şey bile rabbinin bilgisi dışında kalmaz; bundan daha küçük veya daha büyük ne varsa istisnasız apaçık bir kitapta yazılıdır.*³⁸⁷

Hüccetü'l-İslâm, filozofların yeni eflâtunculuk ekolü çerçevesinde gelişen ve âlemin Allah Teâlâ'dan sudûr ettiğini öne süren bu iddiasına karşılık *“Allah Teâlâ âlemi yaratmış olduğundan, O Kendi zâtını bildiği gibi, tek tek varlıkları ve olayları da bilmektedir. Zira ilim, bilenin zâtına bir izafettir. İzafet değişim yaşasa bile zât kendi hâlinde kalmaya devam edecektir.”* cevabını vermektedir.

Yirminci Mesele (tabiiyyât ilmi)

Filozofların, Müslümanlara ters düştüğü, tamamen zıt görüşler benimsediği böylece kesin olarak küfre düştüğü üçüncü mesele *“âhîret hayatının ruhanî olduğu”* yönündeki iddiasıdır. Onlara göre öldükten sonra dirilmek (haşr) beden ile olmayacak, insan öldükten sonra ruhu tekrar bedeni ile birleşmeyecektir. Böylece yalnız ruh devam edecektir. Çünkü ruh maddeden bağımsız ve kendi başına devam edebilen bir cevherdir.

*Cezaları işte budur. Çünkü onlar âyetlerimizi inkâr etmişler ve demişlerdi ki: “Bizler, bir kemik yığını ve un ufak olmuşken yepyeni bir yaratmayla dirilecekmişiz, öyle mi?”*³⁸⁸

Hüccetü'l-İslâm filozofların bu iddiasına karşılık *“ruhanî haşrın bedeni haşr ile beraber olacağını”* şer'î delilin

387 Yûnus Suresi, 61. Ayet

388 İsrâ Suresi, 98. Ayet

açık hükmü çerçevesinde ortaya koymaktadır. Mükâfat ve cezaya ruh da ortaktır. Ancak bunların bedene uygulanmayacağını söylemek küfürdür.

Bâtınîler

Bir ehl-i bid'at kelâm ekolü olan şîa ekolü kendi içerisinde birçok sayıda şubeye ayrılabilir bu ayrışmada öne çıkan ekoller imâmîyye, zeydiyye ve ismâîliyye şeklindedir. Soyuna baba tarafından Hz. Ali (ra.), anne tarafından Hz. Ebû Bekir (ra.)'a uzanan, ca'ferî fikhının kurucusu Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'in büyük oğlu İsmâîl b. Ca'fer es-Sâdık'ın imâmetini savunanlara ismâîliyye denmektedir. İmamların sayısını on iki kabul etmelerinden dolayı isnâaşeriyye veya fıkihta Ca'fer es-Sâdık'a tâbi oldukları için ca'feriyye olarak da anılan imâmîyye ekolünün on iki imam anlayışına karşılık ismâîliyye ekolünün yedi imamı bulunmaktadır.

İsmâîlî imamları, faaliyetlerini yaklaşık olarak bir buçuk asır gizlilik içerisinde yürütürken; dâîler mezhebe daveti sürdürmüş, bu çerçevede Kûfe, Basra, İran, Yemen, Bahreyn, Kuzey Afrika coğrafyasına ağırlık vermişlerdir. Kendilerine geniş bir taraftan kitlesi bulan dâîler, bunun neticesi olarak Bahreyn'de Karmatî devleti'ni kurarken; hicrî 297 yılında (miladî 909) Mısır'da Fâtımî Devleti'ni kurmuşlardır. Bu devletin varlığına hicrî 567 yılında (miladî 1171) Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından son verilmiştir.

Fâtımî Devleti'nin kurucusu Ubeydullah el-Mehdî (ö. 322/934) ile birlikte Fâtımî halifeliği kurulmuştur ki bu sırada on sekizinci Abbâsî halifesi Muktedir-Billâh üzerinden Abbâsî hilâfeti de varlığını sürdürmektedir. Bu esnada altıncı fâtımî halifesi hâkim-biemrillâh, ismâîliyye ekolünün hiyerarşisi üzerinde ilâhî bir şahsiyet olma yoluna girişmiş, hicrî 408 yılında (miladî 1017) ilâhlığını açıklamış, dinin imamlığına da veziri hamza b. ali adındaki kişiyi getirmiştir.

Sekizinci Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh el-Fâtımî (ö. 487/1094) döneminde Hindistan, Orta İran ve Yemen’de başarılar elde eden ismâiliyye aynı zamanda en ciddi bölünme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Zira Müstansır-Billâh el-Fâtımî, büyük oğlu Nizâr’ı kendisine veliaht tayin etmesine rağmen, Fâtımî veziri Efdal b. Bedr el-Cemâlî’nin destek ve girişimleri sonucunda küçük oğlu Ahmed, el-Müsta’lî-Billâh lakabıyla halife ilân edilmiştir. el-Müsta’lî-Billâh, Nizâr’ı öldürtmüştür.

Böylece sekizinci Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh el-Fâtımî’nin ölümünden sonra ismâiliyye ekolü, nizârîyye ve müsta’liyye şeklinde adlandırılan iki büyük kola ayrılmasına rağmen *zâbir ve bâtin ayrımı* her iki kol tarafından da benimsenen ortak esastır ki bu yüzden ismâiliyye ekolü uzunca bir süre *bâtmiyye* olarak anılmıştır. Burada müsta’liyye ekolünün, nizârîyye koluna göre daha mutedil olduğu, nizârîyye kolunun ise inanç ve ibadet esaslarını ekseriyetle bâtinî yorumlara dayandırdıklarını söylemek mümkündür.

Hasan Sabbâh (ö. 518/1124), el-Müsta’lî-Billâh’ın halife ilân edilmesine isyan ederek kendi Nizâr’ı desteklemiş ve onun adına hutbe okutmuştur. Bunun bir neticesi olarak Bedr el-Cemâlî, halifelik meselesinde kendisi ile ters düşen Hasan Sabbâh’ı ülkeden sürmüştür. Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk, Rey’deki güçlere onu yakalaması için emir vermiş ancak Sabbâh buradan kaçarak Kazvin’e gitmiştir. Kendisine karargâh olarak seçtiği Alamut kalesi’ne yerleşmiş, burada hicrî 483 yılında (miladî 1090) Nizârî-İsmâilî Devleti’ni kurmuştur.

Böylece, doğu İsmâilîleri (el-ismâiliyyetü’l-cedîde) - İran Nizârîleri’nin lideri olarak Fâtımîler’le ilişkilerini tamamen kesmiştir. Fırkanın en önemli özelliği, kendilerine düşman olan kimselerin, sadık fidâiler tarafından öldürülmesinin dinî bir vazife olarak kabul edilmesidir. Hasan Sabbâh, eğitim

ve öğretim faaliyetlerini tamamen yasaklamıştır. Çünkü ona göre Allah Teâlâ'yı bilmek akıl ve düşünce marifetiyle değil mâsum imamın rehberliğinde mümkündür. O halde insanların her devirde dinini, bir imâm-ı ma'sûmun nezaretinde öğrenmesi gerekmektedir. Etrafındaki insanlar Sabbâh'ın bu düşüncelerinde hikmetler olduğuna inanarak peşinden gitmiş, ona kalpten inanan dâîler ise topluma telkinde bulunurken davetlerini açıktan yapmak yerine duruma göre şekil alıyorlardı.

Böylece bâtinilik ekolü Hasan Sabbâh ile yeni bir hüviyet kazanmış, mâsum imam adına davette bulunan dâîlerin yerini, Sabbâh'ın cennet vaad ettiği ve devamlı haşîş (esrar) kullanmaya alıştırdığı "*haşîş*" denilen caniler almıştır. O halde Nizârî-İsmâîlî Devleti'nin amacı dinî olmaktan çok siyasîdir ki böylece kendi görüşlerini benimseterek siyasal düzeni çöktürmek istemişlerdir.

Sabbâh'ın yürüttüğü faaliyetler *Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşâh b. Alparslan (ö. 485/1092)*'nin dikkatinden kaçmamış, sultan İslâm dünyası için büyük bir tehdit oluşturan Sabbâh ve fidâîleri ile mücadeleyi devlet politikası haline getirmiştir. Bu çerçevede askerî mücadelenin haricinde Hücetü'l-İslâm İmam Gazzâli'nin de müderris olarak görev yaptığı *Nizâmiye medreseleri* marifetiyle Sünnîliği takviye etmeye gayret göstermiştir.

Bu dönemde Abbâsî Halifesi Halife el-Müstazhir-Bilâh (ö. 512/1118), bâtinî propagandasını etkisiz hale getirebilmek adına Hücetü'l-İslâm İmam Gazzâli'den bir eser yazmasını istemiş, İmamımız bu amaç doğrultusunda *fedâ ihu'l-bâtiniyye ve fezâ ilü'l-müstazhiriyye* adlı eserini kaleme almıştır. İmamımız eserinde, bâtinîlerin mâsum imam iddiasına şu şekilde cevap vermektedir.

Bâtinîler, imamın ismet'i (korunmuşluğu) hakkında ileri sürdüğü iddialarında yetersiz ve haksızdırlar.

İddialarını ispat etmek için ya zorunlu bilgilere ya düşünceye ya da işitmeye dayanmak zorundadırlar. Oysa onlar zorunlu bilgilere istinat edemezler. Çünkü zorunlu bilgiler, herkesin doğruluğunda ittifak ettiği meselelerdir. Bâtınîlerin iddiasına yönelik ittifak olmadığından, bu iddiaların zarûriyyât olmadığı açıktır. Onlar iddialarını düşünce yoluyla elde ettiklerini de söyleyemezler. Çünkü düşünceyi de geçersiz saymaktadırlar. Son olarak işitme konusunda mâsum imama dayandıklarını kabul ederler ki imamın doğruluğu ve mâsumiyetini bilmekte ya zarûriyyât ya düşünmekten geçer ki o halde bütün bunlar bâtınîlerin dayanağı olamaz.

Hakikatin sadece gizli bir imamın tâlimi marifetiyle öğrenilebileceğini iddia ettiklerinden dolayı aynı zamanda ta'limiyye olarak da anılan bu ekolün görüşünü kabul eden bir kişi *"baydı o zaman yanılmaz öğretmenin bilgisini ortaya getirin, ondan yararlanalım"* diyecek olursa, bâtınîlerin bu kişiye diyebilecekleri tek şey *"öğretmeni kendin ara, benim amacım bu kadardı"* cümlesi olacaktır. Çünkü daha fazla bir şey söylese rezil olacaktır ki ta'limiyyenin iç yüzü işte budur.

Müslümanların imâm-ı ma'sûmu Resûlullah (sas.)'dir. Biz O'ndan gelen Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet'e sahibiz.

Büyük Selçuklu Devleti Veziri Nizâmülmülk, ebû tâhir arrânî adında bir fidâî tarafından öldürülmüştür. Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşâh b. Alparslan'ın da otuz sekiz yaşında şüpheli ölümünün ardından hânedan mensupları arasında başlayan taht kavgalarını fırsat bilen bâtınîler, etki sahalarını genişletmişlerdir. Böylece Nizârî-İsmâilî Devleti bir yandan önemli mevziler kazanırken bir yandan ehl-i sünnet ve Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli merkezlerini propaganda faaliyetleri ile baskı altında tutmaktaydı.

Bu karışık ortamda hergün Müslüman kanı akıtmaya devam eden sabbâh'ın fidâileri, kendilerine düşman birini vezir tayin ettiğinden dolayı Büyük Selçuklu Devleti Hükümdarı Berkyaruk'a (ö. 498/1104) da saldırı gerçekleştirmişlerdir. Sabbâh'ın fidâileri Berkyaruk'un ardından bir dönem sonra tahta geçen Muhammed Tapar (ö. 511/1118), Hasan Sabbâh ile yapılacak mücadeleyi kâfirler üzerine yapılacak gazâdan daha üstün tutmuş, Alamut'u ele geçirmek ve Hasan Sabbâh'ı teslim almak adına kuşatmaya girişmiştir. Kuşatma esnasında Hasan Sabbâh ve fidâileri perişan duruma düşmüş ancak Muhammed Tapar'ın ölüm haberi gelince ordu kuşatmayı kaldırarak geri dönmüştür. Sabbâh, sapkın fikirleri ile birlikte hicrî 518 yılında ölmüştür.

Sûfiler

Hüccetü'l-İslâm, hakikati aramak adına çıktığı yolda incelediği ilk üç zümreden müspet bir sonuç alamayınca, onları tenkit ederek *tasavvuf yolunu* incelemeye koyulmuştur ki hakikati arama yolculuğundaki ruhî ve zihnî arayışın karşılığını bu yolda bulmuştur. Bu konuda takip ettiği isimler *Bâyezîd-i Bistâmî* hz. (ö. 234/848), *Cüneyd-i Bağdâdî* hz. (ö. 297/909) ile *Ebû Tâlib el-Mekkî* hz. (ö. 386/996) olmuştur. İmamımızın *sünnî akîde çerçevesinde kurmaya gayret ettiği tasavvufî anlayışı*, Kur'an-ı Kerîm'den delillendirdiği Allah Teâlâ ve âlem anlayışı ile fitrî bir yetenek olan aklın Allah Teâlâ ve yarattıkları arasındaki ilişki kuran rolüne dikkat çeken bir telakkidir.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin, hicrî 484 yılının cemâziyelevvel ayında (miladî temmuz 1091) Büyük Selçuklu Devleti Veziri Nizâmülmülk tarafından *Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisliğine* tayin edilmesi ile birlikte başlayan hakikat yolculuğunun kısa bir özeti yapılmıştır. O dönem *zeynüddin (dinin süsü)* olarak da anılan İmamımız, bu dönemde bir yandan ders verirken diğer yandan kendi

deyimiyle “*safsata yolunu tutuşundan*” Allah Teâlâ’nın kalbine attığı bir nur marifetiyle kurtulması ile birlikte hakikati araştırmak adına araştırmalar yapıyordu. Bu araştırmaları çerçevesinde incelediği ilk üç zümreden müspet bir sonuç alamamış ve hakikati tasavvuf yolunda bulmuştur. İmamımız, *el-münkiz mine’ d-đalâl* adlı eserinde bu durumu kendi ağzından anlatır.

Artık açık bir şekilde farkına varmıştım ki, âhret saadetine ancak takvâ ve nefsi aşırı arzulardan temizlemekle varılabilir. O halde gereken, aldatici dünya yurdundan uzaklaşarak, ebedî âhret yurduna yönelmek, kalbin dünya hayatı ile ilgisini kesmek böylece olanca gayretle Allah Teâlâ’ya yönelmektir. Bu ancak her türlü makam ve servetten vazgeçmekle olur. Hayatımı gözden geçirince, birçok ilgi ve bağımlılığın içerisinde düştüğümün farkına vardım. Hemen bu durumu düzelterek birşeyler yapmazsam, ateşe yuvarlanmak üzereyim. Bir süre hep bu durumu düşündüm, Bağdat’tan ayrıldım. Ayrılmadan önce kendim ve ailemin kıtkanaat geçimine yetecek kadarını bıraktıktan sonra, malımın geri kalanını dağıttım.

İmamımız, düşünce sürecinde derin bir tefekküre dalmış, hicrî 488 yılında (miladî 1095) müderrisliği bırakarak Bağdat’tan ayrılmasından sonra Şam’a giderek münzevî bir hayat yaşamıştır. Yaklaşık olarak iki yıl kaldığı şam’dan ayrılarak Kudüs’e varmış, Hz. İbrâhim (as.)’ı ziyaret ettikten sonra Resûlullah (sas.)’i de ziyaret edebilmek arzusu ve hac görevini ifa etmek amacıyla ile Hicaz bölgesine varmıştır. Hicrî 499 yılında, Büyük Selçuklu Devleti Veziri Fahrülmülk’in ısrarı ile Nişâbur Nizâmiye medresesinde hocalığa başlamış, yaklaşık üç yıl sonra Tûs’a dönmüş ve hicrî 505 yılında (miladî 1111) burada vefat etmiştir.

Allah Teâlâ, ona rahmet eylesin.

1.2.2. MATEMATİK

Matematik ilmi, “*tümdengelim düşünce çerçevesinde akıl yürütmek marifetiyle*” problem çözerek böylece *süreksiz nicelik* ve *sürekli nicelik* kavramlarının özelliklerini ve bunların arasındaki ilişkileri inceleyen aklî bir disiplindir.

Düşüncenin sadece dil aracılığıyla ifade edilebildiği gerçeği göz önüne alındığında, bir tasavvur olan kavramın, dil vasıtası ile ifade edilmesine mantık ilminde *terim* denmektedir. O halde başka şeylerden ayrılabilen ve tasarlanabilen herşey mantıksal çerçevede kavramdır ki kavramlar da bir dile (terimlere) bürünmüştür. Böylece terim, kavrama dil yönünden işaret ettiği gibi, kavramın işaret ettiği obje hakkında bilinenleri yeniden hatırlatmaktadır.

Kavramların (terimler) en genel olanı; *cins*, *tür* (*nevi*), *ayrım* (*fasıl*), *özellik* (*hassa*) ve *ilinti* (*araz-ı âm*) olmak üzere beş tanedir. Beş tümel (beş küllî) arasından üstünde başka cins bulunmayan cinslere “*üstün cinsler* (*el-ecnâsü'l-âliye*)” denmektedir. Üstün cinsler, (*insan zihninin tikelden tümele yüklerle erişebildiği en yüksek ve en genel cinsler*) aynı zamanda *kategorieler* (*makûlât*) olarak isimlendirilmekte, bunlar *mümkün varlıkların en genel ve nihai sınıflarını gösteren kelimeler* olarak *insan düşüncesinin en basif fakat en geniş çerçevesini teşkil etmektedir*. Şu halde varlığın çeşitli sınıfları olan kategorieler varlıkların esas olarak ne çeşit varlık olduğunu ifade etmektedirler ki birisi cevher, dokuz tanesi arazdır. Kategorielerin detaylarına mantık ilmi çerçevesinde yer verilecek olmakla birlikte bu başlıkta sadece *nicelik kategorisinden* bahsedilecektir.

Üstün cinslerden olan *nicelik* (*kemiyet*), bir ve bireysel bir şey olan iki veya daha fazla sayıdaki tamamlayıcı ögeye bölünebilir. Buna göre “*kaç*”, “*nice*” ve “*ne kadar*” sorularının cevabı olan kategoridir. Böylece *uzunluk*, *derinlik*, *zaman vb. ölçme*, *artma*, *eksilme*, *eşitlik marifetiyle cevhere ilişkin bir ilinti*

olduğu anlaşılır ki bu ilinti tasavvur edilirken dışarıdan bir başka şeye bağlanmaya ihtiyaç duymamaktadır.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, kemiyet kategorisini *sürekli (kesiksiz-muttasıla)* ve *süreksiz (kesikli - munfasıla)* olarak ikiye ayrılmaktadır.

Sürekli nicelik ya *miktardır* ki bunun zâtı sabit ve daimî olup parçaları birarada bulunabilir; ya *zamandır* ki bunun zâtı itibariyle sabit ve daimî olmamakla birlikte parçaları da birarada toplanamaz.

Miktar, bir yönü ile bölünmeyi kabul edebilir ki bu *çizgiden* ibaret olur, iki yönden bölünmeyi kabul edebilir ki bu da *yüzey* örneğinde görülür. Miktar, üç yönden bölünmeyi kabul edebilir ki bu da ancak *üç boyutlu cisimlerde* açığa çıkar. Sürekli niceliklerin parçaları arasında ortak sınır bulunmasına karşın, *süreksiz niceliklerin* sayılarda olduğu gibi parçaları arasında ortak sınır yoktur.

Matematik İlimlerin Konusu

Arazlar (ilinti) arasında yer alan *nicelik (kemiyet) kategorisi*, matematik ilminin konusudur. O halde matematik ilminin müfredatı *sürekli nicelik* ve *süreksiz nicelik* ile *bu ikisinin biribiri ile münasebetinden* meydana gelmektedir. Bu durumun bir neticesi olarak matematik ilminin, varlıkların *nicelik denilen vasfını* incelediği söylenebilir.

Matematik ilminin değeri, nicelik ilmi olmasından kaynaklanmaktadır. Şu kadar ki akli ilimlerin problem ve meselelerinin her birisi azlık veya çokluk taşımakta olduğundan, *aritmetik marifetiyle ifade edilme gerekliliği söz konusu* olacak özellikle tabii ilimler (tabüyyât) çerçevesinde ortaya atılan hipotezler, bu çerçevede vurgulanmadıkça, fikirden öteye geçerek ilmî bir hüviyet kazanamayacaktır. Misâl olarak, suyun ısıtıldığı zaman kaynadığını bilmek sadece ilmî bir fikirden ibaretken, suyun 100 derece sıcaklığa eriştiğinde kay-

nadığını söylemek, ortaya ilmî bir bakış açısı koymaktır. Bu sebepten dolayı tabiiyyât ilimleri çerçevesinde ortaya konan görüşler, matematik formüller kullanılarak ifade edilmektedir. Doğa ilimlerinde olayların süregelen azalma ve çoğalma safhalarının gösteriminde de geometrik grafiklerden yararlanılmaktadır. Süreklilik ifadesi taşıyan şekiller marifetiyle grafikler, meselenin zaman içerisindeki değişim miktarını belli ederek ortaya koymaktadır.

Sürekli nicelik çerçevesinde başvurulmuş grafikler sayesinde, herhangi bir olayın geçirdiği aşamalar arasındaki süreklilik tespit edilebildiği gibi, bu olayın sebebini tayin edebilmek de mümkün olmaktadır. Buna göre ilgilenilen olaya ait grafik çizildikten hemen sonra, bu meselenin sebebi olduğu düşünülen olayın grafiği de çizilebilir ve aralarında karşılaştırma yapılabilir. Misâl olarak insanların eğitim ve istihdam demografisine ait grafik çizildikten sonra karşılaştırma yapılarak, tahmin edilen sebebin (eğitim), açıklanmak istenen olayın (istihdam bulma olanağı) etkeni olduğu berrak bir hâl alacaktır. Özetle, aralarında zaman ve mekân bakımından beraberlik görülen olaylardan ikisinin grafiği tastamam uygun olursa, bu olaylar arasında sebep-sonuç bağıntısı olduğunu söylemek kolaylaşacaktır. Elbette ilim çerçevesindeki başlıkların her birisi aynı kesinliğe sahip olmadığından dolayı, bütün meseleleri sayılar ve grafikler marifetiyle ifade edebilmek de mümkün değildir. Buna rağmen matematik, akli ilimlerin başvurmaları gereken önemli bir araçtır.

Matematik ilminden doğabilecek iki tehlike vardır. Birincisi, bu ilmi inceleyen kişinin, ilmin incelikleri ve berraklığına hayran kalması bu yüzden felsefecilere sempati duymasıdır. Böylece sanar ki, berraklık ve delillerin güvenilirliği bakımından felsefenin bütün bilgileri matematik ilminde olduğu gibidir. Bu kimseler metamatikçilerin hakkındaki söylentileri duyar ve on-

ları taklit ederse kâfir olur. Şöyle düşünür ki “*din gerçek olsaydı, kendi alanlarında bu kadar derin inceleme yapmış matematikçiler bunu kesinlikle tespit ederlerdi*” böylece küfre düşer. Yine matematikçiler hakkındaki kâfir söylentilerine kulak vererek dini inkâr etmenin gerçek ve doğru olduğu sonucuna varabilir ki bunun sonu yine küfürdür.

İmamımız, ikinci tehlikenin, dini desteklemek adına felsefî düşüncede ortaya atılan her bilginin reddedilmesi gerektiğini sanan İslâm’ın cahil dostlarının tutumuna bağlamaktadır. Ona göre bu cahil dostlar, felsefî bütün bilgileri reddetmiş, mesela güneş ve ay tutulası, bu görüşlerin dinin esaslarına aykırı olduğunu iddia etmiştir.

O halde güneş ve ay tutulmasını kesin delile dayanarak bilen bir kimse, cahil dostun saçma iddiasını duyduğu zaman sahip olduğu kesin delillerden kuşkuya düşmek yerine, İslâm’ın cehalete ve kesin delilleri inkâr etmeye dayandığına inanarak felsefeye daha da bağlanacak ve İslâm’dan uzaklaşacaktır. İmamımız, bu davranışı, *İslâm’a karşı büyük bir cinayet olarak* nitelemektedir.

Matematğin konusu ve değeri çerçevesinde dikkat edilmesi gereken en önemli husus, matematik metodun ilimlere tatbikinin sınırsız çerçevede olamayacağıdır. Başka bir deyişle matematik marifetiyle, bütün olayların açıklanabileceğine inanmak yanlıştır. Her meselenin kesinlik ölçüleri yoktur. Bu bağlamda Hüccetü’l-İslâm’ın aklî ilim çerçevesinde değinilen ve matematik ilmine yönelik uyarı niteliğindeki görüşlerine yukarıda yer vermek marifetiyle kısaca hatırlatmakta fayda vardır.

Matematik ilminin müfredatını oluşturan sürekli nicelik (*geometri ilmi*) ve süreksiz nicelik (*aritmetik-hesap*) birbirinden ayrı ortaya çıkmıştır. Geriye dönüp bakıldığında

sürekli nicelik matematiğinin daha çabuk gelişim gösterdiği söyleyebilir. Aritmetik ilminin daha soyut bir hâli olan cebir, *Ebü Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî* (ö. 232/847) tarafından kurulmuştur. Sürekli nicelik geometri ilminin, süreksiz nicelik cebir ile arasında bağlantı miladî 17. yüzyılda koordinatların bulunması ile birlikte ortaya konulabilmiştir. Koordinatlar sayesinde bir eğrinin karşılığı olan denklem veya bir denklemin geometrik karşılığı olan eğri gösterilebilir hale gelmiştir ki bu mesele süreksiz nicelik matematiğinin "*analitik geometri*" çerçevesini oluşturmaktadır.

Matematik ilminin belirlemeye başladığı ilk dönemlerde sürekli nicelik matematiğinin (geometri), süreksiz nicelik matematiğine göre üstünlüğü söz konusu olmakla birlikte aradan geçen zamanla birlikte durum tersine dönmüş, süreksiz nicelik (*aritmetik*) matematiği daha önplana çıkmaya başlamıştır. Bugün süreksiz nicelik matematiği ilerlerken sürekli nicelik matematiğini açıklamaya devam etmekte ve sürekli nicelik matematiğine yönelik araştırmalar derinleşmekte, hatta süreksiz niceliği sürekli nicelik çerçevesinde açıklama gayretleri yoğunlaşmaktadır ki "*topoloji disiplini*" bu çerçevede rol almaktadır.

Matematik İlimler

Matematik ilminin bütün şubeleri, *sürekli nicelik* ve *süreksiz nicelikten* veya bu iki niceliğin birbiri ile münasebetinden ortaya çıkmaktadır. Şu halde matematik ilmi en geniş çerçevede; *saf matematik* ve *uygulamalı matematik* şeklinde iki kategori altında ele alınabilir. Soyut (saf) matematik ilimler *matematikselsel mantık*, *aritmetik*, *cebir*, *geometri*, *analitik geometri*, *topoloji* ile *analiz* ve *fonksiyonlar* çerçevesinde incelenirken; uygulamalı matematik ilimler ise *matematikselsel fizik*, *sayısal analiz* ve *istatistik* bağlamında irdelenebilir.

Matematik ilimlerin genel çerçevesi dahilinde *incelediği konu başlıkları hakkında kısa bilgi verilmesi*, konunun daha net anlaşılması adına önem arz etmektedir.

Fonksiyonlar

Matematik ilminde amaç, problemi belirleyen değişkenleri ve bu değişkenlerin kendi aralarındaki ilişkiyi saptamaktır. Bu amaç doğrultusunda değişkenlerden birisinin, diğerine veya diğerlerine olan bağlılığın matematiksel biçimi fonksiyon olarak adlandırılmaktadır.

$$A=a_0+a_1X$$

Örnek incelendiği zaman, A 'nın, X 'in bir fonksiyonu olduğunu anlaşılacaktır. Elbette problem konusu olan iki değişken arasındaki ilişki, nitel formda da ifade edilebilir. Ancak temel önermenin matematiksel biçimde ifade edilmesinin faydaları çoktur. Bir diğer açıdan bakıldığı zaman fonksiyon, bir x kümesindeki her elamanı, y kümesinde yalnızca bir elemana eşleyen kuraldır ki burada dikkat edilmesi gereken husus, fonksiyonun iki küme arasındaki bir eşleme değil, bir kümeden diğerine doğru yapılan eşleme olduğu ayrıntısıdır. Fonksiyon meselesinde, eşleme işleminin hangi kümeler arasında hangi yönde yapıldığını gösterme “ $f:X \rightarrow Y$ ” notasyonu marifetiyle yapılmaktadır. Notasyonda X , f fonksiyonunun tanım kümesini, Y değer kümesini gösterir.

O halde Y 'de eşlenen elemanların kümesi, aynı zamanda Y 'nin bir alt kümesi olacaktır ki bu kümeye de *görüntü kümesi* ismi verilmektedir. Tüm bunlardan hareketle denilebilir ki fonksiyon, tanım kümesinden görüntü kümesine yapılan eşlemelerin kuralıdır.

Sayılamayan Sonsuzlar

Uygulamalı matematik ilimlerde, tanım ve değer kümelerinde, genellikle *reel sayılar kümesi* tercih edilmektedir. Reel sayılar kümesi, *sayılamayan sonsuz sayıda elemandan* teşkilidir.

Şu halde “*sayılabilen sonsuz sayıda eleman*” var mıdır? sorusu gündeme gelecektir. Reel sayılar, rasyonel ve irrasyonel sayılardan oluşmaktadır.

Her bir rasyonel sayıya, tek bir doğal sayı denk gelecek şekilde bir eşleşme yapmak mümkündür. Buna göre payı 1 olan bütün rasyonel sayılar 1. satırda; payı 2 olanlar 2. satırda... n olanlar n. satırda gösterilebilir. Sonsuz rasyonel sayıyı içeren bu dizilim marifetiyle rasyonel sayılar bir diziye dönüştürülebilir ve böylece sayılmaları mümkün hale gelir.

$$Q = \left\{ \frac{1}{1}, \frac{1}{2}, \frac{2}{1}, \frac{3}{1}, \frac{2}{2}, \frac{1}{3}, \dots \right\}$$

$$N = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, \dots\}$$

O halde anlaşılacaktır ki, reel sayıların rasyonel sayılar kısmı, *sayılabilen sonsuz bir kümedir*; sayma işleminin mümkün olacağı şemada gösterebilmeleri mümkündür. İki tam sayının oranını ifade eden rasyonel sayılara karşılık, reel sayıların $\sqrt{5}$, e , π , $\sqrt[3]{5}$ şeklinde gösterilen bir diğer kısmı vardır ki, bunlar oran formunda ifade edilemediklerinden dolayı *irrasyonel sayılar* şeklinde anılmaktadırlar. Buna göre $\sqrt{2}$ sayısının irrasyonel olduğu kanıtlanabilir. Öncelikle $\sqrt{2}$ sayısının irrasyonel değil de, tersine rasyonel bir sayı olduğu düşünülebilir. Bu durumda ispat, karesi 2 olan $\frac{a}{b}$ şeklindeki bir sayının ispatına eğilecektir.

Ayrıca *a ve b sayılarının her ikisinin - / + 1 haricinde aralarında ortak bölenleri bulunmayan asal sayılar* olduğu varsayılabilir. O halde işlem aşağıdaki şekile dönecektir.

$$\left(\frac{a}{b} \right)^2 = 2 \quad \gg \quad a^2 = b^2$$

Böylece a^2 'nin haliyle a sayısının çift sayı olduğu düşünülür. O halde $a=2m$ yazılarak $a^2=b^2$ eşitliğinde yerine

konulabilir ki bu eşitlik b sayısının da çift sayı olduğunu söylemektedir.

$$(2m)^2=2b^2 \gg 2m^2 =b^2$$

Hem a, hem de b çift sayı olursa, a ve b sayılarının aralarında asal olduğu varsayımı düşecektir ki iki çift sayı aralarında asal olamayacağından dolayı karesi 2'ye eşit olan bir rasyonel sayı da yoktur. $\sqrt{2}$ sayısının irrasyonel sayıdır.

O halde anlaşılacaktır ki, reel sayıların irrasyonel sayılar kısmı, *sayılamayan sonsuz bir kümedir*, sayma işleminin mümkün olacağı şemada gösterebilmeleri mümkün değildir. Dolayısıyla rasyonel ve irrasyonel sayılardan oluşan reel sayılar da *sayılamayan sonsuz elemandan* meydana gelecektir ki bundan dolayı reel sayıları göstermek için aralık notasyonundan yararlanılmaktadır.

Aralık Notasyonu

$$(-\infty, \infty)=\mathbb{R}$$

Bu çerçevede herhangi bir fonksiyonun tanım kümesi sonlu yani sayılabilen sonsuz küme bir ise, bu türden fonksiyonlar *kesikli tanımlanmış fonksiyon* (*kesikli değişkenin fonksiyonu*) şeklinde tarif edilirken; tanım kümesi sayılamayan sonsuz değerlerden oluşuyor ise *sürekli tanımlanmış fonksiyon* olarak anılmaktadır. Fonksiyonlar yazılırken, tanım kümeleri virgülden hemen sonra sağ tarafta belirtilmektedir.

Matematiksel analize bu pencereden bakıldığında, ortaya konan zihinsel çaba, süreklilik ve türev özelliklerinden mahrum kalacaktır. Problemin bu özelliğe sahip olması adına, misâl olarak araba sayısı her ne kadar 14,53 vb. gibi tam sayı olmayan değer alamayacak olsa bile, teoride tanım kümesi $x \geq 0$ gibi sayılamayan sonsuz sayı ihtiva eden bir küme kabul edilir. Böylece hakikatte kesikli nicelik olsa da tanım kümesinin aralıklarda tanımlanması marifetiyle sürekli olarak kabul edilirler.

Limit

Bir fonksiyonun tanım aralığının, belirli bir nokta çevresindeki değişiminin analizi limit kavramı bağlamındadır. Buna göre limit matematik ilimlerin önemli bir konusu olan türevin de temelini oluşturmaktadır. Limitin ne olduğunu anlayabilmek adına “bir $y=f(x)$ fonksiyonunda bağımsız değişken (x), bir x_0 değerine yaklaşırken, bağımlı değişken y nasıl değişim gösterir” sorusunu cevaplandırmak gerekmektedir. Aşağıdaki polinom fonksiyon örnek olarak alınarak, x_0 değeri 2’ye eşit kabul edilebilir.

$$y = f(x) = 5x^2 + 7$$

Öyleyse matematiksel analiz, bağımsız değişken (x), 2’ye yaklaşırken $f(x)$ ’in $f(2)$ civarındaki değişimini incelemek üzerinedir.

Soldan Yaklaşım ($x < 2$)		Sağdan Yaklaşım ($x > 2$)	
x	$f(x)$	x	$f(x)$
-1	12	5	132
1	12	4	87
1,25	14,8125	3	52
1,50	18,25	2,75	44,8125
1,75	22,3125	2,50	38,25
1,95	26,0125	2,10	29,05
1,99	26,8005	2,05	28,0125
1,999	26,98001	2,001	27,02001

Bu amaç doğrultusunda 2’ye hem sağdan (ikiden büyük değerlerden) hem soldan (ikiden küçük değerlerden) yaklaşıldığında, bu değerlere karşılık fonksiyonun aldığı değerler tabloda görülmektedir.

2'ye hem sağdan (ikiden büyük değerlerden) hem soldan (ikiden küçük değerlerden) yaklaştığında zaman fonksiyonunun değerinin 27 sayısına doğru yaklaştığı görülmektedir. Böylece denilebilir ki $y = f(x) = 5x^2 + 7$ fonksiyonunun $x=2$ için limiti 27'dir. Matematiksel çerçevede bu ifade aşağıdaki notasyon kullanılarak gösterilebilir.

$$\lim_{x \rightarrow 2} 5x^2 + 7 = 27$$

Özetle, $f(x)$ fonksiyonunun bir $x=x_0$ noktasında L limitine sahip olduğu kabul ediliyorsa, bu fonksiyon x_0 noktasında tanımlı olsun veya olmasın, x_0 'a sağdan ve soldan yaklaştığında $f(x)$ 'in aynı L değerine yaklaşması gerekmektedir.

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = L$$

Bu çerçevede matematiksel analizde herhangi bir x_0 değerine sağdan yaklaşmak $x \rightarrow x_0^+$ notasyonu, soldan yaklaşmak $x \rightarrow x_0^-$ notasyonu kullanılarak gösterilmektedir. Bu gerçeklikten yola çıkılarak herhangi bir $f(x)$ fonksiyonunun, bir x_0 değerinde bir L limitine sahip olması koşulu, notasyonik formda aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = \lim_{x \rightarrow x_0^+} f(x) = \lim_{x \rightarrow x_0^-} f(x) = L$$

Burada dikkat edilmesi gereken husus, $f(x)$ fonksiyonunun bir $x=x_0$ noktasında L limitine sahip olması için, bu fonksiyonun x_0 noktasında tanımlı olmasının gerekmediğidir. Fonksiyon tanımlı ise $f(x_0) = L$ şartının bulunmasına da gerek yoktur.

$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x)$ ve $\lim_{x \rightarrow x_0} g(x)$ limiti var ve k herhangi bir sabit ise ;

$$\lim_{x \rightarrow x_0} [f(x) \pm g(x)] = \lim_{x \rightarrow x_0} f(x) \pm \lim_{x \rightarrow x_0} g(x)$$

$$\lim_{x \rightarrow x_0} [k \cdot f(x)] = k \cdot \lim_{x \rightarrow x_0} f(x)$$

$$\lim_{x \rightarrow x_0} k = k$$

$$\lim_{x \rightarrow x_0} [f(x) g(x)] = [\lim_{x \rightarrow x_0} f(x)] [\lim_{x \rightarrow x_0} g(x)]$$

$$\lim_{x \rightarrow x_0} g(x) \neq 0 \text{ ise } \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f(x)}{g(x)} = \frac{\lim_{x \rightarrow x_0} f(x)}{\lim_{x \rightarrow x_0} g(x)}$$

$$[\lim_{x \rightarrow x_0} f(x)]^p$$

$$f(x) = x \text{ ise } \lim_{x \rightarrow x_0} x = x_0$$

Temel limit kurallarına özet olarak yukarıda yer verilmiştir.

Süreklilik

Limit ile yakından ilişkili olan bir başka çerçeve sürekliliktir. Herhangi bir $y=f(x)$ fonksiyonunun bir x_0 noktasında sürekli olması için gereken üç koşul bulunmaktadır.

$f(x_0)$ tanımlı olmalıdır.

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = L \text{ vardır.}$$

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f(x_0) = L$$

Şayet $y=f(x)$ fonksiyonu, bir x_0 noktasında sürekli değilse x_0 'a $f(x)$ fonksiyonunun süreksizlik noktası denecektir. Polinom fonksiyonlar, tanım aralığındaki her x değerinde sürekli olduğundan dolayı, iki polinom fonksiyonun biribirine oranlanması ile elde edilen rasyonel fonksiyonlar, paydayı sıfıra eşitleyen her değer haricinde kalan bütün noktalarda süreklidir.

Diferansiyel Hesap

Teğet *kese*nin limit halini ifade ettiğinden başka bir deyişle Q noktasının P noktası ile çakıştığı ve böylece Δx 'in sıfır olduğu durumda elde edildiğinden dolayı; t teğetinin eğimi aşağıdaki gibi olacaktır.

$$m_t = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)}{\Delta x}$$

İşte bu eşitlikte tanımlanan $f(x)$ fonksiyonunun x_0 değeri-
rindeki teğetinin eğitimi, fonksiyonun bu noktadaki *türevini*
simgeler. Şu halde eşitlikteki limiti sağlayan bir $f(x)$ fonk-
siyonu, x_0 noktasında türevlenebilir. Böylece bir $y=f(x)$
fonksiyonunun herhangi bir x değerindeki türevi, yine bu
noktadaki teğetinin eğimini ifade etmekte olup, $f'(x)$ *notas-*
yonu marifetiyle gösterilir.

$$f'(x) = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{f(x + \Delta x) - f(x)}{\Delta x}$$

Türev çerçevesinde $f'(x)$ notasyonu yerine alternatif ola-
rak $\frac{dy}{dx}$ notasyonu da kullanılabilir.

Değişim Oranı ve Türev

Araba ile yolculuk ederken, hız göstergesine bakmadan
da hızı tahmin edebilmek (değişim oranı) türev meselesi çer-
çevesinde mümkündür. Arabanın belirli bir andaki “ t ” po-
zisyonu “ $f(t)$ ” olarak isimlendirilir ve belirli bir süre “ Δt ”
aynı hızda yol alınsın. Bu süre sonunda gözlem yapıldığında
aracın pozisyonu $f(t + \Delta t)$ olacaktır.

Tüm bu verilerden hareket edilerek arabanın ortalama
hızı;

$$\text{Ortalama Hız} = \frac{\text{Mesafedeki Değişim}}{\text{Zamandaki Değişim}} = \frac{f(t + \Delta t) - f(t)}{\Delta t}$$

Eşitliğin sağ tarafında yer alan ve değişim oranını göste-
ren ifade hız tahminidir. Ancak “ Δt ” süresi ne kadar uzatı-
lırsa, hız tahmini de bir o kadar güvenilirliğini yitirecektir.
Zira gerek teknik gerek sürücüye bağlı nedenlerden dolayı
sabit hızda uzun süre kalmak imkân dışıdır. Bu sebepten
dolayı önemli olan “ Δt ” süresinin çok küçük değerlerinde

hızı ölçmektir. Bunun yolu ise “ Δt ”yi sıfıra götürmekten geçmektedir.

$$\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{f(t+\Delta t) - f(t)}{\Delta t}$$

Elde edilen eşitliğin sağ tarafı “anlık hız” olarak isimlendirilir ki bu kısım (anlık değişim oranı) türevi simgelemektedir.

$$\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{f(t+\Delta t) - f(t)}{\Delta t} = \frac{df}{dt} = f'(t)$$

“E” Sayısı

$\left(1 + \frac{1}{n}\right)^n$ şeklindeki matematiksel bir ifadenin, n 'in artan her bir değerine karşılık olarak alabileceği değerler hesaplanabilir. Bu işlem için n yerine 1,2,3,4,5,6,7,8,9,... değerleri konulabilir.

E Sayısı	
n	$\left(1 + \frac{1}{n}\right)^n$
1	2,000
2	2,250
3	2,370
4	2,441
5	2,488
10	2,594
1000	2,717
10000	2,718
100000	2,718

Bu çerçevede $n \rightarrow \infty$ olduğunda ise, bu limitin sonucu “e sayısını” verecektir.

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n = e$$

Pratik uygulamalarda e sayısının virgülden sonraki üç basamağı alınmakta, işlemler $e = 2,718$ ile yapılmaktadır.

Belirsiz Formlar

Limitin temel kuralları kapsamında yer verilen, iki fonksiyonun oranı şeklinde ifade edilen limitleri bu aşamada tekrar hatırlamakta fayda vardır.

$$\lim_{x \rightarrow x_0} g(x) \neq 0 \text{ ise } \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f(x)}{g(x)} = \frac{\lim_{x \rightarrow x_0} f(x)}{\lim_{x \rightarrow x_0} g(x)}$$

Ancak bu türden bir limit kuralında hem pay hem de paydadaki limit sifira eşit olursa;

$$\lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f(x)}{g(x)} = \frac{0}{0}$$

şeklinde belirsiz bir sonuç ile karşılaşılacaktır. Bu belirsizliğe;

$$\lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f(x)}{g(x)} = \frac{\infty}{\infty}$$

limitinde de rastlanılmaktadır. Her iki durum da, matematiksel analizde belirsiz form olarak isimlendirilmektedir. Şu halde, belirsizlik söz konusu olduğunda limitin sona erdiği söylenemez. Yapılması gereken birtakım işlemler bulunur ki $f(x)$ ve $g(x)$ 'in her ikisinin de bir polinom fonksiyon olması durumunda kuvvet alma veya çarpanlara ayırmak vb. gibi basit cebri işlemler fayda sağlayabilir. Örnek olarak aşağıdaki limit düşünülebilir.

$$\lim_{x \rightarrow 2} \frac{x^2 - x - 2}{x^2 - 4} = \frac{\lim_{x \rightarrow 2} x^2 - x - 2}{\lim_{x \rightarrow 2} x^2 - 4} = \frac{0}{0}$$

Bu ifadede karşılaşılan $\frac{0}{0}$ belirsizliği, pay ve paydada yer alan fonksiyonları çarpanlarına ayrılarak bertaraf edilebilir. O halde;

$$\lim_{x \rightarrow 2} \frac{(x-2)(x+1)}{(x-2)(x+2)} = \lim_{x \rightarrow 2} \frac{x+1}{x+2} = \frac{3}{4}$$

Elbette pay ve paydada yer alan fonksiyonlardan bir tanesi veya her ikisinin logaritmik, üstel, trigonometrik olması durumunda belirsizliği ortadan kaldırmak bu kadar kolay olmayacaktır. Bu engeli aşmak adına iki basamaklı işlem yürütülebilir.

g ve k , a 'yı ihtiva eden bir açık aralık dahilinde türevlenebilen iki fonksiyon olmak üzere $\lim_{x \rightarrow a} g(x) = 0$ ve $\lim_{x \rightarrow a} k(x) = 0$ olursa;

$$\lim_{x \rightarrow a} \frac{g(x)}{k(x)} = \lim_{x \rightarrow a} \frac{g'(x)}{k'(x)}$$

yazılabilir ki bu sonuç $x \rightarrow \infty$ veya $x \rightarrow -\infty$ için de geçerliliğini korumaktadır. İkinci adımda g ve k , her bir aralıkta türevlenebilen fonksiyonlar olmak üzere $\lim_{x \rightarrow a} g(x) = \infty$ ve $\lim_{x \rightarrow a} k(x) = \infty$ olursa;

$$\lim_{x \rightarrow a} \frac{g(x)}{k(x)} = \lim_{x \rightarrow a} \frac{g'(x)}{k'(x)}$$

yazılabilir ki aynı şekilde bu sonuç da $x \rightarrow \infty$ veya $x \rightarrow -\infty$ için de geçerliliğini korumaktadır. Şayet kuralın uygulanmasının ardından yine $\frac{0}{0}$ veya $\frac{\infty}{\infty}$ belirsizliği devam ederse, kural belirsizlik bertaraf edilene kadar yeniden uygulanmaya devam edilir.

Matematiksel analiz çerçevesinde bu aşamaya kadar özellikle limit ve türev meselesi dahilinde anlatılanlar hep $f(x)$ fonksiyonunun türevi üzerine olmuştur. Bu sürecin tersi de tartışılabilir.

Belirsiz İntegral

$F(x)$ fonksiyonu türevi $f(x)$ 'e eşit olan bir fonksiyondur. O halde;

$$\frac{d F(x)}{dx} = f(x)$$

notasyonu yazılabilir. İşte bu eşitlik çerçevesinde $f(x)$ 'i elde etmek matematiksel analizde integral çerçevesinde ele alınır ki $F(x)$ ifadesine $f(x)$ 'in *ters türevi* veya *belirsiz integrali* denir. Türevin "d" sembolünü kullanmasına karşılık, ters türev meselesinde " $\int f(x) dx$ " notasyonu kullanılmaktadır.

$$\int f(x) dx = F(x) + c$$

Bu eşitlikte yer alan $f(x)$ ifadesi integrand, c ifadesi ise integral sabiti olarak isimlendirilir. x 'in diferansiyeli olan dx , integral hesabının x değişkenine göre yapılacağına işaret etmektedir. Aşağıda bazı temel integral formülleri gösterilmektedir.

$$\int \frac{d}{dx} [F(x)] dx = F(x) + c$$

$$\int k f(x) dx = k \int f(x) dx, \quad k \text{ bir sabittir}$$

$$\int [f(x) \pm g(x)] dx = \int f(x) dx \pm \int g(x) dx$$

$$\int x^n dx = \frac{x^{n+1}}{n+1} + c, \quad n \neq -1 \text{ olmak üzere}$$

$$\int \frac{dx}{x} = \ln x + c, \quad x > 0 \text{ olmak üzere}$$

$$\int a^x dx = \frac{a^x}{\ln a} + c, \quad a > 0 \text{ olmak üzere}$$

$$\int e^x dx = e^x + c$$

$$\int \sin x dx = -\cos x + c$$

$$\int \cos x dx = \sin x + c$$

$$\int \tan x \, dx = -\ln(\cos x) + c$$

$$\int \cot x \, dx = \ln(\sin x) + c$$

Temel formüller çerçevesinde görüldüğü üzere, integral hesaplama yöntemleri integralin yapısına bağlı olarak değişiklik göstermekle birlikte, integral meselesi türevin tersi olduğu için hesaplama formüllerinin türev formülleri ile olan karşılıklı ilişkisi belirginleşmektedir.

Belirli İntegral

En basit temel integral kuralı yeniden yazılabilir.

$$\int f(x) \, dx = F(x) + c$$

İntegral meselesinde bu aşamaya kadar yukarıdaki eşitliğin sol tarafı verildiği zaman, sağ tarafın nasıl elde edilebileceği anlatılmıştır. Başka bir deyişle türevi bilinen herhangi bir fonksiyonun kendisinin hesaplanmasına dair kurallar tartışılmıştır.

a ve b (a < b olmak üzere), fonksiyonun tanım aralığında yer alan sabitler olmak üzere eşitliğin sağ tarafındaki x yerine önce b ardından a konularak çıkarma işlemi yapılabilir.

$$F(b) + c - [F(a) + c] = F(b) - F(a)$$

Bu işlem sonrasında integral sabitinin (c) kaybolduğu, eşitliğin sağ tarafının fonksiyon karakterinden çıkarılan bir sayıya dönüştüğü görülmektedir. Böylece bu sayı, *f(x)'in a'dan b'ye belirli integrali* olarak adlandırılmaktadır ki a belirli integralin alt sınırı, b üst sınırıdır.

$$\int_a^b f(x) \, dx = F(x) \Big|_a^b = F(b) - F(a)$$

Belirli integralin hesaplama metodolojisi yukarıda görüldüğü gibidir ki bu çerçevede öncelikle F(x) fonksiyonunda x yerine üst sınır b ve alt sınır a konulmalı, sonrasında birbirinden çıkarılmalıdır.

$$\int_a^a f(x) dx = 0$$

$$\int_a^b f(x) dx = - \int_b^a f(x) dx$$

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^c f(x) dx + \int_c^b f(x) dx, \quad a < c < b \text{ olmak üzere}$$

x 'in $a \leq x \leq b$ aralığındaki bütün değerleri için $f(x) > 0$ ise

$$\int_a^b f(x) dx > 0 \text{ olacaktır}$$

buna karşılık olarak x 'in $a \leq x \leq b$ aralığındaki bütün değerleri için $f(x) < 0$ ise

$$\int_a^b f(x) dx < 0 \text{ olacaktır}$$

Böylece bu aşamaya kadar belirli integrale dair temel kural ve özelliklere değinilmiştir.

Diferansiyel Denklemler

Türev ihtiva eden denklemlere *diferansiyel denklemler* denilir. Bir diferansiyel denklemin çözümü ihtiva ettiği fonksiyonların karmaşıklık durumuna, değişken sayısına ve mertebesine göre değişiklik göstermektedir ki bir diferansiyel denklemin mertebesi denklemdaki en yüksek türevin mertebesi üzerinden ölçülür. Açıklamalara örnek üzerinden devam edilebilir.

$$\frac{dy}{dx} = 2x$$

Buna göre;

$$dy = 2x dx$$

yazılarak, her iki tarafın da integrali alınırsa;

$$\int dy = \int 2x dx$$

$$y = x^2 + c$$

şeklinde eşitliğin genel çözümü elde edilecektir ki bu aşamada c sabitinin alacağı bazı özel değerler özel çözümleri beraberinde getirecektir. Buna göre (4,19) noktasında teğetin eğimi 8 olan fonksiyon elde edilmek isteniyorsa, x yerine 2 ve y yerine 19 konulur; böylece

$$19 = 16 + c \rightarrow c = 3$$

notasyonu elde edilir. O halde aranan fonksiyon;

$$y=f(x)=x^2+3$$

olacaktır. Elbette diferansiyel denklemlerin çözümü her zaman bu örnekte verildiği gibi kolay bir işlem değildir. Bu çerçevede tek bağımlı ve tek bağımsız değişkenden oluşan denklemlere *basit diferansiyel denklemler* denilirken; birden fazla bağımsız değişkenin varlığı söz konusu olduğunda basit türevlerin yerini kısmî türevler alacaktır ki bu durum *kısmî diferansiyel denklem* olarak isimlendirilecektir.

$$\frac{\partial z}{\partial x} = \frac{\partial^2 z}{\partial^2 y} \quad \text{ve} \quad \frac{\partial^2 z}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 z}{\partial y^2}$$

Yukarıdaki örnekte z'nin bağımlı değişken olduğu, x ve y'nin ise bağımsız değişken olarak yer aldığı iki kısmî diferansiyel denklem örneği görülmektedir.

Lineer Cebir

Uygulamalı matematik disiplinlerinde lineer denklem sistemleri oldukça sık karşılaşılan modellerdir. Lineer cebir kapsamında yer verilmesi gereken ilk başlık vektörlerdir. Vektörler kendi içerisinde üçe ayrılmaktadır. Aksiyomatik yaklaşımda vektörler; matematik ilminin genel aksiyomatik çerçevesinde ele alınarak, belirli sayıda aksiyomu sağlayan tanımsız terim ve ilişkilerdir. n tane sıralanan sayısını vektör oluşturduğu düşünülerek, vektör işlemlerinin bu sayılarının özelliklerine göre belirlendiği ikinci yaklaşım analitik yaklaşımdır. Son olarak vektörlerin koordinat sisteminde bir

nokta veya geometrik uzayda yönlü bir doğru parçası olarak düşünüldüğü çerçeve geometrik yaklaşımdır.

Vektörler genel kullanımda a,b,x vb. harflerle simgelenirler. O halde n sayıdan oluşan bir vektör;

$$\begin{bmatrix} \mathbf{a}_1 \\ \mathbf{a}_2 \\ \vdots \\ \mathbf{a}_n \end{bmatrix}$$

şeklinde ifade edilecektir. Burada vektörü teşkil eden \mathbf{a}_1 , \mathbf{a}_2 , ... \mathbf{a}_n vb. sayıların her birisi birer reel sayı olmakla beraber vektörün elemanları olarak isimlendirilmektedirler.

(nx1) mertebesindeki bir vektörün alternatif olarak;

$$\mathbf{a}' = [\mathbf{a}_1, \mathbf{a}_2, \dots, \mathbf{a}_n]$$

notasyonu çerçevesinde gösterilebilir ki bu notasyonda a vektörü sütun, a' vektörü satır vektörü olarak isimlendirilir.

Lineer cebir konusunda bir diğer önemli başlık matrislerdir. Bu çerçevede bir vektör (nx1) veya (1xn) mertebesinde sıralanmış sayıları ifade ederken, matris ise (m xn) mertebesinde sıralanmış sayılardır. m satır ve n sütundan oluşan R matrisi, R_{ij} veya $(r_{ij})_{m \times n}$ notasyonları marifetiyle gösterilebileceği gibi, hemen aşağıda gösterildiği haliyle açık formda da yazılabilir.

$$R_{m \times n} = \begin{bmatrix} \begin{bmatrix} r_{11} & \cdots & r_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ r_{m1} & \cdots & r_{mn} \end{bmatrix} \end{bmatrix} = (r_{ij})_{m \times n}$$

Matrisi oluşturan sayı ve semboller matrisin elemanıdır ki $(r_{ij})_{m \times n}$ notasyonunda i. satır, j. sütunun kestiği eleman simgelenir. Herhangi bir matrisin, satır ve sütunlarının yer değiştirmesi sonucunda elde edilen matrise *R matrisinin transpozesi (devriği)* denmektedir. Bir R matrisi ve bu matrisin devriğine örnek verilebilir.

$$R = \begin{bmatrix} 6 & 2 & 2 \\ 1 & 4 & 5 \end{bmatrix} \rightarrow R' = \begin{bmatrix} 6 & 1 \\ 2 & 4 \\ 2 & 5 \end{bmatrix}$$

Özetle vektörler matrislerin özel bir formu olarak düşünülürse, satır vektörü sütun vektörünün devriği kabul edilebilir.

Lineer cebir çerçevesinin vurgusu doğrusal denklem sistemleri üzerinedir. Genel formunda doğrusal bir denklem;

$$a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n = b$$

notasyonu ile gösterilecektir. Notasyonda yer alan x_n ifadeleri değişkenleri simgelerken; a_n ifadeleri sabitleri gösterir. Lineer denklemde değişkenlerin hepsinin birinci dereceden üssü bulunmakta; üstel, logaritmik, trigonometrik fonksiyon formunda yer almamaktadırlar.

n adet değişkenin bulunduğu ve m denklemden oluşan doğrusal denklem sisteminin sol tarafı ($m \times n$) mertebeden bir matris ile ($n \times 1$) mertebeden bir vektörün çarpımından teşkil olmaktadır. Buna göre;

$$\begin{bmatrix} a_{11} & \dots & a_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} x_1 \\ \cdot \\ x_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} b_1 \\ \cdot \\ b_n \end{bmatrix}$$

Eşitliğin solundaki matris A ve vektör x şeklinde, sağ taraftaki vektör de b olarak isimlendirilise, doğrusal denklem sistemi; " $ax = b$ " notasyonu marifetiyle ifade edilecektir. A katsayılar matrisi olurken, x değişkenler vektörü ve b sabitler vektörüdür.

Bir doğrusal denklem sisteminin çözümü, o sistemi oluşturan bütün denklemleri sağlayacak değişken değerlerinin hesaplanması ile mümkündür. Bu çerçevede ele alınan bir doğrusal denklem sisteminde üç farklı durum söz konusudur.

denklem sisteminin çözümü vardır ve çözüm tektir

$$x_1 - 2x_2 = -3$$

$$2x_1 + 3x_2 = 8$$

denklem sisteminin çözümü vardır ve çözüm sonsuzdur

$$x_1 - 2x_2 = -3$$

$$-2x_1 + 4x_2 = 6$$

denklem sisteminin herhangi bir çözümü yoktur

$$x_1 - 2x_2 = -3$$

$$-2x_1 + 4x_2 = 0$$

Ferâiz ve Avliyye Meselesi

Miras hukuku meselesi, fûrû fıkıh ilmi kapsamında detaylandırılmıştır. Ancak mirascılar ve payları başlığı altında yer alan *avliyye meselesi*, dine iftira atmak isteyen bazı çevreler tarafından gündeme getirilmekte, “Kur’an-ı Kerîm’de matematiksel hata” iddiasının saçmalığı çevresinde din karşıtı propoganda malzemesi olarak kullanılmaktadır. Bu saçmalık birçok insanın zihninde “*acaba*” ve “*nasıl*” sorularını uyandırmaktadır. O halde matematik ilmi çerçevesinde Yüce Kitabımız Kur’an-ı Kerîm’e yönelik bu ithamın tamamen bir saçmalıktan ibaret olduğunu ortaya koymak gerekmektedir.

Metafizik çerçevesinde detaylandırılacağı üzere mümkün varlıklar aynı zamanda âlem olarak tarif edilmekte, Allah Teâlâ’nın haricinde kalan ve Allah Teâlâ’nın bilinmesine vesile olan tüm varlıkları ifade etmektedir. Buna göre mümkün varlıklar yani âlem, cevher (cevher-i ferd ve cisim) ve arazdan (ilinti) meydana gelmektedir. Matematik ilminin tüm şubeleri de *süreklı nicelik* ve *süreksiz nicelikten* veya bu iki niceliğin biribiri ile münasebetinden ortaya çıkmaktadır. O halde matematik ilminin konusu olan nicelik arazı da bir mümkün varlıktır.

Mümkün varlık, varlık alanına çıkması veya çıkmaması imkân dahilinde olan varlıktır ki mümkün varlık için iki durum arasında tercih yapan *Vâcib varlıktır*.

*Yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O'dur. Rabmânın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?*³⁸⁹

Allah Teâlâ'nın yaratışında asla bir uyumsuzluk söz konusu değildir.

*Âyetlerimizi yalanlayanlar, karanlıklar içinde kalmış sağırlar ve dilsizlerdir. Allah kimi dilerse onu şaşırtır; dilemediği kimseyi de doğru yola iletir.*³⁹⁰

Ashâbü'l-ferâiz (belirli pay sahibi mirascılar) koca, karı, baba, babanın babası (yukarıya doğru devam etmektedir), ana, babanın anası, anabir olan kardeşler, kız, oğlun kızı, oğlun oğlunun kızı, özkardeşler, bababir olan kardeşlerden ibarettir. Bu pay sahibi mirascılar, bir yakınlarının terikesini (geride kalan mallar) paylaşmada “yakınlık derecesi” ve “bu yakınlığın kuvvetine” göre vâris olmakta, birbirlerinin payına da tesir etmektedirler.

Diğer taraftan asabe, bir kişinin erkek hısımları aracılığıyla kendisine bağlanan erkek hısımları ile böyle telakki edilen kimselerdir. Ashâbü'l-ferâiz hisselerini aldıktan sonra kalanını asabe almaktadır. Şayet birinci türden mirascı yoksa bütün terike asabeye aittir.

Mirasın pay edilmesi esnasında pay ve payda açısından yapılan taksim, *âdile*, *reddiyye* ve *avliyye* şeklinde adlandırılan üç durumu beraberinde getirmektedir. Mirasın taksimi esnasında belirli pay sahibi mirascıların (ashâbü'l-ferâiz) tere-

389 Mülk Suresi, 3. Ayet

390 En'âm Suresi, 39. Ayet

keden alabilecekleri pay hesaplanırken, payların toplamının ortak paydaya eşit olması durumuna *âdile* denmektedir.

Adile Meselesi		
Toplam Pay : 6	Pay	Değer
Koca	1/2	3
Anne Bir Kız Kardeş	1/6	1
Anne	1/3	2

Vârislerin koca, anne, anne bir kız kardeşten oluştuğu bu örnekte yapılan miras taksiminde paylar toplamının, ortak paydaya eşitlendiği görülür. O halde bu taksim *âdile* durumudur.

Mirasın taksimi esnasında belirli pay sahibi mirasçılardan (ashâbü'l-ferâiz) mirastan paylarını almalarından sonra artan miktarın *-asabenin bulunmaması sebebiyle-* payları oranında yine kendilerine dağıtılmasına *reddiyye* denmektedir. Bu durumda meselenin ortak paydasının, paylar toplamından büyük olması söz konusu olacaktır ki terekeden artan kısım, belirli şartlar çerçevesinde yeniden dağıtılacaktır.

Reddiyye Meselesi		
Toplam Pay : 4	Pay	Değer
Kız	1/2	2 + 1
Koca	1/4	1

Vârislerin kız ve kocadan oluştuğu bu örnekte yapılan miras taksiminde ilk başta meselenin ortak paydasının, paylar toplamından büyük olduğu görülmektedir. Kız 1/2 pay alırken, koca 1/4 oranında pay almakta ancak artı kalan 1/4 tekrar kız çocuğuna red (iade) edilmektedir.

Miras taksimi esnasında, belirli pay sahibi mirasçılardan (as-hâbü'l-ferâiz) bazılarının terekeden hisse alamaması söz konusu olabilir. Meselenin ortak paydasının, paylar toplamından küçük olduğu bu durum *avliyye* şeklinde isimlendirilmektedir.

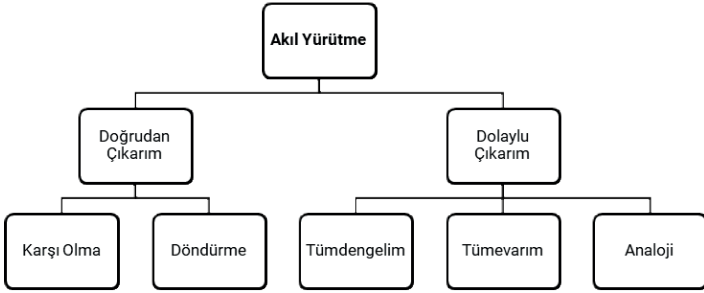
Avliyye Meselesi		
Toplam Pay : 12 → 13	Pay	Değer
Baba	1/6	2
İki Kız	2/3	8
Koca	1/4	3

Mirasçılardan taksim esnasında hepsinin alması gereken bir pay olmasına karşılık, bir kısmının bundan mahrum bırakılması veya kimlerin mahrum bırakılacağını tayin edilmesi mümkün ve uygun olmayacağı için ilk kez Hulefâ-yi Râşidîn'in ikincisi Hz. Ömer (ra.) döneminde gündeme gelen bu meselenin çözümüne yönelik olarak *avl formülü* bulunmuştur. Buna göre hisselerin (paylar) toplamı payda yapılır ve her bir vârisin hisseleri birer miktar azaltılır, böylece hepsi terekeden nasiplenir. Özetle payların toplamı meselenin yeni paydası kabul edilmektedir. Vârislerin baba, iki kız ve kocadan oluştuğu bu örnekte yer alan duruma göre meselenin ilk paydası toplamı 12 yapmaktadır ki avl formülü ile vârislerin hissesi yeni durumda 12'den 13'e avledecektir. Buraya kadar anlatılanlar, matematik ilminin "*farz-ı kifâye ilim*" çerçevesinde olduğunu göstermektedir.

Matematik Akıl Yürütme

Akıl yürütmek, verilerden (bilinenden) hareket etmek marifetiyle sonuca ve bilinmeyene ulaşmak, böylece öncül olarak kabul edilen önermelerden mantık kurallarına uygun sonuçlar çıkarmaktır. O halde mantık birisi diğerinin kanıt-

lanmasında esas alınan en az iki önerme (düşünce) arasında ilişki kurarak, bir veya daha çok sayıda önerme elde etmeyi kendisine amaç edinmektedir. O halde mantık, *belirli bir önermenin doğru olduğu kabul edilirse, başka belirli önermelerin de doğru olması gerekliliğini* göstermektedir. Bunun yolu da önermelerin birbirleri ile bağlanmasından geçer ki, bu işlemin *doğrudan çıkarım (vasitasız istidlâl)* veya *dolaylı çıkarım (vasitasız istidlâl)* şeklinde adlandırılan iki boyutu vardır.

Bir tek önermeden doğrudan yeni bir hüküm çıkarılıyorsa, bu durum *vasitasız akıl yürütme (istidlâl)* olarak isimlendirilir. Doğrudan çıkarım (*vasitasız istidlâl*) yöntemi *karşı olma* ve *döndürme (akis)* başlıkları çerçevesinde ele alınmaktadır. Buna karşılık akıl yürütmek, birden fazla önermeden sonuç çıkarmak çerçevesinde belirginleşiyorsa, bu durum *vasitalı akıl yürütme (istidlâl)* olarak adlandırılmaktadır. Akıl yürütme çerçevesinde dolaylı çıkarım metodunun *tümdengelim (dedüksiyon)*, *tümevarım (istikrâ/endüksiyon)* ile *analoji (temsil)* olarak adlandırılan üç şekli bulunmaktadır.

Dolaylı çıkarım türlerinden *tümdengelim (dedüksiyon - ta'lîl - istintâc)*, kişinin öncüllerini tasdik ederek sonucunu çelişkiye düşmeden reddetmesinin imkânsız olduğu geçerli bir çıkarım türüdür. Geçmiş dönemlerde mantık ilmi çerçevesinde akıl yürütme teorileri kıyas, istikrâ ve temsil şeklinde sıralanırken, bu anlayıştan vazgeçilmiş, tasnif *istintâc*, *istikrâ* ve *temsil* şeklinde yapılmaya başlanmıştır. İstintâc, *kıyas* ve

matematik kıyastan oluşur ki buna göre kıyastan daha geneldir. Şu halde iki öncül ve bir sonuç önermesinden oluşan kıyas, istintâcın en önemli şeklidir.

İstintâc, matematik ilimlerin istidlâl yöntemidir. Matematik ilimlerde kullanılan dedüksiyonun *matematik kıyas* yöntemidir. Matematik kıyas, yapısı itibariyle kıyası andırmaktadır. Ancak aralarında belirli farklar vardır. Buna göre kıyas yalnızca şekil bakımından doğruluk ararken, matematik kıyas hem şekil hem madde (mâna) bakımından doğruluk aramaktadır. Ayrıca kıyasın terimleri nitelik (keyfiyet) ifade ederken, matematik kıyasın terimleri nicelik (kemiyet) ifadesidir.

Miladî 19. yüzyıldan itibaren mantık ve matematik ilimlerinin keşişimi olarak tarif edilebilen ve matematik ilimler çerçevesinde bir soyut (saf) matematik dalı olan *matematikselse mantık* gelişmeye başlamıştır. Aynı zamanda *ayrık matematik yaklaşımının* bir konusu olan *matematikselse mantık*, mantık ilmine daha berrak ve kapsamlı bir kesinlik kazandırmak amacıyla mantığı, matematik çerçevede ifade etmektir. Sembolik mantık ilmini (lojistik), klasik mantık çerçevesinden ayıran en önemli özellik adından da anlaşılacağı gibi sembollerden oluşmasıdır. Mantığın simgeleşmesi, gelişimine önemli katkılar sunmuştur.

Doğru veya yanlış bir hüküm olarak tanımlanan önerme, söyleyen kişiye “*doğru veya yanlış konuşuyorsun*” diyebilmenin mümkün olduğu cümledir. Buna göre önermeler, doğruluğu veya yanlışlığı kesin olarak bilinen ifadelerdir. Doğruluğu kesin olarak bilinen ifadelere *doğru önerme*, yanlışlığı kesin olarak bilinen ifadelere *yanlış önerme* denilmektedir. Matematiksel mantık (lojistik), önermeleri *p, q, r* vb. harfler kullanarak göstermektedir. Bir önerme doğru olduğunda “*I*” veya “*D*”, yanlış olduğunda “*0*” veya “*T*” ile gösterilmektedir.

Bir Önerme	İki Önerme	
p	p	q
1	1	1
0	1	0
	0	1
	0	0

Bir önerme için, *doğru (1) veya yanlış (0) olarak iki durum* söz konusu olurken; iki önerme için *dört durum (DD, DY, YD, YY)* söz konusudur. O halde *n tane önermenin doğruluk tablosunda 2^n durum vardır*. Herhangi bir p önermesinin doğruluk değerinin tersine çevrilmesi suretiyle elde edilen önerme *p önermesinin olumsuzu (tersi)* olarak adlandırılır $\sim p$ şeklinde gösterilir. Böylece *p önermesi doğru olduğunda, $\sim p$ önermesi yanlış; p önermesi yanlış olduğunda, $\sim p$ önermesi doğru* olacaktır.

İki Önerme	
p	$\sim p$
1	0
0	1

İki önermenin; “ve (A)”, “veya (V)”, “ise (\Rightarrow)”, “ancak ve ancak (\Leftrightarrow)” vb. bağlaçlar aracılığıyla birleştirilmesi sonucu elde edilen yeni önermeler *bileşik önermeler* olarak adlandırılmaktadır. Böylece bileşik önermenin doğruluğu tablo halinde gösterilebilir.

Bileşik Önermenin Doğruluk Tablosu

p	q	$p \wedge q$	$p \vee q$	$p \Rightarrow q$	$p \Leftrightarrow q$
1	1	1	1	1	1
1	0	0	1	0	0
0	1	0	1	1	0
0	0	0	0	1	1

Bu çerçevede bir $p \Rightarrow q$ önermesinde p önermesine *hipotez*, q önermesine *hüküm* denir. Hipotezi doğru olan gerektirmeler ($p \Rightarrow q$) *teorem* olarak adlandırılır.

Doğruluk değerleri karşılaştırıldığı zaman aynı olduğu anlaşılan önermeler mantıksal eşdeğerli önermeler olarak isimlendirilir. Böylece " $p \Rightarrow q \equiv \sim q \Rightarrow \sim p \equiv p \vee \sim q$ " önermesinin doğruluk tablosu yapılarak ispatı ortaya konulabilir.

Mantıksal Eşdeğerli Önermeler İspatı

p	q	$\sim p$	$\sim q$	$p \Rightarrow q$	$\sim q \Rightarrow \sim p$	$\sim p \vee q$
1	1	0	0	1	1	1
1	0	0	1	0	0	0
0	1	1	0	1	1	1
0	0	1	0	1	1	1

Doğruluk değerleri aynı olduğundan dolayı ispat gerçekleşmiştir.

Doğruluk değeri her zaman 1 olan önermelere *totoloji*, her zaman 0 olan önermelere ise *çelişki* denmektedir. Buna göre;

$\sim p \wedge p$ bir çelişkidir.

p	$\sim p$	$p \wedge \sim p$
1	0	0
0	1	0

$\sim p \vee p$ bir tautolojidir.

p	$\sim p$	$p \vee \sim p$
1	0	1
0	1	1

Lojistik (matematiksel mantık) önermenin iki doğruluk değeri vardır. Bir önerme yanlış veya doğrudur. Bir akıl yürütme mantığı olarak *bulanık mantık* ise belirsizlik ortamında değerlendirme yapılarak yaklaşık sonuç elde etmeye yarar. O halde lojistik (sembolojik mantık) keskin ayrımlar yaşarken, bulanık mantıkta geçerlilik asla kesinlik ifade etmez, yaklaşık çıkarım kuralları bulunur. Bulanık küme işlemleri, *kesişim (ve)*, *birleşim (veya)*, *tümleme*, *kapsama (alt küme)* çerçevesinde belirginleşmektedir. Buna göre;

Kesişim (ve)

$$\forall x \in X \text{ için } M_{A \cap B}(x) = \min(M_A(x), M_B(x))$$

Birleşim (veya)

$$\forall x \in X \text{ için } M_{A \cup B}(x) = \max(M_A(x), M_B(x))$$

Tümleme

$$\forall x \in X \text{ için } m_{\bar{A}}(x) = 1 - m_A(x)$$

Kapsama (alt küme)

$$\forall x \in X \text{ için } m_A(x) \leq m_B(x) \text{ ise } A \subseteq B$$

Bulanık mantık ve küme işlemlerine kısaca değinilmiştir. Pratik hayata daha uygun olması bakımından insan düşünce

sistemine daha yakın olan bulanık mantık, doğrusal olmayan fonksiyonların modellenmesini mümkün kılar ki bundan dolayı Mühendislik, tıp, biyoloji vb. alanlarda yoğun olarak kullanılmaktadır.

Matematiksel Prensipler

Matematik ilimlerin istidlâl yöntemi *matematik kıyasın* hareket noktası, ispatsız olarak kabul edilen belirli prensiplerdir. Buna göre matematik kıyas, doğruluğu kabul edilen matematiksel prensiplerden hareket ederek doğruluklarından şüphe edilmeyen sonuçlara varmaktır. Matematiksel prensipler olarak adlandırılan bu *bedîhî prensipler* çerçevesi *tanımlar (tarif), aksiyomlar ve postülatlardan* oluşmaktadır.

1.2.3. MANTIK

Bir önermede konu ve yüklem birbirine yaklaştırılır veya uzaklaştırılır. Böylelikle bir bildirim gerçekleşip gerçekleşmediği anlaşılır. *‘Ağaçlar canlıdır.’* önermesi bir örnektir. Bu aşamada akıl, *‘bir şey böyle midir?’* bağlamında tarafını tercih edemezse, bildirim iki yönü ile alakalı bilgiye *‘şüphe’* denir; akıl bunlardan birisini tercih ederse, artık aklın tercih ettiği yön ile alakalı bilgiye *‘tasdik’* denecektir. Tasdik açısından zihnin karşı karşıya kaldığı dört ihtimâl söz konusu olabilir.

Birinci ihtimâl *yakîn (kesin bilgi)* meselesidir. Bir bildirimde akıl iki taraftan bir tanesini kesin olarak tercih ediyor ve bu tercih gerçeğe uyum sağlıyorsa bu bilgi yakîndir. O halde yakîn, bilgi ve bilinen şey arasındaki değişmeyen tam uyumluluktur, şüpheyi reddeder. Başka bir deyişle, yakîn hiçbir şüpheye yer vermeyecek derecede açık ve kesin bilgidir. Hak ve doğrunun ifadesidir. Hüccetü’l-İslâm, *el-münkaz mine’l-dalâl* adlı eserinde yakîn bilgisini *‘hiçbir şüphe ihtiva etmeyecek şekilde bilinen, kendisinde yanlışlık ihtimâli olmayan, kalbin yanlış olduğuna inanmadığı bilgi’* şeklinde tarif etmektedir.

İkinci ihtimâl, *el-cehlü'l-mürekkebe* meselesidir. Bu çerçevede akıl, seçiminde kararlıdır ancak bu seçimi gerçeğe uymamaktadır. Üçüncü ihtimâl, *taklit* meselesidir. Taklit, şüpheye imkân tanıyan bilgidir. Herhangi bir kanıt getirmeden, örneğin sadece âlim kimselerden duyduğu “*âlem hâdistir*” bilgisini tasdik edenin inancı taklittir.

Dördüncü ihtimâl, *zan* meselesidir. Bu çerçevede, akıl asıl olarak bir tarafı tercih etmesine rağmen diğer tarafa da ihtimâl bırakıyorsa bu zan bilgisidir. “*Geceleyin sokakta dolaşan bir kimsenin hırsız olduğunu iddia etmek*”, bu kabildendir.

İlim çerçevesinde önemli olan *yakîn mertebesindeki* bilgiyi elde etmek, *zan mertebesinde* olandan kaçmaktır. Kendisiyle *yakîn (kesin bilgi)* türünden tasdikler meydana gelen önermelere *yakîniyyât* adı verilirken, kendisiyle *zan* türünden tasdikler meydana gelen önermelere *zanniyyât* adı verilmektedir.

O halde *yakîniyyât* mertebesindeki önermeler, hiçbir şekilde şüpheye yer bırakmayacak şekilde doğru olduğu kabul edilen güvenilir hükümlerdir. *Yakîniyyât* mertebesindeki önermeler *bedîhiyyât (zarûriyyât)* ve *nazariyyât* şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

Nazariyyât önermelerin akıl tarafından kesin olarak kabul edilebilmesi için *kanıt (hüccet)* gerek varken; *bedîhiyyât (zarûriyyât)* önermelerin doğruluğunu ortaya koymak için herhangi bir kanıtı ihtiyaç yoktur. Bu önermeler akıl tarafından kabul edilmektedir. Aklın apaçık bir şekilde kabul ettiği *bedîhî (zarûrî) önermeler; evveliyât, fitriyyât, müşâhedât, mütevâtirât, hadsiyyât, mücerrebât (tecribiyyât)* şeklinde adlandırılan altı başlık altında toplanmaktadır.

İnsan zihninin herhangi bir aracıya gerek duymadan doğrudan doğruya zorunlu olarak kabul ettiği önermeler *evveliyât önermeler* olarak adlandırılmaktadır. Evveliyât mertebesindeki önermeler; akıl, konu ve yüklemi tasavur

ederek bunların arasındaki nisbeti kesin olarak tasdik ettiği için çoğu zaman bedîhiyyât (zarûriyyât) önermeler ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. O halde *fitriyyât*, *müşâhedât*, *mütevâtirât*, *hadsîyyât*, *mücerrebât* (*tecribiyyât*) mertebesindeki önermelerin hepsi asıl olarak *evveliyât önermelerin etrafında şekillenmektedir*. Evveliyât mertebesindeki önermeler güvenilir temel dayanaklardır ki Hücetü'l-İslâm, *el-münkız mine'd-dalâl* adlı eserinde şüpheliğini anlatırken evveliyât mertebesindeki önermeleri, bedîhiyyât (zarûriyyât) önermeler ile eşdeğer görmekte; bu çerçevede *evveliyât – hissiyyât* ikilemini anlatmaktadır.

Aklın, zihinde bulunan orta terim marifetiyle konu ve yüklem arasında bağ kurduğu önermeler *fitriyyât önermeler* olarak isimlendirilmektedir. Bu özelliğinden dolayı fitriyyât önermeler, “*kıyası kendisi ile beraber olan önermeler*” şeklinde tarif edilmektedir. Evveliyât mertebesindeki önermeler ile fitriyyât mertebesindeki önermeler arasında belirgin bir ayırım yapmak zordur.

Aklın konu ve yüklemi sadece duyular vasıtasıyla doğrudan birleştirip tasdik ettiği önermeler *müşâhedât önermeler* olarak adlandırılır.

Müşâhedât önermeler çerçevesindeki işlem, beş duyu marifetiyle oluyor ise *hissiyyât* olarak adlandırılırken; iç duyular marifetiyle kavranıyor ise *vicdâniyyât* şeklinde nitelendirilmektedir.

Yalan üzerinde ittifak etmeleri mümkün olmayacak kadar kalabalık bir topluluğun verdiği haber tarzındaki önermeler *mütevâtirât önermeler* şeklinde adlandırılırken; sezgi (hads) ile bir arada insan zihninde oluşan gizli kıyas marifetiyle aklın doğrudan konu ve yüklem arasındaki ilişkiyi kurarak verdiği hükümler *hadsîyyât mertebesindeki önermeler* şeklinde isimlendirilir. Tekrar tekrar yapılan deney ve gözlemler sonucunda, aklın konu ve yüklem arasındaki ilişkiyi kurmak

marifetiyle verdiği hükümler ise *mücerrebât* (*tecribiyyât*) *önermeler* şeklinde adlandırılmaktadır.

Diğer taraftan *zanniyyât* mertebesindeki önermelerse, büyük çoğunlukla doğru olmayan, zanna dayanarak verilen hükümlerdir. Bu çerçevede bir önerme veya hükümde konu ve yüklem arasındaki ilişki belirlenmekte, ancak bu ilişki çerçevesinde bir taraf kesin olarak tercih edilmemektedir. Bir taraf tercih edilse bile diğer tarafa da ihtimâl de verilebilir. Bu durumun bir neticesi olarak kesinlik ifade etmediğinden dolayı yakīniyyât mertebesindeki önermelere eşdeğer değildir.

Zanniyyât mertebesindeki önermeler; zâiât (meşhûrât), müsellemât, makbûlât, maznûnât, mütehayyilât, velmiyyât şeklinde adlandırılan altı başlık altında toplanmaktadır.

Zâiât (meşhûrât) mertebesindeki önermeler, çok yaygın olmakla birlikte kabul gören önermelerdir. Başka bir deyişle *üzerinde çoğunluğun ittifak ettiği görüş ve doğruları ifade etmektedir*. Bu mertebedeki önermeler zayıflık ve kuvvet bakımından birbirinden farklılık gösterebileceği gibi birbiri ile çelişebilmektedir. Ancak ne kadar değerli olursa olsun, zâiât (meşhûrât) mertebesindeki önermelerin, evveliyât mertebesindeki önermeler ile eşdeğer tutulması hiçbir zaman söz konusu olamaz. Elbette bir önermenin çok meşhur olması, bu önermeyi evveliyât mertebesindeki önermelerden ayıramıyabilir ki bu durumda bile, ilgili önerme ya evveliyât ya zâiât (meşhûrât) mertebesinde. İkisi bir arada bulunamaz.

Eşyaya ve olaya uygun olan evveliyât mertebesindeki önermelerin doğruluğu hakkında ittifak bulunmakla beraber, başkalarının tanıklığına gerek yoktur. Ancak Zâiât (meşhûrât) mertebesindeki önermelerin doğruluğu, zannî olduklarından belirli bir dereceye kadar tanıklık gerektirmektedir.

Müsellemtât mertebesindeki önermeler, bir tartışma esnasında karşı taraf bakımından kabul edilmesi gereken önermeleri nitelemektedir ki bundan dolayı bir tartışma esnasında delil olarak kullanılabilirler. Başka bir deyişle müsellemtât mertebesindeki önermeler; kendisine itiraz edilmeyen, tartışmasız olarak kabul edilen hüküm ve önermelerdir. Bu tür önermeleri kullanmaktaki amaç; tartışma esnasında muhatapı susturmak böylece herhangi bir kanıtlamayı kavrayabilmekten aciz olanları inandırmaktır.

Makbûlât mertebesindeki önermelerin doğruluğu, bu önermeyi söyleyen kişinin otoritesinden kaynaklanmaktadır. *Şu halde makbûlât mertebesindeki önermeler, otorite ilkesidir.* Adil ve sağlam kaynak tarafından verilen haberlerin kabul edilmesi marifetiyle meydana gelmektedir. Bu özelliğinden dolayı zâiât (meşhûrât) mertebesindeki önermelerde olduğu gibi kültürel farklılıklara göre değişiklik gösterebilir ki her kavmin diğerinden farklı makbûlâtı olabilir.

Maznûnât mertebesindeki önermeler *“tersi de geçerli olabilir”* şeklinde düşünülme marifetiyle zannı galip veren öncüllerdir. Bu önermelerde ortaya konan bir hükmün, çelişik hükmünün gerçekleşme ihtimâli vardır. Bir kimsenin düşmanını yanına çağırmasının sebebi, düşmanına tuzak kurmak olabileceği gibi, dostu lehine düşmanı aldatmak da olabilir ki bu durum maznûnât mertebesindeki bir önermedir.

Mütehayyilât (muhayyelât) mertebesindeki önermeler, sadece tahayyül etmek marifetiyle ortaya konan ve doğru olmayan önermelerdir. Bunlar yalan olduğu bilinen öncüllerdir. O halde bu öncüller sevindirmek veya nefret ettirmek için nefsi etkilemek için kullanılırlar. Vehmiyyât mertebesindeki önermeler, gerçekte var olmayan birşeyi var gibi kabul ederek kuruntu (vehim) ile verilen hükümlerdir. Böylece algılanabilir şeylerden yola çıkılarak algılanamayan şeyler hakkında hüküm verilmektedir.

Sonuç olarak tasdik açısından önemli olan *aklın iki taraftan bir tanesini kesin olarak tercih etmesi ve bu tercihin gerçeğe uyum sağlamasıdır*. Başka bir deyişle önemli olan *yakîn (kesin bilgi)* meselesidir. Bahsedildiği üzere kendisiyle *yakîn (kesin bilgi)* türünden tasdikler meydana gelen önermelere *yakîniyyât* adı verilmekte ve bu mertebedeki önermeler *bedîhiyyât (zarûriyyât)* ve *nazarîyyât* şeklinde ikiye ayrılmaktadır. *Bedîhiyyât (zarûriyyât)* herhangi bir kanıtı gerek olmadan akıl tarafından kabul edilirken ; *nazarîyyât* olan önermeleri aklın kesin olarak kabul edebilmesi için *kanıt (hüccet)* gerek bulunmaktadır ki kanıtı elde etmek bir *akıl yürütme meselesidir*.

O halde mantık ilminin konusu akıl yürütmektir. Buna göre mantık ilmi, *“düşünceler ve bu düşünceler arasındaki ilişki ve tertibi belirleyerek tayin eden ilkeleri inceleyen disiplin”* şeklinde tarif edilebilir. O halde mantık, *suje ve obje arasındaki ilişkinin* bir sonucudur. Düşünceler arasındaki süregelen ilişkileri ortaya koyarak ifade etmeye çalışan mantık ilmi bu özelliğinden dolayı *doğru düşünme kuralları bilgisi* şeklinde de adlandırılır ki bunun neticesi *mantık iliminin bir akıl yürütme (istidlâl) teorisi* olduğu gerçeğinde belirginleşmektedir. Akıl yürütme teorisindeki amaç *eldeki mevcut bilgilerden (önerme) hareket ederek, bu bilgilerin sonuçları mahiyetindeki yeni bilgilere (sonuç)* erişmektir.

Mantık ilmi, tüm bu çerçeveye dahilinde her ne kadar *çıkartım tekniklerini* konu edinerek yani kavram, tanım ve önermeler marifetiyle akıl yürütme teorisi kurarak çıkarımların geçerliliği ve önermelerin içeriği ile, bu önermelerin taşıdığı özel anlamlardan bağımsız sadece şekil yönünden ilginmesinden dolayı diğer ilimlerden ayrışsa bile bütün ilimler için bir *ölçüt (mi‘yâr)* niteliğindedir. Nitekim Hüccetü'l-İslâm, *mi‘yârü'l-ilm* adlı eserinde *“şiiire göre vezin, i‘raba göre nahiv neyi ifade ediyorsa, aklî delillere göre mantık da o şekildedir. Zira ölçüsüz şiiiri, vezinli olan şiiirden ancak şiiir vezinleri; i‘rabın doğrusunu yanlışından ancak nahiv yolu ayırdığı gibi, akıl yürüt-*

menin doğru olanını da yanlış olanından ancak mantık ölçüleri ayırabilir.” diyerek mantık ilminin önemine dikkat çekmektedir. O halde mantık ilmi ile ilişkisi olmayan bir ilim dalı bulunamaz.

Akıl yürütmek, mantıklı düşünerek çıkarsamalarda bulunmak, bilinenlerden hareket ederek sonuca böylece bilinmeyene ulaşmaktır ki bu mesele nihayetinde öncül kabul edilen önermelerden mantık ilminin kurallarına uygun olarak sonuç çıkarmaktan ibarettir. İleride değinileceği üzere mantık ilminin muhtevasının ilkin kavram, tanım ve önermelerden oluşmasının sebebi, bu çerçevenin akıl yürütme teorileri kapsamında yer almasından kaynaklıdır. Bu çerçevede mantık, birisi diğerinin kanıtlanmasında esas alınan en az iki önerme arasında ilişki kurarak, bir veya daha fazla yeni önerme elde etmeyi amaç edinmektedir. O halde bu işlem, belirli bir önermenin doğruluğunun kabul edilmesi durumunda, başka belirli önermelerin de doğru olması gerektiğini göstermekten ibarettir. Bunun yolu en genel çerçevede önermelerin birbirleri ile bağlanması sayesinde olur ki bunun *iki metodu* vardır.

Buna göre bir tek önermeden doğrudan yeni bir hüküm çıkarılıyorsa, bu durum *vasitasız akıl yürütme (istidlâl)* olarak isimlendirilir. Doğrudan çıkarım (*vasitasız istidlâl*) yöntemi *karşı olma* ve *döndürme* başlıkları çerçevesinde ele alınmaktadır. Buna karşılık akıl yürütmek, birden fazla önermeden sonuç çıkarmak çerçevesinde belirginleşiyorsa, bu durum *vasıtalı akıl yürütme (istidlâl)* olarak adlandırılmaktadır. Akıl yürütme çerçevesinde dolaylı çıkarım metodununun *tümdengelim (dedüksiyon)*, *tümevarım (istikrâ/endüksiyon)* ile *analoji (temsîl)* olarak adlandırılan üç şekli bulunmaktadır.

Dolaylı çıkarım yöntemleri arasından *tümdengelim (dedüksiyon)*, tümel bir önermeden tikel bir önermeye, sebeplerden sonuçlara, kanunlardan olaylara, müessirden esere

doğru yol alan akıl yürütmedir. Bu sayede ilkedan sonuca, genel yasadandan özel olaya doğru gidilir ki bu çeşit bir akıl yürütme marifeti, ortaya yeni bir bilgi koymaz, sadece *öncülünde örtük veya saklı durumda bulunandı açığa çıkararak* bir bakıma örtüyü kaldırır. Başka bir deyişle tümdengelim (dedüksiyon) yöntemi, insanın bilgisini artırmaya yönelik bir düşünme yöntemi olmaktan ziyade, sahip olduğu bilgileri açığa çıkaran, denetleyen ve çözümleyen akıl yürütme çeşididir. O halde matematik ilimlerin istidlâl yöntemi tümdengelim (dedüksiyon) akıl yürütme metodudur.

Akıl yürütme teorisi çerçevesinde *tümdengelim-dedüksiyon yönteminin en önemli formunu, iki öncül ve bir sonuç önermesinden oluşan kıyas meselesi oluşturur*. Kıyas, mantık ilmi çerçevesindeki diğer bütün çıkarım yöntemlerinin temelini teşkil ettiğinden dolayı, klasik mantık ilmi çerçevesinde *akıl yürütme terimi kıyas meselesi* ile bütünleşmiştir. Şu halde doğruya ulaşmanın temel ölçüsü kıyastır.

Kıyas, öncül olarak isimlendirilen iki veya daha fazla sayıdaki önerme ile sonuç olarak adlandırılan bir diğer önerme arasında mantık çerçevesinde geçerlilik kazanan bir ilişki kurmaktır ki bu özelliği sayesinde dolaylı çıkarım yöntemlerinin en mükemmel olarak kabul edilir. Kıyasta olması gereken iki adet başlangıç önermesi ile sonuçtan teşkil olan üç tane hükümdür. Aksine tek bir hükümden hiçbir şey çıkmayacağı gibi iki başlangıç hükmünde *ortak bir terim (orta terim) bulunmazsa* yine bir sonuca varılamayacaktır.

1. *Her canlı ölümü tadacak ve sonunda dönüp huzurumuzuza geleceksiniz.*³⁹¹
2. *Salih, canlı bir insandır.*
3. *O halde Salih de ölümlüdür.*

391 Ankebût Suresi, 57. Ayet

Yukarıda verilen birinci önerme (*Ankebût Suresi'nin 57. ayeti*) ve ikinci önerme vasıtası ile zihin zorunlu olarak üçüncü önermeyi yani Salih adlı insanın da ölümlü olduğu sonucunu çıkaracaktır. Çünkü tündengelim marifetiyle ortaya konulan geçerli bir akıl yürütme faaliyetinde, öncüller sonucu zorunlu kılmaktadır. Kıyas, ilk iki önermesi bilindiği zaman, üçüncü önermesi onlardan zorunlu olarak ortaya çıkarılan, üç önermeden oluşan dedüksiyon olduğundan, mantık ilmi ile uğraşan kimselerin görevi “*kıyası oluşturan önermelerin doğruluğu ile ilgilenmek*” değildir.

Asıl olarak aklın fitrî yapısı gereğince ortaya çıkan bir durumu yansıtan kıyas, bu özelliğinden dolayı kelâm ve fıkıh ilmi metodolojisinde istidlâl yöntemi olarak kullanılmaktadır. Ancak fıkıh usûlü ilminde şer'î delil olarak kabul edilen kıyas, *iki benzer meseleden birisi hakkında verilmiş olan hüküm, diğer mesele içinde geçerli saymaktan* ibarettir ki bu tür akıl yürütme işleyişi bakımından dolaylı çıkarım metodunun *analoji (temsil)* çeşidine benzemektedir. Ancak aralarında önemli bir farklılık bulunmaktadır ki, *fikhî kıyas* metodunda birinci hükmün sebebi nass çerçevesinde sabit olduğu zaman, aynı sebebin kendisinde bulunduğu diğer mesele hakkında verilen hüküm, inanan kimseler bakımından tam bir kesinlik ifade eder. Oysa *analoji (temsil)* yönteminde birinci hükmün sebebi kesin olarak bilinmediğinden dolayı sonuç her zaman zannî olmak durumundadır. O halde mantıkî kıyas ve fikhî kıyas arasında sonucun kesinliği bakımından fark bulunmaktadır.

Hüccetü'l-İslâm, *el-münkaz mine'd-dalâl* adlı eserinde, “*ben, on sayısının üç sayısından büyük olduğunu bilmeme rağmen, birisi gelip hayır; üç sayısı on sayısından daha büyüktür dese, buna kanıt olarak da değneği ejderhaya çevireceğini söyleyerek bunu yaparsa ve ben bunu bizzat görsem bile, asla bilgimde şüpheye düşmem. Belki sadece bunu nasıl yaptığına hayret ederim ama bilgimde bir kuşku bulunmaz.*” diyerek

kendisine güvenilmeyen bilgilerin *yakîn* olmadığına dikkat çekmiştir. O halde *yakîn* mantık ilminde delilin bir formu olmaktan ziyade içeriğinin doğruluk ve gerçeğe uygunluğu ile ilgilenmektedir.

Bu sebeple kıyas, doğruya ulaşmanın temel ölçüsü olmasına rağmen ancak öncülü kendisiyle *yakîn* (*kesin bilgi*) türünden tasdikler meydana gelen önermelerden kurulan başka bir deyişle *bedîhiyyât* (*zarûriyyât*) bilgisinden meydana gelen kıyaslarla doğruya ulaşmak mümkündür. Bu şekilde herhangi bir kanıtı gerek olmadan akıl tarafından kabul edilen *kesin bilgi* (*bedîhiyyât*) ile kurulan kıyasa kesin bilgi veren apaçık delil mânasına gelen *burhan* adı verilmektedir. O halde *mantığın meselesi akıl yürütme çerçevesinde kıyastır*. Kıyası elde etmek isteyen kimse öncelikle kıyası oluşturan unsurları bilmelidir.

Kıyas, iki başlangıç önermesi ile birlikte sonuçtan oluşan üç hükümdür. *Her bir önerme* ise kavram hakkında dil marifetiyle ileri sürülen iddiadır ki böylece kavramın kendisi ile yine bir kavram olarak ifade edilen şey olarak kavrama yüklenen özellik arasında bağlantı kurmaktır.

Bu çerçevedeki bir ilişki ise, dil bakımından *kavram* (*özne, konu*) ve *özelliğini* (*yüklem*) vurgulayan iki terimin bir bağ aracı ile birbirine bağlanması ile mümkündür. Başka bir deyişle mantık ilminin amacı kanıtı ulaştırmaktır ki bunun yolu kıyas yöntemini uygulamaktan geçer. Kıyas ise en az iki tane önermeden oluşur ki, önerme de en az iki terimden meydana gelir. Bu iki terimden birincisi konu, ikincisi yüklemidir. O halde kanıtı toplayabilmek için kavram, tanım ve önermelerden de bahsetmek gerekir ki tüm bunlar mantık ilminin esas konusunu oluşturan kıyas meselesine bir hazırlıktan ibarettir.

Mantıksal Çerçeve ve Problemler

Dil ve konuşma, sadece insana ait olan, soyut kavramlar içeren, bunları mantıksal bir çerçevede ifade ederek, duylara ait değişen ve gelişen, bu sebepten dolayı mantık gibi sadece insanda ortaya çıkan bir fenomendir. O halde dil, düşüncenin vasıtasıdır. Düşünce lisan, lisan da ses veya yazı marifetiyle dışarıya akseder. Ses ile dışarıya akseden şey, aslında insan zihnindeki çeşitli izlere delâlet etmektedir ki yazı da ses aracılığıyla dışı vurulan şeye delâlet etmektedir. Aynı zamanda *bir takım semboller kompleksi* olarak da tarif edilebilen dil, yalnızca konuşma formunda ortaya çıkar ancak sadece konuşmadan ibaret değildir. Öyle ki konuşma dilin dışı dönük yönünü işaret etmektedir.

Mantık ilminin çerçevesinde *mantıklı olup olmadığı hakkında karar verilecek* düşünceler, her zaman bir semboller sistemi olarak ifade edilen “dil”e bürünmüş şekilde teşkil ettiğinden dolayı, mantık ilminin dil ile ilişkisi kaçınılmazdır.

Mantık ilminin amacı kanıt elde etmektir. Hücceti elde etmenin çeşitli yolları olmasına rağmen en mükemmeli kıyas yöntemidir ki, kıyas da önermelerden oluşmaktadır. Her bir önerme en az iki terimden meydana gelmekte, bu iki terimden birincisi konu ikincisi yüklemdir. Buna göre mantık ilmi çerçevesinde kanıtı varabilmek kavram (terim), önerme ve akıl yürütme teorilerinin incelenmesinden geçmektedir. Zaten bu başlık altındaki sıra bu düzene uymaktadır. Ancak mantık ilminin çerçevesinde hangi konu seçilirse seçilsin, vazgeçilmez ilkeler söz konusudur.

Başka bir deyişle mantık ilminin, insan zihni, düşünme ve akıl yürütmek ile olan karşılıklı ilişkisi, belirli temel esasların kabul edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu esaslar *özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü şakkın imkânsızlığı* ilkeleridir.

Bu çerçevede mantık ilminin temel ilkesi özdeşliktir ki bu ilke notasyon formunda “*g, g'dir*”, önerme formunda “*her varolan kendisi ile özdeşdir*” şeklinde ifade edilmektedir. O halde bu önerme, varolan bir şeyin başka bir şey ile süregelen ilişkisini değil, sadece kendisi olduğu yani yaşanan bütün değişme ve gelişmeye rağmen her varolan şeyde her zaman özdeş bir öz bulunduğunu ve bunun hiçbir zaman değişmediğini anlatmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta ise, özdeşlik önermesinde yer alan “*g*”nin herhangi bir nesne değil, düşünce ve bu düşünceden teşkil olan bir hüküm olduğudur.

Özdeşlik ilkesi, mantık ilminin temel esaslarından olmasına rağmen, tek başına ele alındığı zaman işlevsiz görünebilir. Çünkü özdeşlik meselesi, “kendisi olmama” kavramı ile birlikte ele alınırsa düşünme faaliyeti için verimli olacak, böylesi durumda herhangi bir şeyin kendinden başka bir şey ile özdeş olduğunu düşünmek çelişkili gelecektir. O halde mantığın çelişmezlik ilkesi “*bir şey aynı anda hem kendisi hem de başka bir şey olamaz*” şeklinde ifade edilecektir.

Mantığın özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerinden hareket edildiği zaman, düşünülmesi mümkün olan herşeyin ikiye ayrıldığı görülecektir. Buna göre “*a*” ve “*a olmayan*” dışında üçüncü bir halin düşünülmesi mümkün değildir. Özetle üçüncü halin imkânsızlığı esasına göre “*herşey a veya a olmayanıdır*” ki üçüncü bir durum imkânsızdır. Böylece yüklem, özneye dair ya tasdik edilmiş ya da tasdik edilmemiştir.

Üçüncü halin imkânsızlığı ilkesinde herhangi bir zorunluluk yoktur. Bu ilke sadece mantık ilminin sistematığının iki değerli olduğunu gösterir. Düşünülebilen herhangi bir şey kavram (terim) olarak isimlendirildiğine göre, mantık ilminin bu üç ilkesi düşünülebilen bir şeyin kavramını oluşturan esas dayanaklardır. Bu ilkelere *çelişmezlik ve üçüncü şakkim imkânsızlığı* ilkeleri *özdeşlik ilkesinin* üzerine kurulmaktadır.

Kavramlar (Terimler)

Düşünülebilin herhangi bir objedir. Düşüncenin sadece dil aracılığıyla ifade edilebildiği gerçeği göz önünde bulundurulduğu zaman, bir fikir (tasavvur) olan *kavramın* dil ile ifade edilebilmesine *terim (lâfız)* denir. Terim'in bu mânası kavramın ifade edilip belirtilmesini yani anlamın açığa vurulmasını gerektirmektedir ki bu *kavram ve önerme ilişkisine* değinmeyi gerektirmektedir. Buna göre önermelerin (hüküm) tek başına bir anlamı bulunmasına rağmen, kavramlar tek başına bir anlama sahip değildirler. O halde kavram ancak bir önerme marifetiyle yani hükmün içerisindeki işlevi ile varlık kazanabilir. Kavramların tek başına bir mâna taşımalarının sebebi, tasdik veya inkâr özelliklerinin bulunmaması yüzündendir. Öyle ki kavram, bir hükmün içerisinde özne veya yüklem olarak bulunmadığı sürece ne doğru ne yanlış kabul edilebilir.

Nesnesinin, konusunun tam ve kendine benzeyen diğer tüm nesnelere ayrılmış şekilde tanınmasına imkân veren kavram *açık kavram* olarak isimlendirilir. O halde açık kavram, önerme içerisinde yüklem olarak taşıyabileceği özellikleri bilinendir ki bu durumu sağlayan özdeşlik ve çelişmezlik ilkeleridir. *Seçik kavram* ne olduğu bilinen, o halde başka kavramlardan ayırt edilebilen kavramlardır. Misâl olarak "*a kavramının*" özelliklerini bilme, o kavram hakkında seçik bir fikir sahibi olmaktır. O halde kavramlarda açıklık ve seçiklik ayrı iki penceredir. Bir kavram açık olsa bile, seçik olmayabilir. Ancak bir kavram seçik olursa, kesin olarak seçiktir.

Bir kavram (terim), herhangi bir türden bir nesneye işaret ediyorsa yani başka herhangi birşeye bağlı olmadan kendi başına varolan birşeyi ifade ediyorsa *somut kavram* olarak adlandırılmaktadır. Herhangi bir şeye veya şeylere atfedilen başka bir deyişle varoluşu bir başka şeye bağlı olan nitelikleri ifade eden kavramlar ise *soyut kavramdır*. O halde insan ve

beyaz terimleri tek tek ele alındığı zaman nesnelere adları olarak somut kavramları ifade edecektir. Ancak bu terimler insalık ve beyazlık çerçevesinde ele alınırsa, bu durum söz konusu nesnelere ait nitelikleri zihni soyutlama marifetiyle belirttiği için soyut kavramları ifade eder.

Kavramların nicelik (kemiye) bakımından tasnif edilebilmesi mümkün olur ki bu bakış açısı; *tümel kavram*, *tikel kavram*, *tekil kavram* ayrımı noktasında belirginleşmektedir. Buna göre bir kavram bütün kaplamı ile alınırsa yani bir sınıfın bütününe delâlet ederse tümel kavramdır. Ancak bir kavram kaplamının sadece bir kısmı ile alınırsa yani bir sınıfın bir kısmına delâlet ederse tikel kavramdır. Bir kavram, bir tek nesneyi işaret ederse yani bir sınıfın bir ferdine delâlet ederse tekil kavramdır.

Aynı türden olan şeylerin ortak özelliklerini ifade etmeye imkân veren kavram genel kavram olacaktır ki herhangi bir grubu diğer kümelerden ayıran böylece fertler grubunu ifade eden *kollektif kavramlar*, sahip olduğu bu özelliğinden dolayı genel kavramdan ayrılacaktır. *Distribütif kavramlar* ise bir kümeyle göre anlam kazanan grubun içinde bulunan fertlerin özelliklerini, o kümeyle göre işaret eden kavramlardır.

Mutlak kavram, bir başka nesnenin varlığına ihtiyaç duymadan herhangi bir nesneye işaret eden kavramdır. Ama bir kavramın işaret ettiği nesne, bir başka nesne olmadan düşünülemezse bu *izâfi kavram* olacaktır. İşaret ettikleri şeylerde bir niteliğin varlığını bildiren kavramlar *olumlu kavramlar* şeklinde nitelenirken, işaret edilen şeyde birtakım niteliklerin bulunmadığına dikkat çeken kavramlar *olumsuz kavramlardır*.

Başlığın girişinde yer verildiği üzere terim, kavramların dil marifetiyle ifade edilmesidir. Bu çerçevede kavramlar sözlü veya sözsüz bir takım işaretler marifetiyle ifade edilebilir

ki bunlar delâlet olarak isimlendirilir. Bunlar *aklî delâlet*, *tabîî delâlet* ve *vaz'î delâlet* olmak üzere üçtür.

İki kavram arasında *eşitlik*, *aykırılık*, *tam girişimlilik*, *eksik girişimlilik* şeklinde dört türlü ilişkiden bahsedilebilir. İki kavramdan her bir tanesi diğerinin bütün fertlerini ifade ederse eşitlik vardır. İki kavramdan birisi diğerinin hiçbir ferdini ihtiva etmezse aykırılık vardır. İki kavramdan yalnız bir tanesi diğerinin bütün fertlerini ihtiva ediyorsa tam girişimlilik ve iki kavramdan her birisi diğerinin bazı fertlerini ihtiva ediyorsa eksik girişimlilik vardır. Bir kavramın kapsadığı konu o kavramın *kaplamını* oluştururken, aynı kavramın işaret ettiği şeylerin müşterek özelliklerini ihtiva etmesinden kaynaklı bu ortak özellikler onun *içlemidir*.

El-külliyâtü'l-hams

El-külliyâtü'l-hams yani kavramların (terimler) en genel olanı; *cins*, *tür (nevi)*, *ayrım (fasıl)*, *özellik (hassa)* ve *ilinti (araz-ı âm)* şeklinde beş tanedir. Aynı zamanda *beş tümel - beş küllî* olarak da nitelendirilebilen *el-külliyâtü'l-hams*, makûlât (kategoriler) doktrinini öğrenebilmek için bir *giriş (isâgüci-eisagoge)* çerçevesindedir.

Müşterek vasıflara sahip kavramların (terimlerin), bu özelliklerinden dolayı bağlandıkları kavram cinstir. O halde *cins*, gerçekliklerine dair *"bu nedir"* sorusuna verilen cevap mahiyetindedir. Misâl olarak *"balık nedir"* diye sorulduğu zaman *"balık hayvandır"* cevabı verilecektir ki bu cinstir. Üstünde başka bir *cins* bulunmayan cinslere *"üstün cinsler (el-ecnâsü'l-âliye)"* denmektedir ki *insan zihninin tikelden tümele yüklerle erişebildiği en yüksek ve en genel cinsler olan üstün cinsler bu özelliği* dolayısı ile aynı zamanda kategoriler (makûlât) olarak isimlendirilir. Bir tanesi *cevher*, dokuz tanesi *araz* olmak üzere on tanedir. Kendisinden daha geneli bulunmayan cins ise *"cinslerin cinsi - cinsü'l-ecnâs"* denir. O halde üstün

cinslerden cevher, kendisinden daha genel bir kavram olmadığından dolayı cinslerin cinsidir.

Cins, altında türlerin sıralandığı terimdir. O halde cinsin kaplamına dahil olan terimler, o cinsin türleridir. Buna göre tür, *cinsin altında bulunan, bazı özellikleri dolayısıyla bağlı olduğu cins ile kısmî özdeşlik taşıyan genel kavramdır*. Bir terim tek başına ele alındığı zaman ne sadece cins, ne de sadece türdür. İki terim kaplamaları çerçevesinde mukayese edilirse kaplamı daha az olan türdür ki buna göre cins mertebesinde kaplam, tür mertebesinde ise işlem fazladır. Herhangi bir cinsin doğrudan bağlandığı tür, o cinsin yakın türü olarak tarif edilirken; çeşitli araçlar marifetiyle bağlandığı tür, o cinsin uzak türüdür. Bitki bir cins, çiçek de bir türdür. Ama çiçek, güle nisbet edildiği zaman cinsi karşılarken; bitkiye nisbet edildiği zaman türü karşılamaktadır. Böylece bitkinin yakın türü çiçek, uzak türünün gül olduğu anlaşılacaktır. O zaman denilebilir ki cins için mümkün olmayan herhangi bir şey, tür için de mümkün değildir. Çünkü türün dışında olan bir şeyin, cinsde dahil edilmesi söz konusu olamaz.

Bu kural mantık ilminde *“hep ve hiç ilkesi”* çerçevesinde vurgulanır. O halde herhangi bir özellik, cinsde dahil olan türlerin tamamında ya vardır ya da hiçbirisinde yoktur.

Ayrıyeten cinsin kapsamı (fertleri), türün kapsamından (fertleri) çoktur ki türün müşterek vasıfları cins mertebesinde azdır. Çünkü müşterek sıfatlar arttığı zaman, onların tamamını içerisine alan fertler azalacaktır. Son olarak cins ve türün göreceli olduğu söylenebilir. Buna göre bir tür, kendinden daha aşağı mertebede olan türe göre cins kabul edilebileceği gibi, bir cins de kendinden daha yüksek mertebede olan cinsde göre tür kabul edilebilir.

Ayrım (fısl) cins ve türleri birbirinden ayıran ana karakterlerdir. Misâl olarak insan teriminin ayrımı *“insanın düşünme ve konuşma özellikleri”* şeklindedir. Cins ve tür mertebede

sinde olduğu gibi ayırım da yakın ve uzak şeklinde iki başlıkta incelenmektedir. Buna göre yakın ayırım, cinsi ayıran ana karakteri karşılarken; uzak ayırım cinsi bölen ana karakterdir.

Herhangi bir türe ait olmakla birlikte, aynı cinsten diğer bir başka türde bulunmayan sıfat *özellik (hassa)* olarak adlandırılmaktadır. Hassa, bir türü tarif etmek adına yeterlidir. Burada dikkat edilmesi gereken, ayırım; hem özel hem de zâta ait ayırıcı bir sıfat olarak devamlı bulunurken; hassa arazî ve geçici olabilir. Misâl olarak gülmek insanın bir özelliğidir ki zâti hassası değildir, zira insan gülmediği zamanda da yine insandır. O halde hassa, *türün ikinci dereceden (talî) vasıfları olarak varlıkları tasnif ederken önemli olmayan ferdi niteliklerdir*. Özellik, türün sadece bazı fertlerine ait olabileceği gibi, bütün fertlerine ait olabilir. Türde, belirli bir anda bulunabileceği gibi türün bütün fertlerine ait olmakla birlikte sürekli olmayabilir.

Son olarak fertlerde geçici olarak bulunmakla beraber, *varlığı ferdin varlığına ihtiyaç duymayan özelliklere ilinti (araz-ı âm)* denir. Misâl olarak gülün solması, müşterek arazî vasıftır. İlinti mertebesi, ayrılabilen ve ayrılamayan şeklinde iki kısımda incelenmektedir. Misâl olarak uyku ve uyumak insan için ayrılamayan bir ilintiye karşılarken; tenin beyazlığı ayrılabilen bir ilintidir. Zira varlığı teninin beyaz olmasına bağlı değildir.

Makûlât

Kavramların (terimler) en genel olanı; *cins, tür (nevi), ayırım (fasıl), özellik (hassa) ve ilinti (araz-ı âm)* olmak üzere beş tanedir. Beş tümel (beş küllî) arasından üstünde başka cins bulunmayan cinslere “*üstün cinsler (el-ecnâsü'l-âliye)*” denmektedir. Üstün cinsler, *(insan zihninin tikelden tümele yüklerle erişebildiği en yüksek ve en genel cinsler)* aynı zamanda *katgoriler (makûlât)* olarak isimlendirilmekte, bunlar *mümkün varlıkların en genel ve nihai sınıflarını gösteren kelimeler*

olarak insan düşüncesinin en basif fakat en geniş çerçevesini teşkil etmektedir. Şu halde varlığın çeşitli sınıfları olan kategoriler varlıkların esas olarak ne çeşit varlık olduğunu ifade etmektedir.

Öyleyse denilebilir ki kategoriler nihaî varlık tarzlarını teşkil etmektedir. Bu çerçeveden dolayı mantık ilmi çerçevesinde ciddi bir tartışma konusu “*kategorilerin varlığa mı yoksa düşünceye mi aidiyeti*” bağlamındadır. Başta Hüccetü'l-İslâm olmak üzere mantıkçılar kategorileri; “*eşyaların sonsuz sayıdaki özelliklerinin, kendileri altında toplanabildiği belirli sayıdaki hususiyet grupları*” olarak kabul ederek “*varolanlardan çeşitli şekillerde söz edilebilir ki bunlar kategori olarak vardır*” düşüncesini savunmuştur. O halde kategoriler bir varlık meselesidir ki mevcut olan varlıkların cinsleri olarak mantık ilmi çerçevesinde yer almaktadır.

Kategoriler, *bir tanesi cevher dokuz tanesi araz* olmak üzere toplamda on tanedir. Cevher, varlığını kendi başına sürdürebilen ve bunu yaparken başka bir varlığa ihtiyaç duymayan, daima bir yüklem konusu olarak kendisi yüklem olmayan özvarlıktır. Cevher kendi kendine var olmak bakımından ilintilerden (arazlar) farklıdır ki o halde kategorik arazların kaybolması durumunda varlığını kaybetmeyecekken, arazların varlığı ise cevher üzerinde gerçekleşmektedir. Bu açıklamalar çerçevesinde dikkat edilmesi gereken nokta cevherin bir mümkün varlık olduğu gerçeğidir. Varlık alanına çıkması veya çıkmaması imkân dahilinde olan mümkün varlık için bu iki durumu tercih eden bir başka varlığa ihtiyaç vardır. Başka bir deyişle mümkün varlığın, bir diğer varlık tarafından tercih edilen olması gerekmektedir ki bu tercihi yapan *Vâcib varlıktır*.

Cevherlerin zıddı ve derecesi bulunmamakla birlikte, karşıt nitelikleri kabul etmesi, bir öznedede olmaması ve tek mânalı olarak yüklenmesi söz konusudur. Üstün cinslerden

cevher, kendisinden daha genel bir kavram olmadığından dolayı cinslerin cinsidir.

Mekânda yer kaplayan her varlık (*cevher*) birleşik değil ise "*cevher-i ferd*" adını alırken, bir başkasına birleştiği zaman "*cisim*" olmaktadır. Mekânda yer kaplamayan şeyin varlığı, bir cisime bağlı ise bu "*araz*" şeklinde isimlendirilmektedir. Buna göre mümkün varlıklar yani âlem, cevher (*cevher-i ferd* ve *cisim*) ve arazdan (ilinti) meydana gelmektedir. O halde cevher; "*cevher-i ferd*" ve "*cisim*" şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Bu çerçevede dahilinde cevher-i ferd; *cevherin genişlik, derinlik veya uzunluk bakımından parçalara ayrılması mümkün olmayan kısmını* anlatırken; cevherin kısım ve parçalara ayrılabilen formu cisimdir. Zira doğa ilimlerinin (*tabiiyyât*) konusu âlemin cisimleri olduğundan dolayı, cevher- ferd ve cisim meselesi ilgili başlıkta detaylandırılacaktır.

Nesne ile ilişkili olan şeylerin sonsuz mertebesindeki özelliklerini belirli gruplar içerisinde toplayan böylece şeylerin değişme ve oluş içerisindeki bütün özelliklerini kavramayı sağlayan üstün cinsler ; *nicelik (kemiyet)*, *nitelik (keyfiyet)*, *görelilik, etki, edilgi, durum, zaman, mekân ve sahip olma* kategorileridir ki bunlar arazlardan bir parçadır.

Üstün cinslerden olan nicelik (kemiyet) bir ve bireysel bir şey olan iki veya daha fazla sayıdaki tamamlayıcı ögeye bölünebilir. Buna göre "*kaç*", "*nice*" ve "*ne kadar*" sorularının cevabı olan kategoridir. Böylece *uzunluk, derinlik, zaman vb. ölçme, artma, eksilme, eşitlik marifetiyle cevhere ilişkin bir ilinti olduğu anlaşılır ki* bu ilinti tasavvur edilirken dışarıdan bir başka şeye bağlanmaya ihtiyaç duymamaktadır. Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, nicelik kategorisini *sürekli (kesiksiz-muttasıla)* ve *süreksiz (kesikli - munfasıla)* olarak ikiye ayrılmaktadır ki bunun detayı matematik ilmi başlığı altında verilmiştir. Tekrar değinilecek olunursa, sürekli nicelik ya *miktardır* ki bunun zâtı sabit ve daimî olup parçaları birara-

da bulunabilir; ya *zamandır* ki bunun zâtı itibariyle sabit ve daimî olmamakla birlikte parçaları da birarada toplanamaz.

Miktar, bir yönü ile bölünmeyi kabul edebilir ki bu *çizgiden* ibaret olur, iki yönden bölünmeyi kabul edebilir ki bu da *yüzey* örneğinde görülür. Miktar, üç yönden bölünmeyi kabul edebilir ki bu da ancak *üç boyutlu cisimlerde* açığa çıkar. *Sürekli (kesiksiz-muttasıla) nicelikler* birimleri arasında ortak sınır bulunan nicelikleri ifade ederken, *süreksiz (kesikli - munfasıla) nicelik* parçaları arasında ortak sınır olmayan niceliktir.

Nitelik, *kendisi ile bir şeyin nasıl olduğu söylenen* terimdir. Buna göre “*o nasıldır?*” sorusuna verilebilecek cevaptır. Niteliğin birinci türü, *hal ve istidat* olarak adlandırılır. Sürekli veya duraklı olması bakımından istidattan farklılaşan hale örnek olarak bilimler ve erdemler verilebilir. Sağlık, hastalık, sıcaklık, soğukluk vb. kolayca değişen nitelikler ise istidat olarak adlandırılır. İkinci tür nitelik, tek bir kelime marifetiyle fitrî bir kabiliyet veya kabiliyetsizliği anlatmak için kullanılan niteliktir. Duyguluk nitelikleri ve duygulanımlar (tatlı, tuzlu, sıcaklık, soğukluk) üçüncü türden niteliklere örnektir. Her bir varlığa ait olan doğruluk veya eğrilik gibi bütün has-saları muhtevasında barındıran nitelik, dördüncü kategoride yer almaktadır.

Niteliklerin arasında zıtlıkların bulunması mümkündür ki *ak karanın zıt karşılığını* ifade etmektedir. Ancak zıtlıkların bulunmasının mümkün olması, niteliklerin her zaman zıtlık kabul ettiği mânasına gelmez. Misâl olarak yeşil, mavi, turuncu vb. renkler birer nitelik olmasına rağmen, zıtları bulunmaz. Nitelikler azlık veya çokluk kabul edebilir. Beyaz olan bir nesne, bir başka nesneden daha beyaz; adaletli insan bir başkasından daha az adaletli olabilir. Niteliklerin bir başka özelliği kendi kendisine artma kabul etmesidir ki beyaz olan bir nesne daha çok beyaz olabilir.

Varlığı, başka şeylere bağlı olan ilinti *görelilik (izâfet)* olarak adlandırılır. Buna göre “*kendinden başka şeylerden dolayı var olan veya kendinden başka bir şeye göre olan şeyin durumu*” görelilik denir ki “*onun nesidir?*” sorusunun cevabıdır. Böylece göreliliğin, bütün varlığı başka nesnelere bağlı olduğu veya bir şekilde bir başka şeye ilgisi olduğu kabul edilen şey olduğu ortaya çıkmaktadır. Görelilik zıtlık kabul eder ki, misâl fazilet erdeminin zıttı rezilettir.

Göreliler azlık veya çokluk kabul eder ki ancak bu bütün göreliler için doğru değildir. Misâl olarak misil çerçevesinde az veya çok misildir gibi bir ifadenin kurulması mümkün değildir. Göreliler, bağlaşımlıdır. Misâl olarak daha büyük olan, daha küçük olandan daha büyüktür. Daha küçük olan da, daha büyük olandan daha küçüktür. Misâl olarak yarım varsa misil de olacağı için göreliler arasında zamandaşlık da vardır. Göreliler, karşılıklı olarak birbirini yok ederler ki misâl olarak yarım yoksa misil de yoktur.

Herhangi bir şeyin bazı parçalarının diğer parçalarına veya kendisinin dışında bulunan diğer şeylere göre ilinti olan hali *durum (vaz',konum)* olarak adlandırılmaktadır. Başka bir deyişle durum, cismin parçalarının diğer parçaları ile olan ilişkisidir. Misâl olarak ayakta durmak, oturmak, yaslanmak vb. durumdur. Hüccetü'l-İslâm, “*bir insan yürüdüğü zaman, onun durumu değil, üzerinde bulunduğu mekân değişir; çünkü durum mekânın değişmesi değildir*” diyerek durumun bazı zamanlarda cismin kendi zâtına nisbetle olabileceğine, bazı zamanlarda başka bir cisme izâfet vasıtasıyla olabileceğine dikkat çekmektedir. Misâl olarak sağ, alt, üst vb. yönler bakımından izafetin kendisinde sabit olduğu mekânlar böyledir. O halde durum hem zât hem izâfet ile meydana gelmektedir ki dikkat edilmesi gereken zâtı itibariyle durumu olmayan birşeyin, izâfet ile durumunun söz konusu olamayacağıdır. Ayriyeten durum bazen ilk özel mekânına (birinci mekân), bazı zamanlarda da kendisi ve kendisinin çevresindekiler ara-

sında müşterek olan ikinci mekâna nisbetle olabilir. Zira her bir insan için, hem kendisi hem de çevresindeki şeyler açısından bir mekân vardır.

Zaman kategorisi, “*ne zaman*” sorusuna cevap olan ilintidir ki o halde bir şeyin bir zamanda bulunmasıyla ilintili olan halidir. Zaman; şimdi, geçmiş veya gelecekte olmak bakımından nitelenmektedir. Meydana gelen bir hadisenin “*birinci*” ve “*ikinci*” olarak adlandırılan iki zamanı vardır. Buna göre hadisenin meydana geldiği asıl zaman birinci zamanı anlatır. Misâl olarak “*seyahatın birinci gününün sekizinci saatinde*” ifadesinde “*sekizinci saat*” birinci zamanı karşılarken, “*birinci gün*” ikinci zamanı karşılamaktadır.

Mekân kategorisi, “*sağda veya yukarıda olmak*” vb. şekilde nesnenin bir mekânda bulunmasıdır ki o halde *cevherin kendisinde bulunduğu mekâna nisbet edilmesinden* ibarettir. Mekân kategorisi, “*o nerede*” sorusunun cevabı olduğundan; herhangi bir cismin, kendi mekânına olan bağlılığının ifadesi olarak da yorumlanabilir. Hüccetü’l-İslâm İmam Gazzâli, *mi’yârü’l-ilm* adlı eserinde mekân kategorisini *bizâtihi mekân* ve *izâfi mekân* olarak ikiye ayırmaktadır. *Bizâtihi mekân*, bizzat bir yerde bulunan şeyin mekânını anlatırken; *izâfi mekân* izâfet bağlamında bir yerde olan şeyin mekânıdır. Böylece bir cismin bulunduğu cüz’î mekân, onun bizâtihi mekânını anlatırken, gerçekte mekân olmayan ama bir başka varlığa nisbet edilerek söylenen ifade de izâfi mekânı anlatır.

Sahip olmak (iyelik) kategorisi, birşeyin bir başka şeye sahip olması ile ona ilinti olma durumunu anlatmaktadır. Buna göre iyelik, birşeyin bazı kısımlarını kuşatan ve onunla beraber intikal eden şeydir. Öyle ki bir nesne, bir nesneyi kuşatmamakla birlikte o nesnenin yer değiştirmesi ile değişiyorsa; kuşatan, kuşatılan nesnenin mülkü değildir. Misâl olarak, giyeceklerini başının üstünde taşıyan bir kimse, giyiniği değildir. Ancak bir nesne, bir nesneyi kuşatmakla birlikte

o nesnenin yer değiştirmesi ile yer değiştirmiyorsa, yer değiştirenin mülkü değildir. Misâl olarak konut, insanı kuşatan ancak insan kendisini kuşatan şeyin yer değiştirmesi ile yer değiştirmez.

Sahip olma kategorisi, *tabii sahiplik* ve *iradi sahiplik* olarak iki kısma ayrılır. Buna göre *tabii sahiplik* canlının derisi vb. gibi fitrî çerçevede sahip olunan şeyleri anlatırken; *iradi sahiplik* giyecek, araba vb. gibi sonradan sahip olduğu şeyleri anlatmaktadır.

Herhangi bir tesir edici, diğer birşeye tesir ettiği zaman, *tesir ediciye olan ilinti hali etki (fil)* olarak isimlendirilmektedir. Etki, cevherde mevcut olan şeyin kendisi dışında olan bir başka şeye etki vasıtasıyla nisbet edilmesidir. Etki ilintisinin varlık kazanabilmesi için, öncelikle etkilenebilen birşeyin olması gerekmektedir. Bir şeyin başka bir şeyden etkilenmesiyle, ona ilinti olan hali *edilgi (infial)* olarak isimlendirilir. O halde edilgi kategorisi, etki kategorisinin karşıtıdır.

Tanım, Bölme ve Sınıflandırma

Kavramların ve onların dildeki ifadeleri olan terimlerin (sözcüklerin) anlaşılmasını sağlamak adına yapılan işleme *tanımlama* denir. *Analitik (tablili) tarif*, herhangi bir terimi analiz yoluyla tarif etmek, tecrübî tarif deneyim marifetiyle özellikleri belirtilen şeyleri tarif etmek, son olarak *aklı (rasyonel) tarif* soyut bir terimin özellikleri belirtmektir. Tarifin şartları bulunur ki, bunlardan ilki tarifin tam olması gerekliliğidir. Tarif, açıkca bilinen kavramlar kullanılarak yapılmalı, ne çok uzun ne de çok kısa olmalıdır. Tarifte birşeyin bilinmesi, kendisine bağlı olan bir şey ile tarif edilmemelidir ki aksi halde döngüye girilir. Bir tarif, karşıt terimler kullanılarak ifade edilmemeli, olumsuz terimler barındırmamalıdır.

Mantık ilminde tarifin tamamlayıcısı bölme (taksim) konusudur ki bu işlem bir terimin kapsamını analiz etmektir.

O halde taksim işleminin de şartları vardır ki bunlardan ilki bölmenin tam olması gerekliliğidir. Diğer taraftan bölünen terimler birbirine döndürülmemeli, bölümler bölünenin ayırması veya ona aykırı olmamalıdır. Terimleri kaplam mertebelerine göre ayırmak sınıflama (taksim) konusudur ki böylece konu ve nesnelere cins ve tür dairesinde sıralanır. Sınıflama tam olmalı, konu ve nesneleredeki esaslı vasıflara dayanarak yapılmalıdır.

Önerme Teorisi

Doğru veya yanlış bir hüküm olarak tanımlanan önerme, söyleyen kişiye *“doğru veya yanlış konuşuyorsun”* diyebilmenin mümkün bulunduğu cümledir ki her bir önerme kavram hakkında dil vasıtası ile öne sürülen bir iddiadır. O halde dile getirilen önermeler mantık ilminin konusudur. Ancak önermeler mantık ilminin ve mantıkçıların uğraş alanı olsa bile herhangi bir önermenin doğruluğunun veya yanlışlığının tayin edilmesi başka bir deyişle önermenin gerçeğe uygun düşüp düşmediğinin tespit edilmesi mantık ilminin konusu değildir. Misâlen, *“beş ve ikinin toplamı yedi etmektedir”* önermesi matematik ilmine aittir. Bu önermede mantık ilmine ait olan kısım, *“verilen bu hükmün kaynaklarının ne olduğu ve bu dayanaklar kabul edildiği zaman elde edilen hükmün geçerli olup olmayacağı”* çerçevesindedir.

Akıllı Yürütme Teorisi

Akıllı yürütmek, bilinenlerden hareket edip bilinmeyene ulaşmaktır ki bu durum öncül kabul edilen önermelerden mantık kurallarına uygun sonuç çıkarmaktan ibarettir. Bu aşamaya kadar kavram, tanım ve önermelerden bahsedilmesinin sebebi, bu başlıkların akıllı yürütme teorisi çerçevesinde olmasındandır.

Bu husus detaylandırılabilir. Mantık bir tanesi diğerinin kanıtlanmasında esas alınan en az iki önerme arasında ilişki

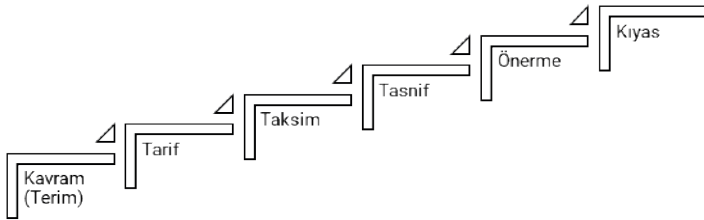
kurarak, bir veya daha fazla yeni önerme elde etmeyi amaç edinir ki, bu çerçeve belirli bir önermenin doğruluğunun kabul edilmesi durumunda, başka belirli önermelerin de doğru olması gerektiğini göstermekten ibarettir. Bunun yolu en genel çerçevede önermelerin birbirleri ile bağlanması sayesinde olur ki bunun *iki metodu* vardır. Şayet bir tek önermeden doğrudan yeni bir hüküm çıkarılıyorsa bu durum vasitasız akıl yürütme (istidlâl) olur. Doğrudan çıkarım karşı olma ve döndürme şeklinde iki üst başlıkta incelenir. Akıl yürütmek birden fazla önermeden sonuç çıkarmak yönünde olduğunda ise bu durum vasıtalı akıl yürütme olur. Dolaylı çıkarımın *tümdengelim tümevarım, analogi (temsil)* olarak adlandırılan üç şekli bulunmaktadır.

Tümdengelim (dedüksiyon), tümel bir önermeden tikel bir önermeye, sebeplerden sonuçlara, kanunlardan olaylara, müessirden esere doğru yol alan akıl yürütmedir. Bu sayede ilkeden sonuca, genel yasalardan özel olaya doğru gidilir ki bu çeşit bir akıl yürütme marifeti, ortaya yeni bir bilgi koymaz, sadece *öncülünde örtük veya saklı durumda bulunan açığa çıkararak* bir bakıma örtüyü kaldırır. Başka bir deyişle tümdengelim (dedüksiyon) yöntemi, insanın bilgisini artırmaya yönelik bir düşünme yöntemi olmaktan ziyade, sahip olduğu bilgileri açığa çıkaran ve onları denetleyerek çözümleyen akıl yürütme çeşididir. O halde mantık ilminde esas olan tümdengelim (dedüksiyon) yöntemidir. Bu yöntemin en önemli formu, iki öncül ve bir sonuç önermesinden oluşan kıyastır. Şu halde kıyas, mantık çerçevesindeki diğer bütün çıkarım yöntemlerinin temelini teşkil ettiğinden, *akıl yürütme terimi; kıyas meselesi* ile bütünleşmiştir. Şu halde doğruya ulaşmanın temel ölçüsü kıyastır.

Anlaşılmaktadır ki *mantık ilminin meselesi akıl yürütme çerçevesinde kıyastır*. O halde kıyası elde etmek isteyen, öncelikli kıyası oluşturan unsurları bilmekle mükelleftir. Kavram herhangi bir şeyin zihinlerdeki tasarımını ifade eder ki bu

bakımdan bir fikirdir. Düşünülebilen herhangi bir objedir. Düşüncenin sadece dil aracılığıyla ifade edilebildiği gerçeği göz önünde bulundurulduğu zaman, bir fikir (tasavvur) olan kavramın dil vasıtası ile ifade edilmesine terim denektir. Kavramların ve onların dil aracılığıyla ifadesi terimlerin (sözcüklerin) anlaşılmasını sağlamak için yapılan işlem tanımlama (tarif), bir terimin içinde bulunan esaslı karakterlerin belirtilmesidir. Tarif konusunun tamamlayıcısı bir diğer başlık bölme (taksim) işlemidir. Kavramların ve onların dil aracılığıyla ifadesi terimlerin (sözcükler) içine aldığı fertleri, ortak vasıflarına göre ayırma işlemine bölme denmektedir. Buna göre bölme, bir kavramın (terimin) kapsamını analiz etmektir. Tanım (tarif) meselesi ile bağlantılı ve onu tanımlayan bir diğer çerçeve sınıflama (tasnif) işlemidir. Taksim, terimleri kapsam derecesine göre ayırmaktır.

Doğru veya yanlış bir hüküm olarak tanımlanan önerme, söyleyen kişiye *“doğru veya yanlış konuşuyorsun”* diyebilmenin mümkün bulunduğu cümledir ki her bir önerme kavram hakkında dil vasıtası ile öne sürülen bir iddiadır. En nihayetinde kıyas, öncül adı verilen iki veya daha çok önerme marifetiyle, sonun denen diğer önerme arasında mantıkî açıdan geçerli olan bir ilişki kurmaktan ibarettir.

İşte bütün bu anlatılanlardan dolayı bu aşamaya kadar kavram, tanım ve önermelerden bahsedilmiştir ki artık hazırlık aşaması bittiğine göre sıra kıyas meselesine gelmiştir.

Kıyas

Bir tek önermeden doğrudan yeni bir hüküm çıkarılıyorsa, *vasıtasız akıl yürütme (istidlâl)* kullanılırken; akıl yürütmek, birden fazla önermeden sonuç çıkarmak çerçevesinde belirginleşiyorsa, bu durumda *vasıtalı akıl yürütme* tercih edilmektedir. Vasıtalı çıkarım metodunun *tümdengelim tümevarım (istikrâ/endüksiyon)* ile *analoji (temsil)* olarak adlandırılan üç şekli bulunmaktadır.

Dolaylı çıkarım yöntemleri arasından *tümdengelim (dedüksiyon)*, tümel bir önermeden tikel bir önermeye, sebeplerden sonuçlara, kanunlardan olaylara, müessirden esere doğru yol alan akıl yürütmedir. Bu sayede ilkeden sonuca, genel yasadan özel olaya doğru gidilir ki bu çeşit bir akıl yürütme marifeti, ortaya yeni bir bilgi koymaz, sadece *öncülünde örtük veya saklı durumda bulunamı açığa çıkararak* bir bakıma örtüyü kaldırır. Başka bir deyişle tümdengelim (dedüksiyon) yöntemi, insanın bilgisini artırmaya yönelik bir düşünme yöntemi olmaktan ziyade, sahip olduğu bilgileri açığa çıkaran, denetleyen ve çözümleyen akıl yürütme çeşididir. O halde matematik ilimlerin istidlâl yöntemi tümdengelim (dedüksiyon) akıl yürütme metodudur.

Akıl yürütme teorisi çerçevesinde *tümdengelim-dedüksiyon yönteminin en önemli formunu, iki öncül ve bir sonuç önermesinden oluşan kıyas meselesi oluşturur*. Kıyas, mantık ilmi çerçevesindeki diğer bütün çıkarım yöntemlerinin temelini teşkil ettiğinden dolayı, klasik mantık ilmi çerçevesinde *akıl yürütme terimi kıyas meselesi* ile bütünleşmiştir. Şu halde doğruya ulaşmanın temel ölçüsü kıyastır.

Kıyas, öncül olarak isimlendirilen iki veya daha fazla sayıdaki önerme ile sonuç olarak adlandırılan bir diğer önerme arasında mantık çerçevesinde geçerlilik kazanan bir ilişki kurmaktır ki bu özelliği sayesinde dolaylı çıkarım yöntemlerinin en mükemmeli olarak kabul edilir. Kıyasın unsurları

üç tanedir. Bunlardan büyük terimi içine alan önerme *büyük önerme (öncül)*, küçük terimi içine alan önerme *küçük önerme (öncül)* ve küçük terim ile büyük terimi kapsayan önerme *vargı (sonuç)* olarak isimlendirilir.

Mantık ilmi çerçevesinde bir kıyasın geçerli kabul edilebilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmektedir. Bu şartlar *terimlere* ve *önermelere ait koşullar* olmak üzere iki başlık altında incelenebilmektedir. Terimler bağlamındaki birinci şart, basit kategorik bir kıyasta üç terim bulunması gerekliliğidir. Terim sayısı üçten az olursa kıyas kurulamayacaktır. Orta terim sonuçta (vargıda) bulunmamalıdır. Ayrıca orta terim öncüllerde en az bir kere bütün kaplamı ile alınmalıdır. Son olarak vargıda (sonuçta) bulunan terimlerin kaplamı, öncüllerde bulunan terimlerin kaplamını aşmamalıdır. Önermeler bağlamındaki ilk kural, iki olumlu önermeden olumsuz bir vargı çıkmayacağıdır ki iki olumsuz önermeden de hiçbir sonuç çıkmaz. Aynı şekilde iki tikel önermeden de bir sonuç alınamaz. Vargı her zaman öncüllerin zayıf olanına bağlıdır. Buna göre öncüller içerisinde bir tanesi olumsuz olursa vargı da olumsuz olur, bir tanesi tikel ise vargı da tikel olacaktır. Özet olarak kıyas meselesinde büyük önermenin sonucu içermesi ve küçük önermenin de sonucun büyük önermede gerçekten bulunduğunu göstermesi gerekmektedir. Ancak unutulmaması gereken kıyasın yeni bir bilgi ortaya koymadığıdır. Bu çeşit bir akıl yürütme marifeti *öncülünde saklı durumda bulunana açığa çıkararak* bir bakıma örtüyü kaldırmaktadır.

Kıyas çeşitleri bağlamında iki öncülden bir sonuç çıkarılan kıyaslar *basit kıyas* olarak adlandırılır. Basit kıyaslardan, kıyasın sonucu öncüllerde mâna bakımından bulunmakla beraber biçim bakımından bulunmuyorsa bu çeşit basit kıyas *iktiranlı kıyas* olarak adlandırılır. Ancak vargı aynen veya karşıtı olarak öncüllerde mâna ve biçim bakımından ihtiva edilmiş ise bu çeşit basit kıyas *istisnâlı kıyas* olarak nitele-

nir. Basit kıyaslardan farklı olarak öncül sayısı ikiden fazla olan kıyaslar *bileşik kıyas* olarak isimlendirilmektedir. Zaten Hücetü'l-İslâm İmam Gazzâli, *el-müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl* adlı fıkıh usûlü eserinin mantık ilmini anlattığı girişinde bileşik kıyasları “*peş peşe gelen ve arada sonuçları zikredilmeyen veya birçok öncülden aynı sonuca erİştiren kıyaslar*” şeklinde tarif eder. Bu çeşit kıyaslarda her kıyas şeklinden bir öncül zikredilmektedir. Bileşik kıyaslar, kıyas çeşitlerinin sadece birisinden oluşabileceği gibi bütün çeşitlerinden de meydana gelebileceği için, form bakımından farklıdır.

İktiranlı bir kıyas ve istisnalı bir kıyas marifetiyle yapılan ve saçma yolu ile kanıtlamada kullanılan kıyas *hülfî kıyas* olarak isimlendirilir. Başka bir deyişle *hülfî kıyas*, öncüllerden bir tanesinin doğru diğerinin yanlış ya da şüpheli olduğu böylece sonucun yanlışlığının apaçık olduğu, bu yanlışlığa da yanlış olan bir öncül ile varılması durumunda gerçekleşir. Hücetü'l-İslâm İmam Gazzâli, hülfî kıyası “*öncülü açıkça doğru ancak sonucu açıkça yanlış olan birşeyi dayatarak, inkân-sız olan şeylerin çelişimini gerektirmek marifetiyle çelişimi iptal ederek görünüşünü tespit etmek*” şeklinde tarif eder.

Kıyas çeşitleri bağlamında bir diğer boyut *düzensiz kıyas-lardır*. Kıyaslar her zaman düzenli bir şekilde kurulmazlar. Buna göre kıyası oluşturan öncüllerden birisi veya birkaçı hiç söylenmemiş veya saklı söylenmiş ise bu *eksik önermeli kıyastır*. Öncüllerin çoğaltıldığı ve deliller marifetiyle kanıtlandığı kıyaslar ise delilli kıyastır. Kategorik olmayan öncüllerden meydana gelen kıyaslara *şartlı kıyas* denmektedir. Şartlı kıyaslar içinden iki öncülü bir çeşit iki önermeden meydana gelmiş ve bu önermeler “*ise*” eklemi marifetiyle birbirine bağlanmış ise bunlar hipotetik kıyaslardır. Birinci öncülü meydana getiren önermeler birbirlerine “*veya*” eklemi ile bağlanmış ise bunlar ayrık öncüllü kıyaslardır. Büyük önerme, bir tanesi olumlu diğeri olumsuz iki kısma ayrılıyor

ve her iki kısım da ayrı ayrı ele alınarak sonucu varılmaya çalışılıyorsa bu *dilemma* (*ikilem*) kıyastır.

Beş Sanat

Mantık ilminde *beş sanat* olarak adlandırılan pencere *öncüllerine göre kıyas çeşitleri* meselesidir ki bunlar *burhan*, *cedel*, *hatâbe* (*hitabet*), *şîir* ve *safsata* şeklindedir. Kıyas, doğruya ulaşmanın temel ölçüsü olmasına rağmen ancak öncülü kendisiyle *yakîn* (*kesin bilgi*) türünden tasdikler meydana gelen önermelerden kurulan başka bir deyişle *bedâhiyyât* (*zarûriyyât*) bilgisinden meydana gelen kıyaslarla doğruya ulaşmak mümkündür. Bu şekilde bir kanıt gerek olmadan akıl tarafından kabul edilen *kesin* ile kurulan kıyasa, kesin bilgi veren apaçık delil mânasına gelen *burhan* adı verilmektedir. Buna göre burhan öncülleri, kendisiyle *yakîn* (*kesin bilgi*) türünden tasdikler meydana gelen önermelerden (*yakînîyyât*) kurulan bir kıyastır. Her burhan bir kıyas olmasına karşılık, her kıyas bir burhan değildir. Burhanî kıyasın amacı, *bilginin en sıhhatli ve güvenilir olanını* (*yakîn*) elde etmektir. Burhanî çıkarsama, *burhân-ı limmî* ve *burhân-ı innî* şeklinde iki kategoriye ayrılmaktadır. Buna göre etki edenden (müessir), etki alanı (eser) istidlâl etmek marifetiyle olan burhan *burhân-ı limmî* şeklinde isimlendirilmektedir. Birşeyi etkilediği şeyden yani eserinden hareket etme marifetiyle kanıtlamayı tercih etmek ise *burhân-ı innî* yöntemini benimsemektir. O halde *burhân-ı innî* tercih edilirse, akıl yürütmek eserden müessire doğru gidecektir.

Cedel (*diyalektik*) öncülleri, kendisiyle *zan* türünden tasdikler meydana gelen önermelerden (*zannîyyât*) ; *zâiât* (*meşhûrât*) veya *müsellemât* mertebesinde olan önermeler marifetiyle kurulan bir kıyastır ki amacı bir görüşü savunmak veya çürütmek için kanıt getirmektir. Cedel bahsinden ortaya çıkan üç ilimden bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi *münâzara ilmidir*. Cedelde amaç muhatabı susturmak, tar-

tışmada üstün gelmektedir. Burada muhatabı susturmak adına söylenen sözlerin doğru veya yanlışlığına bakılmaz. Zira amaç doğru olanı ortaya çıkarmak değil hasmı susturmaktır. Münâzara ilminde ise amaç sadece bir gerçeği tespit etmek ve doğru olanı ortaya çıkartmaktır. Muhatabın susturulması amaç değildir. Soru soran ve cevap veren arasındaki deliller, mantıkı kıyaslar çerçevesinde ortaya konulduğundan dolayı akli bir ilimdir. Bunlardan ikincisi cedel ilmidir ki, bu ilimde kelâm veya fıkıh ilimlerinde aynı ekol mensupları arasında süregelen tartışmalar konu edinir. Bu ilimlerden üçüncüsü hilâf ilmidir ki, bu ilimde fikhî çerçevede farklı ekollerin görüş ve tartışmalarını konu edinmektedir.

Hatâbe (hitabet) öncülleri, kendisiyle *zan* türünden tasdikler meydana gelen önermelerden (*zannıyyât*) ; *makbûlât ve maznûnât* mertebesinde olan önermeler marifetiyle kurulan bir kıyastır ki amacı insanları yararlı olan şeylere yönleltmektir. Şiir öncülleri *mütehayyilât* mertebesinde olan önermeler marifetiyle kurulan bir kıyastır ki amacı dinleyene hoşluk ya da sıkıntı vermektir. *Mugâlata*, doğru olmayan ama kolaylıkla doğru olduğu düşünülebilin öncüllerden hareketle yapılır ki amaç muhatabı aldatmaktır. Düşülen hata-dan habersiz yapılırsa safsata ismini alacaktır.

Tümevarım

Akıl yürütmek birden fazla önermeden sonuç çıkarmak şeklinde olur ise bu durum vasıtalı akıl yürütme olur ki dolaylı çıkarımın *tümdengelim tümevarım, analogi (temsil)* olarak adlandırılan üç şekli bulunmaktadır. Mantık ilminin esas konusu tümdengelim (dedüksiyon) akıl yürütme metodudur. Akıl yürütme teorisi çerçevesinde *tümdengelim-dedüksiyon yönteminin en önemli formunu, iki öncül ve bir sonuç önermesinden oluşan kıyas meselesi oluşturur*. Kıyas, mantık ilmi çerçevesinde yer alan diğer bütün çıkarım yöntemlerinin temelini teşkil ettiğinden dolayı, klasik mantık ilmi çerçevesinde *akıl*

yürütme terimi kıyas meselesi ile bütünleşmiştir. Ancak diğer iki yönetime de kısaca değinmek gerekir.

Endüksiyon, olguların bilgisinden, olguları yöneten yasaların bilgisine ulaştırarak akıl yürütme teorisidir ki böylece zihni özel hallerden genel hallere doğru yükseltmek, birçok tikelin hükmünü tek tikele vermektir. Tümevarım (istikrâ/endüksiyon), tam ve eksik-nâkıs olarak ikiye ayrılır. Buna göre tam tümevarımın gerçekleşmesi durumunda *yakîn-kesin bilgi* türünden tasdikler meydana gelir. Hücetü'l-İslâm, tam tümevarımın hiçbir zaman mümkün olmayacağını, böylece akıl yürütme çerçevesinde *endüksiyon yaklaşımının tercih edilmesi durumunda* erişilen sonucun, şüpheyi hiçbir zaman tamamen bertaraf edemeyeceğine, kendisiyle *zan* türünden tasdikler meydana getireceğine dikkat çekmektedir.

Analoji

Mantık ilmi çerçevesindeki bir diğer çıkarım yöntemi *analoji (temsil)* olarak adlandırılmaktadır. Bu yöntem “*orantılı ilişkileri yani iki olayın arasındaki benzerliği esas alarak, bunlardan biri hakkında verilen hükmü diğeri için de var kabul etmekten*” ibarettir. O halde analoji, görülen ve bilinen özelliklerden yola çıkarak görülmeyen özellikleri, bilinmeyen benzerlikleri ortaya çıkarmaktır. Bu muhtevastından dolayı tündengelim ve tümevarım yöntemlerinin bir karışımı olarak görülebilir. Ancak bu yöntemde de öncüllerin doğruluğu, sonucun doğruluğu için bir ihtimâl taşımakta, sonucun kesinliği için yeterli gelmemektedir. Özetle, sonuç endüksiyonda olduğu gibi analogide de öncülleri aşmaktadır.

1.2.4. DOĞA İLİMLERİ

Âlem, “*Allah Teâlâ'nın haricinde kalan ve Allah Teâlâ'nın bilinmesine vesile olan*” bütün varlıklardır. Varlığın hakikatinden asla şüphe edilmez.

Âlemin Yoktan Yaratılması

Hz. Âdem (as.) topraktan yaratılmıştır.

*Allah nezdinde İsa'nın durumu Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona "ol" dedi ve oluverdi.*³⁹²

Canlılar ise sperm ve aşılamaadaki erkek unsur marifetiyle yaratılmıştır.

*Allah hareket eden her canlıyı bir sudan yarattı. Bunlardan kimi karnı üzerinde sürünüyor, kimi iki ayak üzerinde yürüyor, kimi de dört ayak üzerinde yol alır. Allah dilediğini yaratıyor, Allah her şeye kâdirdir.*³⁹³

Sâd Suresi'nin ilgili ayetinde belirtildiği üzere İblîs, ateşten yaratılmıştır.

*Allah, "Ey İblîs" dedi, "Kendi ellerimle yarattığım şu varlığın önünde secde etmekten seni alıkoyan nedir? Büyüklük mü taslıyorsun yoksa ululardan mısın?" İblîs, "Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın" diye cevap verdi.*³⁹⁴

Allah Teâlâ; toprak, su ve ateş dahil olmak üzere bir bütün olarak cevher ve arzılardan oluşan âlemi, öncesinde hiçbir şey bulunmazken, sonradan yaratmıştır. Âlem, *hâdistir*.

Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan, sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O'dur ve O, her şeyi hakkıyla bilmektedir.³⁹⁵

392 Âl-i İmrân Suresi, 59. Ayet

393 Nûr Suresi, 45. Ayet

394 Sâd Suresi, 75-76. Ayet

395 Bakara Suresi, 29. Ayet

Allah her şeyin yaratıcısıdır ve her şeyi koruyup yöneten de O'dur.³⁹⁶

Allah Teâlâ, âlemi ve âlemde bulunan herşeyi mutlak bir çerçevede sırf yokluktan yaratmıştır.

Zekeriyyâ, "Rabbim!" dedi. "Karım kısır olduğu, ben de ihtiyarlığın son sınırına vardığım halde, benim nasıl oğlum olabilir?" "Orası öyle" dedi ve buyurdu ki rabbim: "O bana kolaydır; daha önce, sen hiçbir şey değilkten seni de yaratmıştım." Zekeriyyâ, "Rabbim! Öyle ise bana bir işaret ver" dedi. Allah, "Sana işaret, tam üç gün insanlarla konuşamamandır" buyurdu.³⁹⁷

O halde yaratılan herşey önceli ve sonludur.

Senden önce de hiçbir insana ölümsüzlük vermedik. Şimdi sen ölürsen, onlar ebedi mi kalacaklar? Her can ölümlü tadacaktır. Denemek için sizi kötü ve iyi durumlarla imtihan ederiz. Sonunda bize geleceksiniz.³⁹⁸

Enbiyâ Suresi'nin ilgili ayetlerinde dikkat çekildiği üzere, müşrikler Resûlullah (sas.)'in beşerî özelliklerine bakarak, Peygamberliğini kabul etmiyor, ölünce bu iddiasının sona ereceğine inanıyordu. Allah Teâlâ, onların bu sapkın iddialarına cevap olmak üzere bu ayetleri indirmiş, Peygamber bile olsa hiçbir insana ölümsüzlük verilmediğine dikkat çekmiştir. Surenin devamında geçici ve ölümlü dünya hayatının, kötü ve iyi yönleri ile birlikte sınav olduğu, sonunda herkesin Allah Teâlâ'nın huzuruna vararak hesap vereceği anlatılmaktadır.

Dedi ki: "Rabbim! Bana bir erkek eli değmediği halde nasıl çocuğum olur?" Allah buyurdu: "İşte öyle, Allah didediğini yaratır, bir işin olmasını istedi mi ona sadece 'ol!' der, o da olur." ³⁹⁹

396 Zümer Suresi, 62. Ayet

397 Meryem Suresi, 8-10. Ayet

398 Enbiyâ Suresi, 34-35. Ayet

399 Âl-i İmrân Suresi, 47. Ayet

Âlemin yaratılması ile ilgili bir diğer husus *illiyet-sebeplilik* meselesidir.

Sebeplilik Meselesi

Akıl yürütmek birden fazla önermeden sonuç çıkarmak şeklinde olur ise bu durum vasıtalı akıl yürütme olur ki dolaylı çıkarımın *tümdengelim tümevarım, analogi (temsil)* olarak adlandırılan üç şekli bulunmaktadır. Mantık ilminin esas konusu tümdengelim (dedüksiyon) akıl yürütme metodudur. Akıl yürütme teorisi çerçevesinde *tümdengelim-dedüksiyon yönteminin en önemli formunu, iki öncül ve bir sonuç önermesinden oluşan kıyas meselesi oluşturur*. Kıyas, mantık ilmi çerçevesinde yer alan diğer bütün çıkarım yöntemlerinin temelini teşkil ettiğinden dolayı, klasik mantık ilmi çerçevesinde *akıl yürütme terimi kıyas meselesi* ile bütünleşmiştir.

Ancak doğa bilimleri çerçevesinde, tümevarım (endüksiyon) yöntemine ayrıca değinilmesi gerekmektedir. Endüksiyon, olguların bilgisinden, bu olguları yöneten yasaların bilgisine ulaştıran akıl yürütme teorisidir ki böylece zihni özel hallerden genel hallere (olaylardan genel kanunlara) doğru yükseltmektedir. Böylece Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin *mi 'yârü'l- 'ilm* adlı eserinde vurguladığı üzere birçok tikelin hükmünü, bir tek tikele vermektir.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî, *mi 'yârü'l- 'ilm* adlı eserinde tümevarımı (istikrâ/endüksiyon); tam ve eksik (nâkıs) olarak ikiye ayırmaktadır. Şu halde tam tümevarım, bir bütünü teşkil eden her bir parçayı inceleyerek hüküm vermektir ki böyle bir işlem tam bir kesinlik ifade eder. Buna karşılık eksik (nâkıs) tümevarım, çoğunlukta görülen bir niteliğin, aynı şekilde geride kalanlar için de geçerli olmasıdır ki böyle bir işlem asla kesinlik ifade etmeyecektir. Zira bütünü teşkil eden parçaların her birisi incelenmeden, bütün hakkında bir hükme varılmaya çalışılmaktadır.

O halde tam tümevarımın gerçekleşmesi durumunda *yakîn (kesin bilgi)* türünden tasdikler meydana gelir. Hüccetü'l-İslâm, tam tümevarımın hiçbir zaman mümkün olmayacağını, böylece akıl yürütme çerçevesinde *endüksiyon yaklaşımının tercih edilmesi durumunda* erişilen sonucun, şüpheyi hiçbir zaman tamamen bertaraf edemeyeceğine, kendisiyle *zan* türünden tasdikler meydana getireceğine dikkat çekmektedir.

Çünkü, misâlen doğa bilimleri çerçevesinde değerlendirilecek olunursa, eksik (nâkıs) tümevarım yönteminde erişilen sonuç, öncüllerde bulunan deneylere dayanmakla birlikte kapsamı bakımından öncülleri aşan bir genelleme niteliğindedir. O halde, bu tür bir akıl yürütme faaliyetinde öncüller erişilen sonucu ancak bir mertebeye kadar muhtemel yapar ki bu zorunlu kılmak demek değildir.

Tam tümevarım metodunun gerçekleşmesinin oldukça güç olmasına rağmen özellikle doğa bilimleri çerçevesinde tümevarımın oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olması, *tabüyyât ilimlerinde* eksik tümevarım yönteminin akıl yürütme çerçevesinde öne çıkması ile sonuçlanmıştır ki bundan dolayı *bilimsel tümevarım* olarak da anılmaya başlanmıştır. O halde doğa bilimleri çerçevesinde, tümevarım marifetiyle elde edilen sonuçların arkasında yatan *temel, kâinatta bir düzen bulunmasıdır*.

Filozoflara göre, kâinatta var olan bu düzen *her zaman aynı olayların aynı şartlar altında meydana gelmesidir* ki aynı sebeplerin aynı şartlar altında daima aynı sonucu beraberinde getirmesine determinizm denir. O halde filozoflara göre eksik tümevarım akıl yürütmenin temel dayanağı determinizm doktrinidir. Bu anlayış çerçevesinde, sebep (illet) olarak isimlendirilen belirli birşey/olayın, belirli şartlar altında belirli sonuçları beraberinde getirmesi tabîi olarak bir zorunluluktur ki bundan dolayı hiçbir olay, tabîi sebebe da-

yanmadan izah edilemez, her bir olay tabiatta var olan genel kanunlara bağlıdır.

Bu sapkın görüş, Allah Teâlâ'nın tabiata müdahalesini yok saymaktır. Hücetü'l-İslâm, *tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinin on yedinci meselesini bu konuya ayırmış, meselenin filozofların metafizik ve tabiiyyât ilmine yönelik görüşleri bakımından bidatçi sayılmaları gereken başlıklardan bir tanesi olduğuna dikkat çekmiştir. Kâinatı yaratan Allah Teâlâ'dır ve Rabbimiz Allah Teâlâ, yarattığı herşeye müdahale etme, yönlendirme, değiştirme ve yok etme hak ve yetkisine sahiptir. O halde hakikat olan yani tabiatta geçerli olan küllî iradeden kaynaklanan *Âdetullah* veya eş anlamlısı *Sünnetullah* meselesidir. Bütün münasebetleri düzenleyen ve yöneten Rabbimiz Allah Teâlâ'dır.

Âdetullah, Allah Teâlâ'nın tabiatı yaratıp devam ettirmek ve toplumsal hayatı düzenlemek üzere koyduğu kanunlardır.

Sizden önce nice uygulamalar geçmiştir. Yeryüzünde gezin de yalanlayanların sonunun ne olduğuna bir bakın. ⁴⁰⁰

Allah Teâlâ'nın kâinatta ve yarattıkları arasında geçerli olan genel kanun *Sünnetullah*, değişmeyecek ve bozulmayacaktır. Bu kanun gereği belirli bir düzen çerçevesinde meydana gelen tabiat olayları, ilâhi hikmetin bir gereği olarak önce sebebin ardından sonucun yaratılması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Allah Teâlâ tarafından konulan bu değişmez kanunların (*sünnet-i âmme*), özel durumlarda Allah Teâlâ'nın özel bir sünnetiyle (*sünnet-i hâssa*) ancak geçici olarak değişebilir ki mucize ve keramet gibi olağanüstü durumlar bu tarzda ortaya çıkmaktadır. Ancak böylesine bir durumda genel sünnet rastgele bozulmuş olmaz, özel durum harici diğer şeyler normal olarak işleyişine devam eder.

*Çünkü yeryüzünde büyüklük taşıyor ve kötülük tuzakları kuruyorlardı. Halbuki kötülük tuzakları, kuranların ayağına dolaşır. Yoksa onlar öncekilere uygulanan yasalardan başkasını mı bekliyorlar? Allah'ın yasalarında asla bir değişme bulamazsın; Allah'ın yasalarında asla bir sapma da bulamazsın.*⁴⁰¹

Fâtır Suresi'nin 43. ayetinden anlaşılabilceği üzere *Sünnetullah* aynı zamanda toplumsal ve sosyal meseleler için de geçerliliği korumaktadır. Ayette geçmiş ümmetlere uygulanan sosyal yasalardan bahsedilmekte, ve bu yasanın bir gereği olarak, "*haddi aşan kimselerin belâyaya maruz bırakılarak yokluğa mahkûm edilmelerine*" dikkat çekilmektedir.

Özetle *Sünnetullah meselesi*, Allah Teâlâ'nın tabii ve sosyal çerçevede kâinatı yönetme yasası ve yöntemidir. Bu İlâhi kanunlar, zorunlu olmak yerine tamamen Cenâb-ı Hakk'ın iradesine bağlıdır. Sosyal kanunlara uyulmaması durumunda, tabii kanunların işletileceği ve bu durumun da helâki hazırladığına dikkat çekilmektedir.

Vârlık Âlemi

Mekânda yer kaplayan her bir varlık (*cevher*) birleşik değil ise "*cevher-i ferd*" adını alırken, bir başkasına birleştiği zaman "*cisim*" olmaktadır. Mekânda yer kaplamayan şeyin varlığı, bir cisime bağlı ise bu "*araz*" şeklinde isimlendirilmektedir. Buna göre *mümkün varlıklar yani âlem*, *cevher (cevher-i ferd-cisim)* ve *arazdan (ilinti)* meydana gelmektedir. Böylece cevherin "*cevher-i ferd*" ve "*cisim*" şeklinde adlandırılan iki ana kısma ayrıldığı görülmektedir. Eş'arî ve Mâtürîdî ekolüne göre arazların sayısı otuz tane'dir. Aslında cevherler, mahiyet olarak birbirlerinin aynısı oldukları halde, her birisini farklı kılan arazlardır. Arazlar sebebiyle aynı mahiyetten farklı varlıklar çıkar ki ; bu kararı veren *Vâcib varlık* yani şanı yüce olan *Rabbimiz Allah Teâlâ'dır*.

401 Fâtır Suresi, 43. Ayet

Cevher

Cevher, varlığını kendi başına devam ettirebilen ve varlığını sürdürürken başka bir varlığa gerek duymayan, her zaman yüklem konusu olmakla beraber, kendisi yüklem olmayan özvarlıktır. Tekrar vurgulanması gerek olduğu üzere bir mümkün varlık olan cevherin varlık alanına çıkmasına veya çıkmamasına karar veren *Vâcib varlıktır*. Arazların varlığı, cevhere gerek duymaktadır. Üstün cinslerden cevher, kendisinden daha genel bir kavram olmadığından dolayı cinslerin cinsidir.

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *eş-şâmil fî usûli'd-dîn* adlı eserinde vurguladığı gibi cevherin zorunlu ve mümkün nitelikleri bulunmaktadır. Zorunlu nitelikler bir mekânda yer kaplamak ve arazlar taşımaktır. Buna göre cevherler araz olmadan düşünülemezler. Böyle bir durumda, *Hudûs Delili* geçersiz kalacaktır. Metafizik ilmi çerçevesinde vurgulanaçağı gibi “*araz cisimlere yönelik değişim halleri olduğundan dolayı varlıkta meydana gelen bütün değişimler, bu cevherlerin arazları yüzündendir ki arazların hâdis olduğu bilinir. Cevher (cevher-i ferd ve cisim) bu arazlardan ayrı olamayacağına göre cevher de hadistir ki nihayetinde âlem, cevher-i ferd, cisim ve arazdan meydana geldiğine göre âlem de hâdistir.*” çerçevesi hudûs delili olarak isimlendirilir ki, kelâm ilminde de sıklıkla kullanılan bir yöntemdir.

Cevher-i Ferd

Bu açıklamalar dahilinde cevher-i ferd ; *cevherin genişlik, derinlik veya uzunluk bakımından parçalara ayrılması mümkün olmayan kısmın* ifade etmektedir. Aynı zamanda *cüz-i lâ-yetecezzâ* terkihi ile de ifade edilen el-cevherü'l-ferd, atom kelimesinin karşılığında kullanılmaktadır. Cevherin zorunlu niteliklerinden olan *arazlar taşınmasının* ardında yatan sebep sonlu bir cisim anlayışının (*cevher-i ferd*) kabul edilmesidir.

İmâmü'l-Haremeyn, cismin sınırlı ve bölünemez bir cüzde sona erdiğine karınca örneği üzerinden değinmektedir. Buna göre “*bir kimse basit bir cisime baktığında, onun bir ucundan diğer ucuna yürümeye başlayan karıncanın, yolculuğu tamamlayarak diğer ucuna vardığına şahit olur ki böylece karınca o cismi kat ederek basit cüzleri geride bırakmıştır. Aksine cismin parçaları sonsuz olsaydı, karıncanın cismi katedip, diğer uca varması tasavvur edilemezdi.*” şeklinde meseleye açıklık getirir. Bu durumu matematiksel notasyon marifetiyle delillendirmek mümkündür.

$$1 = \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \frac{1}{16} + \dots \text{m} \rightarrow x = \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \frac{1}{16} + \dots \text{m}$$

$$2x = 1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \frac{1}{16} + \dots \text{m} \rightarrow 2x = 1 + x \rightarrow x = 1$$

Burada seri; yakınsak bir seri olduğundan dolayı toplam “bir”e eşit olur.

Cisim

Cisim, *cevherin parçalara ayrılabilen formudur* ki *cüz-i lâ-yetecezzâ (atom)* ile araz şeklinde isimlendirilen *niteliklerden* oluşmaktadır. Diğer taraftan gerek matematik gerek mantık ilmi bahsinden hatırlanacağı gibi; miktar, bir yönü ile bölünmeyi kabul edebilir ki bu *çizgiden* ibaret olur, iki yönden bölünmeyi kabul edebilir ki bu da *yüzey* örneğinde görülür. Miktar, üç yönden bölünmeyi kabul edebilir ki bu da ancak *üç boyutlu cisimlerde* açığa çıkar. O halde madde, “*üç boyutlu olan ve beş duyu marifetiyle algılanabilen, yer kaplayan ve dolayısıyla hareket edebilen mevcut*” anlamına gelir ki; bu çerçevede *cisim* mânasını karşılamaktadır.

Âlem, Ruh ve Kırvet

Doğa ilimlerinin konusu âlemin cisimleridir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle âlemin cisimleri tanımlanmış, cisimlerin *yalın (basit) cisimler* ile *mürekkebe (heterojen) cisimler* şeklinde iki temel kategoriye ayrıldığına değinilmiştir. Bu

çerçeve dahilinde âlimler arasında “*ruhun mahiyeti*” hakkında farklı görüşler ortaya çıkmış, bu görüşler içerisinde ön plana çıkan “*ruh latif, nûrânî ve semavî bir cisimdir*” anlayışı olmuştur. Bu âlimlere göre insanî ruh (nefis) “*bedene sirayet eden latif bir cisimdir*” şeklinde tarif edilirken; melekî nefis “*latif, nûrânî ve değişik şekillerde şekillenen cisimdir*” şeklinde tanımlanmıştır.

Ruh, ruh latif, nûrânî ve semavî bir cisimdir. Nasıl ki gül suyu, gülün maddesine yayılır, ruh da bedene yayılmıştır. Buna göre ruh bedene ait olan bir araz değildir, çünkü araz sürekli yok olur ve sonra yeniden yaratılır. Ruh araz olsaydı, her an farklı bir ruh, karakter ve kimlik ortaya çıkardı. Ölümden sonra azap veya nimetin ruh tarafından algılanacak olması da onun cisim olduğu görüşünü destekler. Latif cisim olan ruh, insanlardaki “biyolojik canlılık” mânasına gelen ruh terimi ile aynı değildir.

Başta Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Hücetü'l-İslâm İmam Gazzâlî olmak üzere bir grup âlim ise soyut varlıkları kabul etmektedir.

*Hani Rabbin meleklere demişti ki: “Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Ona tam şeklini verip ruhumdan da üflediğim vakit hemen onun için secdeye kapanın.”*⁴⁰²

Ruh (nefis), soyut, kutsal ve basit bir cevher olarak bedenin tamamına yayılmıştır. Madde türünden bir cevher, cisim veya araz değil aksine tek bir cevherdir, kendi başına vardır. Zaman ve mekânla sınırlı değildir ki duyular marifetiyle algılanamaz. Ruh (nefis⁴⁰³), Allah Teâlâ'nın “ol” emri ile beraber bedende yaratılmıştır. Ruh bedenden gidince insan da ölür.

402 Sâd Suresi, 71-72. Ayet

403 Ruh ve nefis terimleri aynı mânaya gelmekte ve birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Ancak ikisinin farklı olduğu yönünde görüşlerin varlığı da söz konusudur.

*O, göklerin ve yerin eşsiz-örneksiz yaratıcısıdır; bir şeyin olmasını dilediğinde ona “ol!” der; hemen oluverir.*⁴⁰⁴

Metafizik ilminde detaylandırılacağı üzere âlem, “Allah Teâlâ haricinde kalan ve Allah Teâlâ’nın bilinmesine vesile olan” bütün varlıklardır ki *cevher-i ferd*, *cisim* ve *arazları* kapsamaktadır. Başka bir deyişle âlem yani mümkün varlıklar *cevher* (*cevher-i ferd* ve *cisim*) ve *arazdan* (*ilinti*) meydana gelmektedir.

Hüccetü’l-İslâm, muamele ilmini konu edinen *ihyâü ulûmi’d-dîn* adlı eserinde âlemi üç kategoriye ayırmakta; madde ve cisimler sahasına *mülk âlemi* (*duyular âlemi*), mânevî varlıklar sahasına *melekût âlemi* ve bu iki âlem arasındaki sahaya da *ceberût âlemi* adını vermektedir. İmamımız, *mişkâtü’l-envâr adlı eserinde* ise âlemi, *maddî* (*şehâdet*) ve *manevî* (*gayb*) âlem olarak iki kategoriye ayırmaktadır ki tasavvuf ilmi, gözle görülen *gayb* âleminden bahsetmektedir.

Hüccetü’l-İslâm, muamele ilmini konu edinen *ihyâü ulûmi’d-dîn* adlı eserinde yaptığı üç başlıklı âlem tasnifinde yer verdiği *mülk âlemini* (*duyular âlemi*) kendi içerisinde de birtakım mertebelere ayırmaktadır. Mülk âleminde su, toprak, hava ve ateşin (dört unsur) üzerinde canlı (bitki, hayvan, insan) ve cansız varlıklar bulunmaktadır ki bunlardan en önemlisi insandır. İslâm, insanı muhatap kılmıştır.

İmamımız, *tehâfütü’l-felâsife* adlı eserinin on sekizinci meselesini teşkil eden *ruh ve güç meselesi çerçevesinde* bitki, hayvan ve insandan oluşan canlı varlıklarda üç çeşit ruh bulunduğu dikkat çekerek bunları sırası ile *nebatî ruh*, *hayvanî ruh* ve *insanî ruh* olarak isimlendirir.

Birinci mertebede, canlı varlıkların en alt tabakasını teşkil eden bitkilerin üç kuvveti bulunmaktadır. Buna göre doğurucu kuvvet sayesinde bitki ürer; büyütücü güç sayesinde

büyür, gelişir, dallanır budaklanır ki son olarak besleyici güç marifetiyle de gıda alarak beslenir. İmamımız, *ruh ve güç meselesi çerçevesinde* nebatî güçlerin hayvanlar ve insanlarda da bulunduğu dikkat çekmektedir.

Hayvanî ruhun, sayılanlara ilaveten *hareket* ve *idrak gücü* olmak üzere iki kuvveti daha vardır. Buna göre hayvanlarda birşeye arzu duymak ile şehvet ve gazap güçleri olduğu gibi, adalelerini germek veya gevşetmek marifetiyle vücudunu belirli bir istikamete sevk etme kuvveti de vardır. Hayvanların idrak gücü ise dışarıdan idrak ve içeriden idrak olarak ikiye ayrılmaktadır. Dışarıdan idrak kuvveti beş duyu organı olmakla beraber içsel idrak kuvveti hayal gücü, vehim gücü, hafıza gücüdür.

İmamımız, hayvanî güçlerin tamamının insanda da bulunduğunu ayrıca insanın *düşünme gücüne* sahip olduğunu da belirtmektedir. İnsanî ruh *beden* ve *kalp* olmak üzere iki kısımdan oluşur. Beden aynı zamanda kalıp olarak anılırken; kalp kendini içgöz marifetiyle bilen nefis (ruh) tir. İnsanî ruhun, sayılanlara ilaveten *bilici güç* ve *yapıcı güç* şeklinde tarif edilen iki kuvveti daha vardır. Yapıcı güç *akıl* olarak da anılmaktadır ki insan bedenini; gerektirdiği şekilde düşünme ve gereksinimler ile alakalı belirli fiilleri yapmaya zorlayan güçtür. Bedenin diğer güçleri bu gücün idaresindedir.

O halde insanî ruhun yapıcı gücü, hayvanî nefsin taşıdığı güçlere galip gelemese, buradan yıkıcı kötülükler ortaya çıkarken; hayvanî güçlere egemen olursa erdem, fazilet vb. kurtarıcı iyilikler doğacaktır.

Âlem, ruh ve ruhun güçleri hakkında buraya kadar yapılan açıklamaların ardından tekraren vurgulanması gerekirse ruh madde türünden cevher, cisim veya araz değil aksine tek bir cevherdir, kendi başına vardır. Bu meselenin detayını şer'î deliller çerçevesinde aramak adına *Nisâ Suresi 1. ve 171. ayetlerine bakmak* faydalı olacaktır.

*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretip yayan rabbinize itaatsizlikten sakının. Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah'a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.*⁴⁰⁵

*Ey Ehl-i kitap! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında, gerçek olandan başkasını söylemeyin. Meryem oğlu İsa Mesih ancak Allah'ın elçisidir, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir ve O'ndan bir ruhtur. Şu halde Allah'a ve peygamberlerine iman edin, "(Tanrı) üçtür" demeyin, bundan vazgeçin; hakkınızda hayırlı olan budur. Allah ancak bir tek ilâhtır. O, çocuğu olmaktan münezzehtir; göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Güvenmek ve dayanmak için Allah yeter.*⁴⁰⁶

Ayetlerde vurgulanan; ruhun maddeden ve maddî niteliklerden tamamen bağımsız bir varlık olduğu, her bir insanın kendisine özgü ferdiyeti olan bir ruhu bulunduğu ve şahsî sorumluluğunun bağımsız ruha sahip olmanın bir sonucu olduğu yönündedir. Bu tespitlere rağmen, ruhun varlığını ve mahiyetini tam mânası ile kavramak mümkün değildir.

*Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: "Ruh Rabbimin emrindedir ve size pek az bilgi verilmiştir."*⁴⁰⁷

İmamımız, "ruh nedir?" diye sorulduğunda, bunun cevabının İsrâ Suresi 85. ayetinde verildiğine işaret etmektedir ki ayette insanlara ruh meselesi hakkında çok az bilgi verildiği vurgulanır. "İnsanlara oldukça az bilgi verilmesi" ifadesi genel mânası ile yorumlandığında buradan "bütün insanlara her meselede az bilgi verildiği" yorumu da çıkmaktadır ki zira

405 Nisâ Suresi, 1. Ayet

406 Nisâ Suresi, 171. Ayet

407 İsrâ Suresi, 85. Ayet

Allah Teâlâ'nın sınırsız ilmi dikkate alındığı zaman, insanın bilgisi her zaman az ve sınırlıdır.

Ruh ve Beden Münasebeti

Ruh ve beden münasebeti, İmamımızın *tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinin on dokuzuncu meselesini teşkil etmektedir. Buna göre cevherî ruh (nefs) Allah Teâlâ'nın emrinden olduğundan bedene yabancı kalır, ebedî âleme dönüktür. Beden, cisim ve araz olduğundan ancak ruh ile varlık kazanır. Ruh, mekâna muhtaç olmamakla birlikte, beden ve kalp onun ale-tidir. Ruh, bedeni etkilediği gibi; bedeninin çeşitli güçleri de ruhu etkiler.

Araz

Mekânda yer kaplamayan şeyin varlığı, bir cisime bağlı ise bu "*araz*" şeklinde isimlendirilmektedir. Buna göre *mümkün varlıklar yani âlem, cevher (cevher-i ferd-cisim)* ve *arazdan (ilinti)* meydana gelmektedir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *kitâbü't-tevhîd adlı eserinde* arazı "*cisimlerde bulunan haller ve sıfatlar*" şeklinde tarif ederken; Ebü'l-Hasan el-Eş'arî "*cevher sayesinde mevcut olan gelip geçen şeyler*" olarak nitelemektedir. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013) arazı, "*cevherde ortaya çıkan, devamlı olmayan şey*" olarak tarif ederken; Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413) "*boşlukta yer tutan bir varlıkta bulunabilen şey*" şeklinde anlatmaktadır.

Arazların müşahede ve aklî zaruretler marifetiyle bilinmesinden dolayı varlığını ispatlamak için istidlâle gerek bulunmamaktadır. Ancak yine de arazların varlığını ortaya koymak adına bazı delillerden bahsedilebilir.

Herhangi bir cisimde görülen hareket-sükûn, birleşme-ayrılma vb. haller, o cismin zâtından ayrı olan hususlardır. Nitekim cisim ayrı iken birleşir; birleşikken ayrılabilir; dururken harekete geçebilir veya hareket ederken durabilir. Müşahede sayesinde bilinen bu örnekler cismin kendi zâtın-

dan olmuş olsaydı, cismin varlığı devam ettiği sürece cisimde hareket-sükûn, birleşme-ayrılma vb. gibi birbirine karşıt hallerin bulunmaması yani bir değişiklik meydana gelmemesi gerekecekti.

Diğer taraftan siyah olan bir cisim bir süre sonra beyaza dönüşebilir. Şu halde cisim aynı olduğuna göre siyahlık onun ya kendisinden yada dıştan bir etkenden gelmelidir. Birinci durum doğru kabul edilirse yani siyahlık cismin kendisinden kabul edilirse cismin siyahlığının devam etmesi yani beyaza dönüşmemesi gerekmektedir. Zira siyahlığın sebebi kabul edilen cismin mahiyetinde bir değişiklik yaşanmamıştır. O halde beyazlık kendi dışındaki bir etkenden kaynaklanmaktadır.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, *el-iktisâd fi'l-i'tikâd* adlı eserinde, konu hakkındaki en açık müşahede örneğinin “arazları inkâr eden kimselerde görülen bağırma ve çağırma halleri” olduğuna dikkat çekmektedir.

Teceddüd-i Emsâl

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *eş-şâmil fi usûli'd-dîn* adlı eserinde vurguladığı üzere arazlar mekânda yer kaplamaz ve varlığı bir cisime bağlıdır. Şu halde arazların yoklukları mümkün, devamlılığı (bekâ) imkânsızdır yani “ardışık iki zaman dilimi içerisinde varlığını devam ettiremez” ki “sürekliliği yaratılmak suretiyle” yenilenmektedir.

İmâmü'l-Haremeyn, bu konuda aklî ve naklî deliller getirmektedir. Zira arazlar, mekânda yer kaplamadıkları (*gayr-i mütebayyiz oldukları*) için başka arazları taşıyamazlar. Öyleyse arazların, kendileri gibi araz olan devamlılık (bekâ) arazını taşıması mümkün olmayacağından, sürekli yeniden yaratılmak suretiyle varlık kazanabilecekleri anlaşılmaktadır. Şayet arazların devamlılığı olsaydı, yokluğu söz konusu olamayacağı için misâl olarak beyaz renginin yerini siyahın alması

imkânsız olacaktır. İki karşıt araz, aynı anda tek bir cevherde bulunamayacağından dolayı, beyazlık renk arazının sürekli kabul edilmesi durumunda, onun karşıtı olan siyahlık renk arazının o cevhere hiçbir zaman yerleşmesi mümkün olmayacaktır ki böyle bir durum işler değildir.

*O yerde gerekli temizliği yapıp hâkimiyetini kuruncaya kadar bir peygamberin esirlerinin olması uygun değildir. Siz geçici dünyaya varlığını istiyorsunuz, oysa Allah âhireti istiyor; Allah izzet ve hikmet sahibidir.*⁴⁰⁸

Geçici dünya varlığını isteyen kulların yerildiği Enfâl Suresi'nin 67. ayeti arazların “sürekli yaratılmak suretiyle” yenilendiği hakikatinin şer‘î delillerinden bir tanesidir.

*Şüphe yok ki, âyetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka deriler ile değiştireceğiz ki acıyı duysunlar. Allah daima üstündür ve hikmet sahibidir.*⁴⁰⁹

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *te'vîlâtü'l-kur'ân* adlı eserinde Nisâ Suresi 56. ayetinde yer alan “başka deriler ile değiştireceğiz” ifadesinin karşılığının *teceddüd* olduğuna yer vermiştir. O halde âhiret hayatında da varlıkların devamında yenilenme meselesi geçerliliğini koruyacaktır.

*Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığımız zaman iyi anlayıp dinleyin. Size selâm verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek “Sen mümin değilsin” demeyin; çünkü Allah katında sayısız ganimetler vardır. Daha önceleri siz de böyleydiniz. Derken Allah size lütfata bulundu. Bu sebeple iyi anlayıp dinleyin. Hiç şüphe yok ki Allah bütün yaptıklarımızdan haberdardır.*⁴¹⁰

408 Enfâl Suresi, 67. Ayet

409 Nisâ Suresi, 56. Ayet

410 Nisâ Suresi, 94. Ayet

Aynı şekilde Nisâ Suresi'nin 94. ayeti de, arazların temel vasfının geçici olduğuna dikkat çekmektedir ki arazların bâkî kabul edilmesi bir bakıma Allah Teâlâ'nın kudretini sınırlamak mânâsına gelmektedir.

Özetle, arazların devamlılığı (bekâ) imkânsızdır ki bunun aksini iddia etmek, arazların yokluğunu gerektirecek zıddının bulunmasını (fenâ) imkânsız hale getirecektir. O halde arazlar, kesintili (süreksiz) yapıdadır. Benzerleri ve karşıtlarının birbiri ardına gelmesi (*teâkub*) sonucunda her an yok olmakta ve yeniden yaratılmaktadırlar ki teâkub teriminin mânâsı sürekli olarak yeniden yaratmayı (*teceddüd-i emsâl*) karşılamaktadır.

Eş'arî ekolün görüşlerini sistemleştiren İmâmü'l-Haremeyn, cevherlerin ise arazlardan farklı olarak bâkî olduğunu, yani yenilenmediğine işaret etmektedir.

Burada ilave açıklamalarda bulunmak gerekmektedir. Zira cevherler birbirinin aynısıdır ki onlar arasındaki farklılık yükledikleri arazlardan kaynaklanmaktadır. Arazlar *sürekli yaratılmaktadırlar*. O halde *yoktan yaratılan cevherler* ise, dolaylı olarak sürekli yaratılmaktadır. Başka bir deyişle cevherin devamlılık şartı, kendisi ile birlikte varlık bulan arazın varlığına bağlı olmakta; cevherin bekâsı, arazların sürekli yaratılması ile seyretmektedir.

Buna göre Allah Teâlâ, cevherin varlığını dilediği müddetçe, o cevherde birbiri ardına bekâ arazını yaratacaktır. Tersine cevherin varlığını sona erdirerek yok etmeyi istediğinde bekâ arazını yaratmayacaktır. Cevherin, var veya yok olması bekâ arazının devamı ile ilgilidir. O halde cevherin yokluğu, bekâ arazının cevherle bağını kesmesi ile mümkündür. Arazın devamlılığına hükmedildiği takdirde, cevherin yokluğu düşünülemez. Nihayetinde denilebilir ki Allah Teâlâ'nın, bu âleme müdahalesi arazlar üzerinde doğrudan etkilidir.

Diğer taraftan cevher, üzerinde devamlılık şartı olan araza bağlı olarak her zaman Allah Teâlâ'nın müdahalesine muhtaçtır. Başka bir deyişle arazlar sürekli olarak yenilenmekte ve bu çerçevede bir Müessire muhtaç olduğundan, cevherler de devamlılığı esnasında devam şartının Müessire muhtaç olması marifetiyle O Eşsiz Müessire muhtaç olmaktadır.

Bütün bunlardan hareketle tek bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Âlemin bir an bile şanı yüce olan Rabbimiz Allah Teâlâ'dan müstağni kalabilmesi mümkün değildir.

*Göklerde ve yerde bulunanların hepsi O'ndan ister (O'na muhtaçtır). O her an yaratma halindedir. Artık Rabbimizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?*⁴¹¹

Rahmân Suresi'nin 29. ve 30. ayetleri; *“her meselede olduğu gibi tabiat ilminin hadiselerinde de varılacak bütün sonuçların en nihayetinde Allah Teâlâ'nın hiçbir kusursuzluk ve eksik bulunmayan yasalarını keşfetmekten öteye hiçbir zaman geçemeyeceğini”* ve *“bulguların Rabbimizin yaratma sıfatının her an varlık gösteren tecellilerinden başka bir şey olmadığını”* ortaya koymaktadır. Tekraren hatırlatılması gerekirse mümkün varlıklar yani âlem, cevher (cevher-i ferd ve cisim) ve arazdan meydana gelmektedir ki mümkün varlık için varlık alanına çıkması veya çıkmaması yönünde tercihte bulunan Vâcib varlık yani şanı yüce olan Rabbimiz Allah Teâlâ'dır. *Metafizik ilmi çerçevesinde yer verileceği üzere O, hâdis olan âlemin Muhdisidir.*

Doğa İlimleri

Doğa ilimlerinin (tabiiyyât ilmi) konusu; âlemin cisimleridir. Başka bir deyişle mümkün varlıklar alanında meydana gelen bütün oluş ve bozuluş (kevn ve fesad) ile değişen ve değişime uğrayamayan (hareket ve sükûn) varlıkların esas ve

411 Rahmân Suresi, 29-30. Ayet

özelliklerinin neler olduğunu gözlem marifeti ile araştıran ilimlere *et-tabiiyyât – doğa ilimleri* denmektedir.

Hüccetü'l-İslâm, tabii ilimler hakkındaki görüşlerini “*bilmek gerekir ki tabiat Allah Teâlâ'nın emrine bağlıdır, kendi kendine hareket edemez. O yaratıcısı tarafından kullanılmaktadır. Güneş, ay, yıldızlar ve tabii cisimler hepsi Allah Teâlâ'nın emrine boyun eğmiştir. O halde bunların hiçbirisi kendiliğinden ve kendi kendine hiçbir şey yapamaz, hiçbir davranışa meyledemez*” çerçevesinde özetlemektedir.

*Şüphesiz ki rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden; geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki, halk da emir de (yaratma ve yönetme) yalnız O'na aittir. Âlemlerin Rabbi olan Allah yüceler yücesidir.*⁴¹²

Allah yeryüzünü sizin için sergi gibi döşemiştir ki onda geniş yollar edinip dolaşabilesiniz.”⁴¹³

*Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık. Ve bizim buyruğumuz tektir, göz açıp kapayıncaya kadar olup bitir.*⁴¹⁴

*Gökleri, yeri ve bunların arasındakileri oynayıp eğlenmek için yaratmadık. Bunları hakikat ve hikmet çerçevesinde yarattık, fakat çoğu bunu bilmez.*⁴¹⁵

Mekân kategorisi (oluşum – kevn) herhangi bir şeyin kendi yerine nisbet edilmesi ve *orada oluşmasından ibaret olan göreli bir arazdır*. Mekân (kevn) arazi, hareket (*değişme*), *sükûn*, *birleşme* ve *ayrılma* olarak dört kısma ayrılmakta-

412 Arâf Suresi, 54. Ayet

413 Nûh Suresi, 19-20. Ayet

414 Kamer Suresi, 49-50. Ayet

415 Duhân Suresi, 38-39. Ayet

dır. Herhangi bir cismin mekânda bulunması hareket veya sükûn halinde olur ki cismin o mekânda duruşu sükûn; o mekândan intikali hareket olarak adlandırılır. O halde cismin bir yer kaplamasında, diğer bir cisme karşı olan konumuna itibar edilmediği durumda, cismin o yerde olması diğer bir oluşun ardından geliyorsa bu *hareket*, ilk oluş ise *sükûndur*. Ancak bir cismin bir yer kaplamasında, diğer cisme karşı olan konumuna itibar edildiği durumda, bu iki cisim arasında üçüncü bir cisim girmezse *birleşme* (*içtimâ*), girerse *ayrılma* (*iftirâk*) söz konusu olur.

Hareket arazı, diğer araz kategorilerinden nicelik ile beraber düşünülürse niceliksel hareket adını alacaktır. Bir cismin niceliksel hareketi hacminin artması veya eksilmesiyle mümkündür. Cismin hacminin artması şekline “*gelişme*”, cismin dışındaki birşeyin ona eklenmemesi şekline “*süzülme*” adı verilirken; cismin hacminin eksilmesi (bazı parçalarının ayrılmasına) şekline “*büzülme*”, parçalarının cisimden ayrılmamasına “*yoğunlaşma*” denmektedir. Özet olarak niceliksel hareket; gelişme, süzülme, büzülme ve yoğunlaşma şeklinde dört kısma ayrılmaktadır.

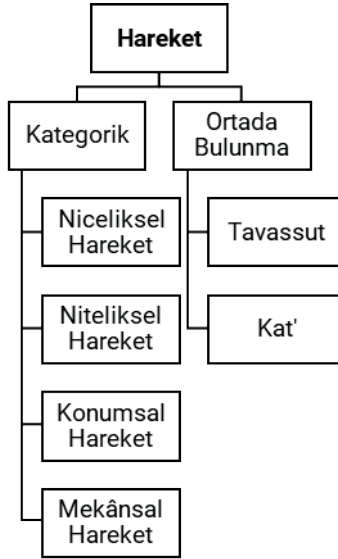
Hareket arazı, diğer araz kategorilerinden nitelik ile beraber düşünülürse niteliksel hareket (istihâle – dönüşüm) adını alacaktır. Niteliksel hareket cismin bir nitelikten bir başka niteliğe dönüşmesidir. Üzümün kararması veya suyun kaynaması birer niteliksel harekettir.

Hareket arazı, diğer araz kategorilerinden konum ile beraber düşünülürse konumsal hareket adını alır. Konumsal hareket, bir cismin kapladığı yeri değiştirmeden parçalarının birbirlerine veya hariçteki şeylere göre olan konumunun değişmesidir. Misâl olarak değirmen taşı veya gezegenlerin sergilediği hareket birer konumsal harekettir.

Biryerden başka bir yere intikal etmek ise mekânsal harekettir. Mekânsal hareket kendi içerisinde zâtî ve arizî şeklinde

ikiye ayrılmaktadır. Buna göre bir uçağın ve uçaktaki bir yolcunun hareketi realitede (zâtî) bir olsa bile itibarî çerçevede birbirinden farklıdır. Şayet bu hareket uçağa nisbet edilirse zâtî, yolcuya nisbet edilirse arizî olacaktır. Zâtî hareket, oluştuğu yer olan hareket halindeki cismin, bu harekete kaynaklık edip etmemesi bakımından “*tabiî*”, “*iradî*”, “*zarurî*” olarak üç kategoriye ayrılmaktadır. Buna göre aşağıya doğru düşen bir taşın hareketi tabiî harekete, herhangi bir canlının iradesini kullanarak yaptığı hareket iradî harekete, yukarıya doğru fırlatılan bir taşın hareketi zarurî harekete örnektir.

Araba tekerleklerinin hareket etmesi örneğinde olduğu gibi yıldızların eksen ve yörüngelerindeki hareketleri ise konumsal hareket ile mekânsal hareketin birleşimine örnektir.

Hareket arazi, kategorik çerçevede *niceliksel*, *niteliksel*, *konumsal* ve *mekânsal* olarak dört kategoriye ayrıldığı gibi alternatif olarak *tavassut* ve *kât'* şeklinde iki başlıkta incelenmektedir. Tavassut yani hareketin ortada bulunma mânası, başlangıç ve sonu belirsiz olan bir mesafenin ortasında yer

alan noktaların her birisinde iki an kalmamak, her anda bir noktada bulunma şeklindeki cisme ait harekettir. Hareketin kesme (kat') mânası ise, cismin az önce söz edilen ortada bulunma mânasındaki hareketi esnasında mevhum ve mühayyel bir uzanımdır. Bütün bu çerçeve dahilinde *doğa ilimlerini (tabiiyyât), fizik, kimya, biyoloji ve astronomi* başlıklarında toplamak mümkündür. Her ne kadar astronomi ilmi, metod bakımından matematiksel hesabı temel alsada, esas konusu gökcisimleri olduğu için bir tabii ilimdir.

1.2.5. METAFİZİK

Bu başlık altında öncelikle *ontoloji* ve *metafizik* kavramlarının ayırımına dikkat çekilmesi gerekmektedir. Buna göre ontoloji “*var olanı olduğu gibi inceleme*” yolunu benimserken; metafizik *bir varlık teorisi kurarak, bu teori marifetiyle Varlığı ispatlamaya çalışmaktadır* ki bu çerçevede varlık *Vâcib varlık* ve *mümkün varlık* şeklinde iki kategoriye ayrılır. Ancak bu meseleyi ortaya koyabilmek adına öncelikle Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin *mişkâtü'l-envâr* adlı eserinde ortaya koyduğu bakışa yer vermek gerekmektedir.

*Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misâli, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir; cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağdı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misâller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.*⁴¹⁶

İmamımıza göre, “*nur kelimesinin*” birden fazla hakikî mânası vardır ki sıradan insanlara göre nur, bir zuhurdan ibarettir. “*Ortaya çıkmak ve görünmek*” mânasındaki zuhur izâfî bir kavramdır. Zuhurun iki ögesi bulunmaktadır. Bun-

416 Nûr Suresi, 35. Ayet

lardan birincisi en güçlü idrak aracı olan duyuların en önemli kısmını teşkil eden görme duyusudur. Bunlardan ikincisi ışıktır ki, görme duyusu bulunmazsa ışık görünmeyi (zuhur) sağlamaz. Bu sebepten dolayı güneş / lamba vb. gibi hem kendini hem de başka şeyleri gösteren şeylere nur denildiği gibi; hakikat çerçevesinde görme duyusu da nur olarak nitelendirilmiştir.

Ancak İmamımıza göre *görme duyusunun yedi tane kusuru* olduğundan dolayı asıl önemli olan akıl meselesidir. İlim müessesesi çerçevesinde vurgulandığı gibi “*yetişkin bir insan, çocuktan, akıl hastasından ve hayvandan ayıran güç ve yetenek*” mânasındaki akıl bu kusurları taşımamaktadır. O halde hakikî çerçevede akla nur demek uygundur.

Mantık ilmi çerçevesinde vurgulandığı üzere *akıl idrak (zuhur) çerçevesine giren şeyler (ma'kulât)*, zarurî ve nazarî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Zarurî önermeler için aklın işletilmesi gerekmemektedir. Misâlen herhangi birşeyin aynı zaman ve mekânda hem var hem yok olamayacağını bilmek, bunu tasavvur eden akıl çerçevesinde hemen ortaya çıkar. Ancak nazarî çerçevede akıl yürütmek marifetine gerek vardır. Aklın işletilmesi için akli uyaran âmillerden bir tanesi *bukemâ (düşünürlerin) sözleri ve hikmetleridir*.

Hikmetlerin en büyüğü Allah Teâlâ'nın kelâmı, Kur'an-ı Kerîm'dir. Göz nuru için güneş neyi ifade ediyorsa, akıl nuru için de Kur'an-ı Kerîm tam olarak odur. O halde Kur'an-ı Kerîm bir nurdur.

Ey insanlar! Şüphesiz size rabbinizden kesin bir delil geldi ve size apaçık bir nur indirdik. ⁴¹⁷

Madde (şehâdet) âleminin haricindeki bir başka âlem *madde ötesi (melekût) âlemdir*. Melekût âleminde bulunan şeylerin, maddî âlemde birer misâlleri mevcuttur ki Kur'an-ı

Kerîm açıklamalarında işte bu misâlleri kullanır. O halde kendisi ve başkasını görene nur denildiğine göre açığa çıkmayı ve bilinmeyi sağlayana da nur nitelemesi yapılabilir ki tüm bu özellikler Resûlullah (sas.)’de mevcut olduğundan dolayı, *O’na ışık (sirâc)* denmiştir.

Ey peygamber! Seni tanık, müjdecî, uyarıcı, izniyle Allah’a çağırıcı ve etrafını aydınlatan bir ışık olarak gönderdik. 418

Nur meselesinin maddî ve melekût âleminde, son noktadan başa ve kaynağa doğru sıralanışı vardır ki kaynağa doğru gidildikçe, nur kavramının hakikatine yaklaşılmaktadır. Şu kadar ki, bu sıralama sonsuza kadar devam etmez, öyle bir kaynağa varır ki, *O kendisinden ve kendisi ile bir nurdur; O’nun nuru başka bir kaynaktan gelmez. Aksine bütün nurlar O’ndandır. Öyleyse hakikî mânada nur O’dur ki başka şeylere verilen nur ismi mecazîdir.*

Varlık nurdur, yokluk karanlık (zulmet) tir. Zira yok olanın görünmesi mümkün değildir. Varlığı ezeli, ebedî, kendi sebebiyle, kendinden olan tek varlık Allah Teâlâ’dır. Diğerlerinin varlığı O’na bağılıdır, O’ndandır. Varlık mânasında hakikî nur da Allah Teâlâ’dır. Kâmil insanlar; varlık âleminde O’ndan başkasının olmadığını ve O’nun zâtından başka herşeyin yok olduğunu müşahede etmektedir.

Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır; her şeyi bilmektedir. 419

Bu gerçeklik çerçevesinde Hüccetü’l-İslâm İmam Gazzâli kelimetü’l-tevhîd’in “*lâ ilâhe illallah*” avamın, “*lâ ilâhe illâ hü*”nun ise havassın tevhîdi olduğunu vurgulamaktadır.

418 Ahzâb Suresi, 45-46. Ayet

419 Bakara Suresi, 115. Ayet

Metafizik ilmi çerçevesinde Hücetü'l-İslâm İmam Gaz-zâli tarafından vurgulanan bu gerçeklik, üçüncü bölümde anlatılan hakikat meselesi bağlamında *varlık ve bilgi çerçevesine* kaynaklık etmektedir. Şu kadar ki varlık âleminde Allah Teâlâ'dan başka bir şey olmadığına göre, varlık da bilgi sayesinde bilindiğine göre, bilgi "*bütûn varlıkları kuşatan Zât-ı Kibriyâ'yı tanımaktan ibarettir*" ki, şu halde ilim de *marifet (ma'rifet-i ilâhiyye)* bilgisidir.

Varlığı ezeli ve ebedî olan, kendi sebebiyle ve kendinden olan tek varlık Allah Teâlâ olduğundan, diğerlerinin varlığı O'na bağlı bulunduğu varlık meselesi *Vâcib varlık* ve *mümkün varlık* şeklinde iki kategoriye ayrılmaktadır. Buna göre *Vâcib varlık*, kendi varlığı başka bir varlığa bağlı olmayan, zorunlu olarak, yokluğu asla düşünülemeyecek olan varlıktır ki bu varlık Allah Teâlâ'dır. Kendine yokluk arız olabilmesi imkân dahilinde olan başka bir deyişle varlık alanına çıkması veya çıkmaması imkân dahilinde olan varlık *mümkün varlık* şeklinde isimlendirilir ki o halde mümkün varlık için bu iki durumu tercih eden bir başka varlığa ihtiyaç vardır. Başka bir deyişle mümkün varlığın bir diğer varlık tarafından tercih edilen olması gerekmektedir.

Mümkün varlık için iki durum arasında tercih yapan *Vâcib varlıktır*. Son olarak varlık alanına çıkması düşünülemeyen varlıklara *imkânsız varlık (mümteni')* denmektedir. O halde metafizik ilmi çerçevesinde önemli olan *Vâcib varlığın Zât'ını* tanımaktır. *Allah Teâlâ'nın Zât'ını tanımak*, Hücetü'l-İslâm'ın "*ihyâü ulûmi'd-dîn*" ve "*el-iktisâd fi'l-istikâd*" adlı eserlerinde vurguladığı üzere *on temel inanç meselesine* dayanmaktadır.

Aslında insanın yolunu aydınlatan *ilk ışık Kur'an-ı Kerim'dir*. Öyle ki Allah Teâlâ'nın beyanının aşabileceği bir başka beyan yoktur.

Sizi biz yarattık; artık inansanıza! Akıttığımız meniye düşündünüz mü? Onu siz mi yaratıyorsunuz yoksa biz miyiz yaratan? ⁴²⁰

Öyle ki *zerre kadar akla sahip bir insan*, ayetlerin içeriği hakkında düşünme çabası içine girse, bakışını Allah Teâlâ'nın yer ve göklerdeki hayranlık uyandıran eserleri ve canlıların yaratılış harikalarına yöneltse; bütün bu düzenin *Yaratıp Yöneten, Kuran, Ölçen, Biçen bir Yaratıcısız olamayacağı* kolayca anlayacaktır. Canlılar, Allah Teâlâ'nın yönetim ve tasarrufu altında olduklarına zaten şahitlik etmektedirler.

Peygamberleri, "Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında bir şüphe mi var? O, günahlarınızı bağışlamak için size bir çağrıda bulunuyor ve size belli vakte kadar da süre veriyor" dediler. Onlar, "Siz de bizim gibi sadece insansınız; bizi atalarımızın tapmış olduğu tanrılardan uzaklaştırmak istiyorsunuz. O halde bize, açık bir delil getirin!" diye cevap verdiler. ⁴²¹

Peygamberler, insanları Allah Teâlâ'nın birliğini *ikrar (lâ ilâhe illallah)* etmeye davet etmek için gönderilmiştir. Çünkü tevhîd inancı, insanların aklî tabiatına doğumlarından itibaren yerleştirilmiştir.

"Onları kim yarattı?" diye sorsan kuşkusuz "Allah yarattı" diyecekler. Şu halde (Allah'ı bırakıp) nasıl onlara dönebiliyorlar! ⁴²²

O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler. ⁴²³

420 Vâkıa Suresi, 57-59. Ayet

421 İbrâhîm Suresi, 10. Ayet

422 Zuhruf Suresi, 87. Ayet

423 Rûm Suresi, 30. Ayet

Öyleyse *Allah Teâlâ'nın Zât'ını tanımaya* delil olarak Kur'an-ı Kerîm'in tanıklığı yetmektedir. Ancak mesele *Hudûs Delili* çerçevesinde ortaya konan *dokuz temel inanç esası bağlamında* detaylandırılabilir. Bu amaç doğrultusunda konunun sıhhatli şekilde anlaşılabilmesi adına öncelikle *varlık ve âlem münasebetine* kısaca değinilmesi gerekmektedir.

Varlık ve Âlem

Âlem, "*Allah Teâlâ'nın haricinde kalan ve Allah Teâlâ'nın bilinmesine vesile olan*" bütün varlıklardır. Varlığın hakikatinden asla şüphe edilmez. Şayet her varolan şey mekânda yer kaplıyorsa *mütehayyiz*, mekânda yer kaplamıyorsa *gayr-i mütehayyiz* adını almaktadır. Mekânda yer kaplayan her varlık (*cevher*) birleşik değil ise "*cevher-i ferd*" adını alırken, bir başkasına birleştiği zaman "*cisim*" olarak anılmaktadır. Mekânda yer kaplamayan şeyin varlığı, bir cisime bağlı ise bu "*araz*" şeklinde isimlendirilirken, varlığı hiçbir şeye bağlı değilse *Yüce Olan, Hiçbirşeye Muhtaç Olmayan Rabbimiz Allah Teâlâ'dır*. Böylece âlem ifadesi, bütün *cisim ve arazları* kapsamaktadır.

Hudûs Delili

Âlem birinci basamakta sayısız cevherlerden yani *kısımlara ayrılamayan (cevher-i ferd)* parçalardan meydana gelmektedir. Bölünemeyen bu parçalar birbirleri ile birleşebileceği gibi ayrışabilir ki biraraya gelmeleri durumunda *varlık (kevn)* meydana gelirken; birbirlerinden ayrılmaları *bozulma ve dağılma (fesad)* ile sonuçlanmaktadır. O halde varlıkta meydana gelen bütün bu değişimler, bu cevherlerin *arazları* yani geçici nitelikleridir. Başka bir deyişle araz cisimlere yönelik değişim halleri olduğundan varlıkta meydana gelen bütün değişimler, bu cevherlerin arazları yüzündendir.

Arazların *hâdis olduğu* bilinmektedir. Tabiat gözlemlendiğinde hareket, durgunluk, sıcaklık, soğukluk vb. tüm araz-

ların değişmekte olduğu ve birbiri ardına geldiği açık bir şekilde görülecektir. Misâl olarak harekettten sonra durgunluk, sıcaktan sonra soğuk meydana gelmektedir. Cevher (cevher-i ferd ve cisim) bu arazlardan ayrı olamayacağına göre cevher de hadistir ki en nihayetinde âlem, cevher-i ferd, cisim ve arazdan meydana geldiğine göre *âlem de hâdistir*.

Her hâdisin bir muhdisi vardır. O halde yaratılmış olan şeye *hâdis*, onun yaratıcısına *Muhdis* denir. Mu'tezile ekolüne göre "*âlemin hâdis olduğu*" anlaşıldıktan sonra "*her hâdisin bir muhdisi vardır*" önermesi akıl yürütmek marifetiyle bilinmektedir. *Ehl-i sünnet akâdesine* göre "*her hâdisin bir muhdisi vardır*" önermesi zorunlu olarak bilinmektedir. Nasıl ki fâil, fiil olmadan tasavvur edilemezse, fiilin de fâilsiz olabileceği düşünülemez. O halde ortada bir fiil bulunurken, bu fiilin fâilinin olmadığını iddia etmek, fâilin fiile muktedir olmadığını öne sürmektir ki bu muhaldir. O halde her hâdisin bir muhdisi vardır.

Bu hakikat çerçevesinde *âlem de hâdis olduğuna göre âlemin de bir muhdisi vardır* ki bu muhdis *şanı yüce olan Rabbimiz Allah Teâlâ'dır*. Bu hükmün kesinliğini berrak bir şekilde ortaya koymak adına bazı ihtimâlleri zihinlerden bertaraf etmek gerekmektedir.

Bu çerçevede zihinde iki ihtimâl belirir ki birinci ihtimâl "*âlem kendi kendini yaratmıştır*" önermesi; ikinci ihtimâl "*âlem bir başka Varlık tarafından yaratılmıştır*" önermesidir. Birinci ihtimâl geçersizdir zira yaratmak için evvela kâdir olmak gerekir ki yok iken kâdir olmak imkânsızdır. O halde birşeyin kendi kendini yaratması mümkün değildir. Böylece doğru olan ihtimâlin ikinci önerme olduğu ortaya çıkacaktır. Bu çerçevede âlemi yaratanın sınırlı kudrete sahip bir varlık olamayacağı da açıktır. Şayet bu doğru olsaydı, insanın istediği şeyleri istediği şekilde yaratabiliyor olması gerekir ki bunun mümkinâtı yoktur. Nihayetinde âlemin sınırlı

olmayan mutlak bir varlık tarafından yaratılmış olduğu hakikatine erişilecektir ki O da *şamı yüce olan Rabbimiz Allah Teâlâ'dır*. Böylece *dokuz temel inanç esası* hakkında açıklamalarda bulunulabilir.

Allah Teâlâ, kadîmdir.

Hudûs delili marifetiyle ortaya ilk hakikat, “*Allah Teâlâ, kadîmdir*”. O ezeldir, Varlığının bir başlangıcı yoktur. Bütün ölü ve canlı varlıkların öncesinde O vardır. Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin *ihyâü ulûmi'd-dîn* adlı eserinde vurguladığı üzere şayet aksi söz konusu olsaydı, O da bir var ediciye muhtaç olurdu, o halde O'nu var eden de bir başkasına muhtaç olurdu ki bu sıralama sonsuza kadar devam ederdi. Nihayetinde varlığı sürekli olarak başka bir sebebe bağlı olan bir şey ya var olamaz veya Kendisi ilk olan Kadîm bir Yaratıcıya muhtaç olur. Aranan sonuç budur. O, âlemin yaratıcısı, başlatıcısı, meydana getiricisi, ihdas edicisi ve benzersiz şekilde ortaya çıkarıcısıdır, O, *şamı yüce olan Rabbimiz Allah Teâlâ'dır*.

Allah Teâlâ, ebedîdir.

Hudûs delili marifetiyle ortaya ikinci hakikat, “*Allah Teâlâ, ebedîdir*”. Varlığının hiçbir şekilde sonu yoktur. O, evvel ve âhir, zâhir ve bâtıdır.

*O, evvel ve âhir, zâhir ve bâtıdır. O her şeyi bilir.*⁴²⁴

O, herşeyi bilmektedir. Öyle ki başlangıcı olmayanın, sonlu olması düşündürülemez.

Allah Teâlâ, cevher olmaktan münezzehdir.

Allah Teâlâ, mekânda yer tutan bir cevher (cevher-i ferd) değildir. O, mekân ilişkisinden münezzeh ve aşkıdır. Öyle ki her cevher, mekânda bir yer tutar, bu yer tutuşu sayesinde

özellik kazanır. Cevher o mekânda mutlak mânada ya hareketsizdir ya da oradan hareket ederek yer değiştirir. Hareket ve sükûn yaratılmış durumlardır ki yaratılmış durumlara bağımlı olan varlığın kendisi de yaratılmıştır. O, bundan münezzehtir.

Allah Teâlâ, cisim olmaktan münezzehtir.

Allah Teâlâ, mekânda yer tutan cevherlerden (cevher-iferd) oluşan bir cisim değildir. Öyle ki cisim, cevherlerin birleşimiyle oluşur.

O, az önce kanıtlandığı üzere mekânda yer tutan bir cevher olmadığına göre, bu durum O'nun cisim olmadığı da kanıtlamaktadır. Kaldı ki cevherin ayrışma, birleşme, hareket, sükûn, şekil, miktar vb. niteliklerden bağımsız olması söz konusu değildir ve bunların tamamı sonradan olmanın özellikleridir.

Allah Teâlâ, araz olmaktan münezzehtir.

Allah Teâlâ, bir cisme bağılı olarak bulunabilen bir araz (renk, şekil, büyüklük, küçüklük, sıcaklık, soğukluk vb. özellik) değildir. Araz, ancak bir cisme katılarak var olabilir. Her cisim sonradan değildir ve o cismi var eden de o cisimden önce mevcut olmalıdır. Sonuçta cisim ve arazlarıyla bütün eşya Allah Teâlâ'nın yarattıklarındandır. Eşya ile O'nun arasında bir denklik ve benzerlik görmek saçmalaktır.

Üst-alt, sağ-sol, ön-arka vb. yön kavramlarının hepsini, insanı yaratmak vasıtasıyla Allah Teâlâ yaratıp ihdas etmiştir. Öyle ki Rabbimiz, insan için ayak ve baş adı verilen iki yön yaratmıştır. Bu diğer varlıklar ve yönler için de geçerlidir. O halde yön, izafî (göreceli) bir kavramdır. Yönler, insanın yaratılması ile birlikte yaratılmıştır. Öyleyse Rabbimiz bu tip şeylerden münezzehtir.

Allah Teâlâ, arşa istivâ etmiştir.

Hüccetü'l-İslâm'ın *ihyâü ulûmi'd-dîn* adlı eserinde vurguladığı üzere, Allah Teâlâ, "istivâ" kavramıyla neyi kast etmişse, bu çerçevede arş üzerine istivâ etmiştir.

Dahası O, duman halinde olan semaya iradesini yöneltti; ardından ona ve arza, "İsteyerek veya istemeyerek (varlık sahnesine) gelin!" buyurdu. "İsteyerek geldik" dediler.⁴²⁵

Nitekim Fussilet Suresi'nin 11. ayetinde vurgulanan, mekânsal mânada yükselerek yerleşmek değil, hâkim olmak ve yönetmektir.

Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden O'dur. Toprağa giren ve ondan çıkan, gökten inen ve ona yükselen her şeyi bilir. Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarımızı görmektedir.⁴²⁶

Hakikat ehli "istivâ" kavramı çerçevesinde Hadîd Suresi'nin 4. ayeti hakkında da *varlığı kuşatmak ve bilmek* açıklamasını getirmişlerdir.

Allah Teâlâ, her türlü şekil ve ölçüden münezzeh, yönler ve bölgelere nisbet edilmekten uzak ve aşkın olmakla birlikte, *âhiret hayatındaki cennet yurdunda gözler ve bakışlar marifetiyle* görülebilecektir.

Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacak; bir kısım yüzler ise o gün insanın belini kıracak bir felâketi sezerek sararıp solacaktır.⁴²⁷

Ancak En'âm Suresi'nin 103. ayetinde vurgulandığı üzere, O, bu dünya hayatında görülemez.

425 Fussilet Suresi, 11. Ayet

426 Hadîd Suresi, 4. Ayet

427 Kiyâmet Suresi, 22-25. Ayet

*Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır.*⁴²⁸

Hız. Mûsâ (as.)'e hitaben "Beni asla göremeyeceksin" buyurduğu gibi.

*Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, "Rabbim! Bana görün; sana bakayım" dedi. Rabbi, "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: "Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim."*⁴²⁹

Allah Teâlâ, birdir.

Aziz ve celil olan Allah Teâlâ, birdir. Hiçbir şekilde ortağı yoktur. Tektir ve dengi bulunmaz. Varlığı tek başına yapı yaratmış, tek başına eşyayı benzersiz olarak varlık sahnesine çıkarmıştır.

*De ki: "O, Allah'tır; tektir. Allah sameddir. Doğurmamış ve doğmamıştır. O'nun hiçbir dengi yoktur."*⁴³⁰

Fiillerini O'nunla paylaşacak, O'nunla çekişerek kavga edecek bir karşıtı yoktur.

*Yoksa onlar; yeryüzünden birtakım tanrular edindiler de ölüleri bunlar mı diriltecek? Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrular bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir.*⁴³¹

428 En'âm Suresi, 103. Ayet

429 Arâf Suresi, 143. Ayet

430 İhlâs Suresi, 1-4. Ayet

431 Enbiyâ Suresi, 21-22. Ayet

Metafizik ilmi çerçevesindeki *varlık meselesi* böylece tamamlanmıştır. Bu aşamada Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin imanla küfür arasındaki sınırın ne olabileceğini anlattığı *faysalü't-tefrika adlı eserinde* ortaya koyduğu “*varlığın idrakler ile alakalı psikolojik yorum çerçevesine*” değinilecektir. İmamımız eserin üçüncü faslında öncelikle “*tasdik*” ve “*tekzip*” terimlerinin tanımlarını yapmakta ve bu çerçevede de tasdik ve tekzibin konusu olan varlığı *zâtî, hissî, hayalî, aklî ve şibhî* şeklinde beş bölüme ayırarak incelemektedir.

Zâtî varlık, aklın ve hissin dışında sabit olan gerçek varlıktır. Akıl ve his bu varlıktan sûret alırlar ki bu idrak etmektir. Bu varlıklar his veya hayal marifetiyle idrak edilsin veya edilmesin kendi nefislerinde vardırılar. Hissî varlık gözün görme kuvveti çerçevesinde şekillenen bir varlıktır. O halde sadece histe mevcuttur ve sadece hissedene mahsustur. Hayalî varlık, psikolojideki imaj meselesini anlatırken, aklî varlık birşeyin ruhu ve hakikatidir. Şibhî varlık varlığa benzeyen varlıktır ki bir şeyin sureti ve hakikati ile hariçte, histe, hayalde ve akılda bulunmasıdır.

Son olarak metafizik ilmi çerçevesinde üzerinde önemle durulması gereken bir konu, üçüncü bölümün de ana konusunu oluşturan *Allah Teâlâ'yı bilmenin imkâm (marifet-i ilâhiyye)* hakkındadır.

Marifet bilgisi, ilhâm ve keşf aracılığı ile *Allah Teâlâ'yı, Allah Teâlâ'nın Zâtı, İsimleri, Sıfatları, Fiilleri, gayb âlemi* hakkındaki ilimdir. Öyle ki varlık âleminde Allah Teâlâ'dan başka bir şey olmadığına göre, varlık da bilgi sayesinde bilindiğine göre, bilgi “*bütün varlıkları kuşatan Zât-ı Kibriyâ'ya tanımaktan ibarettir*” ki, şu halde hakikî ilim de *marifet (marifet-i ilâhiyye)* bilgisidir.

O halde hakikat meselesinden iki sonuç çıkmaktadır.

Birincisi Allah Teâlâ, varlığı ve birliği açısından bilinebilir ki bunun hakikî yolu ilhâm ve keşftir.

İkincisi, Allah Teâlâ'nın varlığı ve birliği açısından bilinmesi, O'nun mahiyetinin bilinebileceği mânasına gelmemektedir.

Şu halde metafizik ilmi çerçevesinde *varlık ve mahiyet* münasebetinden bahsedilmesi gerekmektedir. Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin *tebâfütü'l-felâsife* adlı eserinde vurguladığı üzere varlık ve mahiyet birbirinden *ayrı iki kavramdır ki Allah Teâlâ'nın mahiyeti (hakikat-ı mahsûsa)* insanlar tarafından bilinemez. *Allah Teâlâ'nın mahiyeti bilinemeyeceği gibi tanımlanması da* mümkün değildir.

Mahiyetin tanımı istenen bir sorulduğu zaman (“*ma*” kalıbı kullanarak soru sormak) bu sorunun cevabı ya “*o hakikatın bizzat kendisi ile*” ya “*o şeyin cüzlerinden olan şeyler ile*” ya “*onun dışından olan bir şey ile*” veya “*o şeyin kendisinde ve haricinde bulunan şeylerden oluşan başka bir şey ile*” olmalıdır. Bunların dışında yapılan tanımlar, bu soruya cevap olamaz.

Oysa ki *Allah Teâlâ'nın mahiyetinin - hakikatının (hakikat-ı mahsûsa)* bunlardan hiçbirisi ile tanımlanması mümkün değildir. Misâl, Rabbimiz Allah Teâlâ, yine Kendisi ile tanımlanacak olsa, O'nun bilinmeden önce yine bilinmesi gerekirdi ki bu imkânsızdır.

O, Kendisinde bulunan birtakım cüzler vasıtası ile tanımlanacak olsa, bu durum Vâcib varlık için muhaldir. Çünkü cüzlerden bahsedebilmek için Zorunlu varlığın cüzlerden oluşması gerekir ki, böyle bir durum asla söz konusu değildir. Sonuçta, Vâcib varlığın mahiyeti tanımlanamaz.

Vâcib varlık ancak *İsimleri, Sıfatları ve Fülleri ile tanımlanabilir* ki bu durum da *O'nun hakikatini (mahiyetini) tanımlamak anlamına gelmemektedir.*

Gökleri ve yeri yaratan O'dur. Size kendinizden eşler, hayvanlardan da çiftler yarattı. Bu şekilde çoğalmamızı sağlamaktadır. O'na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir; her şeyi görür. ⁴³²

Onların önlerinde ve arkalarında olanı O bilir. Onların bilgisi ise O'nu kuşatamaz. ⁴³³

Şuarâ suresinin aşağıda yer alan ayetlerinde Hz. Mûsâ (as.) ile firavun arasında geçen diyalog çerçevesinde vurgulanan hükümler, Vâcib varlık yani *şanı yüce olan Rabbimiz Allah Teâlâ'nın mahiyeti - hakikatinin* bilinemeyeceği gibi tanımlanamayacağıının şer'î bir delilidir.

الْعَالَمِينَ رَبُّ وَمَا فِرْعَوْنُ قَالَ

Firavun, "Âlemlerin Rabbi de kimdir?" diye sordu. ⁴³⁴

مُوقِنِينَ كُنْتُمْ إِنْ بَيْنَهُمَا وَمَا وَالْأَرْضِ السَّمَوَاتِ رَبُّ قَالَ

Mûsâ, "Eğer gerçeğe inanmaya yatkınlığımız varsa bilin ki O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir" diye cevap verdi. ⁴³⁵

Ayette firavun, "ma" kalıbını kullanarak Hz. Mûsâ (as.)'e "Rabbinin ne olduğunu" sorar ancak Hz. Mûsâ (as.) bunu bildiği halde "ma" kalıbını kullanmadan cevap vererek ayet-teki ifadeleri dile getirir.

432 Şûrâ Suresi, 11. Ayet

433 Tâhâ Suresi, 110. Ayet

434 Şuarâ Suresi, 23. Ayet

435 Şuarâ Suresi, 24. Ayet

BÖLÜM 2

Amel Meselesi

Birinci çerçeveye göre ilim, kulların itikadî, amelî ve ah-lâkî hükümler bakımından mükellef olduğu amellerin ma-hiyeti hakkındaki bilgidir. O halde işin temeli şer'î (naklî) ve aklî ilimlerdir. Naklî ve aklî ilimlerin amacı sâlih ameldir.

Ameller, şer'iat esaslarıyla uygunluk göstermesi bakımın-dan *taat*, *mâsiyet* ve *mubah* şeklinde üç kategoriye ayrılmak-tadır. Şer'î deliller çerçevesinde *taat kabul edilen* ameller *amel-i sâlih* (çoğulu *a'mâl-i sâliha*) adıyla anılırken, *mâsiyet kabul edilen* ameller *amel-i gayr-i sâlih* adıyla anılmaktadır. Dinin yapılmasını emir veya tavsiye ettiği, doğru, faydalı ve iyi işler mânasına gelen sâlih ameller tasnifat bakımın-dan *vâcib / farz* ile *mendup* bölümlerine ayrılmaktadır. Dinin yapılmasını yasakladığı, hoş karşılamadığı, yanlış, kötü ve günaha sebebiyet veren ameller mânasına gelen gayr-i sâlih ameller tasnifat bakımından *mekruh* ve *haram* bölümlerine ayrılmaktadır.

O halde amel meselesi, *fıkıh usûlü ilmi* metodolojisinde yer alan *teklifî hükümler* meselesi kapsamında detaylandırılabilir. Teklifî hükümler, kullar açısından şer'î mükellefiyet

gerektiren, bu çerçevede *iktizâ* (gerekli kulma) ve *tahyîr* (serbest bırakma) bakımından herhangi bir işin yapılmasını veya bazı işlerden sakınılmasını bildiren hükümlerdir. Bir başka deyişle teklifi hükümler “Şâri’in, mükelleflerden herhangi bir fiili yapmasını veya bazı fiillerden sakınmasını istemesi ya da mükellefleri belirli fiilleri yapıp yapmamak bakımından serbest bırakması” mânasına gelmektedir. Bakara Suresi’nin 110. ayeti ile Âl-i İmrân Suresi’nin 97. ayeti teklifi hükümlerin mevcut olduğu nasslardır.

*Namaza kılın, zekâti verin. Önceden kendiniz için ne hayır yaparsanız onu Allah katında bulursunuz. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı eksiksiz görür.*⁴³⁶

*Orada apaçık deliller; İbrâhim’in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir.*⁴³⁷

Mükelleflere namaz kılmanın ve hacca gitmenin emredildiği bu ayetlerin haricinde yetim kimselerin mallarına haksız yere el sürülmesinin yasaklandığı En’âm Suresi’nin 152. ayeti de teklifi hüküm ihtiva eder.

*Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin. Ölçü ve tartıyı adaletle yapın....*⁴³⁸

Teklifi hükümler çerçevesinde Şâri’in, mükelleflerden olumlu mânada “bir şeyin yapılmasını isteyebileceği” gibi olumsuz çerçevede “herhangi bir şeyden uzak durmasını isteyebilir” ki her iki çerçevede de hükmün muhatabı mükelleflere bir teklif yüklediğinden dolayı bu hükümler teklifi hüküm şeklinde adlandırılmaktadır. Ayrıca “birşeyi yapıp yapmamak

436 Bakara Suresi, 110. Ayet

437 Âl-i İmrân Suresi, 97. Ayet

438 En’âm Suresi, 152. Ayet

bağlamında mükelleflerin serbest bırakılması” meselesinin de teklifi hüküm çerçevesi kapsamında yer alması, o fiilin mükelleflere has bir fiil olmasından kaynaklanmaktadır.

*Ey iman edenler! Allah’ın işaretlerine, haram aya, boynunları bağısız ve bağlı kurbanlıklara, rablerinin lütuf ve rızasını dileyerek Beytülharâm’a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin. İbramdan çikinca avlanabilirsiniz....*⁴³⁹

Mükelleflerin ihramdan çıktıkları zaman isterse avlanabileceklerine dair hüküm koyan Mâide Suresi’nin 2. ayeti mubah çerçevesine işaret etmektedir. Şu halde herhangi birşeyi yapıp yapmamak, insandan istenebileceğine göre, iki durum arasında serbest bırakılmak meselesi de insanla ilgili olacaktır ki bundan dolayı muhayyer bırakmaya dair hükümler de teklifi hükümdür. Böylece teklifi hükümler meselesi *talebin muhtevası* veya *talebin genelliği* bakımından ikili bir ayrıma tâbi tutulabilir.

2.1. TALEBİN MUHTEVASI BAKIMINDAN

Teklifi hükümler, birinci çerçevede içerdiği talebin muhtevası bakımından *vâcib/farz*, *mendup*, *mubah*, *mekruh* ve *haram* olarak adlandırılan beş kategori altında detaylandırılmaktadır.

2.1.1. VÂCİB/FARZ

Şâri’nin, mükelleflerden yapılmasını kesin ve bağlayıcı tarzda istediği fiiller *vâcib/farz* olarak adlandırılmaktadır. Her ne kadar klasik fıkıh usûlü kaynaklarında kesin bir hüküm ifade edebilmek için *vâcib* terimi kullanılsa bile, Hanefî ekolde bunun karşılığı *farz* olmaktadır. Başka bir deyişle Hanefî ekolde *vâcib* ve *farz*, şer’î çerçevede eşanlamlı değildir. Ekolün düşüncesine göre *vâcib*, *sübût* veya *delâlet* açısından

439 Mâide Suresi, 2. Ayet

zannî olan bir delil marifetiyle sabit olan kesin ve bağlayıcı taleptir. Sübût veya delâlet açısından kesin olan bir delil marifetiyle sabit olan kesin ve bağlayıcı talep ise farz olarak adlandırılmaktadır. Bundan dolayı Hanefî ekole göre, sübûtta zannîlik olduğu için namazda Fâtiha suresini okumak veya delâlette zannîlik olduğu için bayram namazı kılmak vâcib hükmündedir. Şayet yasaklanan bir fiilin delili katî ise, bu fiili terk etmek de farz hükmündedir.

Ancak çoğunluk âlimin görüşüne göre talebin kesin hükmünde olması halinde, delilin *kat'î* (*yakînî*) veya *zannî olmasının* bir önemi yoktur. O halde bir fiilin *vâcib* veya *farz* hükmünde kabul edilmesi için, o fiile yönelik olarak Şâri'nin talebinin kesin ve bağlayıcı olması yeterli gelir. Hanefî ekolün çoğunluğuna göre vâcib ile amel etmek zorunlu olduğu için, vâcib aynı zamanda "*amelî farz*" şeklinde de adlandırılmaktadır. Hanefî ekole göre vâcib ve farzı yerine getirenler Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarına uyduklarından dolayı övülmeye lâyıktır. Farzı, herhangi bir mazeret göstermeden terk eden kişi fâsık olur. Şer'î çerçevede bir işte farz bir hüküm terk edilirse, o iş bâtil olur. Misâl olarak Arafat'ta vakfe yapmayan kimsenin haccı bâtildir. Farzı inkâr eden kişi ise dinden çıkar. Ancak vâcib'i inkâr eden dinden çıkmaz. Yorumlardaki ictihâd farklılığı sebebiyle hükmü yerine getirmeyen fâsık olmaz.

Vâcib ve farz arasındaki ihilâf, fıkıh usûlü ilmi çerçevesinde nazarî bir dairede görünse bile, bu ayrışmanın fîrû fıkhıta etkisi görülmektedir. Misâlen, namazda Fâtiha suresini okunmazsa, Hanefî ekole göre namaz bâtil kabul edilmezken, Şâfi' ekole göre bâtildir.

Vâcib'in çeşitli açılardan kısımları vurgulanabilir ki bunlardan en önemli olanı *mükellefi belli olup olmaması bakımından yapılan* tasniftir. Aynî vâcib (*farz-ı ayn*), Şâri'nin yapılmasını bütün mükelleflerden istediği vâcib hükümler-

dir. Bu türden vâcib'i bütün mükellefler yerine getirmelidir. Çünkü bir mükellefin bu türden bir vâcibi yerine getirmesi, diğerlerinin üzerinden sorumluluğu kaldırmayacaktır. Başka bir deyişle, her bir mükellef, bu türden vâcibi yerine getirmediği, Şâri'nin bu vâcibden kast ettiği maslahat yerine gelmeyecektir.

Diğer taraftan kifâî vâcib (*farz-ı kifâye*) ise, Şâri'nin toplum tarafından yapılmasını istediği emirlerdir. Kifâî vâcib hükümlerde, fâil belirtilmeden bir fiilin işlenmesi, yerine getirilmesi beklenmektedir. O halde toplumun bir kısmı, bu mükellefiyeti yerine getirdiği zaman, ötekilerden sorumluluk kalkarken; toplumda hiç kimse yerine getirmese, toplumun hepsi günahkâr olacaktır. Cenaze namazı kaldırmak, halife seçmek, cihad etmek vb. kifâî vâcib işler, bir bakıma toplumun fertleri arasında yardımlaşma niteliğinde olmakla birlikte, toplum maslahatı ile ilgili olan bu türden konularda insanlar birbirlerine vekâlet etmiş olmaktadır. Bazı durumlarda, kifâî vâcib hükmündeki işlerin, aynî vâcib hükmüne dönüşmesi söz konusu olabilir. Misâl olarak yaşanan bir adli hadiseyi bir tek kişinin görmesi durumunda, bu kişinin mahkemeye giderek şahitlik yapması aynî vâcib hükmüne dönüşmüştür. Çünkü kendisinden başka şahitlik edebilecek kimse yoktur. Aksi durumda hak ihlâli söz konusu olacaktır ki bunun sebebi ve sorumlusu kendisidir. Cihad ederken, istenen hedefe ulaşılamaz ise, düşmanla savaşa gücüne sahip olan bütün mükelleflere cihad etmek aynî vâcib haline gelecektir. Bir yerleşim yerinde sadece bir doktorun bulunması durumunda, o doktorun hastalara bakması da artık ona aynî vâcib hükmündedir. Aynî ve kifâî vâcib ile ilgili hükümlerde ittifak olmakla beraber, bazı emirlerin hangi türden olduğu konusunda âlimler arasında ihtilâflar görülmektedir.

Sonuç olarak aynî vâcib bütün mükelleflerden beklenmektedir. Kifâî vâcibi gerçekleştirmek herkesin görevidir. Herkes gücü ve imkânı el verdiğince bu türden işlere iştirak edecek-

tir. İmkân olanlar bunları bilfiil yaparken, olmayanlar ötekilerine imkân hazırlayacaktır.

Tüm bu anlatılanlardan sonra ilim ve amel meselesi, aynı ve kifâî vâcib meselesi ile bir pencereden düşünülebilir ve geniş bir pencereden yorum getirilebilir.

Mukaddime kısmından hatırlanacağı üzere kulların dünya ve âhiret mutluluğuna erişebilmesinin (makâsidi'ş-şerîa) yolu *ilim* ve *amelden* geçer. İlim ve amel meselesinin iki çerçevesi bulunmaktadır. *Birinci çerçeveye göre ilim*, kulların itikadî, amelî ve ahlâkî hükümler bakımından mükellef olduğu amellerin mahiyeti hakkındaki bilgidir. O halde işin temeli *şer'î (naklî) ve aklî ilimlerdir*.

Vâcib'in çeşitli açılardan kısımları vurgulanabilir ki bunlardan en önemli olanı *mükellefi belli olup olmaması bakımından yapılan* tasniftir. Buna göre naklî ve aklî ilimler çerçevesinde iki yaklaşım söz konusudur.

Bunlardan *farz-ı ayn ilim* bütün mükelleflerin yapılması kesin delillerle emredilen farz-ı ayn mertebesindeki hükümler bakımından mükellef olduğu amellerin mahiyeti hakkındaki bilgidir. *Şu halde farz-ı ayn ilim, Resûlullah (sas.)'in kadın ve erkek farketmeksizin bütün Müslümanları peşinde olmaya davet ettiği ilimdir. Farz-ı kifâye ilim* ise Şâri'nin her bir mükellefi ferdi olarak değil de toplum olarak sorumlu tuttuğu amellerin mahiyeti hakkındaki bilgidir.

Şer'î (naklî) ve aklî ilimler çerçevesinde *farz-ı ayn ilim, ilm-i hâl* yani davranış bilgisini karşılamaktadır ki bu ilmin çerçevesini inanılması, uygulanması ve uzak durulması gerekenler meselesini oluşturur. Şer'î ve aklî ilimler çerçevesinde *farz-ı kifâye ilim* ise aslî, fer'î ve aklî ilimleri karşılamaktadır ki bu ilimlerin amacı *sâlih ameldir*. Amelin hedefi kulun, dünya ve âhiret mutluluğuna giden yolda yürümesini sağlamaktır. O halde tekrar ifade edilirse ilim ortaya koymak da ameldir. İlim, amellerin en faziletli olanıdır.

2.1.2. MENDUP

Şâri'nin, kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda yapılmasını istediği fiil *mendup* olarak isimlendirilmektedir. Bakara Suresi'nin 282. ayetinin girişinde yer alan “*Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın...*”⁴⁴⁰ ifadesinde borçların yazılarak kayıt altına alınması istenmektedir ki kullanılan üslûba bakıldığı zaman borcu yazma emrinin kesin olduğu yani *vâcib/farz hükmünde* olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak bir sonraki 283. ayetin içeriğinde yer alan “... *Birbirinize güveniyorsanız, kendisine güvenilen borçlu emaneti yerine getirsin ve Rabbi olan Allah'tan korksun...*”⁴⁴¹ ifadesi okunduğunda, 282. ayette yer alan emrin bir tavsiye niteliğinde olduğu haliyle de bağlayıcılık arz etmediği anlaşılacaktır. Öyleyse “*borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın...*” hükmü *vâcib/farz* mertebesinde değil *mendup* mertebesinde.

...*Bedelini ödeyerek hür olmak isteyen köle ve câriyelerinizin -kendilerinde hayır görürseniz- tekliflerini kabul edin....*⁴⁴²

Allah Teâlâ, Nûr Suresi'nin 33. ayetinde efendilerinden, *kölelerinden yöneltilen bedelini ödeyerek hür olma talebine* olumlu bakmalarını talep etmekte, ancak “*kendilerinde hayır görürseniz*” ifadesinden bunu zorunlu kılmadığı anlaşılmaktadır.

Mendup hükmündeki fiilerin en üst derecesi, Resûlullah (sas.)'in hayatı boyunca devamlı yapmakla birlikte, sadece bağlayıcı ve kesin bir emir olmadığını göstermek için *nâdir* terkettiği *menduptur*. Bu türden olan *mendup müekked sünnet* olarak isimlendirilir. Resûlullah (sas.)'in bazı zamanlarda yaptığı bazı zamanlarda terk ettiği türden bir *mendu-*

440 Bakara Suresi, 282. Ayet

441 Bakara Suresi, 283. Ayet

442 Nûr Suresi, 33. Ayet

ba ise, *gayr-i müekked sünnet* denilmektedir. Gayr-i müekked sünnet, aynı zamanda *nâfile* veya *müstehap* şeklinde de isimlendirilmektedir. Buna göre mendubu yerine getiren kişi övgüye lâyıktır.

Ancak bazı mendupları yerine getirmemek kınamaya sebep verebileceği gibi, özellikle bazı mendupları toplu halde terk etmeye kalkışmak İslâm Devleti'nin müdahâlesini gerektirmektedir. Mesele detaylandırılabilir. Şahıslar, mendup hükmündeki fiilleri yerine getirdikleri zaman sevap kazanmakta, bunları yapmadıklarında kınanmamakta ve herhangi bir ceza öngörülmemektedir. Ancak bazı menduplar vardır ki, toplumunda bunları toplu olarak terk etmeye kalkışmak, devletin müdahâlesini zarurî kılmaktadır. Başka bir deyişle, öyle menduplar vardır ki bunların terk edilmesine müsaade edilmez, devlet zor kullanarak bunların yapılmasını sağlar.

Ezan okumak, cemaatle birlikte namaz kılmak veya evlenmek bu türden menduplardır. Bir bölgede ezan okumanın yasaklanması yönündeki bir adım atılırsa, devletin buna müdahâle etmesi, ezanı okutması gerekir. Namaza cemaat halinde kılınamayacak olursa, devlet buna da müsaade etmez. Müslümanlar arasından bir bölgenin tamamı evliliği terk edemez. Elbette ferdî çerçevede evliliği terk edip kendisini ilmî çalışmalara adayan kimseler olabilir ki buna olumsuz bakılmaz. Ancak bu toplu bir eyleme dönüştüğü zaman devletin güç kullanması gerekmektedir. Özet olarak bazı türden mendupların yerine getirilmesi tekil ferd bağlamında zarurî olmamakla birlikte, toplum bağlamında zorunludur. Çünkü bu tür mendupların terki ve kaybedilmesi milletin dinî yaşamının yok olması demektir.

Mendup bir hüküm, vâcib ile çakışması durumunda, mendubun ihtiva ettiği maslahat (fayda), vâcib hükmündeki fiilin faydasından daha fazla ise mendup öncelenir. Misâl olarak Bakara Suresi'nin 280. ayetinde borçlunun borcunu

ödeyemez durumunda olduğunda ona süre tanınması emrinin *vâcib/farz hükmünde* olduğu anlaşılmaktadır.

*Eğer eli darda olan birisi borçlu ise eli genişleyene kadar beklemek gerekir. Şu da var ki, bağışlamamız, eğer bilerseniz sizin için daha hayırlıdır.*⁴⁴³

Ayrıca ayetin devamında yer alan ifadeden ise, *borcun bağışlanması yönündeki bir fülün de mendup hükmünde* olduğu görülmektedir. O halde mesele borçlu açısından incelendiği zaman, borcun bağışlanması çerçevesindeki mendup hükümün, borcun ertelenmesi çerçevesindeki *vâcib/farz hükümünden* daha fazla maslahat içerdiği görülmektedir. Bu durumda uygun olan mendup hükmün öncelenmesidir ki tavsiye ve teşvik edilen bu yöndedir.

2.1.3. MUBAH

Şâri'nin, yapıp yapmama konusunda mükellefleri serbest bıraktığı fiiller mubah olarak isimlendirilmektedir. Mükellefler, mubah çerçevede kabul edilen bir fiili yapıp yapmamak noktasında serbest olduğundan aynı anlamı karşılayacak şekilde *helâl* ve *câiz* terimleri de kullanılmaktadır.

*Bugün size iyi ve temiz nimetler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helâldir; sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir...*⁴⁴⁴

Mâide Suresi'nin 5. ayetinde temiz ve güzel nimetlerin, Müslümanlara helâl kılındığı tekrar hatırlatılmakta, İlahî bir kitaba inanan (ehl-i kitab) kimselerin kestiği ya da avladığı hayvanların ve pişirdiği yemeklerin Müslümanlara helâl olduğuna dikkat çekilmektedir ki Müslümanların yiyecekleri de onlara helâl kılınmıştır. Ancak yemeğe İslâm'ın haram kıldığı bir şey katılırsa, bu helâl değildir. Bu ayette mubah keli-

443 Bakara Suresi, 280. Ayet

444 Mâide Suresi, 5. Ayet

mesini ifade etmek için helâl kavramı kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de, mubah hükmüne işaret eden değişik lâfızlar vardır ki bu lâfızlar üzerinden gelen tafsilî deliller marifetiyle hükümün hangi türden olduğu anlaşılabilir.

*Allah size yalnızca murdar eti, kan, domuz etini ve Allah'tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah yoktur. Biliniz ki Allah başıslayan ve esirgeyendir.*⁴⁴⁵

Bakara Suresi 173. ayetinde yer alan “kendisine günah yoktur.” ifadesi mubah hükmünü karşılarken, aynı surenin 235. ayetinde yer alan “sakınca yoktur” ifadesi mubah yönünden bir hükümü işaret etmektedir.

*Bu kadınlarla evlenme isteğimizi üstü kapalı bildirmenizde veya içinizde saklamanızda bir sakınca yoktur...*⁴⁴⁶

Ayrıca Nûr Suresi'nin 61. ayetinde yer alan “günah yoktur” ifadesinden bu fiilin mubah hükmünü karşıladığı anlaşılmalıdır.

*.....Birlikte veya ayrı ayrı yemenizde sizin için bir günah yoktur.....*⁴⁴⁷

Bazı durumlarda, ayetin içeriğindeki hükmün *vâcib/farz* veya *mendup* olarak anlaşılmasına engel olan bir karine bulunuyorsa, bu talebin yine mubah olduğu anlaşılmalıdır.

*...İbrahimdan çıkınca avlanabilirsiniz....*⁴⁴⁸

Mâide Suresi'nin 2. ayetinde, ihramdan çıktıktan sonra avlanabileceğini gösteren ifade, mubah hükmüne dikkat çekmektedir. Mubah hükümlere yönelik genel bir kural, özellik-

445 Bakara Suresi, 173. Ayet

446 Bakara Suresi, 235. Ayet

447 Nûr Suresi, 61. Ayet

448 Mâide Suresi, 2. Ayet

le *muâmelât çerçevesindeki hususlarda, herhangi bir yasaklayıcı delil söz konusu değilse, o fiilin mubah olarak görüldüğüdür.*

Normal fiiller çerçevesinde mubah hükmündeki bir davranışın yapılması sevap kazandırmayacağı gibi, terk edilmesinde de günah yoktur. Ancak mükellef, mubah hükmündeki bir fiili işlerken taşıdığı niyete göre bundan sevap kazanabilir. Misâl olarak yemek-içmek, spor yapmak vb. davranışlar mubah hükmünde olmasına rağmen, bunları yerine getirirken daha kuvvetli olmak veya daha iyi eğitilmiş olmak marifetiyle İslâm'a hizmet gayesi taşıyorsa, bu mubah fiillerden de sevap kazanılmış olur. Yemek-içmek örneğinde olduğu gibi mubah bir davranıştan kaçınmak, insan hayatını tehlikeye atıyorsa, bu durum o kimse için vâcib / farzdır.

Ayrıca oyun mubahtır. Ancak oyun oynamakla gerektiğinden fazla meşgul olunmasından dolayı kişinin farz ödevlerini ihmâl edecek duruma gelmesi söz konusu olursa, oyun oynamak o kişi açısından artık mekruh veya haram hükmündedir. Özetle, mubah bir fiil neye vasıta oluyor ise, onun hükmünü almaktadır.

2.1.4. MEKRUH

Şâri'nin, *yapılmamasını mecburî kılmaksızın talep ettiği fiiller mekruhtur.* O halde mekruh fiilleri yapmamak, yapmaktan daha iyidir. Bir fiilin mekruh hükmünde olduğu öncelikle *"kesin yasak mânasına gelmeyecek bir şekilde kerâhe"* lâfzının kullanılmasıyla anlaşılabilir.

"Allah analara saygısızlık göstermeyi, kız çocuklarını diri diri gömmeyi, ödenmesi gereken hakkı- önlemeyi ve -hakk edilmeyen şeyi- istemeyi haram kılmıştır. Onun bunun dediklerini aktararak vakit geçirmeyi, çok soru sormayı ve malı boşa harcamayı da sizin için mekruh görmüştür" ⁴⁴⁹

Bir fiilin mekruh hükmünde olduğu, yasaklayıcı bir sığa kullanmakla birlikte, bunun haram hükmünü değil, mekruhluğu ifade ettiğini gösteren bir *delil (karîne)* bulunması marifetiyle de anlaşılabilir.

*Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır.*⁴⁵⁰

Bir fiilin mekruh hükmünde olduğu, ilgili fiilin yapılmasını özendirici ifade kullanması marifetiyle de anlaşılabilir.

*“Mekrîn (veya nikâhın) en iyisi kolay olanıdır.”*⁴⁵¹

Mekruh hükmündeki fiiller, “*tenzîhen mekruh*” ve “*tahrîmen mekruh*” şeklinde iki başlığa ayrılmaktadır.

Buna göre tenzîhen mekruh, Şâri^o’nin, *yapılmamasını kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda istediği* fiildir ki mekruh hüküm deyince bu çerçeve anlaşılmaktadır. Camiye gidecek kişinin çiğ soğan ve sarımsak gibi ağır kokan yiyecekler yemesi bunlardandır ki tenzîhen mekruhu işleyen kişi, bu davranışından dolayı kınanmaz.

Tahrîmen mekruh hükmündeki davranışlar, Şâri^o’nin *yapılmamasını kesin ve bağlayıcı tarzda istemekle beraber bu talebin haber-i vâhid gibi zannî bir delil ile sabit olduğu* fiillerdir. Tahrîmen mekruh, Hanefî ekolün görüşüdür ki çoğunluk bu çeşit fiilleri haram görmektedir. Pazarlık bitmeden üzerine pazarlık yapmak veya başkasının evlenme teklifinin üzerine evlenme teklifinde bulunmak bu türdendir. Bu çeşit mekruh, cumhura göre haram kabul edildiğinden haramın hükmü ile aynıdır ve vâcibin simetrik olumsuz karşılığıdır.

450 Cuma Suresi, 9. Ayet

451 Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 31

2.1.5. HARAM

Hanefî ekolün, mekruh davranışlarda “*tenzihen mekruh*” ve “*tahrîmen mekruh*” şeklinde ikili ayrıma gitmesinin beraberinde getirdiği bir sonuç olarak haram fiillerin tarif edilmesinde de Hanefî ekol ile diğer ekoller arasında ayırım bulunmaktadır. Cumhura göre haram kavramı, Şâri'nin *yapılmamasını kesin ve bağlayıcı tarzda istediği fiilleri* işaret eder. Buna karşılık Hanefî ekole göre haram kavramı, Şâri'nin *yapılmamasını kesin ve bağlayıcı tarzda istediği ve bu talebin kat'î (yakîni) deliller marifetiyle intikâl ettiği fiilleri* işaret etmektedir.

Hanefî ekolün, haram fiiller hakkındaki bu titizliğinin arkasında yatan şer'î delil, Nahl Suresi 116. ayettir.

*Ağzımıza geldiği gibi yalan yanlış konuşarak, “Bu helâldir, bu haramdır” demeyin; çünkü Allah hakkında asılsız şey söylemiş olursunuz; Allah hakkında asılsız şey söyleyenler de kesinlikle iflah olmazlar.*⁴⁵²

Bir fiilin haram olduğunu anlamının çeşitli yolları vardır.

Bir fiilin haram olduğu bizzat kullanılan lâfız marifetiyle anlaşılabilir ki Nisâ Suresi'nin 23. ayetinde olduğu gibi, haramı tanımak “*haram kılındı*” lâfzı marifetiyle mümkün olmaktadır.

*Anneleriniz, kızlarımız, kız kardeşleriniz, halalarımız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, sizi emziren anneleriniz, sütbacalarımız, eşlerinizin anneleri, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarımız size haram kılındı....*⁴⁵³

Bir fiilin haram hükmünde olduğu, helâl veya câiz olmadığı bildirilmesi marifetiyle de anlaşılabilir.

452 Nahl Suresi, 116. Ayet

453 Nisâ Suresi, 23. Ayet

Artık bundan sonra sana kadınlar helâl olmaz; sahip olduğun câriyeler dışında kadınlarını, güzellikleri boşuna gitse bile başka eşlerle değiştirmen de helâl olmaz. Allah her şeyi görüp gözetmektedir. ⁴⁵⁴

Bir fiilin haram hükmünde olduğu, haram kılma mânasını iptal edici bir delil bulunmaksızın mutlak olarak gelen nehiy sîgası marifetiyle de, ki bunlar “yapmayız, yaklaşmıyoruz, öldürmeyiniz” şeklindeki nehiy kalıplardır, anlaşılabilir.

...Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin; biz, sizin de onların da rızkını veririz.... ⁴⁵⁵

Bir fiilin haram hükmünde olduğu, herhangi bir fiilden geri durmanın kesin bir görev olduğunu yansıtan sakınma (içtinap) lâfızları marifetiyle de anlaşılabilir.

Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. ⁴⁵⁶

Bir fiilin haram hükmünde olduğu, söz konusu fiil hakkında işlendiği takdirde ceza gerektiğini belirten ifadeler marifetiyle de anlaşılabilir.

İffetli kadınlara iftira atan, sonra da dört şabit getiremeyen kimselere seksen sopa vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin. İşte onlar yoldan çıkanların ta kendileridir. ⁴⁵⁷

Haram hükmündeki bir fiil, yasaklanan fiil veya nesnenin mahiyeti bakımından “*haram li-zâtibi*” ve “*haram li-gayrihi*” şeklinde isimlendirilen iki başlıkta incelenmektedir.

454 Ahzâb Suresi, 52. Ayet

455 En'âm Suresi, 151. Ayet

456 Mâide Suresi, 90. Ayet

457 Nûr Suresi, 4. Ayet

Haram li-zâtihî hükmünde bulunan fiiller, geçici herhangi bir sebebe dayanmaksızın, birşeyin bizzat kendi varlığındaki zarar veya çirkinlik sebebiyle Şâri'nin doğrudan haram kıldığı fiillerdir. Hırsızlık yapmak, zina etmek, ölmüş hayvan eti yemek, şarap içmek bunlardandır.

Haram li-gayrihî hükmündeki fiiller ise, bizzat kendisinden ötürü değil de, harici bir sebep veya durumdan dolayı Şâri'nin haram kıldığı fiillerdir. Cuma namazı vaktinde alışveriş yapmak, bir başkasının mülkünde izinsiz namaz kılmak, bayram günü oruç tutmak bunlardandır.

Haram işlemek günah, haramdan kaçınmak ise büyük bir erdemdir ki bu durumda kişiye sevap yazılır. Haramın hükmü meselesi, işlenen haramın haram olduğunun bilinmesi çerçevesinde değerlendirilmektedir. Buna göre şahıs, haram bir fiili helâl olduğunu zannederek yaparsa bundan dolayı ona günah yazılmayacaktır. Ancak helâl olan bir fiili haram zannı ile yapmaya kalkması durumunda, bu cüreti sebebiyle uhrevî bir ceza gerekecektir.

Birşeyin haram olduğunu belirleme yetkisi yalnızca Allah Teâlâ'ya aittir. İdrak edilebileceği üzere hüküm meselesi, mükellefin fiilleriyle ilgili olarak bizzat Allah Teâlâ'nın hitabıdır. Haramlığı kat'î delil ile sabit olan bir fiilin (ribâ veya zinanın) haram olduğunu inkâr eden bir kişi ehl-i sünnet ekolüne göre küfre girmiş olacaktır. Haramlığı zannî delil ile sabit olan bir fiilin haram olduğunu inkâr eden ise kâfir değil fâsıktır.

2.2. TALEBİN GENELLİĞİ BAKIMINDAN

Teklifî hükümler, ikinci çerçevede talebin genelliği bakımından *azîmet* ve *ruhsat* şeklinde iki kategori altında detaylandırılmaktadır.

2.2.1. AZÎMET

Şâri'in bütün mükellefler için baştan koyduğu temel ve genel hükümlere azîmet denir. Namaz kılmak ve oruç tutmak bu hükümlerden olduğu gibi içki içmenin veya adam öldürmenin yasaklanması da böyledir. Özetle, azîmet kapsamındaki hükümler her mükellef için her zaman geçerlidir.

2.2.2. RUHSAT

Mükelleflerin, asıl hükümleri yerine getirmelerini engelleyen bir özrün ortaya çıkması sebebiyle Şâri'in koyduğu geçici / ikinci hükümler ruhsat olarak adlandırılmaktadır. Şu halde talebin genelliği bakımından teklifi hükümler çerçevesinde azîmette normal ve genel durum söz konusu iken ruhsatta ihtiyaç veya zarurî durum söz konusudur. Ruhsat, *haram işleme ruhsatı* ve *vâcibi terk etme ruhsatı* olarak iki başlıkta incelenir.

Haram işleme ruhsatı, zarurî durumda, bir kişinin haram fiil işlemesinin mubah hükmüne dönüşmesidir. Buna göre karşı karşıya kaldığı tehlikeden dolayı canını veya vücudunun bir uzvunu kaybetmekten korkan bir kimsenin haram birşeyi yemesi / içmesi vâcib hükmündedir. Çünkü açlık sebebiyle ölürse günahkâr olacaktır. Bu gibi örneklerde haramlık hükmü (azîmet hükmü) tamamı ile kalkmıştır. Kişi öldürülme tehlikesi ile karşı karşıya olduğunda, kalbi tamamen iman ile dolu olsa bile kutsal değerler hakkında bir takım yakışı kalmayan sözler söylemesi de mubahtır. Ama her ne kadar ölüm tehdidi altında iken dine yönelik bu lâfızları söylemek ruhsat hükmünde olsa bile kişiye düşen, bu tehdide direnmek ve ölümü tercih etmektir. Erdemli olan da budur. Mükellefler için ilave bir zarurî durum söz konusu olduğunda, *vâcibi terk etme ruhsatı* işlemektedir. Bir kimse yolculukta veya hasta olduğunda ramazan orucunu tutmayabilir ki anlaşılacağı üzere *vâcibi terk etme ruhsatındaki özür durumu*, *haramı işleme ruhsatındaki özür durumuna göre daha hafiftir*.

İkinci Çerçeve

Hakikat Meselesi

BÖLÜM 3

Ma'rifet-i İlâhiyye

.....Kulları içinden ancak bilenler; Allah'ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar...⁴⁵⁸

Fâtır Suresi'nin 28. ayeti âlim hüviyetini taşıyan kimse-lerin, aklî ve ilmî çabalarını Allah Teâlâ'nın alemdeki kudret delillerinden sonuçlar çıkarabilme mertebesine yükseltebilmiş kişiler olduğuna işaret etmektedir.

*Yahut dalga, üstünde yine dalga, onun üstünde de bulutla (kara bulut gibi bir dalga ile) kaplı büyük bir denizdeki karanlıklar gibidir; birbiri üzerinde karanlıklar! Neredeyse elini çıkarsa onu göremeyecek. Allah bir kimseye ışık (nur) vermezse onun aydınlıktan asla nasibi yoktur.*⁴⁵⁹

Nûr Suresi'nin 40. ayeti ise, Allah Teâlâ'nın alemdeki kudret delillerinden sonuçlar çıkarabilme meselesinin insanların aklî ve ilmî çabalarına bıraktığına tekraren vurgu

458 Fâtır Suresi, 28. Ayet

459 Nûr Suresi, 40. Ayet

yapmakla birlikte, bazı ilmî hakikatlerin beşeriyet üstü bir kaynaktan geldiğine dikkat çekmektedir.

*Hidayete ulaşma hususunda onlara yalvarsanız sizi duy-
mazlar; sana bakıyorlar zannedersin, oysa görmezler.*⁴⁶⁰

Nitekim Arâf Suresi'nin 198. ayeti de, Resûlullah (sas.)'in zâhirî ve bâtinî yönü bulunduğunu, zâhirî yönünü herkesin görebileceğine ancak bâtinî yönünü yalnızca mümin ve veli kulların fark edebileceğine ışık tutmaktadır.

O halde İslâm'ın dolayısı ile ilim ve amel meselesinin bir zâhirî bir de bâtinî boyutu vardır. Meseleye bu çerçeveden yaklaşıldığı zaman ilim, *Allah Teâlâ'nın kulların kalbine attığı nur vasıtası ile kulların daha önceden isimlerini bildiği şeyleri açık seçik* olarak görmesidir.

Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin el-münkız mine'd-đalâl ile ledün risalesi adlı eserinde vurguladığı gibi bu ilim (hakikat bilgisi) *ma'rifet-i ilâhiyye*'dir. Ma'rifet-i ilâhiyye, ilhâm ve keşf vasıtası ile Allah Teâlâ'yı, Allah Teâlâ'nın Zâtı, İsimleri, Sıfatları, Fiilleri ve gayb âlemi hakkında elde edilen ilimdir. Birinci bölümün konusunu teşkil eden şer'î ve akli ilimler çerçevesinin kaynağı (istidlâl metodu) akıl yürütme teorileri olmasına karşılık, marifet ilminin kaynağı ilhâm ve keşfdir.

Ma'rifet-i ilâhiyye ilminin kaynağı ilhâm aracısız olarak Allah Teâlâ'dan alınan ilim mânasına gelmektedir. İlhâmî bilgiyi edinebilmek İlâhî hitabı işitmek ve dinlemekle mümkün olabileceği gibi gayb âlemini görmekle de mümkün olabilir.

*Nefse ve ona düzen verene; Ona kötü ve iyi olma yetenek-
lerini yerleştirene ki, Nefsini arındıran elbette kurtuluşu
ermiştir. Onu kötülöklere boğan da ziyan etmiştir.*⁴⁶¹

460 Arâf Suresi, 198. Ayet

461 Şems Suresi, 7 – 10. Ayet

Nitekim Şems Suresi'nin 7 - 10. ayetleri, ilhâmî bilgiye işaret eden şer'î deliller arasındadır.

Ma'rifet-i ilâhiyye ilminin diğerkaynağı keşf, beden ve his perdesinin aradan kalkarak gizli olanın ortaya çıkmasıdır. Perdenin açılması ile birlikte gayb âlemi açık seçik olarak görünmeye başlanır, ulûhiyet meselesine dair gizli bilgiler elde edilir.

Hakikat meselesi çerçevesinde ma'rifet-i ilâhiyye ilmine sahip olan kimselere ârif billâh denmesi, ilmin kaynağının ilhâm ve keşf olmasından kaynaklıdır. Zünnûn el-Mısrî, ârif olan kimselerin üç alâmeti olduğundan bahseder. Buna göre ârif olan kimseler, günah ve haramlardan sakınmayı (vera^c duygusu) elden bırakmaz, Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'in zâhiri yönüne ters düşecek bir bâtinî ilimden söz etmez, son olarak kerametlerinden dolayı haramları helâl sayarak Allah Teâlâ'nın çizdiği yasakları asla aşmaz. Şu halde ârif mertebesine erişen kimselerin en önemli sıfatı istikamet üzerine olmaktadır.

Muhammed b. el-Fazl el-Belhî, ârif kimselerin istikametinin çerçevesini *“ârif kimsenin evvela, varlığı bütiin güzellikleri tamamlayan; yokluğu ise her türlü eksiklik ve günahın sebebi olan bir istikamete ermesi gerekir”* şeklinde çizmektedir.

Ma'rifet-i ilâhiyye (hakikat bilgisi) tasavvuf ilminin konusudur. O halde tasavvuf kâl ilmi değil, manevî tecrübe ile idrak edilebilen hâl ilmidir. Manevî tecrübelerin dile dökülerek anlatılabilmesi mümkün olmadığından, tasavvuf ilmini *tatmamayan bir kimse bilemez* denilmektedir. Tam olarak bu hakikatten dolayı tasavvuf ilminin mahiyetini anlatabilmek tek bir tarife bağlı kalmaktan uzaktır.

Tatmak ve yaşamakla anlaşılabilen tasavvuf ilmi bu yönü ile tatbikî ilim olduğundan müşşid / şeyh olarak adlandırılan bir üstadın riyasetinde ve terbiyesi altında öğrenilebilmek-

tedir. Mürşidin, Resûlullah (sas.)'e kadar erişen kesintisiz silsileye sahip olması bir zorunluluktur. Tasavvuf ehli, Resûlullah (sas.)'in manevî otoritesini devam ettirdikleri için, bu silsileyi zorunluluk görmektedir. Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâli, *er-risâletü'l-ledünniyye (ledün risalesi)* adlı eserinde bu gerçeğe dikkat çekmektedir.

....*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nime-timi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğen-dim....*⁴⁶²

Vahyin sona ermesi ile birlikte risâlet kapısı kapanmış, Resûl (elçi) gönderilmesine ihtiyaç kalmamıştır. Çünkü din tamamlanmış, hakikat ortaya konmuş, insanların amel edebilmesi için ihtiyaç duyacağı bütün ilimler açıklanmıştır. Hüccetü'l-İslâm, risalesinde bu gerçekliğe dikkat çektikten sonra önemli bir hususa daha değinir. Buna göre insanların, şehvete aldandıkları ve vesveseye kapıldıkları için her zaman uyarılmaya ve yardıma ihtiyacı bulunmaktadır. Allah Teâlâ, mucizevî nitelikte olan vahiy kapısını kapatmış ancak insanların yaşamlarını sürdürmesini kolaylaştırmak için Rahmetinin bir tecellisi olarak ilhâm ve keşf kapısını açık bırakmıştır. Böylece lütfunu ve dilediği kullarını hesapsız rızıklandığı kavrayabilmeleri adına kullar arasında dereceler tayin etmiştir.

Her ne kadar hicrî ilk asırlardan itibaren kelâm, tefsir, hadis ilimlerinde de silsile ve rivâyet zinciri şartı aranırken, bu ilimlere yönelik eserlerin tedvîninden sonra bu şart ortadan kalkmıştır.

Tasavvuf ehli, ilmin karakter ve muhtevasından dolayı silsile ve rivâyet zinciri şartını devam ettirmişlerdir. Zira tasavvuf ilmi, kitabî bir ilim de değildir. Başka bir deyişle, herhan-

gi bir kimse tasavvuf ilmine yönelik olarak yazılan kitapları okuyarak sūfî veya mürşid olamaz.

Birinci bölümde bahsedildiği üzere naklî ve aklî ilimler birbirlerinin tamamlayıcısıdır. Akıl din olmadan doğru yola varamayacağı gibi, din de ancak akıl sayesinde açıklığa kavuşturulabilir. Başka bir deyişle naklî ilimlerin kavranması da ancak akıl sayesinde mümkündür. Ama tasavvuf ilmi tamamen akla dayanan bir ilim değildir. Tasavvuf ilminde de birçok mesele akılla ifade edilir ancak akılı aşan meselelerde bilgi kaynağı ilhâm ve keşftir. Özetle tasavvuf safî akılcı bir ilim olmaktan ziyade akıl – üstü kalb ilmidir.

Hüccetü'l-İslâm, mişkâtü'l-envâr adlı eserinde âlemi, maddî (şehâdet) ve manevî (gayb) âlem olarak iki kategoriye ayırmaktadır. Tasavvuf ilmi, gözle görülen maddî (şehâdet) âlemden harici gayb âleminden bahseder. Tasavvuf ilmine tarîkat olarak adlandırılan, mürşid şahsiyetlerin önderlik ettiği özel yollarla girilir ve mesafeler katedilir. Tasavvuf bir ilim olduğu kadar aynı zamanda bir eğitim doktrini ve hâl meselesi olduğundan dolayı ferdî ve içtimâî yaşamda etki uyandıran birtakım müesseseleri de beraberinde getirmiştir.

Bu müesseselerden ilki, kulların manevî yönlerini geliştirebilmek adına izledikleri manevî yol anlamına gelen tarîkatlardır. O halde tarîkatların amacı, insanların ruhunu terbiye ederek dış dünyanın etkilerinden kurtararak iç dünyalarına yönlendirmek böylece mutlak hakikate erişebilmelerine yardımcı olmaktır. Bu açıdan tarîkat bir bakıma şerâatin zâhirinden özüne yani hakikat meselesine doğru giden yoldur. Tarîkatların ortaya çıkmasında manevî ve içtimâî çerçevede iki önemli etken söz konusudur. Manevî âmil, bizzat İslâm dininin yapısıdır. Kur'an-ı Kerîm ve Sünnetin özünde bulunan, ashâbın ve diğer zâhidlerin yaşadıkları zühdî eğilimdir.

İslâmî yaşayış tarzının geniş kitlelere yayılması ve benimsenmesi meselesi de tarîkatların ortaya çıkmasındaki

içtimâî âmildir. Tâlib kişinin müşhidin riyasetinde gerçekleştirdiği manevî yolculuğun (seyr-u sülûk) usûlüne göre tarikatlar, rûhânî ve nefsânî çerçeve bakımından iki kategoriye ayrılmaktadır.

*“Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın.”*⁴⁶³

Rûhânî tarikatlar, Hicr Suresi, 29. ayetinde vurgulandığı üzere kalbin tasfiyesi yani kalp aynasının arıtılarak parlatılması yönünde nâfile ibadetler, zikir, teslimiyet, râbita gibi manevî araçlar vasıtasıyla gayret gösterirler. Nefsânî tarikatlar da kendilerine nefsin aldatıcı ve geçici arzuları ile mücâhede ve mücâdeleyi esas alırlar.

Bugünkü çerçevede teşkilatları ile ilk tarikatlar Abdülkâdir-i Geylânî ve Ahmed er-Rifâî tarafından kurulmuştur. Tarikatların şubeleri de meseleye dahil edildiğinde sayılarını tesbit edebilmek oldukça zorlaşmaktadır. Ancak burada İslâm dünyasında yaygın olan on üç tane tarikatın isimleri ve kurucularının zikredilmesi ile yetinilecektir. Buna göre başlıca büyük tarikatlar *Kâdiriyye (Abdülkâdir-i Geylânî)*, *Yeseviyye (Ahmed Yesevî)*, *Rifâiyye (Ahmed er-Rifâî)*, *Sühreverdiyye (Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî)*, *Çiştîyye (Hasan el-Çiştî)*, *Şâzelîyye (Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî)*, *Bektaşîyye (Hacı Bektâş-ı Velî)*, *Mevlevîyye (Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî)*, *Bedeviyye (Ahmed el-Bedevî)*, *Desûkiyye (Burhânüddîn İbrâhîm b. Ebi'l-Mecd Desûkî)*, *Nakşibendîyye (Bahâeddîn Nakşibend)*, *Halvetiyye (Ömer el-Halvetî)*, *Bayramiyye (Hacı Bayrâm-ı Velî)* şeklindedir.

Bayramiyye tarikatının Akşemseddin Hz. tarafından kurulan Şemsiyye; Ömer Dede Sikkînî tarafından kurulan Melâmiyye ve Aziz Mahmud Hüdâyî Hz. nisbet edilen Celvetiyye kolu vardır. Bayramiyye'nin eseslerinin korunmasında aynı

zamanda Fatih Sultan Mehmed Han'ın hocası olan Akşem-seddin Hz. büyük katkısı vardır. Zira Hacı Bayrâm-ı Velî Hz. birkaç manzumesi dışında eserleri günümüze erişmemiştir.

Bu müesseselerden ikincisi tekke ve zâviyelerdir. Cami ve mescidlerin dışında tarîkat, zikir ve sohbetlerin yapıldığı binalar tekke olarak isimlendirilirken, tekkelerin küçüğüne ki bunlar genellikle şehirlerin ücrâ yerlerinde kurulurlar, zâviye adı verilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde 1800'lü yıllara varıncaya kadar tarîkat, tekke ve zâviyeler bir dereceye kadar bağımsız olarak faaliyet göstermişlerdir. Buna göre her tekke kendi vakıf gelirini kullanarak yazılı olmayan geleneksel kurallarına uygun bir şekilde hizmetlerini yürütmüştür. III. Selim döneminde sapkın inanç ve uygulamaların önüne geçmek adına İstanbul Kadılığı tarafından tekke şeyhlerinden belirlenen heyet görevlendirilmiş, tekke vakıfları genel boyutta Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'ne bağlanırken, özelde tarikatlerinin âsitanelerine (merkez tekke) bağlanmış, taşra şeyhi ataması ilgili tarîkatin âsitanesinin görüşü alınarak Şeyhülislâm makamı tarafından yapılmaya başlanmıştır.

1866 yılında Sultan Abdülaziz döneminde, tarîkat, tekke ve zâviyeleri denetlemek ve idarî işlerini yürütmek üzere Meclis-i Meşâyih kurulmuştur. On yedi maddelik nizamname ile Şeyhülislâm makamına bağlı kurulan meclisin reisi Yenikapı Mevlevîhânesi'nin şeyhi Osman Selâhaddin Dede olurken, meclise Sa'diyye, Kâdiriyye, Sünbülüyye, Halvetiyye, Nakşibendiyye tarikatlerinden de birer temsilci alınmıştır. 1874 yılında Rifâiyye tarikatından da bir temsilci eklenmesi sonucu üye sayısı altıya çıkan meclise bir kâtip üye daha eklenmiştir.

Meclis-i Meşâyih, şeyhlik makamına uygun davranmayarak ahlâkî zaafa düşen ve itikadî problemleri olan, temsil liyakatinde sorun yaşayanları azlederken aynı zamanda

tekkenin meşrûtu olduğu vakfiye ve bağlı olduğu tarîkatin esasları çerçevesinde âdâba uygunluğunu kontrol eder, esasa muhalif davrananları cezalandırırdı. Meclis; tarikat, tekke ve zâviyeleri malî açıdan da inceler, vakıf gelirlerinin vakfiye esaslarına uygun olarak kullanıp kullanılmadığını ve devlet tarafından kendilerine aktarılan yardımların amaca uygun olarak harcanıp harcanmadığını denetlerdi. Aynı şekilde sancak, vilayet ve kaza merkezlerinde de encümen-i meşayih adını taşıyan ve müftünün başkanlığında iki üyeden teşkil olan heyetler oluşturulmuştur.

Mutasavvıflar, Resûlullah (sas.)'in Allah Teâlâ katından aldığı üç nebevî ilim olduğuna dikkat çekmektedir.

Bu ilimlerden ilki, Resûlullah (sas.)'in Allah Teâlâ ile arasında bulunan, mânası yalnızca Kendisine malum olan, muhâtabı da yine Kendisi olan ilimdir. Kur'ân-ı Kerîm'deki hurûf-ı mukattaa misâlleri ile müteşâbih ayetler böyle olduğu gibi, Resûlullah (sas.)'in *“Ey Muhammed ümmeti, vallahi benim bildiğimi bilseniz, mutlaka çok ağlar ve az gülersiniz. Söyleyin! Tebliğ ettim mi?”*⁴⁶⁴ hadis-i şerifi de, O'nun her bildiğini, ashâbına aktarmakla mükellef olmadığı hakikatine dikkat çekmektedir. Bu ilimlerden ikincisi emir ve nehiylerden meydana gelen şeriat ilmidir. Resûlullah (sas.) bu ilmi bütün ashâbına öğretmiştir. Dikkat edilecek olunursa ilim meselenin bu kısmı, elinizdeki kitabın birinci bölümünde detaylandırılmıştır.

Bu ilimlerden üçüncüsü, Resûlullah (sas.)'in, aynı zamanda sırdaşı olan sahâbî Huzeyfe B. Yemân'a öğrettiği gibi, ashâbından bazı kimselere öğrettiği özel ilimdir. *Ebü Hüreyre demiştir ki : “Resûlullah'tan iki kap dolusu ilim öğrendim; bunlardan birini açıkladım, eğer diğerini de açıklasaydım boynum*

kesilirdi.”⁴⁶⁵ Ebû Hüreyre (ra.) tarafından sözü edilen ve anlatılmayan bu ilim, şerîata bağlılık ve Resûlullah (sas.)’e duyulan muhabbetin sonucunda meydana gelen ledün ilmidir. Bu çerçeveye göre Resûlullah (sas.)’den ilm-i havâs adıyla öğrenilen ve gelecek nesillere manevî veraset, tecrübe ve hal vasıtası ile aktarılan, ibadet ve muhabbet sonucu kazanılan bilgi ilm-i ledün olarak tarif edilir ki, bu yol tasavvuf ilminin yoludur. Başka bir deyişle tasavvuf ehli, ilm-i ledün (ilhâm ve keşf) yolunda ilerler. Bu sırra mazhar olabilmenin yolu belirli bir manevî olgunluğa erişmekten geçmektedir.

*Derken, kullarımızdan birini buldular ki ona katımızdan bir rahmet vermiş ve ona nezdimizden bir ilim öğretmiştik.*⁴⁶⁶

Duvara gelince o, şehirden iki yetim çocuğun idi; altında da onlara ait bir define vardı; babaları ise iyi bir adamdı. Rabbin istedi ki, o iki çocuk güçlü çağlarına erişsinler ve Rabbinden bir rahmet olarak definelerini çıkarsınlar. Ben bunları kendiliğimden yapmadım. İşte, hakkında sabredemediğin şeylerin iç yüzü budur.”⁴⁶⁷

Kehf Suresi muhtevasında Hz. Mûsâ (as.) ile Hızır (as.)’in arkadaşlığını konu edinen kıssa, Hz. Mûsâ (as.)’in olayların zâhirî boyutuna bakarak hüküm verdiğini, buna karşılık Hızır (as.)’in ise ilm-i ledün vesilesi ile meselenin bâtinî boyutuna vâkıf olduğuna dikkat çekerek ledün ilminin şer’î delillerinden bir tanesini teşkil eder.

*Ey iman edenler! Allah’a saygısızlıktan sakının ve Resulüne iman edin ki size rahmetinden iki kat versin, aydınlığında yürüyeceğiniz bir nur lutfetsin ve sizi başışlasın. Allah çok başışlayıcıdır, çok merhametlidir.*⁴⁶⁸

465 Buhârî, İlim, 42

466 Kehf Suresi, 65. Ayet

467 Kehf Suresi, 82. Ayet

468 Hadîd Suresi, 28. Ayet

Aynı şekilde Hadîd Suresi 28. ayeti de ledün ilminin şer'î delillerinden bir diğeridir.

Tasavvuf, bir bâtın ilmidir. Tasavvuf dönemi bağdad mektebi sûfileriden Cüneyd-i Bağdâdî, “zâhirîne önem gösteren bir sûfi görülürse, bilinmelidir ki onun bâtın kısmi haraptır” diyerek bu gerçekliğe dikkat çekmiştir. Öyle ki insanların maddî dünyası olduğu gibi bir de manevî dünyası bulunması, dinin emir ve hükümlerinin, haliyle ilim meselesinin de hem zâhirî hem de bâtınî boyutu bulunması sonucunu beraberinde getirmiştir. Buna göre insanların dış organları marifetiyle mükellef olduğu fiiller, iç organları marifetiyle mükellef olduğu fiillerden farklıdır. O halde ibâdât, muâmelât ve ukûbât meselesi çerçevesinde organların fiillerini fıkıh ilmi incelerken, bu çerçevede kalpte yaşanan ihlâs ve huşû ile tersi olan yıkıcı kötülükleri gibi manevî ve kalbî fiilleri inceleyen ilme *ilm-i fikh-ı bâtın* ve *ilmü'l-kulûb* denmektedir. Bu çerçevede Lokmân Suresi'nin 20. ayeti önem arz etmektedir.

*Allah'ın, göklerde ve yerde bulunan şeyleri hizmetinize verdiğini, nimetlerini gizli ve açık olarak önünüze bolca serdiğini görmez misiniz? İnsanlardan öyleleri vardır ki bir bilgi, bir rehber ve aydınlatıcı bir kitap olmadan Allah hakkında tartışmaya kalkıştlar.*⁴⁶⁹

Mutasavvıflar, ayetin ihtiva ettiği zâhirî nimetlerin, Allah Teâlâ'nın kulların dış organlarına ihsanı olan tâatları, bâtınî nimetlerin kalpteki duygu ve manevî haller olduğuna dikkat çekmektedir. Bâtın meselesi bir kalp meselesi olduğundan öğrenilmesi ve diğer insanlara intikal ettirilmesi, ancak kalbden kalbe aksettirmek başka bir deyişle takvâ ehli kimselerin yanında ve rehberliğinde bulunmak marifetiyle mümkündür. Tevbe Suresi'nin 119. ayeti ile En'âm Suresi'nin 68. ayeti bu gerçeğin şer'î delillerden olarak ölçüyü ortaya koymaktadır.

Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla (sâdık kimselerle) beraber olun. ⁴⁷⁰

Âyetlerimiz hakkında ileri geri konuşmaya dalanları gördüğünde, onlar başka bir söze geçinceye kadar kendilerinden uzak dur. Eğer şeytan sana unutturursa, hatırladık-tan sonra artık o zalimler topluluğu ile oturma! ⁴⁷¹

Resûlullah (sas.), *“iyi kimselerle beraber bulunanları gül-yağı satan dükkanda oturanlara, kötü kimselerle beraber bulunanları da demirci dükkânında bulunanlara”*⁴⁷² benzeterek bu gerçekliğe dikkat çekmiştir.

Mutasavvıf kimselere göre, Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet metinlerinin de (nass) bir zâhirî bir bâtinî boyutu bulunmaktadır. Bu konuda ehl-i sünnet ulemâsının ittifakı vardır.

....Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. ⁴⁷³

*..Ne oldu bu topluluğa ki bir türlü söyleneni anlayamıyorlar!*⁴⁷⁴

Nisâ Suresi 78. ayeti, müşriklerin Arapça nâzil olmuş Kur'an-ı Kerîm'in lâfzî ve zâhirî mânasını anladıklarına, ancak onları düşünmeye davet eden bâtinî mânasını anlayamadıklarına dikkat çekerek; müşriklerin kavrayış yetersizlikleri üzerinden Kur'an-ı Kerîm'in bâtinî boyutuna vurgu yapmaktadır. Resûlullah (sas.)'in *“her ayetin bir zahiri ve batını, her harfin bir haddi (sınırı) ve her haddin de bir matlaı vardır”*⁴⁷⁵ hadis-i şerifi de Kur'an-ı Kerîm'in zâhirî ve bâtinî yönünü teyit etmektedir. Zira nassların bâtinî mânalarının muhtevası

470 Tevbe Suresi, 119. Ayet

471 En'âm Suresi, 68. Ayet

472 Müslim, Birr, 146

473 En'âm Suresi, 38. Ayet

474 Nisâ Suresi, 78. Ayet

475 İbn Hibbân, Sahîh, I, 276

hakkında farklı görüşler vardır ki Kur'an-ı Kerim'in mânasının sonuna varmaya çalışmak mümkün değildir.

Tasavvuf ilmi, âhîret hayatına nisbetle dünya hayatını küçümsemek ve mesafeli durma meselesidir. Başka bir deyişle tasavvuf, Allah Teâlâ'nın sevgisine engel olabilecek her türlü dünya alakasını kalpten söküp atarak gönüllü Allah Teâlâ'ya yöneltmek yani zühd meselesidir. Zaten tasavvufî telâkki, tarihsel çerçevede öncelikle zühd çerçevesinde belirginleşmiştir. Bu dönem asr-ı saadet devri ile birlikte başlayan, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn devri ile hicrî ilk iki asırı kapsayan, tasavvuf kavramının teşkil etmesine kadar olan dönemdir. Tarihsel çerçevede tasavvuf tarihinin ikinci dönemi, miladî 8. yüzyılın sonundan tarikatların teşkil ettiği 12. yüzyıla kadar olan zaman dilimini kapsayan, tasavvuf ilminin kavramsal bir çerçevede oturduğu, tasavvuf ve sufi kavramlarının ilk kez kullanıldığı dönemdir.

Bu dönemde Bağdad mektebi sûfileriden Cüneyd-i Bağdâdî, tasavvuf ve tarikatlarda *“ser halka”* olarak kabul edilen sûfidir. Bağdâdî Hz., düşünce sistematığı çerçevesinde *“Hakk'ın seni senden öldürerek kendisi ile diriltmesidir”* şeklinde tarif ettiği tasavvuf ilminin yayılmasında etkili olmuştur.

Miladî 11. yüzyıla gelindiğinde Ebû Alî Fazl b. Muhammed el-Fârmedî, Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin müşşidi olarak tasavvufî telâkki çerçevesinde önemli bir yere sahiptir.

Bu dönemde Ebû Alî Fazl b. Muhammed el-Fârmedî'ye intisab ederek tasavvuf yoluna sülûk eden Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin ortaya koyduğu sistematik, tasavvuf tarihinde çok önemli bir dönüm noktasıdır. Miladî 12. yüzyıl ve daha sonrasında, imamımızın sistemleştirdiği ehl-i sünnet tasavvufî telâkki, tarikat çerçevesinde kurumsal yapıya bürünerek varlığını sürdürmüştür ki bu tasavvuf tarihinin üçüncü dönemidir.

Tekraren zühhd meselesine dönüldüğünde dikkat edilmesi gereken nokta, zühdün, tasavvufî telâkkinin gerçekleştirme-ye çalıştığı amaca yönelik bir vasıta olduğu, asıl gaye olmadığıdır. Bu yüzden ki, tasavvuf sadece zühhd çerçevesinden ibaret değildir. Kur'an-ı Kerîm'in birçok ayetinde *dünya hayatının geçici olduğu* ⁴⁷⁶ vurgulanmakta, *bu hayatın çekiciliğinin insanı aldatmaması* ⁴⁷⁷ istenmekte, *kalıcı olan âhiret yurdunun daha önemli ve hayırlı olduğuna* ⁴⁷⁸ işaret edilerek, *dünya hayatının hiçbir zaman âhiret hayatına tercih edilmemesi* ⁴⁷⁹ emredilmekte, aksi durumda *ağır bir azaba maruz kalınacağı* ⁴⁸⁰ anlatılmaktadır. Aynı şekilde Kehf Suresi'nin 46. ayetinin ihtiva ettiği çerçeve, dünya ve âhiret dengesine dair bu hakikati vurgular niteliktedir.

Servet ve oğullar, dünya hayatının süsüdür; kalıcı olan iyi davranışlar ise Rabbinin nezdinde hem sevapça daha hayırlı hem de ümit bağlamaya daha lâyıktır. ⁴⁸¹

Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet metinlerinde sıklıkla dünya hayatının ve bu hayata meyilli olan kimselerin yerilmesi, buna karşılık olarak kalıcı olan âhiret yurdunun övülmesinin ardında yatan mantık ise, kulların yaratılış itibarıyla dünya hayatına olan sevgisini bastırarak, kulluk şuûrunun yok olmasını sağlamaktır. Resûlullah (sas.)'in yaşayışı zühhd çerçevesinin en güzel örneği olmuş, Peygamber Efendimiz (sas.) hadis-i şeriflerinde sıklıkla zühdü övmüştür.

476 Âl-i İmrân Suresi, 185. Ayet

477 Lokmân Suresi, 33. Ayet

478 Nisâ Suresi, 77. Ayet

479 Naziât Suresi, 38. Ayet

480 Bakara Suresi, 86. Ayet

481 Kehf Suresi, 46. Ayet

Allah'ın geçiminize dayanak kıldığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin; o mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin. ⁴⁸²

Abdullah b. Ebû Bekir anlatıyor: Enes b. Mâlik'ten işittiğime göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Üç şey öleni (mezara kadar) takip eder; ikisi geri döner, biri kalır. Ailesi, malı ve ameli onu takip eder. Ailesi ve malı geri döner, ameli kalır." ⁴⁸³

Ahlâk ilmi çerçevesinde değinildiği gibi, İslâm dininin gerçekleştirilmeyi amaç edindiği en yüksek değerlerden bir tanesi de ahlâktır. Zira tasavvuf müessesesi de, kalpten yıkıcı kötülükleri atarak kalbi kurtarıcı iyiliklerle buluşturmayı amaçladığından dolayı aynı zamanda *güzel ahlâk* şeklinde yorumlanmıştır.

Sen elbette üstün bir ahlâka sahibsin. ⁴⁸⁴

Tasavvuf, kalbin tasfiyesi yani kalp temizliğidir. Kur'an-ı Kerim'de kalb *kasvet* ve *safvet* şeklinde adlandırılan iki karşıt vasıfla nitelenmektedir. Kasvetli kalp, günaha sürüklenmiş, katılaşmış kalptir.

Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, rabbinden gelen bir aydınlık içinde olmaz mı? Allah'ı anma konusunda kalpleri katılaşmış olanlara ise çok yazık! Onlar apaçık bir sapkınlık içindedirler. ⁴⁸⁵

Allah Teâlâ, Zümer Suresi'nin 22. ayetinde işaret ettiği kararan kasvetli kalpleri Bakara Suresi'nin 30. ayetinde kayalara benzetmektedir.

482 Nisâ Suresi, 5. Ayet

483 Müslim, Zühd, 5

484 Kalem Suresi, 4. Ayet

485 Zümer Suresi, 22. Ayet

*Bundan sonra kalpleriniz yine katılaştı; artık kalpleriniz taş gibi, hatta daha da katıdır. Taşın öylesi var ki ondan ırmaklar kaynar; öylesi de var ki çatlayıp bağrından su fışkırır; bazı taşlar da var ki Allah korkusuyla yuvarlanıp düşer. Allah, yapmakta olduğunuzdan habersiz değildir.*⁴⁸⁶

Safvet özelliğine haiz kalp övülen kalptir. Bu kalp, Şuarâ Suresi'nin 87., 88. ve 89. ayetinde dikkat çekildiği üzere içerisinde Allah Teâlâ'dan başkasının olmadığı selim kalptir.

*İnsanların diriltileceği gün ve Allah'a temiz bir kalple gelenler dışında malın da çocukların da fayda vermeyeceği gün beni mahcup etme!*⁴⁸⁷

Kur'an-ı Kerim've Sünnet metinlerinde kalbî amellerin, organların amellere üstün geldiğini gösteren çok sayıda şer'î delil bulunmaktadır.

*Âmir'in en-Nu'mân b. Beşîr'den işittiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: "...Bilin ki! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o, iyi (doğru ve düzgün) olursa bütün vücut iyi (doğru ve düzgün) olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. Bilin ki! O, kalptir."*⁴⁸⁸

*Ebü Hüreyre'nin naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Allah sizin dış görünüşlerinize ve mallarınıza bakmaz, bilakis kalplerinize ve amellerinize bakar."*⁴⁸⁹

Kalbin safveti, amellerin sonucuna sirayet ettiğiinden, Resûlullah (sas.), "eliyle göğsünü işaret ederek, üç defâ "takvâ buradadır, takvâ buradadır, takvâ buradadır."⁴⁹⁰ buyurmuş-

486 Bakara Suresi, 74. Ayet

487 Şuarâ Suresi, 87-89. Ayet

488 Buhârî, İmân, 39

489 Müslim, Birr, 34

490 Müslim, Birr, 32

tur. Kalbi takvâya eriştiren safvet, safveti sağlayan itminan, sükûneti temin eden nâfile ibadet ve zikir dairedir. Yıkıcı kötülöklere düşerek kararan kalpler, ancak nâfile ibadet ve zikir marifetiyle arıtılabilir. Başka bir deyişle, tasavvuf müessesesine yönelik getirilen *kalbin tasfiyesi*, nâfile ibadet ve zikir marifetiyle takvâ hazırlığdır ki kalp tasfiye edildiğinde daima iyiliğe yönelir, insanlarda güzel huy ve ameller hiçbir zorlama olmadan refleks haline dönüşür.

*Bunlar, iman edenler ve Allah'ı zikrederek gönülleri huzura kavuşanlardır. Bilesiniz ki gönüller ancak Allah'ı zikrederek huzura kavuşur.*⁴⁹¹

Tasavvuf, nefis tezkiyesidir. Nefis tezkiyesi, riyâzet (nefis terbiyesi) ve mücâhede (nefis mücâdelesini) marifetiyle, nefsin yıkıcı kötölükleri ihtiva eden sıfatlarının bertaraf edilmesidir. Zira tezkiye, Resûlullah (sas.)'in görevlerinden bir tanesidir.

*Ümmülere kendi içlerinden, onlara âyetlerini okuyacak, onları arındıracak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek bir elçi gönderen O'dur. Oysa onlar daha önce apaçık bir sapkınlık içindeydiler.*⁴⁹²

Bu çerçevede tezkiye, bütün Müslümanların üzerine düşen bir vazifedir.

*Nefse ve ona düzen verene; Ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene ki, Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötölöklere boğan da ziyan etmiştir.*⁴⁹³

Tasavvuf müessesesi, tezkiye olmasına rağmen; her tezkiyenin tasavvuf olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Tasavvufun emrettiği tezkiye ancak ve ancak şerâtin hükümlerine ve gayesine uygun düşen tezkiyedir. Bunun yolu da Sevgili Pey-

491 Ra'd Suresi, 28. Ayet

492 Cuma Suresi, 2. Ayet

493 şems Suresi, 7 -10. Ayet

gamberimiz (sas.)'e uyarak ve O'nu örnek alarak yaşamaktan geçmektedir. O halde tasavvufî tezkiye, nebevî tezkiyedir.

Tasavvuf ve tezkiye çerçevesine dair buraya kadar bahsedilenler, *tasavvuf müessesesinin bir istikamet* yani Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'e sınıksız sarılmak olduğu gerçeğini beraberinde getirmektedir. Şeriatın hükümlerinin dışına çıkan tasavvufî yaşantıyı uygun görmek mümkün değildir. Serî es-Sakatî, bu gerçekliğe dikkat çekerek "*tasavvuf, Kitap ve Sünnet'in zâhirine ters bir bâtin ilminden bahsetmez*" derken; Cüneyd-i Bağdâdî "*tasavvuf bir evdir, evin kapısı şeriattır*" diyerek bu gerçekliğe dikkat çekmiştir.

Senin yanında hak yola dönenlerle birlikte, sana buyrulduğun gibi dosdoğru ol! Siz de azıp sapmayın. Allah, yaptıklarınızı çok iyi görmektedir. ⁴⁹⁴

Tasavvuf müessesesi, Hud Suresi'nin 112. ayetinde emredilen istikamet üzerine olmaktadır ki bu ayet Resûlullah (sas.)'in "*Hûd suresi beni ihtiyarlattı*" ⁴⁹⁵ buyurduğu ayettir. O halde tasavvuf, Allah Teâlâ'ya tam bir teslimiyet ve Rabbânîliktir. İslâm dini, herşeyden önce teslimiyet gerektirmektedir.

Çünkü Rabbi ona, "Bana teslim ol" buyurmuş; o da, "Âlemlerin Rabbine teslim oldum" demişti. ⁴⁹⁶

Teslimiyet, gerçek mânada kul olmanın bir gereğidir. Allah Teâlâ, kullarına Kendisinden başkasına kul olmamasını emrettiği gibi, kullarının arzularının ve duygularının esaretine kapılmamasını bekler.

Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi davranmanızı emretti. Onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara öf bile deme! Onları azarlama! İkisine de gönül alıcı güzel sözler söyle. ⁴⁹⁷

494 Hûd Suresi, 112. Ayet

495 Tirmizî, "Tefsîr", 56/6

496 Bakara Suresi, 131. Ayet

497 İsrâ Suresi, 23. Ayet

*Bayağı arzularımı tanrılaştıran kişiyi gördün mü? Şimdi sen, bu adamı da doğru yola getirmekle yükümlü olabilir misin?*⁴⁹⁸

Kur'an-ı Kerim'deki "Rabbânîlik" emrini bu çerçevede anlamak gerekir.

*Allah'ın kendisine kitap, hüküm ve peygamberlik vermesinden sonra hiçbir insanın kalkıp insanlara "Allah'ı bırakıp bana kul olun" demesi düşünülemez. Aksine "Öğretmekte olduğunuz kitap ve yapmakta olduğunuz incelemeler gereğince Rabbin halis kulları olun!" der.*⁴⁹⁹

O halde *Rabbânî âlim*, ilmi kendisine fayda sağlayan, dünyanın gösterişinden korunabilen kimselerdir ki Hücce-tü'l-İslâm, İhyâü ulûmi'd-dîn adlı eserinde bu kimseleri *âbiret âlimi* olarak nitelendirmektedir. Buna göre İslâm dünya hayatının nimetlerinden faydalanmaya karşı çıkan ruhbânîliği yasaklamakta, *Rabbânîliği* yani *Allah Teâlâ adamı* olmayı emretmektedir.

Tasavvuf müessesesinin varmak istediği son nokta Hakkâ vuslattır. O'na varabilmek ve O'nunla olabilmektir.

*Biz ona sizden yakınız, fakat göremezsiniz.*⁵⁰⁰

*Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır; her şeyi bilmektedir.*⁵⁰¹

*Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü; (oku) attığında da sen atmadın, Allah attı; bunu da müminlere kendinden güzel bir lütufta bulunmuş olmak için yaptı. Allah her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir.*⁵⁰²

498 Furkân Suresi, 43. Ayet

499 Âl-i İmrân Suresi, 79. Ayet

500 Vâkıa Suresi, 85. Ayet

501 Bakara Suresi, 115. Ayet

502 Enfâl Suresi, 17. Ayet

Vâkıa, Bakara ve Enfâl suresinin ilgili ayetleri, kulların Allah Teâlâ'ya olan yakınlığını ve kulların fiillerinin Hâlikê göre durumunu berrak bir şekilde ortaya koymaktadır. Asıl olarak herşeyin fâili Allah Teâlâ olduğu halde, insanın önu dünya ve mâsivâ perdesi ile örtüldüğünden dolayı, insanlar bu gerçeği göremez ve fiillerini geçici olan sûretlere hamleder. Ancak vuslata erebilen kimseler bu sırrı kavramaktadır ki tasavvuf müessesesinin tevhîd meselesine bakışı bu yöndedir. Kulun vuslatı, maddî ve zâtî birleşme değil, manevî vusûldür. Bunun başlangıcı kesbî, sonucu vehbîdir.

Metafizik (varlık ilmi) çerçevesinde değinildiği üzere, var olan yalnızca O'dur, O haktır ve O'nun dışındaki herşey bâtıldır. Varlıkta O'ndan başkası yoktur. Başka varlıklar ancak O'nun sayesinde var olabilirler.

Âlemde herşeyin bir gayesi vardır. Mukaddime kısmında bahsedildiği üzere İslâm'ın haliyle ilim ve amel meselesinin birinci çerçevede gayesi; kulların dünya ve âhiret mutluluğuna giden yolda yürümesini sağlamaktır. Nitekim Resûlullah (sas.), bir Peygamber olarak gönderilişinin gayesinin de *güzel ahlâkı tamamlamak* olduğunu açıkça beyan etmiştir.

Ebü Hüreyre'nin rivâyet ettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Ben, (başka değil, sadece) (iyi), güzel ahlâkı tamamlamak (uygulamak) için gönderildim." ⁵⁰³

Bu çerçeve dahilinde diğer bütün ilimlerle ilişkisi olan (mürekkeb ilim) tasavvuf ilminin amacı, kulları çirkin huy ve kötü âhlaktan uzaklaştırmak, güzel vasf ve faziletlerle donatmak, Resûlullah (sas.)'in ahlâkını benimseterek, Efendimiz (sas.)'e eksiksiz bir ittibâ ile *insân-ı kâmil* yetiştirebilmek, böylece kullar için ebedî saadeti yani *dünya ve âhiret mutluluğunu (makâsüdü's-şerîa)* sağlamaktır. Hüccetü'l-İslâm, kullara ebedî saadeti sağlamak amacı doğrultusunda

tasavvuf ilminin muhtevasını *muamele ilmi ve mükâşefe ilmi* şeklinde iki kategoriye ayırır.

Muamele ilminin maksadı kendisi ile amel edilmesidir. Hücetü'l-İslâm, İslâm'ın itikadî, amelî, ahlâkî hükümleri çerçevesindeki bütün amelleri ihtiva eden muamele ilmini, zâhir (organların faaliyetleri) ve bâtın (kalp ahvali ve ruhun ahlâkı) olarak iki kısma ayırmaktadır. *Akaidin temelleri üzerine inşa edilen zâhir ameller bir ibadet olabileceği gibi sıradan bir iş (âdet) olabilir. Kalplere gelen doğuş kötülüğü (yıkıcı kötülükler) beraberinde getirebileceği gibi iyiye (kurtarıcı iyilikler) de yöneltebilir.* O halde muamele ilminin konusu ibadetler, âdetler, yıkıcı kötülükler ve kurtarıcı iyiliklerdir. İmamımız muamele ilmine yönelik olarak ibadet psikolojisi ve ibadet ahlâkını harmanlayarak kurguladığı söz konusu metodolojik yaklaşım bağlamında, Kur'ân-ı Kerîm'de vurgulandığı üzere amel meselesi bağlamında değerli olanın sadece organların ve kalbin amellerinin birlikteliği ile gerçekleşen sâlih ameller olduğu hakikatine bir kere daha dikkat çekmektedir.

*Ancak iman edip dünya ve âbiret için yararlı işler yapanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler başkadır.*⁵⁰⁴

Asr Suresi'nde bahsedilen dört ilkenin çerçevesinde; kul-lar iman edip sâlih amellerde bulunarak Allah Teâlâ'nın hakkını öderken, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye ederek kul hakkını ödemiş olurlar. Allah Teâlâ'nın hakkının ödenmesini ifade eden sâlih ameller, organların ve kalbin amellerinin birlikteliği ile gelenlerdir. İmamımız, *el-keşf ve't-tebyîn* eserinde sadece zâhirî ameller ile meşgul olarak bâtınî ameli ihmâl eden kimseleri tedavisinde merhemi kullanan ancak ilacını ihmâl eden hastalara benzettmektedir. Buna göre doktor hastaya yarasını kapatması için merhem ve içmesi için ilaç

vermiştir. Öyle kimseler vardır ki sadece merhemi kullanarak zâhirî yaralarını kapatmaya çalışırken, ilacı kullanmaz ve hastalığın içerideki kaynağını gidermez. Özetle bâtinî ameller yerine getirilmediği sürece bunun etkisi zahirî amellerde görülecek, hastalık devam edecektir.

O halde *işin başı muamele* ilmidir. Muamele ilminin amacı zâhirî ve bâtinî ameldir. Amelin hedefi Allah Teâlâ'nın tecelisi kalplere açık ve seçik olarak yansısın diye kalbi temizleyerek parlatmaktır. Nihayetinde kalp temizleyip parladıktan sonra *marifet bilgisiyile* bezenir ki bu bilgi *mükâşefe ilmidir*; dünya ve âhîret mutluluğunun kendisidir. *Şu halde işin başı da sonu da ilimdir*. Kulların cevherinde böyle bir yeteneği vardır. Mükâşefe ilmi kitabî ilim olmadığı gibi, manevî tecrübe vasıtası ile kazanılan hâl ilmidir. Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (sas.)'in bile üzerinde konuşmadığı bu konuda başka hiçbir kimsenin konuşma yetkisi yoktur.

Hüccetü'l-İslâm tasavvuf ilmine *“kalp denilen aynanın Allah Teâlâ'yı, O'nun sıfat ve fülleri tanımayı engelleyen günah kirlerinden nasıl temizlenerek parlatılacağını öğreten ilimdir”* şeklinde tarif getirmiş ve mükâşefe ilmini kitaplara yazılamayacağından dolayı, muamele ilmini konu edinen *“ibyâü ulûmi'd-dîn”* eserini, ilmin muhtevasına uygun olarak *rub'u'l-ibâdât (ibadet)*, *rub'u'l-âdât (adetler)*, *rub'u'l-mühlikât (yıkıcı kötülükler)*, *rub'u'l-münciyât (kurtarıcı iyilikler)* başlıklarını taşıyan dört cilt halinde kaleme almıştır.

Rub'u'l-ibâdât (ibadet) başlıklı birinci bölümde öncelikle ilim meselesini ele alan Hüccetü'l-İslâm bunun ardından akaidin temellerine, temizliğin önemi ve abdeste, dinî, ahlâkî, sosyal hikmetleri bakımından ibadetlere, Kur'an-ı Kerim'i okuma, zikir ve dua âdabı ile tasavvufi virdlere yer vermektedir. İbadetlerin haricinde kalan amelleri konu edinen *rub'u'l-âdât (adetler)* başlıklı ikinci bölümde ise yemek ve içmek âdabı, evlilik müessesesi ile aile kurumu, dinî ve ah-

lâkî veciler çerçevesinde iktisadî münasebetler, ülfet, dostluk, uzlet, semâ, vecd vb. tasavvufî meselelerde âdâb ve erkân, hisbe teşkilatı ile Resûlullah (sas.)'in ahlâk ve yaşamına dair çerçeve yer almaktadır. O halde ihyâü ulûmî'd-dîn eserinin rub'u'l-ibâdât (ibadet) başlıklı birinci bölümü ile rub'u'l-âdât (adetler) başlıklı ikinci bölümünün muamele ilminin zâhirî ameller (organların amelleri) kısmını konu edindiği görülecektir.

Hüccetü'l-İslâm, *rub'u'l-müblikât* (yıkıcı kötülükler) başlıklı üçüncü bölümde tasavvuf çerçevesinde kalb, akıl, nefis ve ruh meselesine dair fikir ve tahlillerini ortaya koymakta ardından nefsin terbiyesi ve ahlâkın temizliği konularına dikkat çekmektedir. Bu çerçeve dahilinde arzuların dizginlenmesi, dilin kötü sözlerden uzak tutulması, dünya yergisi ve mal hırsı, makam-mevki yergisi, riya ve kibir yergisi konularını işlemektedir. İmamımız bu bölümde insan karakteristiğine dair son derece değerli ve ince tahliller ortaya koymaktadır.

Eserin ahlâkî faziletlere ayrılan *rub'u'l-münciyât* (kurtarıcı iyilikler) başlıklı dördüncü ve son bölümünde ise tövbe, sabır, şükür, havf ve recâ, fakirlik ve zühd, sevgi, niyet, ihlâs, doğruluk, murakabe-muhasebe, tefekkür, ölüm ve âhîret kaygısı konuları işlenmektedir. O halde ihyâü ulûmî'd-dîn eserinin rub'u'l-müblikât (yıkıcı kötülükler) başlıklı üçüncü bölümü ile rub'u'l-münciyât (kurtarıcı iyilikler) başlıklı dördüncü bölümünün muamele ilminin bâtınî (kalplerin ahvali ve ruhun ahlâkı) ameller kısmını konu edindiği görülecektir.

*Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır; her şeyi bilmektedir.*⁵⁰⁵

*Allah'ın, göklerde ve yerde bulunan şeyleri hizmetinize verdiğini, nimetlerini gizli ve açık olarak önünüze bolca serdiğini görmez misiniz?.....*⁵⁰⁶

Muhyiddin İbnü'l-Arabî tarafından kaleme alınan “*fıṣṣū'l-hikem*” eseri tasavvuf ilmini konu edinen bir başka klasiktir. Yirmi yedi Peygamberin her birisinin hikmetlerine dikkat çekerek eserini yirmi yedi başlık altında kaleme alan İbnü'l-Arabî, anılan bölümlerin her birisinde Peygamberlere hikmet izâfe eder. Tasavvuf ilmini konu edinen klasiklerden bir diğeri de Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî tarafından kaleme alınan, insanın yolculuğunun ney metaforu ile anlatıldığı “*meşnevi*” eseridir. Mevlânâ, eserinde hikayelere ve hikmetli misâllere yer vererek, insanların kalbine dokunmayı amaç edinmiş, insanlara istikamet göstererek ümit aşlamaya (recâ) çaba göstermiştir.

*Ey iman edenler! Allah'a saygıda (takvâ) kusur etmezseniz, O size bir temyiz kabiliyeti verir; kötülüklerinizi örter ve sizi başışlar. Allah büyük lutuf sahibidir.*⁵⁰⁷

*Ebü Hüreyre'nin (ra) naklettiğine göre, Resûlullah (sav)... şöyle buyurmuştur: “İhsan, Allah'ı görür gibi ibadet etmendir. Sen O'nu görmüyor olsan da O seni görmektedir...”*⁵⁰⁸

*Abdullah b. Amr'dan nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle dua ederdi: “Allah'ım! Huşû duymayan kalpten, kabul edilmeyen duadan, doymayan nefisten ve fayda vermeyen ilimden sana sığınırım. Bu dört şeyden sana sığınırım.”*⁵⁰⁹

506 Lokmân Suresi, 20. Ayet

507 Enfâl Suresi, 29. Ayet

508 Buhârî, Tefsîr, (Lokman) 2

509 Tirmizî, Deavât, 68

Elbette ilimleri birbirlerinden soyutlayabilmek mümkün değildir. Ancak İslâm dini şekil ve surete nisbetle ruh ve maneviyata önem veren bir karaktere sahip olduğundan dolayı, dinin zâhiri ve bâtını ile ilgilenen ve bu özelliğinden sebep insan yaşamının bütün alanlarını kuşatan tasavvuf ilmi, naklî ve akllî ilimlerle içiçe geçmiş görünümde etkileşim halindedir.

Kelâm ilmi, Allah Teâlâ'nın Zâtını, İsimlerini, Sıfatlarını, Fiilleri ile nübüvvât, sem'ıyyât, imâmet (hilâfet) meselesini incelemektedir ki bu meseleler hali hazırda tasavvuf ilminin de konusudur. Ancak kelâm ilmi bu meseleleri incelerken şer'î delilleri esas alarak akıl marifetiyle istidlâl yöntemini kullanırken, tasavvuf ilmi şer'î delilleri esas alarak ilhâm ve keşf çizgisini benimsemektedir. Aynı meseleyi konu edinen kelâm ve tasavvuf âlimleri arasında tarihte önemli tartışmalar yaşanmasına rağmen, Hüccetü'l-İslâm, *el-iktisâd fi'l-i'tikâd* adlı eserini kaleme alarak bu ayrımı ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin, "*nefsin lebinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmek*" şeklinde tarif ettiği; insanın insan, toplum ve eşya ile arasındaki münasebetleri düzenleyen fıkıh ilmi; tâbiîn ile tebe-i tâbiîn döneminde kavramsal çerçevede mutlak ilimi karşılarken, daha sonraki dönemlerde ilimler arasındaki ayrışmalar belirginleşmiş, akaid ve tevhîd ilmi için "*el-fikhi'l-ekber*" tâbiri kullanılırken, nefsin tezkiyesi ve ahlâk eğitimi yani tasavvuf ilmi için *fikh-ı bâtın / ilmü'l-kulûb* tâbiri kullanılmıştır. Sadece *fikh / fikh-ı zâhir* tâbiri ise ibâdât, muâmelât ve ukûbât çerçevesindeki şer'î hükümleri yani zâhirî amelleri inceleyen ilim dalı için kullanılmaya başlanmıştır. Özetle, fıkıh ilmi ve tasavvuf ilmi doğuş ve gelişme süreci bakımından içiçe geçmiş görünümündedir.

Bu gerçeklikten dolayı, Hüccetü'l-İslâm İmâm Gazzâli, *ihyâü ulûmi'd-dîn* eserinin mukaddimesinde, eseri dört cilde ayırmasının sebebi olarak muamele ilmi gibi fıkıh ilminin

de dört ana bölüm halinde düzenlenmesi olduğuna dikkat çekmiştir. O halde fıkıh âlimlerinin zâhirî amellere dair meseleleri inceleyerek hüküm tedvin ettikleri, mutasavvıfların ise bâtinî ahkâmı anlatmaya yani fukahâ kesminin bıraktığı boşlukları doldurmaya gayret gösterdikleri söylenebilir.

Başka bir deyişle fıkıh ve tasavvuf ilminin inceledikleri mesele aynı olmakla birlikte, kullandıkları vasıta farklılık göstermekte, fıkıh ilminin dışarıdan incelediği konuları, tasavvuf ilmi içeriden anlamak ve anlatmak adına gayret göstermektedir.

Hâl ilmi olan tasavvuf ilmi, eğitim müessesesi işlevi üstlenerek nefsin tezkiyesi, kalbin tasfiyesi ve ahlâkın güzelleştirilmesi ile ilgilendiğinden dolayı bir bakıma ahlâk ilmi şeklinde de tanımlanmaktadır. Çünkü kalp tasfiyesi ve nefis tezkiyesinin gayesi, kulun kurtarıcı iyilikleri herhangi bir engel ile karşılaşmadan, hiçbir zorlama olmadan yerine getirebilmesi böylece dinin ahlâkî esaslarını kalpten benimsemesidir. Tasavvuf ilminin maksadı, kulun ahlâkını yüceltmektir.

Birinci bölümde değinildiği üzere tefsir ilmi, nüzûl gâyesini esas alarak Kur'an-ı Kerîm'in ayetlerinin yorumunu yapmaktadır. Bu amaç dahilinde *rivâyet ve dirâyet* şeklinde isimlendirilen iki yaygın yöntem kullanır. O halde tasavvuf ilmi, hem kaynağının Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet olması sebebiyle hem de tefsirin kullandığı iki temel usûl ile birlikte ayrıca *ışârî* yöntemi kullanması sebebiyle tefsir ilmi ile bağlantılıdır. Müfessirlerden farklı olarak mutasavvıf müfessirlerin ilaveten *ışârî* metoda başvurması sayesinde bazı müteşâbih ayetler daha iyi anlaşılabilir. *İşârî* tefsir metodu çerçevesinde kaleme alınan eserler arasında Celvetî şeyhi İsmâil Hakkı Bursevî'nin "*rûhu'l-beyân*" adlı tefsiri örnek gösterilebilir.

Tasavvuf ilminin, Sevgili Peygamberimiz (sas.)'in sözleri, fiilleri, takrir, yaratılış ve huyuyla ilgili özelliklerini incele-

yen hadis ilmi ile olan münasebeti tefsir ilmi ile bağlantısına benzer. Kaldı ki evvel satırlarda değinildiği üzere tasavvuf ilminin ilk dönemini oluşturan zühhd çerçevesini, Resûlullah (sas.)'in rûhî ve zühdî hayatı çizmiştir. Muhaddisler hadisleri belirli bir prensip dahilinde naklederken, mutasavvıflar hadis-i şerifleri irşad vesilesi ve ahlâkî nasihat çerçevesinde değerlendirmişlerdir.

Mutasavvıflardan büyük bir kesimi, *işârî* hadis metodu çerçevesinde eser kaleme alarak, hadis-i şeriflere tasavvufî bakış açısı getirmişlerdir. Hadis ilmine yönelik bu bakış açısının ilk örneği Hakîm et-Tirmizî tarafından kaleme alınan "*mirkâtü'l-vüşûl li-nevâdiri'l-uşûl*" adlı eseridir.

Matematik, mantık, doğa ilimleri ve metafizik (varlık ilmi) şeklinde dört ilim dalından oluşan ve Hücetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin *şüpheci metodu çerçevesinde* karakteri detaylandırılan; varlık, bilgi ve değer alanı ile alakalı problemleri akıl yürütme ve tenkit etmek marifetiyle inceleyerek temellendirmeye çalışan sistemli fikrî faaliyetler bütünü olarak tarif edilebilen felsefe ilmi, muhtevası bakımından tasavvuf ile bağlantılıdır. Ancak felsefe ilmi; varlık, bilgi ve değer alanlarına dair sorularına akıl yürütmek marifetiyle istidlâl yöntemini kullanarak cevap ararken, buna karşılık tasavvuf ilmi *ilm-i ledün* marifetiyle cevap vermektedir.

Hakikat meselesi bağlamında buraya kadar geniş bir çerçevede değinilen tasavvuf ilmi, *İslâm'ın rûhî yaşamı* şeklinde tarif edilebilir. Cüneyd-i Bağdâdî'nin "*tasavvuf, Hakk'ın seni senlikten öldürerek, kendisiyle diriltmesidir*" şeklideki sözü sûfi kimselerin karakterini, ruh halini ve *marifet-i ilâhiyye* anlayışını özetlemektedir.

Resûlullah (sas.), Peygamberliğinin başında Hira mağarasında halvet hayatı yaşamış olmakla birlikte aynı zamanda Ramazan ayının son on gününde Medine'de itikâfa girer, bu inzivâ esnasında Rûhu yükselerek, Cebrâil (as.) ile Kur'an-ı

Kerîm'i mukabele ederdi. Efendimiz (sas.), Kendisine Peygamberlik görevi tebliğ edildikten sonraki dönemlerde de halk arasından dost olduğu kimseler ile ancak Allah Teâlâ için dostluk kurmuş, Rabbimiz Allah Teâlâ ile beraber olabileme rûhî olgunluğunda yaşamını sürdürmüştür.

*İbn Abbâs'tan (ra) rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Bir dost edinecek olsaydım Ebû Bekir'i dost edinirdim. Fakat o benim kardeşim ve arkadaşımıdır."*⁵¹⁰

Resûlullah (sas.) ve ashâbı, rûhânî bir yaşam sürmüş, bu çerçeve hakikat meselesinin yani tasavvufî hayatın temelini teşkil etmiştir. Öyle ki bu hayat zâhirî, talimî ve aklî bir yaşam değil; bâtınî, ilhâmî, keşfî ve kalbî bir yaşamın örneği olduğundan *ilm-i verâset* olarak tarif edilir.

510 Buhârî, Fedâilü ashâbi'n-nebî, 5

Kitâbiyat

- Ağırman, M. (2021). *Siyer Ders Notları*. İstanbul: Ravza Yayınları.
- Aktepe, İ. E. (2021). *Hadis İlmine Giriş* (2. Baskı b.). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Anay, H. (1995). Felsefe Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 319-330). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 01 07, 2019 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/felsefe#2-literatur> adresinden alındı
- Apak, A. (2022). *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi* (Cilt 4). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Apak, A. (2022). *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi* (Cilt 3). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Apak, A. (2022). *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi* (Cilt 2). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Apak, A. (2022). *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi* (Cilt 1). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Arslan, H. (2020). *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Arslan, H., & Bozkurt, M. (2021). *Sistemantik Kelâm*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Âşıkkutlu, E. (1993). cerh ve ta'dil Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 394-401). içinde İstanbul:

- Türkiye Diyanet Vakfı. 02 19, 2018 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/cerh-ve-tadil> adresinden alındı
- Aybakan, B. (2020). Muâmelât Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 316-317). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 03 20, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/muamelat> adresinden alındı
- Aydınlı, A. (2020). muhtelifü'l-hadîs Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 74-77). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 03 2022, 20 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhteliful-hadis> adresinden alındı
- Ayvallı, R. (1995). esbâbü vürûdî'l-hadîs Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 362-363). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 02 10, 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/esbabu-vurudil-hadis> adresinden alındı
- Bedir, M. (2010). Sünnet Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 150-153). içinde İstanbul. 01 10, 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/sunnet-peygamber#1> adresinden alındı
- Bolay, M. N. (1992). Beş Küllî Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 545-546). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 09 27, 2018 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/bes-kulli> adresinden alındı
- Bolay, S. H. (1989). Âlem Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 357-360). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 11 13, 2019 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/alem#1> adresinden alındı
- Candan, A. (2006). Kur'an neden Arapça indirildi? *Ekev Akademi Dergisi* (26), s. 33-50.
- Cüveynî, E.-M. (1999). *eş-şâmil fi us* Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Cüveynî, E.-M. (2016). *el-Varakât*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Çağrııcı, M. (1996). Gazzâlî Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 489-505). içinde İstanbul: Türkiye

- Diyanet Vakfı. 05 09, 2018 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali> adresinden alındı
- Çağrı, M. (2021). *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlakı*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çakan, İ. L. (1994). Dirâyetü'l-hadîs Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 366-367). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 04 11, 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/dirayetul-hadis> adresinden alındı
- Çakan, İ. L. (2020). *Ana Hatlarıyla Hadis*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çapak, İ. (2011). *Gazâli'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Elis Yayınları.
- Çapak, İ. (2018). *Ana Hatlarıyla Mantık* (5. Baskı b.). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çeker, O. (2019). Konya: Tekin Kitabevi.
- Çelebi, İ. (2020). Mu'tezile Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 391-401). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. Haziran 28, 2021 tarihinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutezile> adresinden alındı
- Demir, F. (2012). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Demir, R. (2011). Arap Dilinde “Fıkhu'l-Luga” ve “İlmu'l-Luga” Terimlerinin Kullanımı, Tanımı, Konusu ve Gayesi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII(23), s. 183-203.
- Demircan, A. (2019). *Siyer*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Demirci, M. (2021). *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2020). *Hadislerle İslâm* (Cilt 1). (M. E. Özafşar, İ. H. Ünal, Y. Ünal, B. Erul, H. Martı, & M. Demir, Dü) İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2020). *Hadislerle İslâm* (Cilt 2). (M. E. Özafşar, İ. H. Ünal, Y. Ünal, B. Erul, H. Martı, & M. Demir, Dü) İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2020). *Hadislerle İslâm* (Cilt 3). (M. E. Özafşar, İ. H. Ünal, Y. Ünal, B. Erul, H. Martı, & M. Demir, Dü) İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2020). *Hadislerle İslâm* (Cilt 4). (M. E. Özafşar, İ. H. Ünal, Y. Ünal, B. Erul, H. Martı, & M. Demir, Dü) İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2020). *Hadislerle İslâm* (Cilt 5). (M. E. Özafşar, İ. H. Ünal, Y. Ünal, B. Erul, H. Martı, & M. Demir, Dü) İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2020). *Hadislerle İslâm* (Cilt 6). (M. E. Özafşar, İ. H. Ünal, Y. Ünal, B. Erul, H. Martı, & M. Demir, Dü) İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2020). *Hadislerle İslâm* (Cilt 7). (M. E. Özafşar, İ. H. Ünal, Y. Ünal, B. Erul, H. Martı, & M. Demir, Dü) İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Dönmez, İ. K. (1991). Amel Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 16-20). içinde İstanbul. 05 08, 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/amel#2-fikih> adresinden alındı
- Durusoy, A. (2013). Yakîniyyât Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 273-274). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 04 19, 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/yakiniyyat> adresinden alındı
- Ebû Hanîfe, N. b. (2016). *el-fıkhü'l-ekber*. (H. Yaman, Çev.) İstanbul: Beyan Yayınları.
- el-Cürçânî, S. Ş. (2010). *hu'l-Mevâk* (Ö. Türker, Çev.) İstanbul: Kırk Gece Yayınları.
- el-Eş'arî, E.-H. (2019). *el-Lüma'*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- el-İsfahânî, R. (2018). *el-Müfredât*. (Y. Türker, Çev.) Fatih İstanbul: Pınar Yayınları.
- el-Mâtürîdî, E. M. (2021). *Kitâbü't-tevhîd*. (B. Topaloğlu, Çev.) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.

- en-Nesefî, E.-M. (2010). *Bahriü'l-kelâm fi 'aķā'idi ehlî'l-İslâm*. (R. Biçer, Çev.) İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- en-Nevevî, M. (2020). *Riyâzü's-şhhadîs i seyyidi'l-mürselîn* (Cilt I). (M. E. Özafşar, & B. Erul, Çev.) İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- en-Nevevî, M. (2020). *Riyâzü's-şhhadîs i seyyidi'l-mürselîn* (Cilt II). (M. E. Özafşar, & B. Erul, Çev.) İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- en-Nevevî, M. (2020). *Riyâzü's-şhhadîs i seyyidi'l-mürselîn* (Cilt III). (M. E. Özafşar, & B. Erul, Çev.) İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- er-Râzî, F. (2019). *el-Medâlim*. (M. Altaytaş, & O. Orabi, Çev.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Erzurûmî, İ. H. (2019). *Alemin Yararılış Mahiyeti*. (M. Bediroğlu, Çev.) İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- eş-Şâfiî, E. A. (1993). *el-Ümm*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- eş-Şâfiî, E. A. (2021). *er-risâle*. (İ. Çalışkan, & A. Şener, Çev.) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- et-Tûnisî, e.-M. (2020). *Mukaddime*. (S. Uludağ, Çev.) İstanbul: Dergah Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2002). *Mihakkü'n-nazar*. (A. Kayacık, Çev.) İstanbul: Ahsen Yayıncılık.
- Gazzâlî, E. H. (2012). *el-İktisâkâd*. (O. Demir, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2013). *Miyâriü'l-ilm*. (A. Durusoy, & H. Hacak, Çev.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Gazzâlî, E. H. (2015). *Mişkâtü'l-envâr*. (A. C. Köksal, Çev.) İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2016). *el-Kıtkîm*. (İ. Çapak, Dü.) İstanbul: Türkiye yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Gazzâlî, E. H. (2018). *el-münkz mine'd-dalâl*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.

- Gazzâlî, E. H. (2018). *'avâm 'an 'ilmi'l-keîâm*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2019). *el-Müstaşfâ min'ilmi'l-uş* (H. Y. Apaydın, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2019). *er-Risâletü'l-ledünniyye*. (S. Özburun, & Y. Ö. Özburun, Çev.) İstanbul: Semerkand Basım Yayın Dağıtım.
- Gazzâlî, E. H. (2019). *Tehâfütü'l-felâsife*. (M. Kaya, & H. Sarıoğlu, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2020). *Faysalü'r-tefrika*. (M. E. Demiryent, Çev.) İstanbul: Semerkand Basım Yayın Dağıtım.
- Gazzâlî, E. H. (2020). (4. Baskı b., Cilt I). (M. Çağrııcı, Çev.) İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2020). (4. Baskı b., Cilt II). (M. Çağrııcı, Çev.) İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2020). (4. Baskı b., Cilt III). (M. Çağrııcı, Çev.) İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2020). (4. Baskı b., Cilt IV). (M. Çağrııcı, Çev.) İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2020). *Minbâcü'l-âbidin*. (A. Kaya, Çev.) İstanbul: Semerkand Basım Yayın Dağıtım.
- Gazzâlî, E. H. (2020). *Naşhatü'l-mülük*. (O. Şekerci, Çev.) İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2022). *Eyyübe'l-veled*. (İ. Demirel, Dü.) İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (2022). *Maķāş* (İ. Karagözoğlu, Çev.) İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. (tarih yok). *Mizânü'l-amel*. İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Geylânî, A.-i. (2019). *el-Fetħu'r-rabbânî*. (O. Güman, Çev.) İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- Görgün, T. (2003). Lâfız Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 44-46). içinde Ankara: Türkiye Diyanet

- Vakfi. 15 03, 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/lafiz#2-fikih-usulu> adresinden alındı
- Görmez, M. (1995). Fıkhü'l-hadıs Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 547-549). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İ. 01 12, 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/fikhul-hadis> adresinden alındı
- Gürler, K. (2002). Re'y Kavramının Etimolojik Düzeni ve Kavramsal Gelişimi. (2), s. 173-194. 03 04, 2020 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/85952> adresinden alındı
- Hârizmî, M. b. (2021). *Kitâbü'l-Muhtaşar fî hisâbî'l-cebr ve'l-mukâbele*. (T. Yavuz, Dü., & T. Y. İsmail Ekinci, Çev.) İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Harpûtî, A. (2016). *Tenkîhu'l-kelâm fî akâ'idî eblî'l-İslâm*. (F. Karaman, Dü.) İstanbul: Çelik Yayınevi.
- İbnü'l-Arabî, M. (2016). *Fuşşîkem*. (E. Demirli, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (1996). garîbü'l-hadıs Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 376-378). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 10 23, 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/garibul-hadis> adresinden alındı
- Kandemir, M. Y. (1997). Hadis Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 27-64). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 07 01, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/hadis> adresinden alındı
- Karadağ, C. (2011). Teceddüd-i Emsâl Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 239-241). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 11 01, 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/teceddud-i-emsal> adresinden alındı
- Karagözoğlu, M. M. (2020). ilelü'l-hadıs Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 84-86). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 09 12, 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilelul-hadis> adresinden alındı

- Karaman, H. (2014). *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usûlü*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Karaman, H. (2021). *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku* (Cilt 1). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Karaman, H. (2021). *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku* (Cilt 2). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Karaman, H. (2021). *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku* (Cilt 3). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Karaman, H., & Topaloğlu, B. (2010). *Arapça Dil Bilgisi Sarf-Nahiv*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Karaman, H., & Topaloğlu, B. (2021). *Arapça - Türkçe Yeni Kâmûs*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Karaman, H., Çağrırcı, M., Dönmez, İ. K., & Gümüş, S. (2020). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Cilt I). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, H., Çağrırcı, M., Dönmez, İ. K., & Gümüş, S. (2020). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Cilt II). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, H., Çağrırcı, M., Dönmez, İ. K., & Gümüş, S. (2020). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Cilt III). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, H., Çağrırcı, M., Dönmez, İ. K., & Gümüş, S. (2020). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Cilt IV). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, H., Çağrırcı, M., Dönmez, İ. K., & Gümüş, S. (2020). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Cilt V). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karlıağa, H. B. (1993). Cisim Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 28-31). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 08 21, 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/cisim> adresinden alındı
- Kaya, A. (2017). *Güncel Fıkhi Konular* (2. Baskı b.). Bursa: Emin Yayınları.

- Kaya, M. (2003). Makûlât Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 460-461). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 04 05, 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/makulat> adresinden alındı
- Kaya, M. (2010). Tabiiyyât Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 330-331). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 09 20, 2021 tarihinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tabiiyyat> adresinden alındı
- Koca, F. (1997). Haram Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 100-104). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 05 10, 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/haram> adresinden alındı
- Koca, F. (2003). Mekruh Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 581-583). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 05 10, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekruh> adresinden alındı
- Koçak, M., Dalgın, N., & Şahin, O. (2020). *Fıkıh Usûlüü*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Köksal, A. C., & Dönmez, İ. K. (2021). Usûl-i Fıkıh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 201-210). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 01 17, 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/usul-i-fikih> adresinden alındı
- Köksal, M. Â. (2021). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Kutluer, İ. (1993). Cevher Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 450-455). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 05 23, 2018 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevher> adresinden alındı
- Kutluer, İ. (2004). Metafizik Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 399-402). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 02 10, 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/metafizik> adresinden alındı
- Orman, S. (2020). *Gazâli'nin İktisat Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.

- Öngören, R. (2011). Tasavvuf Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 119-126). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 10 04, 2019 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvuf> adresinden alındı
- Öz, M. (2021). *Başlangıç Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Özdemir, A. (2020). *Temel Fıkhi Bilgiler*. İstanbul: Beka Yayıncılık.
- Özkan, M. (2019). Medine Vesikası. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt Ek-2, s. 212-215). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 09 05, 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/medine-vesikasi> adresinden alındı
- Pezdevî, E.-Y. (2017). *Uş* (Ş. Gölçük, Çev.) İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Rabbânî, İ.-ı. (2019). (A. Coşkun, Çev.) İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- Rûmî, M. C.-i. (2016). *Mesnevî*. (A. Gölpınarlı, Dü., & V. Ç. İzbudak, Çev.) İstanbul: Doğan Kitap.
- Sâbûnî, N. (2020). *el-Bidâye fi uş* (B. Topaloğlu, Çev.) İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Şenocak, İ. (2021). İstanbul: Hüküm Kitap.
- Şentürk, L., & Yazıcı, S. (2019). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2020). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Taberî, M. b. (2019). *Câmi'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kurân*. (S. A. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Dü., & M. Keskin, Çev.) İstanbul: Sağlam Yayınları.
- Taylan, N. (2013). *Gazzâli'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Taylan, N. (2019). *Ana Hatlarıyla Mantık*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

- Taylan, N. (2020). *Ana Hatlarıyla İslâm Felsefesi* (11. Baskı b.). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Telkenaroğlu, M. R. (2021). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Topaloğlu, B. (1998). Hudûs Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 304-309). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 07 09, 2019 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/hudus> adresinden alındı
- Topaloğlu, B. (2021). *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Topçu, N. (2005). *Felsefe*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Topçu, N. (2011). *Mantık*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Turhan, K. (2022). Kevn ve Fesad Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 343-344). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 06 19, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/kevn-ve-fesad> adresinden alındı
- Türkgülü, M. (2018). *Ana Hatlarıyla Ablâk ve İslâm Ablâkı*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Uludağ, S. (2003). Mârifet Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 54-56). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 05 30, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/marifet> adresinden alındı
- Uludağ, S. (2020). Mücâhede Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 439-440). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 04 18, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/mucahede> adresinden alındı
- Ülken, H. Z. (2008). *Felsefeye Giriş I*. İstanbul: TİB Kültür Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2016). *Ablâk*. Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2020). *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*. Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Yaman, A. (2021). *Fıkıh Usûlü Araştırmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

- Yavuz, Y. Ş. (1991). Araz Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 337-342). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 12 10, 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/araz> adresinden alındı
- Yavuz, Y. Ş. (2007). Nübüvvet Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 279-285). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 03 28, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/nubuvvet#1> adresinden alındı
- Yavuz, Y. Ş. (2012). Usûl-i selâse Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 212). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 07 28, 2018 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/usul-i-selase> adresinden alındı
- YAZICI, M. (2007). Sünni Kelâmcılara Göre Varlık Kategorileri. *A. Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(28), s. 201-260.
- Yiğit, M. (2018). Miras Ayetlerinde Matematiksel Hata” İddiası Üzerine. *Dicle İlahiyat Dergisi (DİD)*, XX(2018/2).
- Yıldız, H. D. (1988). Abbâsiler Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (s. 31-48). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 12 18, 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler> adresinden alındı
- Yılmaz, H. K. (2021). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatla*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Yûsuf, E. (2019). *Kitâbü'l-Harâc*. (A. Özek, Çev.) İstanbul: Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık.
- Yüce, A. (1994). Hakikata Ulaşma Metodu Olarak Tasavvuf ve Menşei. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), s. 43-53. 09 23, 2021 tarihinde <https://dergi-park.org.tr/tr/download/article-file/153890> adresinden alındı
- Zehre, M. E. (2005). (A. Şener, Çev.) İstanbul: Fecr Yayınevi.
- Zerkeşî, B. (2001). *el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kurân*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zeydân, A. (2017). (A. Şafak, Çev.) İstanbul: Kayıhan Yayınları.

يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ

*İsterler ki Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürüversinler;
ama inkârcılar hoşlanmasalar da Allah nurunu muhakkak
tamamlayacak!*

İmam Mâlik'e ulaştığına göre Resulullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Size iki şey bırakıyorum, onlara sınıksız sarıldığınız sürece yolunuzu şaşırmayacaksınız: Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sünneti."

Temím ed-Dárí”nin işittiğine göre, Resúlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Gece ve gündüzün ulaştığı her yere bu din ulaşacak; Allah, ister kerpiçten, isterse deve kulundan yapılsın bu dinin kendisi tarafından içine girdirilmediği hiçbir ev bırakmayacaktır. Bu (kimi için) öyle bir izzet (kimi için de) öyle bir zillet olacaktır ki! Bu şekilde Allah, İslám”ı aziz eyleyecek, küfrü ise zelil edecektir.”

أَلْعَالَمِينَ رَبِّ لِلَّهِ الْحَمْدُ

Varlık, Bilgi ve Marifet

İlim, Amel ve Hakikat Meselesi

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan Oruç Önalın

 ÖZGÜR
YAYINLARI

ISBN 978-975-447-563-0

9 789754 475630